॥ श्री ॥

Amara koṣaḥ

अमर कोषः

अर्थात्

नामलिङ्गानुशासनंनाम कोषः

Amarasiṃha

श्रीमदमरसिंह विरचितः

संस्कृत भाष्योपेतः

श्री पं० शक्तिधर शास्त्री कृतया रसाला ख्यया व्याख्यया

समलंकृतः टिप्पणयादि पुरस्कृतः संशोधितश्च

—❀❀❀—

— प्रकाशक —

(राजा) रामकुमार प्रेस बुकडिपो

उत्तराधिकारी

नवलकिशोर प्रेस बुकडिपो,

लखनऊ

probably 1919, according to an entry in Motilal Banarsidass catalog Nov 1980.
CFO.

ॐ परमात्मने नमः ।

अथ प्रस्तावना ।

अयि सकलकलाचातुरीधुरीणाः, शब्दशास्त्रनिपुणाः, प्रियपाठकाः ! श्रूयतामिति । धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थचतुष्टयानां निष्पत्तिः सर्वैरभीप्सिता । साच श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादितत्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थज्ञानाधीनम् । तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च शिष्टोक्तिमाह— "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृते-र्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति शिष्टोक्तिदर्शितेषु शक्तिग्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशक्तिग्राहकत्वेऽपि रूढयोग-रूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । कोषेषु च केवलनामानुशासनभूतानां, केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघ-वेनोपकारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभयानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव को-षस्य सर्वोपकारकत्वम् । 'अयममरसिंहः कदा किं जातीयः कुत्रत्यं मही-मण्डलं मण्डयांचकारेति न निश्चितम्' । परन्तु "अमरा निर्जरा देवाः" इत्यादिना देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामारम्भे "सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः" इत्यादिना बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमवसीयते । केचित्तु "धन्वन्तरिः क्षपण-कोऽमरसिंहशंकू वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति । परेतु "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना-ऽऽपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः" इति पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते । अत्रेदं बोध्यम्— इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्या-करणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् । अस्य वैयाकरणत्वं तु "अमर-

सिंहोहि पापीयान्सर्वं भाष्यमचूचुरत्" इति पश्चात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव। इत्थं भङ्ग्यन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात्। अस्य सनातनरूपस्य, कैयटमम्मटप्रभृतिभिः सर्वाचार्यैः प्रमाणीकृतस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्यातृभिर्व्याख्याः कृतास्तासु या मद्दृष्टास्तु ता एवाहः—

व्याख्याः सन्ति विदांवरैर्विरचिता यद्यप्यनेकानघा
यासु स्वल्पधियो विवेकरहिता बाला विषीदन्ति ये।
तेषामेवकृते पदार्थवलिता व्याख्या रसाला कृता
सोयं मेऽत्रपरोपकारकुशलैः संक्षम्यतां दुर्नयः॥ १॥

१ अमरकोषोद्घाटनम्—भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम्।
२ पदचन्द्रिका—रायमुकुटेन त्रिपञ्चरामचन्द्रशकाब्दे निर्मिता।
३ बुधमनोहरा—स्वयंप्रकाशवेदान्तिमहादेवविनिर्मिता।
४ पीयूषव्याख्या—रामकृष्णदीक्षितकृता।
५ अमरचन्द्रिका—परमानन्दमैथिलकृता, मुकुटसारभूता ज्ञेया।
६ पदविवृतिः—लिङ्गसूरिविरचिता।
७ व्याख्या सुधा—भानुजिदीक्षितकृता।
८ अमरविवेकः—महामाननीयमहेश्वरभट्टेन भणितः।

आसामष्टानां व्याख्यानां सारं समधिगम्य लक्ष्मणपुर-नरहीनिवासिना मया-शुक्लोपाह्वेन पण्डितशक्तिधरशर्मणा शास्त्रिणा स्वर्गीयानरेबुल श्रीमद्रायबहादुर धर्मपरायणभार्गववंशीयमुंशीप्रयागनारायणाज्ञया सर्वसाधारणानां पण्डितानां, शास्त्रिणां, महामहोपाध्यायानां, सर्वविद्यार्थिनां, नरनायकानां, नगराधिपानां च सम्यग्बोधार्थमेषा रसाला विनिर्मिता-

एषा रसाला रचिता विशाला
व्युत्पत्तिमाला सरला सुधीनाम्।
स्वान्ते कवीनामनिशं विभातु
बालाः सुबोधं नितरां लभन्ताम्॥ १॥

अथास्यां व्याख्यायां कोषाणां यानि नामान्युपलभ्यन्ते तान्यत्र बालबोधार्थ-

मवर्णक्रमेण विभाव्यन्ते—अजयः, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी, अभिधानचिन्तामणिः, अभिधानमाला, अमरदत्तः, अमरमाला, अरुणः, इन्दुकोषः, उत्पलिनी, ऊष्मविवेकः, एकाक्षरकोषः, कलिङ्गः, कल्पतरुः, कल्पद्रुः, कात्यः, कात्यायनः, कोषसारः, गङ्गाधरः, गोवर्धनकोषः, चन्द्रकोषः, चरककोषः, तारपालः, त्रिकाण्डशेषः, त्रिविक्रमः, दामोदरकोषः, दुर्गकोषः, देशिकोषः, द्विरूपकोषः, धनञ्जयः, धनपालः, धन्वन्तरिः, धरणीकोषः, धर्मदासः, नानार्थध्वनिमञ्जरी, नानार्थरत्नमाला, नामनिधानम्, नाममाला, नामलिङ्गानुशासनम्, पदरत्नावली, पालकोषः, पुद्गलकोषः, भट्टमल्लः, भरतमाला, भागुरिकोषः, भुग्नकोषः, भोगीन्द्रकोषः, मङ्ककोषः, महीपकोषः, माधवकोषः, मुकुटः, मुक्तावली, मुनिकोषः, मेदिनीकोषः, यादवः, रत्नकोषः, रत्नमाला, रन्तिदेवः, रभसः, राजदेवः, राजमुकुटः, रुद्रकोषः, वररुचिः, वाचस्पतिः, विक्रमादित्यः, विश्वकोषः, विश्वप्रकाशः, विश्वरूपः, विश्वलोचनः, वैजयन्ती, वोपालितः, व्याडिः, शब्दरत्नावली, शब्दार्णवः, शब्दार्थचिन्तामणिः, शाश्वतः, शुभाङ्कः, संसारावर्तः, सज्जनकोषः, सर्वधरः, साहसाङ्कः, सुधा, सुभूतिकोषः, सोमनन्दिः, हरकोषः, हारावलीत्यादयो बहुशः कोषाः सन्तीति विज्ञेयम्—

संप्रति संस्कृतसाहित्ये कोषमन्तरा न कश्चित् किमपि वक्तुं समर्थो भवति। अतो महत्कठिनं परिश्रममङ्गीकृत्य " अमरोऽयं सनातनः " इत्यादिना सर्वकोषचूडामणेरमरकोषस्यैव व्याख्या विशदीकृता। अस्यामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका संस्थापिता, शब्दानामुपरि पुंलिङ्गे, ' पुम् ' स्त्रीलिङ्गे, ' स ' नपुंसके, ' न ' इति लाञ्छनेन विभूषितम्, सर्वपदानां व्युत्पत्तिमाला च दर्शिता, साधनन्तु पाणिनीयरीत्या संदर्शितम्। यथा—दीव्यन्तीतिविग्रहे ' दिवु क्रीडादौ ' अस्माद्दैवादिकात्कर्तरि 'पचाद्यचि, गुणे च ' देवाः ' इत्यादयः सिध्यन्तीति बोध्यम्। एवं सर्वसुखाय श्लोकानां सम्मुखे शब्दार्थरूपं मार्जनमपि संधारितम्। यत्र धातूनां न्यासः कृतस्तत्र ' डुधाञ् धारणपोषणयोः ' एतादृशलाञ्छनेन सुशोभितम्। यत्र कोषान्तरप्रमाणं दत्तं तत्र " शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्रयोस्त्रिषु " (इति मेदिनी) इतिवत्सं-

स्थापितम् । यत्र टिप्पण्यादिपुरस्कृतस्तत्र "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" इतिवद्विभूषितम् । अनया नूतनया रसालाख्यया व्याख्यया गुरुं विनापि बालकानां महती सहायता मिलिष्यत्यनुमीमहे वयमिति ।

तथा च सज्जन-महज्जन-विद्वज्जनमहोदयानां निकटे निवेदयामिः—

बुद्धिमान्द्यवशात्किञ्चिद्यदशुद्धमलेखि तत् ।
द्वेषभावं समुत्सृज्य शोधनीयं मनीषिभिः ॥ १ ॥

एवमस्याः संशोधनविषये यत्र कुत्रापि कुदृष्टि-कुमुद्रणादिदोषवशादशुद्धता प्रतीयते तत्र क्षन्तव्यः सद्भिस्सुधीभिरिति ।

इदं रसालासमलंकृतं पुस्तकं सर्वविदुषां करसरोजे समर्पयित्वा आशास्महे ममायासं सफलीकुर्वन्त्विति शम् ।

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ १ ॥

इति विज्ञापयामि.

सर्वविद्वज्जनकृपावलम्बी शुक्लोपाह्वः
पण्डित शक्तिधर शर्मा, शास्त्री,
नवलकिशोरमुद्रणालयः, लक्ष्मणपुरम्.

अथामरकोषे मूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका व्याख्यायते ।

इति श्रीमत्पण्डितशक्तिधरशुक्लविरचितामरकोषानुक्रमणिका समाप्तिं प्रकाशेति स्म ।

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

रसालाख्यया व्याख्यया समेतः ॥

प्रथमं काण्डम् ।

विघ्नव्यूहविनाशनैकनिपुणो विद्यानिधिः कामदो,
विद्वद्वृन्दकवीन्द्रवन्दितपदः कल्याणकल्पद्रुमः ।
यो गीतो वरगौरवेण गणितो गुणयो गणेशो गुरुः,
सोयं नो विदधातु वाञ्छितफलं श्रीविघ्नराजो विभुः ॥ १ ॥
नत्वा कृष्णं कजाक्षं कलिमलहरणं कामिनीकेलिलोलं,
कालिन्दीतीरवासं कलितरवयुतं कल्पयन्तं सुखेलम् ।
केकीकण्ठाभनीलं करधृतकमलं कामदं कामयानं,
कुर्वे व्याख्यां रसालां कविवरमतिदामामरीं विन्मुदेहम् ॥ २ ॥

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति—हे धीराः ! ज्ञानदयासिन्धोः ज्ञानं समस्तविद्यावबोधः, दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्यं परदुःखप्रहाणेच्छा दया तयोः सिन्धोरिव अगाधस्य अपरिच्छिन्नमहिम्नो यस्य परमात्मनः अनघाः निष्पापाः हृद्या वा गुणाः सन्ति सः अक्षयः विनाशरहितः श्रिये श्रीरत्र त्रिवर्गसम्पत्तिस्तां प्राप्तुं अमृताय मोक्षाय च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यतामिति ॥ १ ॥

अथ परिभाषा ॥

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समाहृत्येति—अन्यतन्त्राणि अन्यसिद्धान्तान् समाहृत्य संगृह्य संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः प्रतिसंस्कृतैः प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसंस्कारैः असारांशरहितैः वर्गैः प्रकरणैः

नामलिङ्गानुशासनं नामानि लिङ्गानि च अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन वेति संपूर्णं न्यूनत्वदोषरहितं उच्यते कथ्यत इति ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

प्रायश इति—प्रायशो बाहुल्येन रूपभेदेन ङ्याब्विसर्गबिन्दुरूपेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम्, यथा—'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' 'पिनाकोऽजगवं धनुः' पुनः कुत्रचित्साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम्, यथा—'अश्वयुगश्विनी' 'भानुःकरः' 'वियद्विष्णुपदम्' अत्राश्वयुग्भानुवियन्तिसाहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि, क्वचित्तद्विशेषविधेः स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि यथा—'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' इति ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

भेदेति—अत्र कोषे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानां भिन्नलिङ्गानां भिन्नं लिङ्गं येषामिति तेषां द्वन्द्वो न कृतः यथा 'देवतादैवतामराः' इति न स्यात् तथा एकशेषश्च न कृतः यथा—'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इत्येकशेषो न स्यात् तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो मिश्रतारूपो न कृतः यथा—'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यत्र 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति संकरो नोकारीति ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्ग्यां (त्रिष्विति पदं) मिथुने (तु) द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं (त्वन्ताथादि) न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्ग्यामिति—त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रिलिङ्गी तस्यां 'त्रिषु' इतिपदं ज्ञेयम्, यथा 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' मिथुने तु स्त्रीपुंसौ मिथुनं तत्र द्वयोरिति पदं ज्ञेयम्, यथा—'द्वयोर्ज्वालकीलाविति' तथा निषिद्धलिङ्गं निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं ज्ञेयम्, यथा—'वज्रमस्त्री स्यादिति' तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तं अथ आदिर्यस्य तदथादि त्वन्तं च अथादि च त्वन्ताथादि नामपदं लिङ्गपदं च पूर्वभाक् न भवतीति, यथा—'नगरी त्वमरावती' जवोऽथ शीघ्रं त्वरितमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अथ स्वर्गवर्गो व्याख्यायते ।

अ. पु. पु. पु. पु.
स्वर्ग **स्वर[1]व्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।**
पु. स. स. न.
सुरलोको द्योदिवौ (द्वे स्त्रियां) 'क्लीबे' त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

---

१ महाव्याहृतेः स्मरणात्स्वःशब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ॥

स्वरिति—स्वर्यते स्तूयते इति स्वः 'स्वरादि १ । १ । ३७' पाठादव्ययत्वम्, सुष्ठु अर्ज्यत इति स्वर्गः, कं सुखं तद्विरुद्धमकं दुःखं नास्त्यकमत्रेति नाकः, तिसृषु अवस्थासु त्रयो देवा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः, त्रिदशानां देवानामालयस्त्रिदशालयः, सुराणां लोकः सुरलोकः, द्योतन्तेऽस्यां द्योतीति वा 'डो' प्रत्यये 'द्यौः' दीव्यन्त्यस्यामिति द्यौरिति द्वे स्त्रिया ज्ञेये, तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् "पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्" इत्यमरमालायामिति क्लीबे ज्ञेयमिति नव स्वर्गस्य ॥ ६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
देवता **अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।**
पु. पु. पु. पु.
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
पु. पु. पु. पु.
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥८॥
पु. पु. पु. पु.
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
पु. पु.न. स.
वृन्दारका दैवतानि (पुंसि वा) देवताः (स्त्रियाम्)॥९॥

अमरा इति—न म्रियन्ते पचाद्यचि अमराः, जराया निष्क्रान्ता निर्जराः, तिस्रो दशा येषामिति त्रिदशाः, विबुध्यन्ते इति विबुधाः, सुरन्तीति सुराः, सुष्ठु पर्व येषामिति सुपर्वाणः, शोभनं मनो येषामिति सुमनसः, त्रिदिवस्येशास्त्रिदिवेशाः, दिवमोको येषामिति दिवौकसः, अदित्या अपत्यानि आदितेयाः, दिवि सीदन्तीति दिविषदः, चित्रादौ लिख्यन्त इति लेखाः, अदितेर्नन्दना अदितिनन्दनाः, अदितेरपत्यानि आदित्याः, ऋ अदितिस्तत्र भवन्तीति ऋभवः, न स्वप्नं येषामिति अस्वप्नाः, न मर्ते भवा अमर्त्याः, अमृतमन्धोऽन्नं येषाममृतान्धसः, बर्हिरग्निर्मुखं येषामिति बर्हिर्मुखाः, क्रतुषु भुञ्जत इति क्रतुभुजः, गीरेव बाणो येषामिति गीर्वाणाः, दानवानामरयो दानवारयः, प्रशस्तं वृन्दं येषामिति वृन्दारकाः, देवता एव दैवतानि वा पुंसि देवा एव देवताः स्त्रियां स्युरिति षड्विंशतिर्देवानाम् ॥ ७ । ८ । ९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
गणदेवता **आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।**
पु. पु. पु.
महाराजिकसाध्याश्च रुद्रा (श्च गणदेवताः) ॥ १० ॥

---

१ आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः ॥ आभास्वराश्चतुष्षष्टिर्वाताःपञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा । साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥

आदित्येति—अदितेरपत्यानि आदित्याः द्वादशसंख्यकाः, विशन्ति कर्मस्विति विश्वे विश्वेदेवा दशस्मृताः, वसन्तीति वसवोऽष्ट संख्याताः, तुष्यन्तीति तुषिताः षट्त्रिंशन्मताः, आभासनशीला आभास्वराश्चतुष्षष्टिसंमताः, अनन्त्यनेन अनिलाः पञ्चाशदूनकाः, महती राजिः पंक्तिर्येषामिति महाराजिकाः द्वे शते विंशतिः, साध्यं सिद्धिरस्त्येषामिति साध्याः द्वादश विख्याताः, रोदयन्त्यसुरानिति रुद्रा एकादश स्मृताः एते गणदेवताः समुदायचारिण्यो देवता विज्ञेया इति ॥ १० ॥

पु. स. पु. न. पु. पु.

देवजाति **विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।**

पु. पु. पु. पु.

पिशाचो गुह्यकः[2] सिद्धो[3] भूतोऽमी देवयोनयः॥११॥

विद्येति—धरतीति धरो विद्याया धरो विद्याधरः, अद्भ्यः सरन्तीत्यप्सरसः, यक्ष्यते पूज्यते यक्षः, रक्षन्त्येभ्यो रक्षांसि, गन्धं सौरभमर्बतीति गन्धर्वः, कुत्सिता नराः किन्नराः, पिशितमश्नातीति पिशाचः, गूहति निधिं रक्षतीति गुह्यकः, सिद्धिरस्यास्तीति सिद्धः, भूतिरस्यास्तीति भूतः अमी देवयोनयो देवांशका इति ॥ ११ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

असुर **असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।**

पु. पु. पु. पु.

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः[4] सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरेति—अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान्, असुषु रमन्ते वेत्यसुराः, दितेरपत्यानि दैत्याः, दित्या अपत्यानि दैतेयाः, दनोर्दनौ वा जाता दनुजाः, इन्द्रस्यारयः इन्द्रारयः, दनोरपत्यानि दानवाः, शुक्रस्य शिष्याः शुक्रशिष्याः, दितेः सुताः दितिसुताः, पूर्वे च ते देवाश्च, पूर्वे देवाः, पूर्वे देवा येभ्यो वेति पूर्वदेवाः, सुरान् द्विषन्ति सुरद्विषः इति दश नामान्यसुराणाम् ॥ १२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

जिन या बुध **सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

---

१ इः कामस्तस्येवाक्षिणी अस्येति, इराक्षिणु यस्येति वा ॥

२ 'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः' गुह्यं कुत्सितं कायतीति, गुह्यं गोपनीयं कं सुखं यस्येति वा॥

३ असेधीदिति सिद्धः षिधु हिंसासंराद्ध्योरित्यस्मात्कर्तरि क्तः॥

४ पूर्वे देवा अन्यायाद्धि देवत्वाद्भ्रष्टाः ॥

पु.　पु.[2]　पु.　पु.
षडभिज्ञो[1] दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।
पु.　पु.　पु.　पु.　पु.
मुनीन्द्रः श्रीघनःशास्ता मुनिः(शाक्यमुनिस्तु)यः॥१४॥

सर्वज्ञेति—सर्वं जानाति सर्वं ज्ञा येन यस्माद्यस्य वेति सर्वज्ञः, शोभनं गतं ज्ञानमस्येति सुगतः, बुध्यते—प्रशस्ता बुद्धिरस्येति वा बुद्धः, धर्मेण राजते, धर्मस्य राजेति वा धर्मराजः, तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य तथागतः, समन्तभद्रमस्येति समन्तभद्रः, भगं माहात्म्यमस्यास्तीति भगवान्, मारं कामं जयतीति मारजित्, लोकं जयतीति लोकजित्, जयतीति जिनः, षट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञास्वभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति षडभिज्ञः, दश बलान्यस्येति दशबलः, अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यमित्यद्वयवादी, विनयत्यनुशास्तीति विनायकः, मुनिषु इन्द्रो मुनीन्द्रः, श्रिया घनः पूर्णः श्रीघनः, शास्तीति शास्ता, मन्यते मुनिरित्यष्टादश बुद्धस्य ॥ १३ । १४ ॥

पु.　पु.　पु.
बौद्धमती **(स) शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च (सः) ।**
पु.　पु.　पु.
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च (सः) ॥ १५ ॥

शाक्येति—यः शकोऽभिजनोस्येति शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति, स शाक्यः सिंह इव उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासे शाक्यसिंहः, सः सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः सर्वार्थसिद्धः, शुद्ध ओदनोऽस्येति शुद्धोदनस्तस्यापत्यं शौद्धोदनिः, गोतमस्यायं शिष्यो गौतमः, यः अर्कस्य बन्धुः अर्कबन्धुः, सः माया चासौ देवी च तस्याः सुत इति सप्त[3] शाक्यस्य ॥ १५ ॥

पु.　पु.　पु.　पु.　पु.
ब्रह्मा **ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।**
पु.　पु.　पु.　पु.
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
पु.　पु.　पु.　पु.　पु.
धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।
पु.　पु.　पु.　पु.　पु.　पु.
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः ॥ १७ ॥

---

१ दिव्यं चक्षुः, श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायव्यूहसिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्येति ॥

२ दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै ॥

३ क्वचित्पुस्तके इत उत्तरम् " सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन् केवली तीर्थकृज्जिनः " जिनदेवतानामानि षट् इत्यधिकम् ॥

ब्रह्मेति—बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा, आत्मनो विष्णोः सकाशात् भवति आत्मना स्वयमेव भवतीति वा आत्मभूः, सुरेषु ज्येष्ठः सुरज्येष्ठः, परमे व्योमनि चिदाकाशे ब्रह्मपदे वा तिष्ठतीति परमेष्ठी, लोकपितॄणां मरीच्यादीनामर्यमादीनां पितापितामहः, हिरण्यं हिरण्मयमण्डं गर्भेऽस्येति हिरण्यगर्भः, लोकानामीशो लोकेशः, स्वयं भवतीति स्वयंभूः, चत्वारि आननानि यस्येति चतुराननः, दधातीति धाता, अब्जं योनिरस्येत्यब्जयोनिः, द्रुह्यति दुष्टेभ्यो द्रुहिणः (द्रुघणो वा) विरचयतीति विरिञ्चिः, विरञ्चिः, विरिञ्चो वा, कमलमासनं यस्येति कमलासनः, सृजतीति स्रष्टा, प्रजानां पतिः प्रजापतिः, विदधातीति वेधाः, विशेषेण दधातीति विधाता, विश्वं सृजतीति विश्वसृट्, विधत्ते इति विधिरिति विंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १६ । १७ ॥

विष्णु विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

(Each word in the verses above is marked पु. above it.)

विष्णुरिति—वेवेष्टि सर्वं जगदिति विष्णुः, नराणां समूहो नारं तदयनं यस्येति, नराज्जाता नारा आपः, तत्त्वानि वा अयनं यस्येति नारायणः, नरा अयनं यस्येति वा नरायणोऽपि, "अथ नारायणो विष्णुरूर्ध्वकर्मा नरायणः" (इति शब्दार्णवः) कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति—कर्षति अरीनिति वा कृष्णः, विकुण्ठाया अपत्यम्—विगता कुण्ठा नाशोऽस्य—विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा वैकुण्ठः, विष्टरे श्रूयते—वि-

१ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति त्वौपनिषदाः ॥
२ यदोर्ज्येष्ठःपुत्रो मधुस्तद्वंश्याः सर्वेपि माधवाः ॥

ष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति विष्टरश्रवा:, दाम उदरे यस्येति दामोदर:, हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो हृषीकेश:, प्रशस्ता: केशा: सन्त्यस्येति–कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ स्तोऽस्येति वा केशौ वातीति वा केशव:, माया लक्ष्म्या धव: पति:–मधोरपत्यं वा माधव:, स्वतो भवतीति स्वभू:, दैत्यानामरिर्दैत्यारि:, पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य–पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य–पुण्डरीकं लोकात्मकमक्षतीति वा पुण्डरीकाक्ष:, गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा विन्दतीति गोविन्द:, गरुडो ध्वजश्चिह्नं यस्येति गरुडध्वज:, पीतमम्बरं यस्येति पीताम्बर:, नास्ति च्युतं स्खलनं स्वपदाद्यस्य नाच्योष्ट इति वा च्युत:, शृङ्गस्य विकार: शार्ङ्गं धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गी, विषु नाना अञ्चति विषूची सेना यस्येति विष्वक्सेन:, जननं जनो जन्म तमर्दयति–जना: समुद्रस्थदैत्यविशेषास्तेषामर्दनो वा जनार्दन:, इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वादुपेन्द्र:, इन्द्रस्यावरं जात: इन्द्रावरज:, चक्रं पाणौ यस्येति चक्रपाणि:, चत्वारो भुजा यस्य–चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजश्चतुर्भुज:, पद्मं नाभौ यस्येति पद्मनाभ:, मधोरसुरस्य रिपुर्मधुरिपु:, वसुदेवस्यापत्यं–वसतीति वासु: दीव्यतीति देव: वासुश्चासौ देवश्च वासुदेव: "सर्वभूतावासो वासुदेव इति श्रुते:" त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा त्रयो वा विक्रमा: पादविन्यासा यस्येति त्रिविक्रम:, देवक्या नन्दनो देवकीनन्दन:, शूरस्यापत्यं शौरि: सौरिरपि, श्रिय: पति: श्रीपति:, पुरुषेभ्य: पुरुषाणां पुरुषेषु वा उत्तम: पुरुषोत्तम:, वनमालास्यास्तीति वनं मलितुं शीलमस्येति वा वनमाली, बलिमसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य–बलिना पूजादिनाऽविद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा बलिध्वंसी, कंसस्याराति: कंसाराति:, अध: कृतमक्षजं ज्ञानं येनेति-अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षो भवतीति-अध: अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा अधोक्षज:, विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भर:, कैटभमसुरमजैषीदिति कैटभजित्, विध्यत्यसुरानिति विधु:, वदति महत्त्वं वत्स: श्रीयुक्तो वत्स: श्रीवत्सो महत्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्येति ऊनचत्वारिंशद्विष्णो: ॥ १८ । २१½ ॥

पु. पु.

वसुदेव **वसुदेवोऽस्य जनक: स एवानकदुन्दुभि: ॥ २२ ॥**

वसुदेव इति–अस्य कृष्णस्य जनक: पिता वसुषु दीव्यतीति वसुदेव:, स एव आनकैर्दुन्दुभिश्चोपलक्षित:, वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुभिवादनादिति द्वे कृष्णपितु:॥२२॥

पु. पु. पु. पु.

बलदेव या बलदाऊ **बलभद्र: प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रज: ।**

पु. पु. पु. पु.

रेवतीरमणो राम: कामपालो हलायुध: ॥ २३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुशली हली ।

पु. पु. पु. पु.

संकर्षण: सीरपाणि: कालिन्दीभेदनो बल: ॥ २४ ॥

बलभद्र इति—बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति वा, प्रलम्बं हतवान् प्रलम्बघ्नः, बलेन दीव्यतीति बलदेवः, अच्युताग्रजः अच्युतस्याग्रजः, रेवत्या रमणो रेवतीरमणः, रमते, रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति वा रामः, कामान् पालयतीति कामपालः, हलमायुधं यस्येति हलायुधः, नीलमम्बरं यस्येति नीलाम्बरः, रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः, तालोऽङ्को ध्वजो यस्येति तालाङ्कः, मुस्यतीति मुसलमस्त्यस्येति मुसली, हलमस्त्यस्येति हली, संकर्षति, संकृष्यते वेति संकर्षणः, सीरः पाणौ यस्येति सीरपाणिः, कालिन्द्या भेदनः कालिन्दीभेदनः, बलमस्यास्तीति बलः इति सप्तदश बलभद्रस्य ॥ २३ । २४ ॥

प्रद्युम्न मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः[1] स्मरः ॥ २५ ॥
सम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
अनिरुद्ध ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।

मदन इति—मदयतीति मदनः, मननं मत्—चेतना मथतीति मथः मतो मथो मन्मथः, म्रियन्तेऽनेन, मारयतीति वा मारः, प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्येति प्रद्युम्नः, मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस्येति मीनकेतनः, कुत्सितो दर्पोऽस्येति कन्दर्पः, दर्पयतीति दर्पकः, नास्ति अङ्गमस्य, न अङ्गं ज्ञानं यस्मादिति वानङ्गः, काम्यतेऽनेनेति कामः, पञ्च शराः बाणाः अस्येति पञ्चशरः, स्मरयत्युत्कण्ठयतीति स्मरः, संवरणं संवरः दैत्यानां शं कल्याणं वृणोतीति वा संवरः शंवरस्तस्यारिः संवरारिः, मनसि शृङ्गाररूपेण जायते स्मेति मनसिजः, कुसुमानीषवो यस्येति कुसुमेषुः, नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुस्ततो जातः मनसोऽन्यस्मान्न जायत इति वा अनन्यजः, पुष्पं धनुरस्येति पुष्पधन्वा, रतेः पतिः रतिपतिः, मकरो ध्वजोऽस्येति मकरध्वजः, आत्मना भवतीति आत्मभूः, ब्रह्मतपो ब्रह्माणं वा सुवति चालयतीति ब्रह्मसूः, विश्वस्मिन् केतुरस्येति विश्वकेतुरित्येकविंशतिः कामस्य। अनीति—निरुध्यते स्म निरुद्धः, न निरुद्धः अनिरुद्धः, उषाया बाणात्मजायाः पतिः उषापतिः ऊषापतिर्वेति द्वे अनिरुद्धस्य ॥ २५ । २६ ॥

लक्ष्मीजी लक्ष्मीः[2] पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २७॥

---

१ उन्मादनस्तापनश्च शोषणस्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥

२ श्रीलक्ष्मीशब्दौ (कृदिकारादिति) ङीषन्ताविति मैत्रेयः ।

लक्ष्मीरिति—लक्षयति पश्यति नीतिज्ञमिति लक्ष्मीः, लक्ष्मी वा, पद्ममालयोऽस्या इति पद्मालया, पद्ममस्त्यस्या इति पद्मा, कमलमस्त्यस्या इति कमला, श्रयति हरिमिति, श्रीयते सर्वैरिति वा श्रीः, हरेः प्रिया हरिप्रिया इति षट् लक्ष्म्याः ॥ २७ ॥

शंख पु. पु. न.

चक्र शङ्खो लक्ष्मीपतेः* पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः ।

गदा

तलवार स. पु. पु. पु.

मणि कौमोदकी(गदा,खड्गो(नन्दकः)कौस्तुभो(मणिः) २८॥

शङ्ख इति—लक्ष्मीपतेः दैत्यानां शं खनतीति, शाम्यतीति वा शङ्खः, पञ्चजने दैत्यभेदे पाताले वा भवः पाञ्चजन्य इत्येकं विष्णुशङ्खस्य । लक्ष्मीपतेश्चक्रं शोभनं दर्शनमस्य, सुखेन दृश्यत इति वा सुदर्शनः इत्येकं विष्णुचक्रस्य । लक्ष्मीपतेर्गदा गदतीति गदा-शब्दकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः कुमोदको विष्णुस्तस्येयं कौमोदकी इत्येकं विष्णुगदायाः । लक्ष्मीपतेः खड्गः नन्दयति देवानिति नन्दक इत्येकं विष्णुखड्गस्य । लक्ष्मीपतेर्मणिः कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिस्तत्र भवः, कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुस्तस्यायमिति वा कौस्तुभः इत्येकं विष्णोर्मणेः ॥ २८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

गरुड गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

पु. पु. पु. पु.

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति—गरुतः पक्षास्सन्त्यस्येति गरुत्मान्, गरुद्भिः पक्षैर्डयत इति गरुडः, तृक्षस्य कश्यपस्यापत्यं तार्क्ष्यः, विनताया अपत्यमिति वैनतेयः, खे आकाशे गच्छन्तीति खगास्तेषामीश्वरः खगेश्वरः, नागानां सर्पाणामन्तको नाशको नागान्तकः, विष्णोः रथ इव, विष्णोः रथः पौरुषं देहो वेति विष्णुरथः, कनकमयत्वात् शोभने पर्णे पक्षावस्येति सुपर्णः, पन्नगानश्नाति, पन्नगा अशनं यस्येति वा पन्नगाशनः इति नव गरुडस्य ॥२९॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

शिव या शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

महादेव पु. पु. पु. पु. पु

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।

पु. पु. पु. पु.

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

---

* चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् । अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः । सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः ॥

शिव या महादेव

पु.　पु.　पु.　पु.　पु.
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
पु.　पु.　पु.　पु.
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
पु.　पु.　पु.　पु.
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
पु.　पु.　पु.　पु.　पु.
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
पु.　पु.　पु.　पु.
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
पु.　पु.　पु.　पु.　पु.　पु.　†
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शम्भुरिति—शं सुखं भवति (भावयतीति) शम्भुः, ईष्टे इति ईशः, पशूनां जीवानां पतिरिति पशुपतिः, शिवमस्यास्तीति, शिवयतीति वा शिवः, शूलमस्यास्तीति शूली, महांश्चासावीश्वरश्चेति महेश्वरः, ईशितुं शीलमस्येश्वरः, शृणातीति, सर्वतीति वा शर्वः—सर्वः, ईष्टे तच्छील ईशानः, शं करोतीति शंकरः, चन्द्रः शेखरो यस्येति चन्द्रशेखरः, भूतानामीशो भूतेशः, खण्डयतीति खण्डः परशुरस्येति खण्डपरशुः, गिरेरीशो गिरिशः, गिरौ शेते इति गिरिशः, मृडाति मृड्णातीति वा मृडः, मृत्युं जयतीति मृत्युञ्जयः, कृत्तिश्चर्मवासोऽस्येति कृत्तिवासाः, पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी, प्रमथानामधिपः प्रमथाधिपः, उच्यति क्रुधा सम्बध्यत इत्युग्रः, कपर्दोऽस्यास्तीति कपर्दी, श्रीः शोभा कण्ठेऽस्येति श्रीकण्ठः, शितिः कालः कण्ठोऽस्येति शितिकण्ठः, कपालं बिभर्तीति कपालभृत्, वामयति दुष्टानां मदमिति वामः दीव्यतीति देवः वामश्चासौ देवश्चेति वामदेवः, महांश्चासौ देवश्च—महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा महादेवः, विविधा रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षीण्यस्य, विरूपेष्वपि अक्षिकृपादृष्टिर्यस्य, विविधानि रूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा विरूपाक्षः, त्रीणि लोचनानि यस्य, त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानमस्य, त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन्वति त्रिलोचनः, कृशानौ रेतो यस्य, कृशानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा कृशानुरेताः, सर्वं जानातीति सर्वज्ञः, धूर्भारभूता जटिर्जटा यस्येति धूर्जटिः, नीलश्चासौ लोहितश्च नीललोहितः, हरतीति हरः, स्मरं कामं हरतीति स्मरहरः, भर्जते, भृज्यन्ते कामाद्योऽनेनेति वा भर्गः, त्रीण्यम्बकान्यस्य, त्रिष्वम्बकमस्येति, त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता, त्रीन्वेदानम्बते शब्दायते वा त्र्यम्बकः, त्रयाणां धातूनां पुराणि तेषामन्तकः, त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरं तस्यान्तकस्त्रिपुरान्तकः, धरतीति धरः गङ्गाया धरः गङ्गाधरः,

---

† अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ।

अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः अन्धकरिपुः, क्रतुं ध्वंसयतीति क्रतुध्वंसी, वृषो ध्वजश्चिह्नमस्येति वृषध्वजः, व्योम्नि केशा यस्येति व्योमकेशः, भवति-भवते वा सर्वमिति भवः, बिभेत्यस्मादिति भीमः, तिष्ठतीति स्थाणुः, रोदयतीति रुद्रः, उमायाः पतिः उमापतिरित्यष्टचत्वारिंशच्छम्भोः ॥ ३० । ३४ ॥

पु. पु. न.

जटा, धनुष — **कपर्दोऽस्य जटाजूटः" पिनाकोऽजगवं (धनुः)।**

पु.

सेवक, मातायें — **प्रमथाः(स्युःपारिषदा)ब्राह्मी"त्याद्यास्तु मातरः"॥३५॥**

कपर्द इति—अस्य शिवस्य जटाजूटो जटाबन्धः केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति, कस्य जलस्य परापूरणेन दायतीति वा कपर्दः इत्येकं जटाबन्धस्य । कस्य धनुः पातीति पिनाकः अजेन ब्रह्मणा गम्यते-अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति अजगो विष्णुरस्ति शरत्वेनास्मिन्निति अजगवम्—आजगवमिति द्वे शिवधनुषः । अस्य परिषदि साधवः पारिषदाः, दुष्टान्प्रमथन्तीति प्रमथाः स्युरिति द्वे शिवानुचराणां तु पुनः ब्रह्मण इयं ब्राह्मी ब्रह्मशक्तिरित्याद्याः मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वादिति, मान्ति शिवपरिवारत्वे समाविशन्तीति वा मातरः "ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः" ब्रह्मादिशक्तिदेवतानामैकैकम् ॥ ३५ ॥

स. स. न.

सिद्धियां — **विभूतिर्भूतिरैश्वर्य 'मणिमादिकमष्टधा'।**

विभूतिरिति—विभवनं विभूतिः, भवनं भूतिः, ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्य्यमिति "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता" तत्र अणोर्भावोऽणिमा, लघोर्भावो लघिमा, प्रापणं प्राप्तिरंगुल्यग्रेण चन्द्रादेः, प्रकामस्य भावः प्राकाम्यमिच्छानाभिघातः, महतो भावो महिमा येन ब्रह्माण्डेपि न माति, ईशोऽस्यास्तीतीशी तस्य भाव ईशिता प्रभुत्वं येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः, वशिनो भावो वशिता यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने, कामानवशेते कामावशायी तस्य भावः कामावशायिता इति अणिमाद्यष्टसिद्धीनां नामत्रयम् ॥

स. स. स. स. स. स.

पार्वती — **उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥**

स. स. स. स. स.

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

स. स. स. स. स. स.

***अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥**

उमेति—ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीरित्युमा, कात्यायनस्येयं कतस्यापत्यमिति वा कात्या

* आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।

यनी, गौरो वर्णोऽस्त्यस्या गौरी, कालो वर्णोऽस्त्यस्या इति काली, हिमवतोऽपत्यं स्त्री हैमवती, ईष्टे इतीश्वरा–ईश्वरी वा, शिवयति, शिवमस्त्यस्याः, शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा शिवा, शिवस्य स्त्री तु शिवी, भवस्य स्त्री भवानी, रुद्रस्य स्त्री रुद्राणी, शर्वस्य स्त्री शर्वाणी, सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला, सर्वाणि मङ्गलान्यस्या इति वा सर्वमङ्गला, न पर्णान्यस्या इत्यपर्णा, पर्वतस्येयं पार्वती, दुःखेन गम्यते ज्ञायतेस्याम्, दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते इति दुर्गा, मृडस्य स्त्री मृडानी, चण्डते इति चण्डिका, अम्ब्यते शब्द्यते इत्यम्बा, अम्बैवाम्बिका इति सप्तदश पार्वत्याः ॥ ३६ । ३७ ॥

पु. पु. पु. पु.

गणेश **विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।**

पु. पु. पु. पु.

(अप्ये) कदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायक इति–विनयति, विशिष्टो नायकः, विगतो नायको नियन्तास्येति वा विनायकः, विघ्नानां राजेति विघ्नराजः, द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति द्वैमातुरः, गणानां प्रमथानामधिपो गणाधिपः, एको दन्तोऽस्येत्येकदन्तः, हे प्रभाते रम्बते इति हेरम्बः, लम्बमुदरमस्येति लम्बोदरः, गजस्याननमिवाननं यस्य गज आननमस्येति वा गजाननः इत्यष्टौ गणेशस्य ॥ ३८ ॥

पु. पु. पु. पु.

स्वामिकार्तिकेय **कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

पु. पु. पु. पु.

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।

पु. पु. पु. पु.

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्त्तिकेय इति–कृत्तिकानामपत्यमिति कार्त्तिकेयः, महती सेना यस्येति महासेनः, शरेषु जन्मास्येति शरजन्मा, षट् आननान्यस्येति षडाननः, पार्वत्या नन्दनः पार्वतीनन्दनः, स्कन्दतीति स्कन्दः, सेनां नयतीति सेनानीः, अग्नेर्भवतीत्यग्निभूः, गूहति रक्षति सेनामिति गुहः, बहुलानां कृत्तिकानामपत्यमिति बाहुलेयः, तारकं जयतीति तारकजित्, विशाखेति–विशाखायां जात इति वा विशाखः, शिखी मयूरो वाहनमस्येति शिखिवाहनः, षण्णां मातॄणामपत्यमिति षाण्मातुरः, धरतीति धरः, शक्तेर्धरः शक्तिधरः, कुमारयति, कुत्सितो मारोऽस्य, कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टानिति वा कुमारः, क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारण इति सप्तदश कार्त्तिकेयस्य ॥ ३९ । ४० ॥

---

१ "हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु" इति नानार्थरत्नमाला । हे उषसि रम्बते इति स्वामी ।

पु. पु. पु. पु. पु.
इन्द्र इन्द्रोमरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ।
पु. पु. पु. पु.
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४१ ॥
पु. पु. पु. पु. पु.
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
सुत्रामागोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
पु. पु. पु. पु.
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
पु. पु. पु. पु.
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
पु. पु. पु. पु.
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
पु. पु. पु.
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षा (तस्य तु प्रिया)॥४४॥

इन्द्र इति—इन्दतीति इन्द्रः,मरुतः सन्त्यस्येति मरुत्वान्,मह्यते पूज्यत इति मघवा, मघो धनमस्येति व्युत्पत्त्या (मघवान्) बिडति बिडंभेदकमोजोऽस्येति बिडौजा विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति विडोजा इति वा पाकस्य दैत्यभेदस्य शासन इति पाकशासनः, वृद्धे श्रवसी यस्येति, वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येतिवा वृद्धश्रवाः, सुष्ठु नासीरं सेना मुखं यस्य,शोभना नासीरा अग्रेसरा यस्येति वा सुनासीरः—शुनो वायुः शीरः सूर्यस्तौ स्तोऽस्येति वा शुनासीरः, पुरुप्रचुरं हूतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य,पुरूणि हूतानि नामान्यस्येति वा पुरुहूतः,पुरोरीणां दारयतीति पुरन्दरः,जयतीति जिष्णुः,लेखेषु ऋषभः,लेखऋषभ इवेति वा लेखर्षभः,शक्नोतीति शक्रः,शतं मन्यवो यागा अस्य, शतेषु दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा, शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा शतमन्युः, दिवः पतिर्दिवस्पतिः, सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा—“सूत्रायत इति सूत्रामा”,गोत्रान्पर्वतान्भिनत्तीति गोत्रभित्,वज्रोऽस्यास्तीतिवज्री,वसवो देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति, वसोरपत्यमिति वा वासवः, वृत्रं हतवानिति वृत्रहा, वर्षतीति वृषा, वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिः वास्तोष्पतिः, सुराणां पतिः सुरपतिः, बलस्यासुरस्यारातिः बलारातिः, शच्याः पतिः शचीपतिः, जम्भमसुरं भेत्तुं शीलमस्येति जम्भभेदी,

१ श्वन्नुक्षन्नित्यादिना मघवन्निति निपातितं ‘मघवा बहुल’मिति त्रादेशपक्षे तु मघवानित्यपि बोध्यम्—यत्तु त्रादेशे दीर्घाभावान्मघवन्निति स्वामिनोक्तं तन्न सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घसंभवात्—नच संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वम् मघवा बहुलमिति बहुलग्रहणेन तद्बाधनात् । अतएव मनुपा त्रन्तादेशप्रत्याख्यानपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च संगच्छते ‘हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसा’ विति भट्टिः एतेन मघवा,मघवन्, मघवानिति त्रैरूप्यमिति ।

हरिर्हरिद्वर्णो हयो यस्येति हरिहयः, स्वः स्वर्गे राजते—स्वेषु देवेषु स्वेन धनेन वा आराजते स्वाराट्, न मुञ्चतीति नमुचिर्दैत्यस्तस्य सूदनो नमुचिसूदनः, संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः, दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य, दुस्सहश्च्यवनो मुनिरस्येति वा दुश्च्यवनः, तुतोर्त्तीति तुरो वेगवाँस्तं साहयति अभिभवतीति तुराषाट्, मेघा वाहनमस्येति मेघवाहनः, आखण्डयतीत्याखण्डलः, सहस्रमक्षीण्यस्येति सहस्राक्षः, ऋभवः क्षियन्त्यत्रेति "ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोरिति विश्वः" ऋभुक्षः स्वर्गो वज्रो वाऽस्त्यस्येति ऋभुक्षा इति पञ्चत्रिंशदिन्द्रस्य॥ ४१।४४॥

इन्द्राणी, नगरी, घोड़ा, सारथि, वन

स. स. स. स.
पुलोमजा शचीन्द्राणी (नगरी त्वमरावती)।
पु. पु. न.
(हय) उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम्॥ ४५॥

तस्येति—तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोम्नो मुनेर्जाता पुलोमजा (पौलोमी अपि) शचते शची सर्वेन्द्रियेषु। सचतइति वा सची दन्यादिरपि इन्द्रस्य स्त्री, इन्द्राणी इति त्रीणीन्द्रपत्न्याः। नगरी तु अमराः सन्त्यस्यामिति अमरावती इत्येकमिन्द्रपुरस्य। हयः अश्वस्तु उच्चैःश्रवसी यस्य, उच्चैः शृणोतीति वा, उच्चैर्महच्छ्रवो यशो यस्येति वा उच्चैःश्रवाः इत्येकमिन्द्राश्वस्य। सूतः सारथिः मतं लातीति मतलस्तस्यापत्यापत्यमिति मातलिरित्येकमिन्द्रसारथेः। वनं नन्दयतीति नन्दनमित्येकमिन्द्रवनस्य॥ ४५॥

इन्द्रघर, पुत्र, हाथी

पु. पु. पु.
स्यात्प्रासादो वैजयन्तः जयन्तः पाकशासनिः।
पु. पु. पु. पु.
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः॥ ४६॥

स्यादिति—तस्य प्रासादो गृहं वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्येति वैजयन्तः स्यादित्येकमिन्द्रगृहस्य। जयतीति जयन्तः, पाकशासनस्यापत्यमिति पाकशासनिरिति द्वे इन्द्रपुत्रस्य। इरा उदकानि सन्त्यस्मिन्निति इरावान्समुद्रस्तत्र भवः ऐरावतः, अभ्रं मेघस्तदात्मको मातङ्गः अभ्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा अभ्रमातङ्गः, इरया उदकेन वणति, इरासुरावनमुदकं यस्मिन्निति वा इरावणस्तत्र भवः ऐरावणः, अभ्रेमाति, न भ्राम्यति वा अभ्रमुस्तस्य वल्लभः अभ्रमुवल्लभः इति चत्वारीन्द्रगजस्य॥ ४६॥

वज्र

स. पु. न. पु. न. न. पु.
ह्रादिनी वज्रमस्त्री[1] स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः।
पु. पु. पु. पु. पु. स.
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलि[2]रशनि (र्द्वयोः)॥ ४७॥

---

१ अस्त्रियौ वज्रकुलिशाविति संसारावर्तः "वज्रं स्याद्बालके धान्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान्। वज्रास्तुह्यां गुडूच्यां च वज्री स्नुह्यन्तरे स्मृता॥ दम्भोलौ हरिकेऽप्यस्त्री" इति॥

२ दम्नोति खेदयति "दम्भु दम्भने" इत्यस्मादौणादिक ओलिरिति॥

ह्लादिनीति—ह्लादतेऽवश्यमिति । ह्लादोऽस्त्यस्या इति वा ह्लादिनी, वजतीति वज्र-मस्त्री पुंक्लीबे स्यात्, कुलौ हस्ते शेते, कुलिनः पर्वतान् श्यति, कुत्सितमीषल्लिश-तीति वा कुलिशम्, भिनत्तीति भिदुरम्, पुनातीति पविः, शतं कोटयो धारा अस्येति शतकोटिः, स्वरतीति, शोभनान्यरूंषि धारा अस्येति स्वरुः, शंशुभमस्त्यस्येति, शम्ब-यति संबध्नाति शत्रूनिति वा शम्बः, सम्बयतीति विग्रहे तु सम्बः दन्त्यादिरपि, दभ्नो-तीति दम्भः रोधनं तस्मिन्नलति भूषयतीत्यलिः समर्थः दम्भोलिः, अश्नाति—अश्यते-ऽनेनेति वा अशनिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति दश वज्रस्य ॥ ४७ ॥

न.　　पु. न.　　पु.

विमान देवर्षि　**व्योमयानं विमानोऽस्त्री (नारदाद्याः) सुरर्षयः ।**

स.　　स.　　न.　　न.　　स.

सभा अमृत　**स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥**

व्योमयानमिति—व्योमयाति, व्योम्नि यान्त्यनेन वा व्योमयानम्, विशिष्टं मानयन्त्य-नेन, विशेषेण मान्त्यस्मिन्निति, विगतं मानमुपमास्येति वा विमानः अस्त्री स्यादिति द्वे देव-रथस्य । नरस्य धर्म्यं नारं ददाति, नराणां समूहो नारं तद्द्यति खण्डयति कलहेनेति वा । नुरिदं नारमज्ञानं तद्द्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा नारदः स एवाद्यो मुख्यो येषामिति नारदाद्याः सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्रत्वादृषयश्चेति सुरर्षय इत्येकं सुरर्षीणाम् । शोभनो धर्मोऽस्यामिति सुधर्मा देवसभा स्यादिति सह भान्त्यस्यामिति सभा देवानां सभा आस्थानगृहमिति द्वे देवसभायाः । पीय्यत इति पीयूषम्, न म्रियन्तेऽनेनेत्यमृतम्, सुखेन धीयत इति सुधा इति त्रीण्यमृतस्य ॥ ४८ ॥

स.　　स. स.　　स.　　स.

आकाशगङ्गा　**मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।**

सुमेरु　पु.　पु.　पु.　पु.　पु.

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मन्दाकिनीति—मन्दमकितुं शीलमस्या इति मन्दाकिनी, वियति वियतो वा गङ्गा वियद्गङ्गा, स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्णदी, सुराणां दीर्घिकेव सुरदीर्घिका इति चत्वारि देवगङ्गायाः । मिनोत्युच्चत्वाज्ज्योतींषीति मेरुः, शोभनो मेरुः सुमेरुः, हेम्नोऽद्रिः हेमाद्रिः, रत्नानि सानावस्येति रत्नसानुः, सुराणामालयः सुरालय इति पञ्च मेरोः ॥ ४९ ॥

पु.　　पु.

कल्पवृक्ष　**(पञ्चैते देवतरवो) मन्दारः पारिजातकः ।**

पु.　　पु.　　न. पु.

सन्तानः कल्पवृक्षश्च (पुंसि वा) हरिचन्दनम् ॥५०॥

पञ्चेति—"एते पञ्च देवतरवः देववृक्षाः सन्ति" मन्दयति मोदयतीति मन्दा आरा-धारा अस्येति वा मन्दारः, पारिणोऽब्धेर्जातः पारिजातः स एव पारिजातकः, सन्त-

नोति पुष्पाणि—सन्तन्यन्ते पुष्पाण्यस्मिन्निति वा सन्तानः, कल्पः संकल्पितोऽर्थस्तस्य वृक्षः कल्पवृक्षः, चन्दयतीति चन्दनः, हरेश्चन्दनः हरिचन्दनः वा पुंसि स्यादिति पञ्चानां देववृक्षाणामेकैकम् ॥ ५० ॥

पु. पु. पु. पु.

सनत्कुमार **सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ ।**

स्वर्गवैद्य पु. पु. पु. पु.

नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च (तावुभौ) ॥५१॥

सनदिति—सनन्नित्यं कुमारः सनत्कुमारः सनद्ब्रह्मा तस्य कुमारोऽपत्यमिति वा सनत्कुमारः, विधातुरपत्यं वैधात्रः इति द्वे ब्रह्मपुत्रस्य। स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ स्वर्वैद्यौ, अश्विन्याः सुतौ अश्विनीसुतौ, न सत्यं ययोस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्याविति, प्रशस्ताः अश्वाः सन्ति ययोः अश्विन्यां जातौ वा अश्विनौ, दस्यतः क्षिपतो रोगानिति दस्रौ, तौ उभौ यमलौ अश्विन्या अपत्ये आश्विनेयौ स्यातामिति षडश्विनोः ॥ ५१ ॥

स. स.

अप्सरा **स्त्रियां बहुष्वप्सरसः[1] स्वर्वेश्या[2] (उर्वशीमुखाः) ।**

गन्धर्व पु. पु.

हाहा[3] हूहूश्चैवमाद्या 'गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' ॥ ५२ ॥

स्त्रियामिति—उरून्महतोऽश्नुते व्याप्नोति वशीकरोतीति, उरु अश्नातीति वा उर्वशी (सी) मुखा आद्या यासां ता उर्वशीमुखाः अप्सरसः, स्वर्वेश्या इति चोच्यन्ते अद्भ्यः सरन्तीत्यप्सरसः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे बहुषु बहुत्वेषु स्युः बहुष्विति प्रायोवादः अनचिचेति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगादेकवचनमपि । स्वः स्वर्गस्य वेश्याः स्ववेंश्याः, इति द्वे उर्वश्यादेः एवं हा कष्टं जहातीति हाहाः शसि हाहः अव्युत्पन्नपक्षे तु हाहान् हाहाः सान्तोपि "गन्धर्वा हाहसि प्रोक्ताः" (इति रत्नकोषः) हूइति ह्वयतीति हूहूश्चेत्याद्याः तुम्बुरुविश्वावसुचित्ररथादयः त्रिदिवौकसां देवानां गन्धं सौरभमर्वन्तीति गन्धर्वाः स्युरित्येकं देवगायकानाम् ॥ ५२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

अग्निदेव **अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।**

पु. पु. पु. पु.

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

---

१ "स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वे अप्सरा अपि" इति शब्दार्णवात् ॥

२ घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैरिति ॥

३ अव्युत्पत्तिपक्षे "आतो धातोः" (६ । ४ । १४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्—ओः सुपीत्यस्याप्राप्तेर्हूहूनित्यादि ॥ 'हहा, हुहू' इत्युभावादिहस्वौच "गीतमाधुर्यसम्पन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू" इति व्यासोक्तिः ॥

पु. पु. पु. पु.
वर्हिःशुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ।
पु. पु. पु. पु. पुं.
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥
पु. पु. पु. पु.
लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।
पु. पु. पु. पु.
हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥
पु. पु. पु. पु. पु.
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
पु. न. पु. पु. पु.
वड़वानल शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

अग्निरिति—अङ्गत्यूर्ध्वं गच्छतीत्यग्निः, विश्वेनरा अस्येति विश्वानरस्तस्यापत्यं वैश्वानरः, वहति हव्यमिति वह्निः, वीयत इति वीतिः, वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्हूयतेऽस्मिन्निति वीतिहोत्रः, धनं जयतीति धनञ्जयः, कृपीटस्य जलस्य योनिः—कृपीटं जलं योनिरस्येति वा कृपीटयोनिः, ज्वलतीति ज्वलनः, विद्यते लभ्यत इति वेदः जातं वेदो धनं यस्येति जातवेदाः, तनूं शरीरं न पातयति, तनुं स्वं स्वरूपं न पातीति तनूनपात्, बृंहतीति वर्हिः, शुष्यत्यनेनेति शुष्मा, कृष्णो धूमो वर्त्मास्येति कृष्णवर्त्मा, शोचींषि ज्वालाः केशा इवास्येति शोचिष्केशः, उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशत इति उषर्बुधः, आश्रयमाधारमश्नातीति आश्रयाशः "आशेरतेऽत्रेति आशयस्तमश्नातीत्याशयाशः" इति पाठान्तरम् बृहन्तो भानवोऽस्येति बृहद्भानुः, कृश्यतीति कृशानुः, पुनातीति पावकः, अनित्यनेनेत्यनलः, लोहिता अश्वा यस्येति—रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा लोहिताश्वः—रोहिताश्वः, वायोः सखा वायुसखः, शिखाः सन्त्यस्येति शिखावान्, आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा शुक्षणोतीत्याशुशुक्षणिः, हिरण्यं रेतोऽस्येति हिरण्यरेताः, हुतं भुङ्क्त इति हुतभुक्, दहतीति दहनः, हव्यं वाहयतीति हव्यवाहनः, सप्तार्चिषः सप्तार्चयो यस्येति सप्तार्चिः, दाम्यति दमयतीति वा दमुनाः, शोचयतीति, शुक्रं रेतोस्यास्तीति शुक्रः, चित्रा भानवोऽस्येति चित्रभानुः, विभा प्रभा वसु धनं यस्येति विभावसुः, अपां पित्तमिव अप्पित्तमिति चतुस्त्रिंशदग्नेः—उर्वस्य मुनेरपत्यमिति और्वः, वडवायां भवो वाडवः, वडवाया अनलो वडवानल इति त्रीणि वाडवाग्नेः ॥ ५३ । ५६ ॥

पु.स. पु.स. स. स. स.
अग्निज्वाला वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।
अग्निके टुकड़े पु.स.न. पु. पु. पु.
जलना (त्रिषु)स्फुलिङ्गोऽग्निकणः सन्तापः संज्वरः(समौ)॥५७॥

१ काली कराली मनोजवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वदासाख्याः सप्तवह्नेर्जिह्वाः ।

वह्नेरिति—वह्नेरग्नेः ज्वलतीति ज्वालः, कीलतीति कीलः, तौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्याताम् । अर्च्यत इत्यर्चिः सान्तस्त्विदन्तोऽपि, हिनोति—हन्ति वा हेतिः, शेते इति शिखा स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे स्यादिति पञ्चज्वालायाः । स्फुना फूत्कारेण लिङ्गतीति स्फुलिङ्गः, अग्नेः कणोऽग्निकणः इति द्वे अग्निकणस्य । संतापयतीति संतापः, संज्वरयतीति संज्वरः उभौ समौ समानार्थौ समलिङ्गाविति द्वे संतापस्य ॥ ५७ ॥

पु. पु. पु. पु.

यमराज **धर्मराजःपितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ५८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

कालो[1] दण्डधरःश्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इति—धर्मस्य राजा धर्मराजः, पितॄणां पतिः पितृपतिः, समं वर्तितुं शीलमस्येति समवर्ती, परेतेषु मृतेषु राजत इति परेतराट्, कृतोऽन्तो विनाशो येनेति कृतान्तः, यमुनाया भ्राता यमुनाभ्राता, शमयतीति शमनः, यमेन संयमेन राजत इति यमराट्, यमयतीति यमः, कलयति, कालयत्यायुरिति, कल्यत इति वा कालः, धरतीति धरो दण्डस्य धरो दण्डधरः, श्राद्धस्य देवः श्राद्धदेवः, विवस्वतोऽपत्यमिति वैवस्वतः, अन्तं करोत्यन्तयति अन्तयतीत्यन्तक इति चतुर्दश यमस्य ॥ ५८ । १/२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

राक्षस **राक्षसःकौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रपआशरः ॥ ५९ ॥**

पु. पु. पु. पु.

रात्रिंचरो रात्रिचरो कर्बुरो निकषात्मजः ।

पु. पु. पु. न. न.

यातुधानःपुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

राक्षस इति—रक्षत्यस्माद्रक्षः रक्ष एव राक्षसः, कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य, कोणं पातीति कोणपो निर्ऋतिस्तस्यायमिति वा कौणपः, क्रव्यमाममांसमत्तीति क्रव्यात्, कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः, अस्रं रक्तं पिबतीति अस्रपः, न अपयत्यश्नव इति या आश्नातीति आशरः, रात्रौ चरतीति रात्रिंचरः, रात्रिचरः, कर्वतीति कर्बुरः, निकषाया आत्मजः निकषात्मजः, यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्णाति, यातूनि यातना धीयन्तेऽस्मिन्निति वा यातुधानः, जातु कदाचिद्धानं संनिधानमस्येति जातुधानश्च-वर्गादिरपि, विरुद्धलक्षणया पुण्यश्चासौ जनश्चेति पुण्यजनः, निर्ऋतेरपत्यमिति नैर्ऋतः, यातीति यातु, रक्षन्त्यस्मादिति रक्षः इति पञ्चदश राक्षसस्य ॥ ५९ । ६० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

वरुण **प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।**

---

१ कलयत्यायुः 'कलसंख्याने' (चु. उ. से.) ण्यायन्तात् पचाद्यजिति मुकुटः ॥

प्रचेता इति—प्रचेतयति प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा प्रचेताः, व्रियते वृणोति वा वरुणः वरणोपि, पाशोऽस्यास्तीति पाशी, यादांसि जलजन्तवस्तेषां पतिः यादसांपतिः, अपांपतिः अप्पतिरिति पञ्च वरुणस्य ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

पवन **श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु.

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः।

पु. पु. पु. पु. पु.

समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः।

श्वसन इति—श्वसित्यनेनेति श्वसनः, स्पृशतीति स्पर्शनः, वातीति वायुः, मातर्यन्तरिक्षे श्वयति संचरति, मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते वा मातरिश्वा, सदागतिर्गमनमस्येति सदागतिः, पृषद् मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य, पृषतामम्बुकणानामश्व इवेति वा पृषदश्वः, वहतीति वहः गन्धस्य वहो गन्धवहः, गन्धं वहतीति गन्धवाहः, अनित्यनेनेति अनिलः, आशु गच्छतीति आशुगः, सम्यगीर्तें गच्छति—ईरयति प्रेरयति वा समीरः, म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वेति मरुत्स एव मारुतः, मरुत्, जगतां प्राणो जगत्प्राणः, समीरयतीति समीरणः, नभोऽस्याश्रयत्वेनास्ति नभस्वान्, वातीति वातः, पुनातीति पवनः, पवते इति पवमानः, प्रकृष्टं भनक्तीति प्रभञ्जन इति विंशतिर्वातस्य ॥ ६१ । ६२ । १/२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

शरीरस्थ पवन **प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ (च वायवः) ॥ ६३ ॥**

न. न. पु. पु.

(शरीरस्था) इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः।

प्राण इति—प्राणयतीति प्राणः, अपानयतीति अपानः, समानयतीति समानः, उदानयतीति उदानः, व्यानयतीति व्यानः, इमे प्राणादयो वायवः शरीरस्थाः स्युरिति "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले। उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः" इति। रमतेऽनेन, रंहत्यनेन वा रंहः, तरत्यनेनेति तरः, रिणात्यनेनेति रयतेऽनेनेति वा रयः, स्यन्दतेऽनेनेति स्यदः, वस्तुतस्तु रंहादिष्वपि भावे व्युत्पत्तिरेव न्याय्येति। जवनं जव इति पञ्चवेगस्य ॥ ६३ । १/२ ॥

पु. न. न. न. न. न. न.

शीघ्रता या वेग **जवो (ऽथ) शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥**

न. न. न. न. न.

सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु (च)।

अथेति–शिङ्घतीति शीघ्रम्, त्वरते स्मेति त्वरितम्, लङ्घत इति लघु, क्षिपतीति क्षिप्रम्, ऋच्छति–इयर्ति वा अरम्, द्रवति स्म द्रुतम्, त्वरया सह वर्तत इति सत्वरम्, चोपतीति चपलम्, त्वरते स्मेति तूर्णम्, न विलम्बते स्म अविलम्बितम्, अश्नुते व्याप्नोतीति आशु इत्येकादश शीघ्रस्य ॥ ६४ । १/२ ॥

न. न. न. न. न. न.

नित्य या लगातार **सततानारताश्रान्तसन्ततविरतानिशम् ॥ ६५ ॥**

न. न. न. पु. पु.

नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः ।

न. न. न. न. न. न.

बारंबार **अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६६ ॥**

न. न. न. न. न. न.

तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि (च) ।

(क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत्)॥६७॥

सततेति–संतन्यते स्म सततं, आरम्यते स्म आरतं, न आरतमित्यनारतम्, श्रम्यते स्म श्रान्तं, अविद्यमानं श्रान्तमत्रेति अश्रान्तम्, संतन्यते स्म संततम्, विरम्यते स्म विरतं, नास्ति विरतमस्येति अविरतम्, नास्ति निशाऽस्मिन्नित्यनिशम्, नियमेन भवं नित्यम्, अवरम्यते स्म अवरतम्–नास्त्यवरतं यत्रेति अनवरतम्, न जस्यतीत्यजस्रम् इति नव निरन्तरस्य । अथेति–अतिशेते अतिशयनं वा अतिशयः, भरति–भरणं वेति भरः, वेलां मर्यादामतिक्रान्तमित्यतिवेलम्, भृश्यतीति भृशम्, अर्थो निवृत्तिर्विषयो वा तमतिक्रान्तमत्यर्थम्, मात्रा स्तोकन्तामतिक्रान्तमिति अतिमात्रम्, उद्गाहते स्म उद्गाढम्, निःशेषेण भरोऽत्रेति निर्भरम्, तीवतीति तीव्रम्, एकोऽन्तो निश्चयोऽत्रेत्येकान्तम्, नितान्यति स्म नितान्तम्, गाहते स्म गाढम्, बाहते–बाह्यते स्म बाढम्, दृंहति स्म दृढमिति चतुर्दशातिशयस्य । शीघ्रादि दृढपर्य्यन्तं क्रियाविशेषणत्वादसत्त्वे द्रव्ये वर्तमानं क्लीबे स्यात्, एषां मध्ये यत्सत्त्वगामि द्रव्यगामितत्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यादिति॥ ६५ । ६७ ॥

पु. पु. पु. पु.

कुबेर **कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः ।**

पु. पु. पु. पु.

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

पु. पु. पु. पु.

किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुबेर इति–कुत्सितं बेरं शरीरमस्य, कुम्बत्यन्येषामैश्वर्यमिति वा कुबेरः, त्र्यम्ब-

कस्य सखा त्र्यम्बकसखः, यक्षेषु राजत इति यक्षराट्, गुह्यं कायन्तीति गुह्यकास्तेषामीश्वरो गुह्यकेश्वरः, मनुष्यस्येव धर्म आचारः श्मश्रुलत्वादिर्वास्येति मनुष्यधर्मा, धनं दयते पातीति धनदः, राज्ञां यक्षाणां राजा राजराजः, धनानामधिपो धनाधिपः, किन्नराणामीशः किन्नरेशः, विश्रवसोऽपत्यमिति वैश्रवणः, पुलस्तेर्गोत्रापत्यमिति पौलस्त्यः, नरो वाहनमस्येति नरवाहनः, ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति, यक्ष्यते, यजति इज्यते लोकेनेति वा यक्षः, एकं पिङ्गमस्येति एकपिङ्गः, इलविला पुलस्तिभार्या तस्या अपत्यमित्यैलविलः "ऐडविडोपि" श्रियं दयते, ददातीति वा श्रीदः, पुण्यजनानामीश्वरः पुण्यजनेश्वरः इति सप्तदश कुबेरस्य ॥ ६८ । ६९ ॥

बाग न. पु.
पुत्र **(अस्योद्यानं) चैत्ररथम्पुत्रस्तु नलकूबरः ।**
स्थानपुरी पु. स. न.
विमान **कैलासः(स्थान)मलका 'पू'"विमानं"तु पुष्पकम्॥७०॥**

अस्येति—अस्य कुबेरस्य उद्यान्त्यस्मिन्निति उद्यानं चित्ररथेन निर्वृत्तं चैत्ररथमित्येकं कुबेराक्रीडस्य । पुत्रस्तु नलः कूबरो युगंधरो यस्येति नलकूबर इत्येकं कुबेरपुत्रस्य । अस्य स्थानं के जले लासो लसनमस्य केलासः स्फटिकस्तस्यायं कैलासः अथवा केलीनां समूहः कैलं तेनास्यतेऽत्रेति वा कैलासः इत्येकं कुबेरस्थानस्य । अस्य पूः पुरी अलति भूषयतीत्यलका इत्येकं कुबेरपुर्याः । अस्य विमानं पुष्यति—पुष्पमिव वा पुष्पकमित्येकं कुबेरविमानस्य ॥ ७० ॥

पु. पु. पु. पु.
किन्नर **स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।**
खजाना पु. पु.
खजानेकेभेद **निधिर्ना शेवधि (र्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः) ॥ ७१ ॥**

इति स्वर्गवर्गः ॥

स्यादिति—किंचित् कुत्सितो वा नरः किन्नरः, कुत्सितः पुरुषः किंपुरुषः, तुरङ्गस्येव वदनमस्येति तुरङ्गवदनः, मिनोति मीनातीति वा मयुरिति चत्वारि किन्नरस्य । नितरां धीयते, नितरां दधाति पोषयतीति, निधीयते वा निधिः, ना पुंलिङ्गः स्यात्, शेतेऽनेनेति शेवं सुखं तद्धीयते, शे कल्याणे मोहे वा धीयत इति वा शेवधिरितिद्वे सामान्यनिधेः।पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्तीति पद्मः शाम्यत्यम्नु दुःखं वानेन शङ्खस्तावादी येषान्ते पद्मशङ्खादयो निधेर्भेदा भवन्तीति " पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नवेति (शब्दार्णवः)" निधिविशेषस्य प्रत्येकम् ॥ ७१ ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

अथ व्योमवर्गो व्याख्यायते ॥

स. स. न. न. न. न.

आकाश **द्योदिवौ " द्वे स्त्रियां " मभ्रं व्योमपुष्करमम्बरम् ।**

न. न. न. न. न. न.

नभोन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

न. न. पु.न. पु.न.

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

इति व्योमवर्गः ॥

द्योदिवाविति—द्योतन्ते तारका अस्यामिति द्यौः गोवत्—दीव्यन्त्यस्यामिति द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यामित्यादि—द्वे स्त्रियां स्यातामिति न बिभर्ति किञ्चित्—आपो भृश्यन्त्यस्मात्, अभ्रति स्थैर्य्यं गच्छति न भ्राजते वा अभ्रम्, व्ययति व्यवतीति वा व्योम, पुष्यतीति, पुष्कं वारि रातीति वा पुष्करम्, अम्बनमम्बः शब्दस्तं रातीति अम्बरम्, नह्यते मेघैः, न बभस्ति, नभते वा नभः, द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते अन्तरीक्षम्, अन्तर् ऋक्षाण्यस्येति व्युत्पत्त्या अन्तरिक्षम्, गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा गगनम्, नास्त्यन्तो यस्येति अनन्तम्, सुराणां वर्त्मेति सुरवर्त्म, खन्यते—खर्वत्यस्मिन्निति वा खम्, विविश्वत एति व्याप्नोति—वियच्छति न विरमति वा वियत्, विष्णोः पदमास्पदं स्वरूपं वा विष्णुपदम्, आकाशन्ते सूर्यादयोऽत्रेति आकाशः, विशेषेण हाययति गमयति विमानादीनिति विहायाः आकाशश्च विहायश्चेत्याकाशविहायसी वा पुंसि स्यातामिति षोडशाकाशस्य ॥ १ । $\frac{१}{२}$ ॥

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

अथ दिग्वर्गो व्याख्यायते ॥

१ स. स. स. स. स.

दिशा **दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च (ताः) ।**

स. स. स.

दिशा के भेद **प्राच्यऽपाची प्रतीच्यस्ताः (पूर्वदक्षिणपश्चिमाः) ॥ १ ॥**

स. पु.स.न.

दिशाकीवस्तु **उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यन्तु (त्रिषु) दिग्भवे ।**

दिश इति—दिशन्त्यवकाशमिति दिशः, कं वातं स्कुभ्नन्ति विस्तारयन्तीति ककुभः, काशन्त इति काष्ठाः, आश्नुवते व्याप्नुवन्तीति आशाः, हरन्ति नयन्त्यनयेति हरितः 'ता' इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति—दिशां बहुत्वाद्बहुवचनमिति पञ्चादिशः । प्राच्येति प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यमिति प्राची, अपाञ्चति सूर्यमिति अपाची अवाची वा प्रतिपश्चाद्दिनान्तेऽञ्चति सूर्यमिति प्रतीची ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा भवन्तीति उदूर्ध्वं तरन्ति अत्रोत्तरा दिक् उदञ्चतीति उदीची स्यादिति प्रत्येकं द्वे द्वे चतसृणाम्, दिशि भवं दिश्यन्तत्तु दिग्भवे त्रिषु स्यादिति एकं दिग्भवस्य ॥ १ । $\frac{१}{२}$ ॥

---

१ भागुरिमतेन टापि दिशा—दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती ककुद्देवपथः पविरिति (शब्दार्णवः) ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

दिशाओंकेस्वामी इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्॥ २ ॥

पु. पु.

कुबेर ईशः (पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्) ।

इन्द्र इति—इन्द्रः, वह्निः, पितृपतिः, नैर्ऋतः, वरुणः, मरुत, कुबेरः, ईशः एते क्रमात् पूर्वादीनां दिशां पतयः स्युरिति यथा पूर्वेशः इन्द्रः, आग्नेयीशो वह्निः, दक्षिणेशः पितृपतिः, नैर्ऋत्येशो नैर्ऋतः, पश्चिमेशो वरुणः, वायव्याधिपो मरुत्, उत्तरेशः कुबेरः, ईशानाधिपः ईशश्च । एते पूर्वादीनां स्वामिनो ज्ञेयाः ॥ २ । १/२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

दिग्गज ऐरावतःपुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पु. पु. पु.

पुष्पदन्तः सार्वभौमःसुप्रतीकश्च (दिग्गजाः) ।

ऐरावत इति—इरा उदकानि सन्तीति इरावान्समुद्रस्तत्र भवः ऐरावतः, पुण्डरीकवद्वर्णो यस्येति पुण्डरीकः,वामयतीति वामनः,कुमुदवद्वर्णो यस्येति कुमुदः, अञ्जनवद्वर्णो यस्येत्यञ्जनः, पुष्पमिव दन्ता यस्येति पुष्पदन्तः, सर्वस्यां भूमौ विदितः सार्वभौमः, शोभनाः प्रतीका अवयवा यस्येति सुप्रतीकः एते दिक्षु विख्याता गजाः दिग्गजा इतीन्द्रगजानामैकैकम् ॥ ३ । १/२ ॥

स. स. स. स.

हथिनियां दिशाओंकामध्य या कोन (करिण्यो)ऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाःक्रमात् ॥४॥

स. स. स. स.

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

न. स.

क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्॥५॥

करिण्य इति—अभ्रे आकाशे एव मातीति अभ्रमुः, कपिलवद्वर्णोऽस्याः कपिला, पिङ्गलवद्वर्णोऽस्याः पिङ्गला, नास्त्युपमाऽस्या अनुपमा, ताम्रौ कर्णौ यस्यास्ताम्रकर्णी, शुभ्रौ दन्तावस्याः शुभ्रदन्ती, अङ्गति कल्याणान्यङ्गान्यस्या वा अङ्गना, अञ्जनमस्त्यस्या अञ्जनावती एताः क्रमात् करिण्यो हस्तिन्यः स्युरिति क्रमेणैरावतादीनां हस्तिनीनामैकैकम् । क्लीवाव्ययमिति, दिशोर्मध्ये दिशयोर्मध्ये तु अपदिशम्,नपुंसकाव्ययं स्यात्, दिग्भ्यां विनिर्गता विदिक् स्त्रियां स्यादिति द्वे अग्न्यादिकोणस्य ॥ ४ । ५ ॥

न. न. पु.न. न.

बीच बवण्डर अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं(तु)मण्डलम् ।

अभ्यन्तरमिति—अभिगतमन्तरमभ्यन्तरम्, अन्तरं लातीत्यन्तरालमिति द्वे मध्यमात्रस्य । चक्राकारेण वलने, चक्रमिव वालो यस्य, चक्राकारेण वाडत इति वा चक्रवालम्, चक्रवा-

डम्, मण्डयतीति, मण्डं भूषां लातीति वा मण्डलमिति द्वे मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य॥

न. पु. पु. पु. पु.

बादल **अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥६॥**

पु. पु. पु. पु. पु.

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोम्बुभृत् ।

पु. पु. पु. पु. पु.

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

अभ्रमिति—अपो बिभर्ति, अभ्रति, न भ्रश्यन्त्यापो यस्मादित्यभ्रमभ्रं वा, मेहतीति मेघः, वारि वहतीति वारिवाहः, स्तनयतीति स्तनयित्नुः, बलाकाभिर्हायते गम्यते, बलेन हीयते आहायते वा बलाहकः, धाराणां धरो धाराधरः, जलस्य धरः जलधरः, तडितः सन्त्यस्मिन्निति तडित्वान्, वारि ददातीति वारिदः, अम्बु बिभर्तीत्यम्बुभृत्, हन्यते वायुनेति घनः, जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन—ज्यानं जीः जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति वा जीमूतः, मोदन्तेऽनेनेति मुदिरः, जलं मुञ्चतीति जलमुक्, धूमो योनिरस्येति धूमयोनिरिति पञ्चदश मेघस्य ॥ ६ । ७ ॥

स. स. पु.स.न.

मेघों की पांति **कादम्बिनी मेघमाला (त्रिषु) मेघभवे 'ऽभ्रियम्' ।**

मेघों की वस्तु न. न. पु. न.

मेघगर्जना **स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषोरसितादि च ॥ ८ ॥**

कादम्बिनीति—कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघमनुधावन्ति ते सन्त्यस्या इति कादम्बिनी, मेघानां माला मेघमालेति द्वे मेघपङ्क्तेः। मेघभवे—अभ्रे भवमभ्रियं त्रिपु पुंस्त्रीनपुंसकेषु स्यादित्येकं मेघभवस्य। स्तन्यते स्म स्तननं वा स्तनितम्, गर्ज्यते स्म—गर्जनं वेति गर्जितम्, निर्घोषणं निर्घोषो मेघस्य निर्घोषो मेघनिर्घोषः, रसनमिति रसितम्, आदिना ध्वनित—ह्राद—रासादयो गृह्यन्त इति चत्वारि मेघध्वनेः ॥ ८ ॥

स. स. स. स. स.

बिजली **शंपा शतह्रदा ह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।**

स. स. स. स. स.

तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला (अपि) ॥ ९ ॥

शंपेति—शं सुखं भयंकरत्वान्निवतीति शंपा, शतं ह्रादा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः शतं ह्रदा अर्चींषि अगाधजलाशया वा सन्त्यस्या इति वा शतह्रदा, ह्रादतेऽवश्यमिति—ह्रादोऽस्ति यस्या वेति ह्रादिनी, इरा आपः सन्त्यस्य इरावान् मेघस्तस्येयमैरावती, क्षणं प्रभास्या इति क्षणप्रभा, ताडयतीति तडित्, सुदाम्नि मेघे भवा सौदामनी—सौदामिनी—सौदाम्नी, विद्योतत इति विद्युत्, चञ्चनं चञ्चस्तं लातीति चञ्चला, चोपतीति चपलेति दश विद्युतः ॥ ९ ॥

---

१ "मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः" (इति शब्दार्णवे) ।

बिजली का तड़पना, मेघों की चमक, इन्द्रधनुष, सीधा इन्द्रधनुष

पु. पु. पु. पु.
स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे मेघज्योतिरिरंमदः ।
न. न. न.
इन्द्रायुधं शक्रधनु (स्तदेव ऋजु) रोहितम् ॥ १० ॥

स्फूर्जथुरिति–स्फूर्जनं स्फूर्जथुः केचित्तु स्फूर्जथुरिति दीर्घं नेच्छन्ति, वज्रनिर्घोषेऽशनिशब्दे वज्रनिष्पेषे वा स्यादित्येकं वज्रध्वनेः । अन्योन्यस्य संघट्टेन मेघाभिस्सृत्य वृक्षादौ ज्योतिः पतति मेघस्य ज्योतिरिति वा मेघज्योतिः, इरया जलेन माद्यतीति इरंमद इति द्वे वज्राग्नेः । इन्द्रस्यायुधमिन्द्रायुधम्, शक्रस्य धनुः शक्रधनुरिति द्वे इन्द्रधनुषः । तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवक्रं सद्रोहितं स्यादित्येकमृजोरिन्द्रधनुषः ॥ १० ॥

वर्षा भूरा मेघ

स. न. पु. पु.
वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ (समौ) ।

धारा फुहारा

पु. पु. पु.
धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

वृष्टिरिति– वर्षणं वृष्टिः, वर्षणं वर्षमिति द्वे वृष्टेः । तद्विघाते तस्या वृष्टेर्विघाते अवग्रहणमवग्राहः, अवग्रहः तौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे वृष्टिविघातस्य । संपतनं संपातः धाराणां संपातो धारासंपातः, आसरणमासार इति द्वे महावृष्टेः । शीकते सीं करोतीति वा शीकरः, सीकरः, स्मृता वायुना प्रेरिता अम्बुकणा जलबिन्दव इत्येकं वातप्रक्षिप्तजलकणस्य ॥ ११ ॥

ओला दुर्दिन

पु. पु. स. न.
वर्षोपलस्तु करका "मेघच्छन्नेऽह्नि" दुर्दिनम् ।

वर्षेति–उपलातीति उपलः वर्षस्य उपलो वर्षोपलः, कृणोतीति करका, करकश्चेति द्वे वर्षणोपलस्य । मेघच्छन्ने मेघान्धकारितेऽह्नि दिवसे दुर्निन्दितं दिनं 'दुर्दिन' मित्येकं मेघान्धकारितस्य ॥

ढांपना या छिपजाना

स. स. पु. न.
अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
न. न. न. न.
अपिधानतिरोधानपिधानाऽऽच्छादनानि (च) ।

अन्तर्धेति–अन्तर्धानमन्तर्धा, व्यवधानं व्यवधा, अन्तर्धीयते वान्तर्धानमन्तर्धिः, अपवार्यतेऽपवारणम्, अपिधीयतेऽपिधानम्, तिरोधीयते तिरोधानम, अपिधीयते पिधानम् 'वष्टिभागुरिरिति वाल्लोपः' आच्छाद्यत इत्याच्छादनं, छद्यते छदनं वेत्यष्टावन्तर्धानस्य ॥ १२ । ½ ॥

चन्द्रमा

पु. पु. पु. पु. पु.
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुःकुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः॥१४॥
पु. पु. पु. पु.
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः।

हिमांशुरिति—हिमा अंशवो यस्येति हिमांशुः, चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुलयतीति, चन्द्रमाह्लादं मिमीते निर्मिमीते वा, मिमीते आनन्दमिति माश्चन्द्रः माश्चासौ चन्द्रश्च चन्द्रमा इति वा, चन्दतीति चन्द्रः, उनत्तीति इन्दुः, कुमुदानां बान्धवः कुमुदबान्धवः, विध्यति विरहिणमिति—विशेषेण धयन्त्येनं सुरा इति वा विधुः, सुधायुक्ता अंशवो यस्येति सुधांशुः, शुभ्रा अंशवो यस्येति शुभ्रांशुः, ओषधीनामीशः ओषधीशः, निशायाः पतिर्निशापतिः, अद्भ्यो जातः अब्जः, जीवयतीति जैवातृकः, अमृतं सूत इति सोमः, ग्लायतीति ग्लौः, मृगोऽङ्कोऽस्येति मृगाङ्कः, कलानि धीयन्तेऽत्रेति कलानिधिः, द्विजानां राजेति द्विजराजः, शशस्य धरः शशधरः, नक्षत्राणामीशो नक्षत्रेशः, क्षपां करोतीति क्षपाकर इति विंशतिश्चन्द्रस्य ॥ १३ । १४ । ½ ॥

स. पु. न. पु.स.न.
कला,बिम्ब, **कला(तु) षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं (त्रिषु)॥१५॥**
न. पु.न. पु.न. पु. न.
हिस्सा,आधा **भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्धं (समेंऽशके)।**

कलेति—चन्द्रस्य षोडशो भागः कलयति कल्यते वा कला स्यादित्येकं चन्द्रस्य षोडशांशस्य। वेति शोभत इति बिम्बः अस्त्री पुंक्लीबे स्यात्, मण्डयति मण्डते वा मण्डलं त्रिषु पुंस्त्रीक्लीबेषु स्यादिति द्वे रविचन्द्रमण्डलस्य। भिद्यते स्म भित्तम्, शक्नोति शक्यते वा शकलम्, खण्डयते खन्यते वा खण्डः उभे वा पुंसि स्याताम् ऋध्नोत्यनेनेत्यर्धः, विशेष्यनिघ्नोयमिति चत्वारि खण्डमात्रस्य। समेंऽशके समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेवेत्येकं तुल्यखण्डद्वयमध्ये एकखण्डस्य ॥ १५ । ½ ॥

स. स. स. स. स.
चाँदनी **चन्द्रिकाकौमुदीज्योत्स्ना प्रसाद(स्तु)प्रसन्नता॥१६॥**
स्वच्छता पु. पु. न. न. न. न.
कलङ्क **कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म (च) लक्षणम्।**

चन्द्रिकेति—चन्द्रोऽस्त्यस्याः, चन्दयतीति वा चन्द्रिका[1], कुमुदानामियं कौमुदी, ज्योतिरस्त्यस्यामिति ज्योत्स्ना इति त्रीणि चन्द्रप्रभायाः। प्रसादनं प्रसादः, प्रसीदति स्म प्रसन्नस्तस्य भावः प्रसन्नतेति द्वे नैर्मल्यस्य। कं ब्रह्माणं लङ्घयति हीनतां गमयति शाप-

१ चन्द्रं कायतीति व्युत्पत्त्या चन्द्रका इति स्यात्।

यतीति वा कलङ्कः, अङ्कयतेऽनेनेत्यङ्कः, लाञ्छ्यतेऽनेनेति लाञ्छनम्, चाहयति चह्यतेऽनेनेति वा चिह्नम्, लक्षयतीति लक्ष्म, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लक्ष्मणमपीति षट् चिह्नस्य ॥ १६ । ३ ॥

बड़ीशोभा स. स. स. स. स.
शोभामात्र **सुषमा 'परमाशोभा' शोभाकान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥**

सुषमेति–शोभनं समं सर्वमनयेति सुषमेत्येकं परमशोभायाः । शोभयतीति शोभा, कमनं कान्तिः, द्योतनं द्युतिः, द्युती, द्युत्तिर्वा, छ्यति–छिनत्त्यसारमिति वा छविरिति चत्वारि शोभायाः ॥ १७ ॥

पु. पु. पु. न. न.
पाला **अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।**
महापाला न. स. स. स.
प्रालेयं महिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

अवश्याय इति–अवश्यायते शैत्यमापद्यत इत्यवशायः, निह्रियते नीहारः, तोषयतीति तुषारः, तोहतीति तुहिनम्, हन्ति हिनोतीति वा हिमम्, प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति प्रलयो हिमाद्रिस्ततः आगतं प्रालेयम्, मह्यत इति महिका, मिह्यत इति मिहिकापीति सप्त हिमस्य।अथेति–महद्धिमं हिमानी,हिमानां संहतिः हिमसंहतिरितिद्वे हिमसमूहस्य॥ १८॥

न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
ठंढ **शीतं (गुणेतद्वदर्थाः) सुषीमःशिशिरो जडः ।**
ठंढ पर्याय पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
तुषारः शीतलःशीतो हिमः (सप्तान्यलिङ्गकाः) ॥१६॥

शीतमिति–गुणे स्पर्शविषये अश्यायीति शीतमित्येकं शीतगुणस्य । सुषीमादयः सप्त तु तद्वान्शीतगुणवानर्थो येषान्ते तद्वदर्थास्ते चान्यलिङ्गका विशेष्यनिघ्ना भवन्तीति, सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्येति सुषीमः, शशतीति शिशिरः, जलति घनीभवतीति जलः डलयोरेकत्वस्मरणाज्जडोऽपि, तोषयतीति तुषारः, शीतं गुणोऽस्यास्तीति शीतलः, शीतमस्यास्तीति शीतः, हिममस्यास्तीति हिम इति सप्तशीतलद्रव्यस्य ॥ १६ ॥

पु. पु. पु. पु.
ध्रुव **ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ।**
अगस्त्य पु. स.
अगस्त्यभार्या **मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा (सधर्मिणी) ॥ २० ॥**

ध्रुव इति–ध्रुवति स्थिरोभवतीति ध्रुवः, उत्तानपादस्यापत्यमित्यौत्तानपादिस्स्यादिति द्वे ध्रुवस्य । अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभ्नोति वा अगस्त्यः, अगमस्यतीति व्युत्पत्त्या अगस्तिरपि, कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्येति कुम्भसंभवः, मित्रावरुणौ देवर्षी तयोः रपत्यं मैत्रावारुणिरिति त्रीण्यगस्त्यस्य । अस्यैव सधर्मिणी समानो धर्मोऽस्त्यस्या-

सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा न मुदं रातीति अमुद्रा लोपे धर्मलोपे अमुद्रा हर्षं न लभत इत्येकमगस्त्यपत्न्याः ॥ २० ॥

न. न. न. स. स. स.न.

तारा **नक्षत्त्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु (वा स्त्रियाम्)।**

दक्षकीकन्या स. स. स.

अश्विनी **दाक्षायण्यो(ऽश्विनीत्यादितारा)अश्वयुगश्विनी॥२१॥**

नक्षत्त्रमिति—न क्षदते हिनस्ति, नक्षति, न क्षणोतीति वा नक्षत्त्रम्, ऋषतीति ऋक्षम्, भातीति भम्, तरन्त्यनया तारा, तारयतीति तारका तारकं वा उ क्रोधं डयते, उना शंभुना डीयते वा 'उडु' वा स्त्रियामिति षट् नक्षत्रसामान्यस्य । अश्विनीत्यादितारा: दक्षस्यापत्यानि दाक्षायण्यः स्युरित्येकमश्विन्यादिभानाम्। अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति अश्वयुक्, अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्या अश्विनीति द्वे अश्विन्याः॥२१॥

विशाखा स. स. पु. पु, स.

पुष्य
धनिष्ठा **राधाविशाखापुष्येतु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया।**

पूर्व और उत्तर स. स. स.

भाद्रपद **समाधनिष्ठा स्युः प्रौष्ठपदा भद्रपदाः (स्त्रियः) ॥ २२ ॥**

राधेति—राध्नोति कार्यमनया राधा, विशाखतीति विशाखेति द्वे विशाखायाः। पुष्णाति कार्याणीति पुष्यस्तस्मिन् पुष्येतु सिध्यन्ति कार्याण्यस्मिन्निति सिध्यः, तुष्यन्त्यस्मिन्निति तिष्य इति त्रीणि पुष्यस्य। श्रवणं श्रवः सोऽस्त्यस्याः श्रववती अतिशयेन श्रववती श्रविष्ठा तया अतिशयेन धनवती धनिष्ठा सा समेत्यन्वयः। प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादायासामिति, भद्रं पदं यासां ताः स्त्रियः स्युरिति द्वे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम् ॥२२॥

पु. न. पु. न. स.

मृगशिरा **मृगशीर्षमृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी।**

स.

इल्वल **इन्वका[२] (स्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः) ॥२३॥**

मृगेति—मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्येति मृगशीर्षम्, मृगः शिरोऽस्येति मृगशिरस्तस्मिन्नेव अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणीति त्रीणि मृगशिरसः। तच्छिरोदेशे यास्तारका निवसन्ति ताः, इन्वन्ति प्रीणायन्तीति इन्वकाः इलन्तीति इल्वका, वेति मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां स्वल्पतारकाणामेकम् ॥ २३ ॥

---

१ एवं चायाश्चतसः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिरोऽस्त्रियामेकत्वे, आर्द्रा स्त्र्येकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्येकत्वे, आश्लेषाद्ये स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा स्त्र्येकत्वे, स्वातिर्मिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा स्त्र्येकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आषाढाद्वये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीबहुत्वे, भाद्रपदाद्वयं स्त्रीद्वित्वे, रेवती स्त्र्येकत्व इति ॥

२ इन्वका नक्षत्रमिति श्रुतेः।

पु. पु. पु. पु. पु.

बृहस्पति बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।

पु. पु. पु. पु.

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥

बृहस्पतिरिति—बृहतां पतिर्बृहस्पतिः, सुराणामाचार्यः सुराचार्यः, गिरां पतिः गीर्पतिः गीःपतिः गीःपतिः गीष्पतिर्वा, धृष्णोति प्रशस्ता धिषणास्येति वा धिषणः, गृणात्युपदिशतीति गुरुः, जीवयतीति जीवः, अङ्गिरसोऽपत्यमिति आङ्गिरसः, वाचः पतिः वाचस्पतिः वाक्पतिर्वा, चित्रशिखण्डिनो जातश्चित्रशिखण्डिजः इति नव बृहस्पतेः॥२४॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

शुक्र, मंगल शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥

शुक्र इति—शोचतीति, माहेश्वरशुक्रद्वारानिर्गतत्वाद्वा शुक्रः, दैत्यानां गुरुर्दैत्यगुरुः, कौतुमवश्यमाख्यातुमर्हत्वात्काव्यः, वष्टीति उशना, भृगोरपत्यं भार्गवः, कवते—कौतीति वा कविरिति षट् शुक्रस्य । अङ्गानि इयर्ति पीनत्वात्, अङ्गतीति वा अङ्गारः स एवाङ्गारकः, कोः पृथिव्या जातः कुजः, भूमेरपत्यं भौमः, लोहितान्यङ्गान्यस्येति लोहिताङ्गः, मह्याः सुतो महीसुत इति पञ्च मङ्गलस्य ॥ २५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

बुध, शनैश्चर, राहु, केतु रौहिणेयो बुधः सौम्यः (समौ) सौरिशनैश्चरौ ।

न. पु. पु. पु. पु.

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

रौहिणेय इति—रोहिण्या अपत्यमिति रौहिणेयः, बुध्यत इति बुधः, सोमस्यापत्यमिति सौम्यः इति त्रीणि बुधस्य । सूरस्यार्कस्यापत्यमिति सौरिः, सूरस्यायं सौरोऽपि, शनैश्चरति पंगुत्वादिति शनैश्चरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे शनेः । ताम्यतीति तमः सान्तोऽदन्तश्च, रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्रार्काविति राहुः, स्वराकाशे भातीति स्वर्भानुः, सिंहिकाया अपत्यमिति सैंहिकेयः, विधुं तुदतीति विधुन्तुदः इति पञ्च राहोः । चाय्यतेऽनेनेति केतुः, शिखास्त्यस्येति शिखी इति द्वे केतोः ॥ २६ ॥

पु.

सप्तर्षि, लग्न, राशि सप्तर्षयो[१] मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

न.

राशीनामुदयो लग्नं (ते तु मेषवृषादयः[२]) ॥ २७ ॥

---

१ मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥

२ मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकाविति ॥

सप्तेति—मरीच्यत्रिमुखाः सप्त च ते ऋषयश्चेति सप्तर्षयः, चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषामिति चित्रशिखण्डिनः चित्रशिखण्डिसंज्ञकाः स्युरिति। अश्नुवते व्याप्नुवन्ति राशयस्तेषामुदयः अलगीदिति लग्नम्, ते राशयो मेषवृषावादी येषान्ते मेषवृषादयः प्रत्येकमेकम् ॥ २७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
सूर्ये सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
भास्कराऽहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
पु. पु. पु. पु. पु.
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
पु. पु. पु. पु. पु.
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
पु. पु. पु. पु.
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

सूरेति—सुवति प्रेरयति लोकमिति सूरः—शवति शूरयते वा शूरः, सरत्याकाश इति सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकानिति वा सूर्यः, इयर्तीति अर्यमा, अदितेरपत्यमादित्यः, द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्येति द्वादशात्मा, दिवादिनं करोतीति दिवाकरः, भाः करोतीति भास्करः, अहः करोतीति अहस्करः, तिमिरं बध्नातीति ब्रध्नः, प्रभां करोतीति प्रभाकरः, विभां करोतीति विभाकरः, भासः सन्त्यस्येति भास्वान्, विविधं वस्ते आच्छादयतीति विवो रश्मिरस्यास्तीति विवस्वान्, सप्ताश्वा यस्येति सप्ताश्वः, हरितोऽश्वा यस्येति हरिदश्वः, उष्णा रश्मयोऽस्येति उष्णरश्मिः, विशेषेण कर्तनं यस्य, विकर्तयति भक्तरोगानिति वा विकर्तनः, अर्च्यते—अर्क्यते वा अर्कः, मृतेऽण्डे भवो मार्तण्डः मार्ताण्डः, मेहतीति मिहिरः, ऋच्छतीति अरुणः, पुष्णाति-पूषतीति वा पूषा, दिवो मणिर्द्युमणिः, तरत्यनेन संसारमिति तरणिः, मेद्यतीति मित्रः, चित्रा भानवोऽस्येति चित्रभानुः, विरोचते इति विरोचनः, विभैव वसु यस्येति विभावसुः, ग्रहाणां पतिर्ग्रहपतिः, त्विषांपतिः, अह्नः पतिरहर्पतिः, भातीति भानुः, हन्तीति हंसः, सहस्रमंशवो यस्येति सहस्रांशुः, तपति तापयति वा तपनस्तापनो वा, सुवतीति सविता, रूयते, स्तूयते, रवते वा रविरिति सप्तत्रिंशत्सूर्यस्य ॥ २८ । ३० । ½ ॥

पु. पु. पु.

आसपास रहने वाले सूर्यगण माठरःपिङ्गलोदण्ड (श्चण्डांशोःपारिपार्श्वकाः)॥३१॥

सारथि मण्डल पु. पु. पु. पु. पु.

सूर्यसूतोऽरुणोनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः।

पु. पु. न. न.

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

माठर इति—मनुते मठरस्स एव, मठतीतिमठररतस्यापत्यमिति वा माठरः, पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्तीति, पिङ्गं वर्णं लातीति वा पिङ्गलः, दण्डोऽस्यास्ति, दण्डयतीति वा दण्डः एते त्रयश्चण्डांशोः सूर्यस्य पारिपार्श्वकाः पार्श्वे इति परिपार्श्वम् परि पार्श्वेवर्तन्ते पारिपार्श्विका इति सूर्यपार्श्वस्थानां माठरादित्रयाणामेकैकम् । सूर्यस्य सूतः सूर्यसूतः, अरुणो वर्णोऽस्यास्तीति अरुणः, अविद्यमानावूरू यस्येत्यनूरुः, कश्यपस्यापत्यमिति काश्यपिः, गरुडस्याग्रजो गरुडाग्रज इति पञ्च सूर्यसारथेः । परितो विष्यते विश्यते वानेन परिवेषः—परिवेशः, परितो धीयतेऽनेनेति परिधिः, उपगतं सूर्यमुपसूर्यन्तदेवो पसूर्यकम्, मण्डतीति, मण्डं लातीति वा मण्डलमिति चत्वारि चन्द्रार्कयोरुत्पातादि जातमण्डलस्य ॥ ३१ । ३२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

किरण किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः।

पु. पु. पु.स. स.

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिःस्त्रियाम्॥ ३३ ॥

किरण इति—कीर्यत इति किरणः, वसन्ति रसा अस्मिन्निति उस्रः, मिमीते इति मयूखः, अंशयतीत्यंशुः, गच्छतीति गः ज्ञेयवर्गस्तं बभस्ति दीपयतीति गभस्तिः, जिघर्ति घरतीति वा घृणिः, अश्नुत इति रश्मिः, भातीति भानुः, कीर्यत इति किरः, म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः "स्त्रीपुंसयोः" स्यात्, दीधीते दीप्यत इतिदीधितिः 'स्त्रियां' स्त्रीत्वे स्यादित्येकादश किरणानाम् ॥ ३३ ॥

स. स. स. स. स. स. स. स. स.

प्रभा (स्युः)प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः।

न. न. पु. पु. पु.

घाम रोचिः शोचि (रुभे क्लीबे) प्रकाशो द्योत आतपः॥ ३४॥

स्युरिति—प्रभातीति प्रभा, रोचनं रुक्, रोचत इति रुचिः, त्वेषतीति त्विट्, भातीति, भा,भाः, भासत इति भाः, छ्यति—छिनत्तीति तमो वा छविः, छवी, द्योतते ऽनयेति द्युतिः, दीप्यतेऽनयेति दीप्तिः, रोचतेऽनेन रोचिः, शुच्यति पूतीभवत्यनेनेति

---

१ भातीति क्विप् आवन्तत्वाभावान्न सुलोपादिः 'भाः' विश्वपावत् ।

शोचि: उभे क्लीबे स्यातामित्येकादश प्रभायाः । प्रकाशनं प्रकाशः, द्योतनं द्योतः, आतपतीत्यातप इति त्रीण्यातपस्य ॥ ३४ ॥

न. न. न. न.

थोड़ागर्म **कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं (त्रिषु तद्वति)।**

न. न. न. स. स.

बड़ागर्म मृगतृष्णा **तिग्मं तीक्ष्णं खरं(तद्वन्)मृगतृष्णा मरीचिका॥ ३५॥**

इति दिग्वर्गः॥

कोष्णमिति–ईषदुष्णं कोष्णम्, कवोष्णम्, मन्दं च तदुष्णं च मन्दोष्णम्, ईषदुष्णं कदुष्णम् एते गुणे क्लीबाः,तद्वति गुणवति त्रिषु त्रिलिङ्गेषु भवन्तीति चत्वारीषदुष्णस्य। तेजयतीति तिग्मम्–तीक्ष्णं वा खमिन्द्रियं रात्यभिभवतीति खरम् तद्वत्–गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु यथा तीक्ष्णोऽसिः, तीक्ष्णा गदा, तीक्ष्णं चक्रमिति–त्रीणि उष्णस्य। मृगाणां तृष्णास्यामिति मृगतृष्णा, मरीचिरिव मरीचिकेति द्वे मृगतृष्णायाः ॥ ३५ ॥

इति दिग्वर्गविवरणम्।

अथ कालवर्गो व्याख्यायते॥

पु. पु. पु. पु. स.

समय, **कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोप्यथ पक्षतिः।**

स.

पहली तिथि तिथियां **प्रतिपद् (द्वे इमे स्त्रीत्वे) तदाद्यास्तिथयो द्वयोः॥ १॥**

काल इति–कालयति सर्वं कल्यते वा कालः, दिशतीति दिष्टः, नाहन्तिनाहन्यते वा अनेहाः, सम्यगेति समयः स्यादिति चत्वारि सामान्यकालस्य। अथेति पक्षस्य मूलं पक्षतिः, प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनयेति प्रतिपद् इमे द्वे स्त्रीत्वे स्यातामिति द्वे प्रतिपत्तिथेः। तदाद्येति सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः अतन्तीति तिथयः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्युरित्येकं सामान्यतिथेः ॥ १ ॥

पु. न. न. पु. न. पु. न.

दिन प्रभात शाम गोधूली **घस्रोदिनाहनी (वा) तु (क्लीबे)दिवसवासरौ।**

पु. न. न. न. न.

प्रत्यूषोहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी (अपि)॥ २॥

न. पु.न.अ. स. स.

प्रभातं च दिनान्ते तु सायः सन्ध्या पितृप्रसूः।

घस्र इति–घसत्यन्धकारमिति घस्रः, दीयते क्षीणं भवतीति, द्यति तमो निर्व्यापारस्थितिं चेति वा दिनम्, न जहातीति अहः, दीव्यन्त्यत्रेति दिवसः, वासयतीति वासरः

उभौ तु वा क्लीबे स्यातामिति पञ्च दिनस्य । प्रत्यूष इति–प्रत्यूषति रुजति कामुकानिति प्रत्यूषः, अह्नो मुखमित्यहर्मुखम्, कलयति चेष्टामिति कल्यं काल्यं वा, ओषत्यन्धकारमित्युषः, प्रत्योषतीति प्रत्युषः, भातुं प्रवृत्तमिति प्रभातमिति षट् प्रभातस्य । दिनस्यान्तो दिनान्तस्तस्मिन्दिनान्ते तु स्यति समापयति दिनमिति सायः,सायं मान्तमव्ययं त्वव्ययवर्गे वक्ष्यत्येकं दिनान्तस्य । संध्यायन्ति जनाः परब्रह्मास्यामिति संध्या, निर्यकारोपि सं-धीयतेऽनु सन्धीयतेऽस्यामिति सन्धा, पितॄन्प्रसूते इति पितृप्रसूरिति द्वे संध्यायाः ॥ २। १/२ ॥

पु. पु. पु. स.

दिनके भाग **प्राह्णापराह्णमध्याह्नाः (स्त्रिसन्ध्य)मथ शर्वरी ॥ ३ ॥**

स. स. स. स. स. स.

रात्रि **निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।**

स. स. स. स. स.

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

प्राह्णेति–प्रथमं च तदहश्चेति प्राह्णः, अह्नोऽपरम्–अपराह्णः, अह्नो मध्यं मध्यं च तद-हश्चेति वा मध्याह्नः, तिसृणां संन्ध्यानां समाहारस्त्रिसन्ध्यम्–त्रिसन्ध्या चेत्येकं दिना-द्यन्तमध्यानाम् । अथेति–शृणाति चेष्टा इति शर्वरी, शार्वरी वा नितरां श्यति तनू-करोति व्यापारानिति निशा, निशीथोऽस्त्यस्यामिति निशीथिनी, राति ददाति सुखमिति रात्रिः,रात्रीत्यपि, त्रयो यामा यस्या इति त्रियामा, क्षणमुत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददा-तीति क्षणदा, क्षपयति चेष्टामिति क्षपा, विभाति नक्षत्रादिभिरिति विभावरी, तमो-ऽस्त्यस्यामिति तमस्विनी, रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्यामिति रजनी, निन्दिता यामा यस्या इति यामिनी, ताम्यन्त्यस्यामिति तमी, तमिः, तमा वेति द्वादश रात्रेः ॥ ३।४ ॥

अँधेरी राति स. स. स.

चांदनी राति **तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी (चन्द्रिकयान्विता)**

पूर्व व परदिन स.

संयुत राति **(आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि) पक्षिणी ॥ ५ ॥**

तमिस्रेति–तामसी महान्धकारवती रात्रिः तमोबहुलमस्त्यस्यामिति तमिस्रेति कथ्यत इत्येकमत्यन्धकाररात्रेः । चन्द्रिकयान्विता या रात्रिः सा ज्यौत्स्नीति भण्यते इत्येकं ज्योत्स्नावद्रात्रेः । आगामिवर्तमाने अहनीयुक्ते यस्यामिति तस्यां निशि पूर्वापरदिने पक्षाविव स्तो यस्यामिति पक्षिणी स्यादित्येकं दिनद्वयमध्यगतरात्रेः ॥ ५ ॥

न. पु. न.

रात्रिसमूह प्रदोष **गणरात्रं(निशा बह्व्यः) प्रदोषो रजनीमुखम् ।**

पु. पु. पु. पु.

आधी रात पहर **अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ(समौ) ॥ ६ ॥**

गणेति—बह्व्यो निशा, गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारो गणरात्रमित्येकं रात्रिसमुदायस्य । दुष्यतीति दोषा प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति प्रदोषः, रजन्यामुखमिव रजनीमुखमिति द्वे रात्रिप्रारम्भस्य । अर्धं रात्रेरित्यर्धरात्रः, नितरां शेरतेऽस्मिन्निति निशीथः इमौ द्वौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे रात्रिमध्यस्य । यातीति यामः, प्रह्रियते ढक्कादिरस्मिन्निति प्रहरः इमौ द्वौ समाविति द्वे प्रहरस्य ॥ ६ ॥

पर्व सन्धि अमाव पूर्णिमा पूर्णमासी — पु. (स)पर्वसन्धिः(प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम्) ।
स. स. स.
पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी(तु)पूर्णिमा ॥ ७ ॥

स इति—प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरं स सन्धिः स एव पर्व अपि पर्वसन्धिर्वेत्येकं पर्वसन्धेः । द्वे पञ्चदश्यौ पूर्णिमामावास्ये, पक्षस्यान्तौ पक्षान्तावित्येकं नाम पूर्णिमामावास्ययोः । पूर्णो मासो यस्यामिति पूर्णमासा सा एव पौर्णमासी, माश्चन्द्रः पूर्णो माः पूर्णमास्तस्येयं पौर्णमासीति वा पूर्णं चन्द्रस्य पूरणं तेन निर्वृत्ता पूर्णिमेति द्वे पूर्णिमायाः ॥ ७ ॥

कलाहीन पूर्णिमा कला सहित पूर्णिमा अमावास्या — स. स. (कलाहीने)सानुमतिः (पूर्णे) राकानिशाकरे ।
स. स. पु. पु.
अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

कलेति—उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने निशाकरे चन्द्रे सति सा पूर्णिमा अनुमन्यते अनुमतिरित्येकं कलाहीनपूर्णिमायाः । पूर्णे निशाकरे सति सैव पूर्णिमा राति शुभमिति राकेत्येकं कलासमेतपूर्णिमायाः । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कावस्यामित्यमावास्या, अमावस्या, अमावासी, अमावसी, अमामासी, अमामसी, अमा—दृश्यते शाक्षेणेति दर्शः, सूर्येन्दू संगच्छतोऽस्मिन्निति सूर्येन्दुसंगम इति चत्वारि दर्शस्य ॥ ८ ॥

अमा विशेष — स.[१] स. (सादृष्टेन्दुः) सिनीवाली (सानष्टेन्दुकला) कुहूः ।
कुहू पु. पु.
ग्रहण — उपरागो ग्रहो(राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च) ॥ ९ ॥
पुं. पु. पु. पु.
धूमकेतु — सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ।

---

१ जो पूर्व अमावास्या है वह सिनीवाली और जो उत्तर अमावास्या है उसे कुहू कहते हैं यह श्रुति का प्रमाण है ॥

सेति—दृष्टेन्दुश्चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा एव विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीरूयस्या इति सिनी चन्द्रकला तां वलति धारयतीति सिनीवालीति भण्यते, नष्टेन्दुकला उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहयतीति कुहूः, कुहुरपि इति द्वे अमाविशेषस्य। राहुग्रस्ते इन्दौ चन्द्रे पूष्णि सूर्ये च सति उपरज्यतेऽनेनेति उपरागः, ग्रहणं ग्रहः, उपप्लवेन सह वर्तमानः सोपप्लवः, उपरज्यते स्म उपरक्तः इमौ द्वावपीति चत्वारि ग्रहणस्य। अग्नेरुत्पतनमग्न्युत्पातः, उप आसन्नमाहितं फलं यस्येति उपाहितः इति द्वे आकाशादिष्वग्निविकारस्य॥ ९। १ ॥

एकत्र स्थित चन्द्र सूर्य — (एकयोक्त्या) पुष्पवन्तौ^पु. (दिवाकरनिशाकरौ) ॥१०॥

एकयेति—एकया उक्त्या साधारणवचनेन दिवाकरनिशाकरौ रविशशिनौ पुष्प्यते पुष्पो विकासोऽस्ति ययोस्तौ पुष्पवन्तौ पुष्पस्यावन्ताविति वा स्याताम् अकारान्तोपि पुष्पवन्तशब्दो ज्ञेयः। तथा च पुष्पदन्तोपि इत्येकमेकत्रस्थितचन्द्रसूर्ययोः ॥ १० ॥

काष्ठा कला — (अष्टादश निमेषास्तु) काष्ठा^स. 'त्रिंशत्तु ताः' कला^स.।

क्षण मुहूर्त — (तास्तु) त्रिंशत्क्षणास्^पु. तेतु मुहूर्तो^पु.न. (द्वादशास्त्रियाम्) ॥११॥

अष्टादशेति—अष्टभिरधिका दश अष्टादशनिमेषाः "क्षणाद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमित्यादिशास्त्रसिद्धाः" मिलित्वा काशत इति काष्ठा स्यादित्येकं काष्ठायाः। तास्त्रिंशत् काष्ठा मिलित्वा कलयतीति कला स्यादित्येकं कलायाः। तास्त्रिंशत् कला मिलित्वा क्षणोतीति क्षणः स्यादित्येकं क्षणस्य। ते तु क्षणा द्वादश मिलित्वा हूर्च्छतीति मुहूर्तोऽस्त्रियां पुन्नपुंकं स्यादित्येकं मुहूर्तस्य॥ ११ ॥

दिनरात पक्ष — ते तु त्रिंशदहोरात्रः^पु.न. पक्ष^पु. (स्ते दशपञ्च च)।

पक्षभेद मास — पक्षौ^पु. पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ^पुं. मासस्^पु.तु तावुभौ ॥ १२ ॥

ते त्विति—ते तु त्रिंशन्मुहूर्ताः अहश्च रात्रिश्चानयोः समाहारः—अहोरात्रः स्यादित्येकमहोरात्रस्य। ते दशपञ्च चाहोरात्राः पक्ष्यते इति पक्षः स्यादित्येकं पक्षस्य। शुक्लकृष्णौ पूर्वापरौ पक्षौ स्याताम् शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः, कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः स्यादितिक्रमेणैकैकम्। तावुभौ पक्षौ मस्यतेऽनेनेति मासः स्यादित्येकं मासस्य॥ १२ ॥

---

१ निमेषोऽक्षिस्पन्दनकालः "अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः" इत्युक्तम्॥

पु. न.

ऋतु आधा वर्ष वर्ष (द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ)स्यादृतुस्तैरयनं (त्रिभिः)।

१ पु.

(अयने द्वे)(गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य) वत्सरः ॥ १३ ॥

द्वाविति–मार्गादी द्वौ द्वौ मासौ इयर्ति ऋच्छति वा 'ऋतुः'स्यात्स च हेमन्तादिसंज्ञः माघादीत्यपिपाठः माघाद्युपक्रमस्तु अयनारम्भवशाज्ज्ञातव्य इत्येकमृतोः। तैस्त्रिभि-ऋतुभिः अयतेऽर्कोऽनेनेति अयनं स्यादित्येकमयनस्य तद्द्विधा सूर्यगतिभेदात् अर्कस्य सूर्यस्य उदक् उत्तरागतिः-दक्षिणागतिश्च स्यात् द्वे अयने वसन्त्यस्मिन्निति वत्सरः स्या-दित्येकं वत्सरस्य ॥ १३ ॥

न. न.

समरात्रिदिन (समरात्रिंदिवेकाले) विषुवद्विषुवं (च तत्)।

समरात्रिमिति–रात्रिश्च दिवा च रात्रिंदिवं तत्समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषा-वच्छिन्ने विषु साम्यं तदस्यास्तीति विषुवत्, विषुवम्, विषु वातीति वा विषु नानारूपं गमनं विष्वक् तदस्यास्तीति विषुणोपि इति द्वे समरात्रिंदिवकालस्य ॥

पु. पु. पु. पु.

अगहन मार्गशीर्षेसहामार्गे आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

मार्गेति–मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी सास्मिन्नस्तीति मार्गशीर्षस्तस्मिन्, सहते सहाः सहश्च, मृगेण युक्ता पौर्णमासी मार्गी सास्मिन्निति मार्गः, सः आग्रहा-यण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति आग्रहायणिकश्चेति चत्वारि मार्गमासस्य ॥ १४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पूष,माघ, पौषेतैषसहस्यौ(द्वौ)तपामाघे(ऽथ) फाल्गुने।

फागुन, चैत पु. पु. पु. पु. पु.

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः॥१५॥

पौषेति–पुष्येण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति पौषस्तस्मिन्, तिष्येण युक्ता पौर्णमास्य-स्मिन्निति तिष्यः, सहसि बले साधुः सहस्यः इमौ द्वौ स्यातामिति त्रीणि पौषमासस्य। मघया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति माघस्तस्मिन्, तपतीति तपाः तपश्च स्यादिति द्वे माघ-मासस्य। अथेति–फलति निष्पादयति फल्गुनस्स एव फाल्गुनस्तस्मिन्, तपसि साधु-स्तपस्यः, फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति फाल्गुनिकः स्यादिति त्रीणि फा-ल्गुनमासस्य। चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति चैत्रस्तस्मिन्, चित्रया युक्ता पौर्ण-मास्यस्मिन्निति चैत्रिकः, मन्यते एतम्मधुरिति त्रीणि चैत्रमासस्य ॥ १५ ॥

१ 'अर्कस्य' इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थं पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम्–अयनन्तु न चान्द्रं किन्तु सौर-मेवेति दीक्षितः ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

वैशाख, ज्येष्ठ — **वैशाखे माधवो राधो ज्यैष्ठे शुक्रश्शुचि (स्त्वयम्) ।**

पु. पु. पु. पु.

आषाढ़, सावन — **आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च (सः) ॥१६॥**

वैशाख इति—विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति वैशाखस्तस्मिन्, मधुमकरन्दः सोऽस्मिन्नस्तीति माधवः, राधाविशाखातद्वती पौर्णमासी राधी सास्मिन्नस्तीति राधः इति त्रीणि वैशाखमासस्य । ज्येष्ठयायुक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति ज्यैष्ठः,ज्येष्ठोऽपि तस्मिन्, विरहिणः शोचन्त्यस्मिन्निति शुक्र इति द्वे ज्येष्ठमासस्य । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन्निति शुचिः, अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम्, अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नित्याषाढः, आषाढाभिराख्यात इति विग्रहे तु अषाढकोऽपीति द्वे आषाढमासस्य । श्रवणेन युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति श्रावणस्तस्मिन्, विरहिणो नभ्यति—नभ्नाति—नभते वा नभाः सः श्रवणवती पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति श्रावणिकश्च स्यादिति त्रीणि श्रावणमासस्य ॥ १६ ॥

पु. पु. पु. पु.

भादौं, — **स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः (समाः) ।**

पु. पु. पु. पु.

कुआर, कार्तिक — **स्यादाश्विनइषोप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्त्तिकः ॥ १७ ॥**

स्युरिति—नभा अभ्रं तत्र साधुर्नभस्यः, प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति प्रौष्ठपदः, भद्राभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति भाद्रः, भद्रपदाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति-भाद्रपदश्चैते समाः समानार्थाः समानलिङ्गकाश्चेति चत्वारि भाद्रपदमासस्य । स्यादिति—अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति आश्विनः, एषणामिट् यात्रा सास्मिन्मासे जिगूपूणामस्तीति इषः, अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति आश्वयुजः अश्वयुजोपीति त्रीणि आश्विनमासस्य ॥ १७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.न.

हेमन्त — **बाहुलोर्जौ कार्त्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

शिशिर, वसन्त — **वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु.

ग्रीष्म — **निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।**

स्यादिति—कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति कार्त्तिकः, बहुलाः कृत्तिकास्तद्वती पौर्णमास्यस्मिन्निति बाहुलः, ऊर्जयत्युत्साहयति जिगीषूनिति ऊर्जः, कृत्तिकावती

पौर्णमास्यस्मिन्निति कार्त्तिकिक इति चत्वारि कार्त्तिकमासस्य । हन्तीति हेमन्तः, हिनोति वर्धयति बलमिति हेमापि इति मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोरेकम् । शशन्ति धावन्ति पथिका यस्मिन्निति शिशिर इत्येकं माघफाल्गुनाभ्यामृतोः । वसन्ति मदनोत्सवा यत्रेति वसन्तस्तस्मिन्, पुष्पाणां समयः पुष्पसमयः, सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्रेति सुरभिरिति त्रीणि चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः । ग्रसते रसानिति ग्रीष्मः, ऊषति रुजतीति ऊष्मा स एव ऊष्मकः, नितरां दह्यतेऽत्रेति निदाघः, उष्णमुपगमयत्रेति उष्णोपगमः, ओषतीति उष्णः, ऊष्मा तप आगमोऽत्रेति उष्मागमः, तपतीति तप इति सप्त ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः ॥ १८ । १/२ ॥

स. स.
वर्षा स्त्रियां प्रावृट् (स्त्रियां भूम्नि) वर्षा (अथ) शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥
पु.
शरत् (षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्) ।

स्त्रियामिति—वर्षणां वृट् प्रकृष्टा वृडत्रेति प्रावृट् स्त्रियां स्यात् प्रावृषापि, वर्षं वर्षणमत्रास्तीति वर्षा स्त्रियां स्त्रीत्वे भूम्नि बहुत्वे स्यात्तेन नित्यबहुवचनान्तो ज्ञेयः इति द्वे श्रावणभाद्राभ्यामृतोः । अथेति शीर्यन्ते पाकेनौषधयोऽस्यामिति शरत्, (द्) स्त्रिया स्यात् शरदा चेत्येकमाश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः । अमी हेमन्तादयः षट् ऋच्छन्तीति ऋतवः पुंसि पुंस्त्वे भवन्ति ते च मार्गादीनां मार्गशीर्षादिमासानां युगैः युगलैः क्रमादवगन्तव्या इति हेमन्तादीनां षणामेकम् ॥ १९ । १/२ ॥

पु. पु. पु. पु. न. स. स.
वर्ष या साल संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनो (ऽस्त्री) शरत्समाः ॥ २० ॥

संवत्सर इति—संवसन्त्यृतवोऽत्रेति संवत्सरः, वसन्त्यृतवोऽत्रेति वत्सरः, आप्यत इति अब्दः, भावाञ्जहाति, जिहीते वा हायनः 'अस्त्री' स्त्रीत्वे न स्यात्, शृणातीति शरत्स्त्रियां स्यात्, समन्ति विक्लवं कुर्वन्ति सर्वमिति—संमान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति समाः प्रायेणायं बहुवचनान्तः क्वचिदेकवचनान्तोपीति षट् सँव्वत्सरस्य ॥ २० ॥

पु. पु. पु.
पितृदिन देवदिन (मासेन स्या) दहोरात्रः पैत्रो (वर्षेण) दैवतः ।
पु. पु.
ब्रह्माका दिन कल्प (दैवे युगसहस्रे द्वे) ब्राह्मः कल्पौ तु (तौ नृणाम्) ॥ २१ ॥

---

१ आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासौ ऋतुर्मतः ।

२ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यत इति विष्णुपुराणतो युगनामानि ज्ञेयानि । तन्मानमाह मनूक्तवाक्यान्यवलोक्य । कृतयुगमानम् देववर्षैः ४८०० वर्ष दिन ३६० गुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८००० त्रेतादिव्यवर्षैः ३६०० मानुषैः १२९६००० द्वापरं दिव्यैः २४०० मानुषैः ८६४००० कलिर्दिव्यैः १२०० मानुषैः ४३२००० चतुर्युगं दिव्यैः १२००० मानुषैः ४३२०००० ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२००००० मानुषैः ४३२००००००० इत्थमवसेयः ।

मासेनेति—मासेन नृणां मासेन पितृणामयं पैत्रः अहोरात्रः स्यात्। तत्र कृष्णपक्षो दिनम्, शुक्लपक्षो रात्रिरित्येकं पैत्रदिनस्य। वर्षेणेति, नृणां वर्षेण देवतानामयं दैवतो ऽहोरात्रः, तत्रोत्तरायणं दिनं, दक्षिणायनं रात्रिरित्येकं दैवतदिनस्य। दैव इति-दैवे द्वे युगसहस्रे देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मोऽहोरात्र इत्येकं ब्रह्मणो दिनस्य। ये दैवेयुगसहस्रे तौ नृणां मनुष्याणां कल्पयतः स्थितिं प्रलयं चेति कल्पाविन्त्येकं कल्पस्य ॥ २१ ॥

न.
मन्वन्तर　**मन्वन्तरन्तु[1](दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः)।**
पु.　पु.　पु.　पु.　पु.
प्रलय　**संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त(इत्यपि) ॥ २२ ॥**

मन्वन्तरमिति—दिव्यानां युगानां एकाधिका सप्ततिः मनोरन्तरमवकाश इति मन्वन्तरमित्येकं मन्वन्तरस्य। संवर्त इति—संवर्तन्ते जगदत्रेति संवर्तः, प्रलीयतेऽत्रेति प्रलयः, कल्प्यन्ते क्षीयन्तेऽत्रेति कल्पः, क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्रेति क्षयः, कल्पस्यान्तोऽवधिरिति कल्पान्तोपीति पञ्च प्रलयस्य ॥ २२ ॥

पु. न.　पु.　न.　न.　न.
पाप　**(अस्त्री)पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्।**
न.　न.　न. न.　न.　न.　न.
कलुषं वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रीति—पच्यते दुःखमनेन—पञ्चयतीति वा पङ्कं अस्त्री स्यात्, आप्नोति व्याप्नोति लोकानिति पाप्मा पुमान्स्यात्, पान्त्यस्मादात्मानम्—पिबति भक्षयति कर्तारमिति वा पापम्, केलयति क्रीडयति विषयेष्विति किल्बिषम्, शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोतीति कल्मषम्, कलयति वशीकरोतीति कलुषम्, वृज्यत इति वृजिनम्, यन्त्यधोऽनेन—एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा एनः, अङ्गते गच्छति दानादिनेत्यघः, अमति—अंहतीति वा अंहः, दुष्टमितं गमनमनेनेति दुरितम्, दुष्टं कृतं करणमनेनेति दुष्कृतमिति द्वादश पापस्य ॥ २३ ॥

पु. न.　न.　न.　न.　पु.
पुण्य　**स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः।**
स.　स.　पु.　पु.　पु.　पु.　पु.
हर्ष　**मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥**
पु.　पु.　न.　न.　न.
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि (च)।

---

१ तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साग्राण्येकपञ्चाशत्पलानि भवन्तीति मुकुटाशयः ॥

स्यादिति–धरति विश्वमिति, ध्रियते जनैरिति वा धर्मम् अस्त्रियां पुन्नपुंसकं स्यात्, पुनाति, पुण्यतीति पुण्यमर्हति तत्र साधुर्वेति पुण्यम्, अतिशयेन प्रशस्यमिति श्रेयः, सुष्ठुकृतमिति सुकृतम्, वर्षति फलमिति वृष इति पञ्च धर्मस्य। मुदिति–मोदनं मुत्, प्रयणं प्रीतिः, प्रमदनं प्रमदः, हर्षणं हर्षः, प्रमोदनं प्रमोदः, आमोदनमामोदः, संमदनं संमदः, आनन्दनमानन्दथुः, आनन्दनमानन्दः, शृणातीति शर्म, श्यति दुःखमिति शातम्, सातयतीति सातं वा सुखयतीति सुखमिति द्वादश सुखस्य हर्षस्य वा ॥ २४ । $\frac{1}{2}$ ॥

न. न. न. न. न. न.

कल्याण **श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥**

न. न. न. न. पु.न.

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेम (मस्त्रियाम्) ।

न.

शस्तं (चाथ त्रिषु द्रव्ये)पापं पुण्यं सुखादि (च) ॥२६॥

श्वःश्रेयसमिति–श्व आगामि श्रेयोऽत्रेति श्वःश्रयसम्, श्वोवसीयमपि शेतेऽनेनेति शिवम्, भन्दत इति भद्रं–भन्दं वा, कल्यं नीरुजत्वमाणयति–कल्ये प्रातःकालेऽण्यते वा कल्याणम्, मङ्गतीति मङ्गलम्, शोभते–शु पूजितं भातीति वा, शुभम्, भवनशीलं भावुकम्,भद्रोभद्राप्तिरत्रास्तीति भविकम्,भवतीति भवत्यनेनेति वा भव्यम्, कुत्सितं शलते संवृणोतीति कुशलम्–कुसलं–कुषलम् वा क्षयत्यशुभमिति क्षेममस्त्रियां स्यात्, शस्यते स्मेति शस्तमिति द्वादश कल्याणमात्रस्य। अथेति पापं पुण्यं पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्दजातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु त्रिलिङ्गेषु बोध्यम् ॥ २५ । २६ ॥

स. स. पु.न. पु. पु.

अच्छा या प्रशस्त **मतल्लिका[1] मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।**

शुभभाग्य पु.

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः (शुभावहो विधिः) ॥ २७ ॥

मतल्लिकेति–मतं मतिमलतीति मतल्लिका, मं शम्भुं चर्चतीति मचर्चिका, प्रकृष्टं काण्डमवसरो रसो वास्य, प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा प्रकाण्डः, उद्धन्तीति उद्घः, लजतीति लजस्तद्वल्लजस्तल्लजः अमूनि प्रशस्तवाचकानि यथा प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतल्लिका, ब्राह्मणमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, मनुष्योद्धः, कुमारीतल्लज इत्यादयो ज्ञेयाः मतल्लिकादीनां रूढिशब्दत्वात् प्रशंसावचनैश्चेति कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः उद्धस्त्वसमस्तोपीति पञ्च प्रशस्तस्य। शुभावहः शुभप्रापकः विधिर्भाग्यं एत्यनेन सुखमित्ययः इत्येकं शुभभाग्यस्य ॥ २७ ॥

---

१ मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, अव्युत्पन्नाश्चेति प्राञ्चः ॥

पु.न. पु.न. पु.न. पु.न. स. पु.

भाग्य दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं (स्त्री) नियतिर्विधिः।

कारण पु. न. न. न

आदिकारण हेतु (र्ना) कारणं बीजं (निदानं) त्वादिकारणम्॥ २८॥

दैवमिति—देवादागतं दैवम्, दिश्यतेऽस्मेति दिष्टम्, भाग एव भागधेयम्, भज्यत इति भाग्यम्, नियच्छति—नियम्यतेऽनयेति वा नियतिः स्त्री स्यात्, विधीयतेऽनेनेति विधिरिति षट् प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः। हिनोति व्याप्नोति कार्यमिति हेतुः ना पुंलिङ्गः स्यात्, कार्यतेऽनेनेति कारणम्, विशेषेण जायतेऽनेन, वीयते वीर्विदं संवृतं जायते जनयतीति, विशेषेण एः कामादिना वा जायते, विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायतेऽस्मादिति, वजतीति वा बीजं वबयोरभेदाद्बीजमपीति त्रीणि कारणस्य। नितरां दीयतेऽसाधारणतया अन्यतेऽनेनेति निदानम्, आदिर्मुख्यं कारणमित्यादिकारणमिति द्वे मुख्यकारणस्य॥ २८॥

पु. पु. पु. न. स.

चैतन्यपुरुष क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः(स्त्रियाम्)।

प्रकृति स. न. न. न.

अवस्था गुण (विशेषःकालिको)वस्था(गुणाः)सत्त्वं रजस्तमः॥ २९॥

क्षेत्रज्ञ इति—क्षीयत इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानातीति क्षेत्रज्ञः, अतति सततं व्याप्नोतीत्यात्मा, पुरति—पूरयतीति वा पुरुषः पूरुष इति त्रीण्यात्मनः। प्रधत्ते सर्वमत्रेति—प्रधत्ते सर्वमात्मनि—प्रकृष्टं धानमनेन वा प्रधानम्, प्रकृष्टाकृतिः प्रकुरुते वा प्रकृतिस्त्रियां स्यादिति द्वे सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः। कालेन निर्वृत्तः कालिको धर्मो यौवनादिर्विशेषः अवस्थीयते अवस्थानं वा अवस्थेत्येकमवस्थायाः। सीदन्ति गुणादयोऽस्मिन्निति सतोभावो वा सत्त्वम्, रञ्जयतीति रजः, ताम्यत्यनेनेति तमः अदन्तोऽपि गुणाः स्युरिति त्रयाणामप्येकैकम्॥ २९॥

न. न. न. स. स. पु.

जन्म जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

जीवधारी प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः॥ ३०॥

जनुरिति—जननं जनुः, जन्यते जननम्, जायते इति जन्म अदन्तो वा जननं जनिः, उत्पदनमुत्पत्तिः, उद्भवनमुद्भव इति षट् जननस्य। प्राणाः सन्त्यस्येति प्राणी, चेतति चेतयते वा चेतनः, जन्मोऽस्यास्तीति जन्मी, जायत इति जन्तुः, जायत इति जन्युः शरीरमस्यास्तीति शरीरी इति षट् प्राणिनः॥ ३०॥

स. न. न. स. स.

जाति व्यक्ति जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

न. न. न. न. न. न. न.

मन चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः ॥

जातिरिति–जायत इति जातिः, जायत इति जातम्, समानानां भावः सामान्यमिति त्रीणि घटत्वादिजातेः । व्यनक्ति व्यज्यतेऽनयेति वा व्यक्तिः, पृथगात्मा यस्य तस्य भावः पृथगात्मतेति द्वे घटादिव्यक्तेः स्वरूपस्य वा । चित्यते स्म चेतनं वा चित्तम्, चेतयत्यनेनेति चेतः, ह्रियते विषयैः, हरत्याहरति विषयानिति वा हृदयम्, स्वन्यते स्मेति स्वान्तम्, हरतीति हृत्, द्, मन्यतेऽनेन मनस्तदेव मानसम् तदभावे मनः अर्धर्चादिरयमित्येके तदा 'मनाः' इत्यपीति सप्त मनसः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गविवरणम् ॥

अथ धीवर्गो व्याख्यायते ॥

स. स. स. स. स. स. स.

बुद्धि या अक्ल बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

स. स. स. स. स. स. स.

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति–बुध्यतेऽनया, बोधनं वा बुद्धिः, ईषणामीषा मनस ईषेति मनीषा, धृष्णुवन्त्यनयेति धिषणा, ध्यायत्यनया, ध्यानं वेति धीः, प्रज्ञायतेऽनया प्रज्ञानं वेति प्रज्ञा, शेते शेमोहस्तं मुष्णातीति शेमुषी, मन्यतेऽनया, मननं वेति मतिः, प्रकृष्टमीक्षणं प्रेक्षा, उपलम्भनमुपलभ्यतेऽनयेति वा उपलब्धिः, चेतनं चित्, संवेदनं संवित्, प्रतिपदनं प्रतिपद्यतेऽनयेति वा प्रतिपत्, ज्ञपयत्यनयेति ज्ञप्तिः, चेतयति, चेतनमिति वा चेतना इति चतुर्दश बुद्धेः ॥ १ ॥

स. पु.

मेधा संकल्प (धीर्धारणावती) मेधा संकल्पः (कर्म मानसम्) ।

पु. पु. स. स. स.

सुखेच्छा विचार चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

धीरिति–धारणावती धारणाशक्तियुक्ता धीः बुद्धिः मेधते संगच्छते सर्वमस्यामिति मेधा स्यादित्येकं धारणावद्बुद्धेः । मानसं कर्म इदमहं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः संकल्पनं संकल्पः स्यादित्येकं मनोव्यापारस्य । चित्तस्य मनसः आभोजनमाभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा चित्ताभोगः, करणं कारो मनसः कारो मनस्कार

---

१ हृदयस्य "पद्दन्नसिति हृदादेशः प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वादिति ॥

इति द्वे मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य। चर्चनं चर्चा, संख्यानं संख्या, विचारणमिति विचारणा इति त्रीणि विचारस्य ॥ २ ॥

पु.　पु.　पु.　स.　पु.

तर्क　**अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः।**

संदेह　पु.　पु.　पु.　पु.

निश्चय　**संदेहद्वापरौ चाथ (समौ) निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥**

अध्याहार इति—अध्याहरणमध्याहारः, तर्कणमपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः, ऊहनमूह इति त्रीणि तर्कस्य। विचिकित्सनं विचिकित्सा, संशयनं संशयः, संदेहनं संदेहः द्वौ परौ प्रकारौ यस्येति द्वापर इति चत्वारि विरुद्धानेककोट्यवगाहिज्ञानस्य। अथेति निर्णयनं निर्णयः, निश्चयनं निश्चय इति समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥ ३ ॥

स.　स.　पु.　न.

मिथ्याज्ञान　**मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम्।**

परद्रोह

सिद्धान्त　पु.　पु.　स.　स.　पु.

भ्रान्तिज्ञान　**(समौ)सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः॥४॥**

मिथ्येति—'मिथ्या' इत्यपह्नवे तद्विषयिणी दृष्टिरस्येति मिथ्यादृष्टिः, नास्ति परलोके मतिरस्येति नास्तिकस्तस्य भावो नास्तिकता इति द्वे परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः। व्यापादनं व्यापादः, द्रोहणं द्रोहस्तस्य चिन्तनं द्रोहचिन्तनमिति द्वे द्रोहचिन्तनस्य। असैधीदिति सिद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति सिद्धान्तः, राध्यतिस्मेति राद्धः राद्धस्सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति राद्धान्तः इति द्वे सिद्धान्तस्य। भ्रमणं भ्रान्तिः, मिथ्या चासौ मतिश्चेति मिथ्यामतिः, भ्रमणं भ्रम इति त्रीण्यतस्मिंस्तज्ज्ञानस्य ॥ ४ ॥

स.　स.　न.　पु.　पु.　पु.

अङ्गीकार　**संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः।**

पु.　पु.　पु.　पु.

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति—संवेदनं संवित्, आगमनमागूर्वधूवत्—आगच्छतीत्यागूर्वर्षाभूवत्—आगुरणमागूर्धूर्वत्, प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञानम्, नियमनमिति नियमः, आश्रवणमाश्रवः, संश्रवणं संश्रवः, अङ्गीकरणमित्यङ्गीकारः, अभ्युपगमनमित्यभ्युपगमः, प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः, समाधानं समाधिरिति दशाङ्गीकारस्य ॥ ५ ॥

---

१ कृन्तति कृत्यते वा अच्—घञौ पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः ॥

२ स्थाणौ पुरुषोयमितिज्ञानं भ्रान्तिः, स्थाणुर्वा पुरुषो वायमित्येककोटिकं ज्ञानं संशयः, स्थाणौ स्थाणुरिति ज्ञानं निश्चयोऽवगन्तव्यः ॥

न. न.

ज्ञान विज्ञान (मोक्षे धी) र्ज्ञान (मन्यत्र) विज्ञानं (शिल्पशास्त्रयोः) ।

स. न. न. न. न. न.

मोक्ष मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

पु. पु. न. स. स.

अज्ञान मोक्षोपवर्गोथाज्ञानमविद्याहंमतिः (स्त्रियाम्) ।

मोक्ष इति—मोक्षविषयिणी मोक्षफलिका वा या धीः बुद्धिः सा ज्ञानमुच्यत इत्येकं मोक्षोपयोगिबुद्धेः । अन्यत्रेति—अन्यफलिका शिल्पशास्त्रयोर्या धीः सा विज्ञानं कथ्यत इत्येकं शिल्पादिविषयकबुद्धेः । मुक्तिरिति—मोचनं मुक्तिः, बन्धविरहात्केवलस्य भावः कैवल्यम्, निर्वान्त्यत्र, निरवार्यीति वा निर्वाणम्, अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः, नितरां श्रेयो निःश्रेयसम्, अविद्यमानं मृतं मरणमत्रेत्यमृतम्, मोक्षणमवसानमिति मोक्षः, अपवर्जनमपवर्गः इत्यष्टौ मोक्षस्य । अथेति—ज्ञानविरुद्धमज्ञानम्, विद्याविरुद्धा अविद्या, अहंप्रधाना मतिरहंमतिस्स्त्रियां स्यादिति त्रीण्यविद्यायाः ॥ ६ । १ ॥

न. पु. पु. पु. पु.

विषय रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया (अमी) ॥ ७ ॥

पु. पु. न. न. न.

इन्द्रिय गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

रूपमिति—रोपयति विमोहयति, रूप्यते स्तूयते वा रूपम्, शप्यते आक्रुश्यत इति शब्दः, गन्धयतीति गन्धः, रस्यत इति रसः, स्पृश्यते इति स्पर्शः अमी विसिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि विषयाः, गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येष्विति गोचराः इन्द्रियैरर्थ्यन्त इति इन्द्रियार्थाः इति पञ्चानां प्रत्येकं त्रीणि । हृष्यत्यनेनेति हृषीकम्, विषयोऽस्यास्तीति विषयि, इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमितीन्द्रियमिति त्रीणीन्द्रियाणाम् ॥ ७ । १ ॥

न. न.

कर्मेन्द्रिय ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रियं (तु पाय्वादि) मनोनेत्रादि (धीन्द्रियम्) ॥ ८ ॥

रस पु.न. पु.न. पु. पु. पु.

मीठा तुवरस्तु कषायो(ऽस्त्री) मधुरो लवणः कटुः ।

पु. पु.

तीखा आदि तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि (तद्वत्सु षडमी त्रिषु) ॥ ९ ॥

कर्मेन्द्रियमिति—पाययति शोषयतीति पायुः स एवादिर्यस्य तत् पाय्वादि कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यत इत्येकं गुह्यादीन्द्रियस्य । मनोनेत्रादि धीसाधनमिन्द्रियं कथ्यत इत्येकं ज्ञानेन्द्रियस्य । तुवर इति तवीति हिनस्ति रोगानिति तुवरः, तूवरोपि, कषति कण्ठमिति कषायः अस्त्री स्यादिति द्वे कषायरसस्य । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुर इत्येकं मधुररसस्य । लुनाति जाड्यमिति लवण इत्येकं लवणरसस्य । कटत्यावृणोति

तीक्ष्णतया मुखमिति कटुः, कट्वी, कटुकेत्येकं कटुरसस्य। तेजयतिस्मेति तिक्तः इत्येकं तिक्तरसस्य। अम्ल्यते शब्द्यते भोक्तृभिरित्यम्लः, अमति रुजत्यरुचिमिति वा अम्लः अम्लीति इत्येकमम्लरसस्य। रस्यन्ते आस्वाद्यन्त इति रसाः तुवरादयः षड्रसशब्द-वाच्यास्तत्र तुवरस्तु कषायोस्त्रीत्युक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिश्चयमाह—पुंसीति गुणमात्रे वर्तमानाः मधुराद्यः पञ्च पुंसि भवन्ति अमी षट् तद्वत्सु गुणवत्सु त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युरिति षड्रसनाम् ॥ ८ । ९ ॥

सुगन्ध या (विमर्दोत्थे) परिमलो (गन्धे जनमनोहरे)। पु.

अतर खुशबू आमोदः(सोऽतिनिर्हारी)(वाच्यलिङ्गत्वमागुणात्)॥१०॥ पु.

विमर्दोत्थ इति—सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिके घर्षणसमुद्भवे चन्दने च जनानां मनोहरे गन्धे परितो मलते धारयति जनमनांसि मल्यते वेति परिमलः स्यादित्येकं परिमलस्य। सः परिमलः अतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहरश्चेत् आसमन्तान्मोदयति इत्यामोदः स्यादित्येकमामोदस्य। वाच्येति आगुणात् "गुणे शुक्लादयः पुंसि" इत्यतः प्राक् अतः परं वाच्यलिङ्गत्वमधिक्रियते ॥ १० ॥

बड़ी दूर जाने वाला सुगन्ध समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः। पु. पु. पु. पु.

बड़ा सुगन्ध पान की गन्ध इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥ पु. पु. पु. पु.

समाकर्षीति—समाकर्षत्यवश्यं मनः, समाकर्षणशीलो वेति समाकर्षी, निर्हरति मनोवश्यमिति, निर्हरणशीलो वेति निर्हारीति द्वे दूरगामिगन्धस्य—सुष्ठु रभन्तेऽत्रेति सुरभिः, घ्राणं तर्पयतीति घ्राणतर्पणः, इष्टगन्धोऽस्येति इष्टगन्धः, सुष्टुगन्धोऽस्येति सुगन्धिरिति चत्वारीष्टगन्धस्य। आमोदयतीत्यामोदी, मुखं वासयतीति मुखवासनः स्यादिति द्वे मुखवासनगुटिकादेः ॥ ११ ॥

दुर्गन्ध बिना पके मांस का गन्ध पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं (स्या)दामगन्धि (यत्)। पु. पु. न. न.

पूतीति—पूयते इति पूतिः दुष्टो गन्धोऽस्येति पूतिगन्धिः, दुष्टो गन्धोऽस्येति दुर्गन्ध इति द्वे दुर्गन्धस्य। विस्यति विस्रंसते वेति विस्रम्,आमोऽपक्वो मलस्तस्येव गन्धोऽस्येति आमगन्धि यत् आमगन्धि तद्विस्रं स्यादिति द्वे अपक्वमांसादिगन्धस्य ॥

सफेद या शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥ पु. पु. पु. पु.१ पु. पु. पु.

उजला अवदातः सितो गौरोवलक्षो धवलोऽर्जुनः। पु. पु. पु. पु. पु. पु.

---

१ "श्वेतस्तु समपातीतो रक्तेतरजरारुचिः। वलक्षस्तु सितः शावः कदलीकुसुमोपमः ॥ अर्जुनस्तु सितः कृष्ण लेशवान् कुमुदच्छविः। पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकी धूलिसन्निभ" (इति शब्दार्णवः) ॥

शुक्लेति—शोकति मनोऽस्मिन्निति शुक्लः, शोभते इति शुभ्रः, शोचतीति शुचिः, श्वेतनं श्वेतः, विशीयत इति विशदः, श्यायत इति श्येतः, पण्डते मनोऽस्मिन्निति पाण्डरः, अवदायते स्मेति अवदातः, सिनोति मन इति सितः, गुरते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन्निति गौरः, अवलक्ष्यते, वलतीति वल्—अक्षन्त्यस्मादित्यक्षः वल्चासावक्षश्चेति वलं क्षायतीति वा वलक्षः, धावति मनोऽत्रेति, धवनं धवस्तं लातीति वा धवलः, अर्ज्यत इत्यर्जुन इति त्रयोदश शुक्लवर्णस्य ॥ १२ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु.

कुछ उजला **हरिणः पाण्डुरः पाण्डु (रीषत्पाण्डुस्तु) धूसरः ॥ १३ ॥**

पीला व कुछ पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

उजला काला **कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।**

हरिण इति—हरति मनो हरिणः, पाण्डुरस्यास्तीति पाण्डुरः पण्ड्यते ज्ञायत इति पाण्डुरिति त्रीणि पीतसंवलितशुक्लस्य । ईषत्पाण्डुस्तु धुनोति चेत इति, धूसनं धूसस्तं रातीति वा धूसर इत्येकमीषत्पाण्डुरस्य । कर्षति मन इति कृष्णस्तस्मिन्, नीलतीति नीलः, सितविरुद्धोऽसितः, श्यायते मनोऽस्मिन्निति श्यामः, कल्यत इति कालः श्यामोऽस्यास्तीति श्यामलः, मचति मिश्रीभवति वर्णान्तरेणेति मेचक इति सप्त कृष्णवर्णस्य ॥ १३ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पीला हरा **पीतोगौरोहरिद्राभः पालाशोहरितोहरित् ॥ १४ ॥**

लाल पु. पु. पु. पु. पु.

लालकमलसम **रोहितोलोहितोरक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।**

पीत इति—पीयते, पिबति वा वर्णान्तरमिति पीतः, गुरति मनो यस्मिन्निति गौरः हरिद्रा इव आभा यस्येति हरिद्राभ इति त्रीणि पीतवर्णस्य । पलाशस्य पत्रस्यायमिति पलमश्नातीति पलाशः स एव पालाशः, हरतीति हरितः, हरतीति हरित् इति त्रीणि हरितवर्णस्य । रोहतीति रोहितः, लोहितो वा रजतिस्म, रज्यते स्मेति वा रक्त इति त्रीणि रक्तवर्णस्य । शोणयतीति शोणः, कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्येति कोकनदच्छविरिति द्वे शोणवर्णस्य ॥ १४ । ३ ॥

पु. पु.

थोड़ालाल उजला लाल **(अव्यक्तराग) स्त्वरुणः (श्वेतरक्तस्तु) पाटलः ॥ १५ ॥**

वानरसमपीला पु. पु. पु. पु. पु.

धूमिल **श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।**

अव्यक्तेति—अव्यक्तो रागो यस्येत्यव्यक्तरागः, ऋच्छतीत्यरुण इति द्वे ईषद्रक्तवर्णस्य । श्वेतमिश्रो रक्तः श्वेतरक्तः, पाटयतीति पाटल इति द्वे श्वेतरक्तवर्णस्य ।

श्यायत इति श्यावः, कपिर्वर्णविशेषोऽस्यास्तीति, कपिर्मर्कटस्तद्वद्वर्णोऽस्त्यस्येति वा कपिशः स्यादिति द्वे कृष्णपीतस्य। धूमं रातीति धूम्रः, धूमं लातीति धूमलः उभौ कृष्णमिश्रो लोहितः कृष्णलोहितस्तस्मिन्स्यातामिति त्रीणि कृष्णलोहितस्य ॥ १५ । ३/२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पीला **कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥**

पु.न. पु. पु. पु. पु. पु.

चित्रविचित्र **चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।**

"गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥

कडार इति—गडति, कडनं कडस्तमृच्छतीति वा कडारः, कवते, कपिं वर्णं लातीति वा कपिलः, पिञ्जयतीति पिङ्गः, पिंशतीति पिशङ्गः, कन्दतीति कद्रुः, पिङ्गं लातीति पिङ्गल इति षट् कपिलस्य। चीयते, चित्तं त्रायते वेति चित्रम्, कीर्य्यते इति किर्मीरः, कलयतीति कल्—मापयत्यभिभवति वर्णानिति माषः—कल् चासौ माषश्चेति कल्माषः, शपत्याक्रोशति वर्णानिति शबलः, एति वर्णानिति एतः, कर्वति वर्णानिति कर्बुरः—कर्बुरम्—कर्बुरा चेति षट् नानावर्णस्य। शुक्लादयः शब्दाः गुणे गुणमात्रे पुंसि भवन्ति । गुणिलिङ्गास्तु तद्वति गुणवति विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिपिपादयिषितं तल्लिङ्गा इति यथा "शुक्लं वस्त्रम्—शुक्लः पटः—शुक्ला शाटी" त्यादयो ज्ञेयाः ॥ १६ । १७ ॥

इति धीवर्गविवरणम् ॥

अथ शब्दादिवर्गो व्याख्यायते ॥

स. स. स. स. स. स. स.

सरस्वती **ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।**

पु. स. न. न. न. न.

बोलना **व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥**

ब्राह्मीति—ब्रह्मण इयं ब्राह्मी, भरतस्येयं भारती, भाष्यत इति भाषा, गृणन्त्येतामिति गीः भागुरिमते गिरापि, उच्यते, वचनं वेति वाक्, वण्यत इति वाणिः वाणी वा वणति वेदमुच्चारयतीति वणो ब्रह्मा तस्येयं वाणीति वा, सरोऽस्त्यस्या इति सरस्वती, सरतीति सरो ज्ञानमस्त्यस्येति सरस्वान्ब्रह्मा तस्येयं शक्तिरिति वेति सप्तवचनाधिष्ठात्रिदेवतायाः । व्याहरणं व्याहारः, वचनमित्युक्तिः, लपनमिति लपितम्, भाषणमिति भाषितम्, उच्यत इति वचनम् , वक्तीति वच इति षट् भाषणस्य। केचित्तु ब्राह्म्याद्यास्त्रयोदश वचनपर्याया इति ब्रुवन्ति ॥ १ ॥

---

१ चित्रं किर्मीर इति समासमकृत्वा पृथग्रूपभेददर्शनं "गुणे शुक्लादयः पुंसि" इत्यस्य बाधनार्थम् ॥

अपशब्द पु. पु. पु. पु.

शब्द **अपभ्रंशोपशब्दः स्या (च्छास्त्रे) शब्द (स्तु) वाचकः ।**

अपभ्रंश इति–संस्कृतादपभ्रश्यतीति अपभ्रंशः, अपभ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः इति द्वे व्याकरणानिष्पन्नस्य गावी–गोता–गोणीत्यादेः–शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवह्रियत इत्येकं शब्दस्य ॥

न.

वाक्य **(तिङ्सुबन्तचयो) वाक्यं[1] क्रिया (वा) कारकान्विता ॥२॥**

तिङिति–तिङ् च सुप् च तिङ्सुपौ तावन्ते येषान्ते तिङ्सुबन्तास्तेषां चयः "सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् सुप्विशिष्टं तिङ् सुप्तिङ् तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासस्तेन सुबन्तचय–तिङन्तचय–सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः तत्र सुबन्तचयः–चैत्रेण शयितव्यम्, तिङन्तचयः–'पचति, भवति' सुप्तिङन्तचयः "चैत्रः पचतीत्यादि" वाक्यम् । कारकान्विता कारकविशिष्टा क्रिया वेति वाक्यम् । यथा यज्ञदत्तः घटमानय, गां पालय घासादिनेत्यादिकारकविशिष्टक्रिया बोधकं शब्दजातं वाक्यमिति विज्ञेयमित्येकं वाक्यस्य ॥२॥

स. पु. पु. स. पु.

वेद धर्म **श्रुतिः (स्त्री) वेद आम्नायस्त्रयीधर्मस्तु (तद्विधिः) ।**

श्रुतिरिति–श्रूयते, श्रूयते धर्मोऽनयेति वा श्रुतिः स्त्री स्यात्, विदन्ति धर्ममनेनेति वेदः, आम्नायते अभ्यस्यते–आमनन्ति धर्माधर्माविति वा आम्नायः, त्रयोऽवयवा यस्या इति त्रयीति चत्वारि वेदस्य । तद्विधिः तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिस्तेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मे प्रमाणमित्युक्तम्–धरति लोकानिति, ध्रियते जनैरिति वा धर्मः इत्येकं वेदविहितकर्मणः ॥

स. न. न. स.

वेदभेद **स्त्रियामृक्सामयजुषी (इति वेदास्त्रय) स्त्रयी ॥ ३ ॥**

स्त्रियामिति–ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनयेति ऋक् स्त्रियां स्यात् । स्यति पापमिति साम, इज्यतेऽनेनेति यजुरिति वेदानां प्रत्येकमेकैकम् । इति एते त्रयो वेदाः त्रयोऽवयवा यस्याः सा त्रयीत्येकं वेदत्रयसंघातस्य ॥ ३ ॥

---

१ प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वाख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते यथा 'धर्मो वो रक्षतु' अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलन्ते स्वम्' अत्र सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिरित्युक्तत्वादस्तीति गम्यते अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा–'प्रविश' अत्र गृहमिति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वाऽऽख्यातादेरवगमादप्रयोगः आख्यातमित्यत्रचैकत्वस्य दिविक्षितत्वात् "ओदनं पच तव भविष्यती"त्यादौ वाक्यभेदः । एकतिङ्वाक्यमिति भाष्यकारः । आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वार्त्तिककारश्चेति ॥

१ न. पु. पु.

वेदाङ्ग,वेदारम्भ, (शिक्षेत्यादि श्रुतेः) रङ्गमोङ्कारप्रणवौ (समौ)।

महाभारत आदि, पु. न. पु.

स्वर **इतिहासः पुरावृत्त (मुदात्ताद्यास्त्रयः) स्वराः ॥ ४ ॥**

शिक्षेत्यादि—शिक्ष्यते स्थानादिकमनयेति शिक्षा इत्यादि श्रुतेर्वेदस्य अङ्गयते ज्ञायतेऽनेनेत्यङ्गमुच्यते इत्येकं वेदाङ्गस्य। अवतीत्योम् वषट्कार इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः ओङ्कारः, प्रणूयते स्तूयत इति प्रणवः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे वेदारम्भस्य । 'इति ह' पारंपर्योपदेशेऽव्ययं तदास्तेऽस्मिन्निति इतिहासः, पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तयतीति पुरावृत्तमिति द्वे पूर्वाचरितप्रतिपादकभारतादिग्रन्थस्य । उदात्तेति—उदात्ताद्यास्त्रयः स्वरन्ति शब्दायन्ते इति स्वरा उच्यन्त इत्येकमुदात्तादि स्वराणाम् ॥ ४ ॥

स. स.

न्याय **आन्वीक्षिकी दण्डनीति (स्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः)।**

कहानी स. न. न.

पुराण **आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्च[३]लक्षणम् ॥ ५ ॥**

आन्वीक्षिकीति—अनुश्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्या इति आन्वीक्षिकी, दम्यतेऽनेनेति दण्डो,नीयते बोध्यतेऽनयेति, दण्डं नयति दण्डयान्प्रतिप्रापयतीति वा दण्डनीतिः एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोर्वर्तेते । आन्वीक्षिकी तर्कविद्यायां न्यायरूपायामिति, दण्डनीतिः अर्थस्य भूम्यादेः प्रापकं शास्त्रमर्थशास्त्रन्तस्मिन्निति अर्थशास्त्रे चेत्येकैकम् । आचष्टे इति आख्यायिका, उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्या इत्युपलब्धार्थेति द्वे ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः । पुराभवमिति—पुरापि नवमिति—पुरा अतीतागतावर्थावणतीति वा पुराणम्, पञ्चलक्षणान्यस्येति पञ्चलक्षणमिति द्वे व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः ॥ ५ ॥

स. स. स. ४

कथा, पहेली **"प्रबन्धकल्पना" कथा प्रवल्हिका प्रहेलिका ।**

स. स. स. पु.

स्मृति, संग्रह **स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥**

प्रबन्धेति—प्रबन्धस्य कल्पना रचनेति प्रबन्धकल्पना, कथनमिति कथेति द्वे काद-

---

१ शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषांगतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते ॥

२ "मद्वयं भद्वयं चैव व्रत्रयं वा चतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि पृथक् पृथक्"(इति देवीभागवते)

३ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

४ पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तःकमललोचने । यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहम् ॥

न्वर्यादिकथायाः। प्रवल्हते आच्छादयतीति प्रवल्हिका, प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयतीति प्रहेलिका "व्यक्तिकृत्यकमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका" इति द्वे दुर्विज्ञानार्थप्रश्नस्य। वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः, स्मर्य्यतेऽनयेति वा स्मृतिः, धर्मबोधार्थं रचिता संहिता धर्मसंहितेति द्वे मन्वादिस्मृतेः । समाहरणं समाहृतिः, संग्रहणं संग्रहः " विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधा" इति द्वे संग्रहग्रन्थस्य ॥ ६ ॥

स. स. स. स.

समस्या पूरा करना, गौंगा **समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।**

स. स. पु. पु. पु.

वृत्तान्त, **वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥**

स. स. न. न. न.१

नाम **आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।**

समस्येति–समसनमिति, समं कृत्स्नं तद्विषयिणीच्छा वेति समस्या, समासोऽर्थो यस्या इति समासार्था पूरणसाकाङ्क्षा कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना यथा "शतचन्द्रं नभस्तलम्" इति तत्र " दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन" इत्यादिना सा पूर्य्यत इति द्वे समस्यायाः । कोपिवादः किंपूर्वाद्वदेर्भावे क्यचि अन्तादेशे ङीपि च किंवदन्ती, जनेभ्यः श्रूयते इति जनश्रुतिरिति द्वे लोकापवादस्य। वृत्तिर्लोकवृत्तं तदस्त्यस्यामिति वार्ता, प्रवर्तते व्याप्नोतीति प्रवृत्तिः, वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्तः समाप्तिर्यस्येति वृत्तान्तः, उद्गतोऽन्तो यस्येति उदन्तः साधुवार्तयोःस्यादिति चत्वारि वृत्तान्तस्य । अथेति–आह्वयन्त्याह्वास्तैर्यायतेप्राप्यते–आह्वानमाहूतस्या अय इति वा आह्वयः, आख्यानमित्याख्या, आह्वानमित्याह्वा, अभिधीयत इत्यभिधानम्–म्नायत इति नाम तदेव नामधेयम् नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेनेति नाम इति षट् नाम्नः ॥ ७ । १/२ ॥

पुकारना स. स. न. स.

गलगप्प **हूतिराकारणाह्वानं संहूति (र्बहुभिःकृता) ॥ ८ ॥**

झगड़ा पु. २ पु. पु. न.

आरम्भ **विवादोव्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।**

उदाहरण पु. ३ पु. न. पु.

सौगन्द **उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः (पुमान्) ॥ ९ ॥**

हूतिरिति–ह्वानं हूतिः, आकारणमित्याकारणा, आहूयते इत्याह्वानमिति त्रीण्याह्वानस्य। बहुभिः कृता हूतिः संह्वानमिति संहूतिरित्येकं संहूतेः । विवदनमिति, विरुद्धो वाद इति वा विवादः, व्यवहरणं व्यवहारः स्यादिति द्वे ऋणादिन्यायस्य । उपन्यसनमुप-

१ उणाद्यन्तं कृदन्तं च तद्धितं च समासजम् । शब्दानुकरणं चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥

२ "विनानार्थेऽवसंदेहे हरणं हार उच्यते। नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः" (इति कात्यायनः)॥

३ चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षत इति ॥

न्यासः, वाचो मुखमिव वाङ्मुखमिति द्वे वचनोपक्रमस्य। उपसमीपे उद्घननं ज्ञापनमित्युपोद्घातः, उदाहरणमित्युदाहार इति द्वे वक्ष्यमाणयोग्यार्थवर्णनस्य। शप्यते शपनम्, शपनं शपथः पुमान्स्यादिति द्वे सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य॥ ८। ६॥

पूछना सवाल, प्रत्युत्तर जवाब — पु. पु. स. न. न.
प्रश्नोनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे (समे)।

सांच को झूठ करना, झूठ दोष लगाना — पु. न. न.
मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथमिथ्याभिशंसनम्॥१०॥

प्रीतिसे उपजा शब्द — पु. पु.
अभिशापः प्रणादस्तु (शब्दस्स्यादनुरागजः)।

प्रश्न इति—प्रच्छनं प्रश्नः "प्रश्ने चासन्नकाले" इति लिङ्गान्न संप्रसारणम्, अनुयोजनमनुयोगः, प्रच्छनं पृच्छेति त्रीणि प्रश्नस्य। प्रतिवचनं प्रतिवाक्यम्, उत्तरणमुत्तरम्—उभे समे समानार्थे समानलिङ्गके चेति द्वे प्रतिवाक्यस्य। मिथ्या चासावभियोगश्चेति मिथ्याभियोगः, अभ्याख्यायत इत्यभ्याख्यानमिति द्वे 'शतंमेधारयसीत्यादिमिथ्याविवादस्य। अथेति मिथ्या च अभिशंसनं चेति मिथ्याभिशंसनम्' अभिशपनमभिशापः इति द्वे मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य। अनुरागजः शब्दः प्रणादनमिति प्रणादः स्यादित्येकं प्रीतिविशेषजनितमुखकण्ठादिशब्दस्य॥ १०। ३॥

यश, स्तुति — न. स. स. पु. न. स. स.
यशःकीर्तिःसमज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः॥ ११॥

द्विरुक्त, ऊंचे घोषना — न. न. स.
आम्रेडितं(द्विस्त्रिरुक्तं) मुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा।

शोकादि से बोलना — स.
काकुः "स्त्रियांविकारोयःशोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः"॥१२॥

यश इति—अश्नुते व्याप्नोतीति यशः, कीर्त्यत इति कीर्तिः, सम्यैः सर्वैर्ज्ञायत इति समज्ञा, समाज्ञानं समाज्ञा वा समजन्त्यस्यामिति समज्या समाज्या वेति त्रीणि कीर्तेः। स्तूयतेऽनेनेति स्तवः, स्तूयतेऽनेनेति स्तोत्रम्, स्तूयतेऽनयति स्तुतिः, नूयतेऽनया नवनं वेति नुतिरिति चत्वारि स्तुतेः। द्विस्त्रिरुक्तं द्वित्रिवारोक्तं आम्रेड्यते आधिक्येनोच्यतेस्मेति आम्रेडितं स्यादित्येकं द्वित्रिवारोक्तस्य। उच्चैर्घुष्यते स्मेति उच्चैर्घुष्टम्, घोषणमिति घोषणेति द्वे उच्चैः शब्दनस्य। शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः यः विकारः सः कक्यत इति काकुः स्त्रियां स्यादित्येकं शोकादिशब्दविकारस्य॥ ११। १२॥

निन्दा या — पु. पु. पु. पु. पु.
अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्।

बुराई करना — पु. स. स. स. न.
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे॥ १३॥

अवर्णेति—वर्ण्यत इति वर्णः प्रशंसा तद्विरुद्धोऽवर्णः, आक्षेपणमाक्षेपः, निर्वादनं निर्वादः, परिवादनं परीवादः, अपवादनमपवादः अववादो वा, वदिति सादृश्येऽव्ययम्, उपक्रोशनमुपक्रोशः, जुगुप्सनं जुगुप्सा, कुत्सनं कुत्सा, निन्दनं निन्दा, गर्ह्यते गर्हणमिति दश निन्दायाः ॥ १३ ॥

न. पु. न. स.
कठोर, डराना, **पारुष्यमतिवादः स्यान्द्भर्त्सनं त्वपकारगीः ।**
न.
खिझाना **यः सनिन्द उपालम्भ (स्तत्र स्यात्) परिभाषणम् ॥ १४ ॥**

पारुष्यमिति—परुषो निष्ठुरभाषी तस्य भावः पारुष्यम्, अतिक्रम्योक्तिः, अतिवदनं वेति अतिवादः स्यादिति द्वे अप्रियवाक्यस्य । भर्त्स्यते तर्ज्यते इति भर्त्सनम्, अपकारार्था गीरित्यपकारगीरिति द्वे 'चौरोसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्याद्यपकारार्थवाक्यस्य । यः सनिन्दः निन्दया समेतः उपालम्भनमुपालम्भस्तत्र परितो भाष्यते इति परिभाषणं स्यात्—उपालम्भो द्वेधा गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च आद्यो यथा "महाकुलीन ! तव किमुचितमिदम्" द्वितीयस्तु "बन्धकीसुत ! तवोचितमेवेदम्" इति तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणमित्येकं परिभाषणस्य ॥ १४ ॥

स.न.
निन्दा करना **तत्र त्वाक्षारणा यः स्या "दाक्रोशो मैथुनं प्रति" ।**
प्रिय बोलना न. पु. पु.
बकना **स्यादाभाषणमालापः प्रलापो (ऽनर्थकं वचः) ॥ १५ ॥**

तत्रेति—मैथुनं प्रति यः आक्रोशः स्यात् तत्र तु आक्षारणमिति आक्षारणा, आक्षार्यत इति आक्षारणमपीत्येकं परस्त्रीनिमित्तं पुंसः परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्चाक्रोशनस्य । आभाष्यत इत्याभाषणम्, आलपनमालापः स्यादिति द्वे संभाषणस्य । अनर्थकमर्थशून्यं वचः प्रलपनं प्रलापः स्यादित्येकं प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य ॥ १५ ॥

बार२ कहना पु. स. पु. न.
रोना
उल्टा कहना **अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।**
परस्पर पु. स. पु.
कहना **विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो (भाषणं मिथः) ॥ १६ ॥**

अनुलाप इति—अनुलपनमनुलापः, मुहुः पुनः पुनर्भाषणमिति मुहुर्भाषा इति द्वे वारं वारं भाषणस्य । विलपनं विलापः, परिदेव्यते इति परिदेवनम्, परिदेवनमितिवा परिदेवनापीति द्वे अनुशोचनवचनस्य । विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः, विरोधस्य उक्तिर्विरोधोक्तिरिति द्वे अन्योन्यविरुद्धवचनस्य । मिथोऽन्योन्यं प्रतिभाषणं संलपनं संलापः स्यादित्येकं मिथोभाषणस्य ॥ १६ ॥

पु. न. पु. पु.

सुन्दर कहना छिपाना **सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः।**

स. न.

दूतका कहना **संदेशवाग्वाचिकं स्या "द्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे"॥ १७॥**

सुप्रलाप इति—सुष्ठु प्रकृष्टं लपनं सुप्रलापः, सुष्ठु उच्यते सुवचनमिति द्वे शोभनवचनस्य। अपलपनमपलापः, निह्नवनं निह्नव इति द्वे धार्यमाणेन धारयामीत्याद्युक्तेः। संदिश्यते संदेशोऽर्थस्तस्य वाक्, संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकमिति द्वे संदेशवचनस्य। उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रुशत्यादयः सम्यगन्तास्तु त्रिपु त्रिलिङ्गेषु भवन्तीति॥ १७॥

पु.स. स.

बुरी वाणी भली वाणी **रुशतीवाग "कल्याणी" स्यात्कल्या "तु शुभात्मिका"।**

न. न. न.

मधुर कहना ठीक कहना **"अत्यर्थमधुरं" सान्त्वं संगतं हृदयंगमम्॥ १८॥**

रुशतीति—अकल्याणी कल्याणविरुद्धा वाक् रुशती—उशती—उषती वा स्यात् यथा उशती—उषती—रुशती वाणी, उशन्—उषन्—रुशन् शब्दः, उशत्—उषत्—रुशद्वचनमित्यादयस्त्रिलिङ्गाः स्युरित्येकं कल्याणविहीनवाण्याः। शुभात्मिका तु वाक् कलासु साधुः कल्या काले साधुः काल्या वेत्येकं शुभवाण्याः। अत्यर्थमधुरं वचनं सान्त्वयतीति सान्त्वमित्येकमत्यन्तमधुरवचनस्य। संगच्छतेस्म संगतम्, हृदयं गच्छतीति हृदयंगममिति द्वे युक्तिमिलितवचनस्य॥ १८॥

न. न. न. न. न.

कठोर वचन गमेला वचन प्रिय व सत्य **निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं (प्रिये)।**

न. न. न.

व असंभव कहना **सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते॥ १९॥**

निष्ठुरमिति—नितिष्ठतीति निष्ठुरम्, पिपर्ति पूरयत्यलं बुद्धिं करोतीति परुषमिति द्वे कर्कशवचनस्य। ग्रामे भवं ग्राम्यम्, श्रियं लातीति श्रीलं तद्भिन्नमश्लीलमिति द्वे भण्डादिवचनस्य। प्रीणातीति प्रियम्—सत्सु साधु सत्यम् प्रियं यत्सत्यं तस्मिन् सुष्ठु नृत्यन्त्यनेनेति सूनृतमित्येकं प्रियसत्यवचनस्य। अथेति—संकुलतीति संकुलम्, क्लिश्यते स्मेति क्लिष्टम् उभे पराघ्नानि पराहतं परस्परेण पराहतं तस्मिन्स्याताामिति द्वे 'माता मे वन्ध्या' इतिवद्विरुद्धार्थवचनस्य॥ १९॥

न. न. न.

ग्रस्त धमकाया **"लुप्तवर्णपदं" ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम्।**

न. न. न. न.

थूकसहित अर्थशून्य **(अम्बूकृतं) सनिष्ठेवमबद्धं स्यादनर्थकम्॥ २०॥**

लुप्तेति—लुप्तो वर्णः पदं वा यत्रेति लुप्तवर्णपदम्, ग्रस्यते स्मेति ग्रस्तमिति द्वे अशक्त्यादिनासंपूर्णोच्चारितस्य। निरस्यते स्मेति निरस्तम्, त्वरितमुदितं त्वरितोदितमिति द्वे शीघ्रोच्चारितवचनस्य। न अम्बु अनम्बु अम्बु अकारीति अम्बूकृतम्, सहनिष्ठेवेन श्लेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम्, सनिष्ठीवमपीति द्वे श्लेष्मनिर्गमसहितवचनस्य। न बध्यते स्मेति अबद्धम्—अवध्यमपि, न अर्थो यस्येत्यनर्थकं स्यादिति द्वे समुदायार्थशून्यवचनस्य ॥ २० ॥

अयोग्य वचन, असंभावित, हाससमेत कहना, रतिकूजित

न. न. न. न.
अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम्।
न. न. न. न.
सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणितं रतिकूजितम् ॥ २१ ॥

अनक्षरमिति—न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन्निति अनक्षरम्, न वचनार्हमवाच्यं स्यादिति द्वे निन्दावचनस्य। आहन्यते स्मेत्याहतम्, मृषा अर्थो यस्येति मृषार्थकमिति द्वे 'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्यादिवचनस्य। उल्लुण्ठ्यते उल्लुण्ठनम्—उल्लुण्ठनेन सहितं सोल्लुण्ठनम्, उत्प्रासनमुत्प्रासस्तत्सहितं सोत्प्रासम्—सोपहासमपीति द्वे सोपहासस्य। मणनं मणितम्, रतौ कूजितं रतिकूजितमिति द्वे रतिकूजितस्य ॥ २१ ॥

अस्पष्ट, असत्य

न. न. न. न.
अथम्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः।

सत्य

न. न. न. न.
सत्यं तथ्यमृतं सम्य "गमूनि त्रिषु तद्वति" ॥ २२ ॥

अथेति—म्लेच्छ्यते स्मेति म्लिष्टम्, न विस्पश्यते स्मेति अविस्पष्टमिति द्वे अप्रकटितवचनस्य। विगतं तथा सत्यं यस्मादिति वितन्यते वा वितथम्, न ऋतमनृतं वचो वचनमिति द्वे असत्यवचनस्य अथवा अनृतमसत्यं वचो वचनं वितथं स्यादित्येकमसत्यवचनस्य। सति साधु सत्यम्, तथा सत्ये साधु तथ्यम्, अर्यते स्मेति ऋतम्, समञ्चति संगच्छते इति सम्यक्—समीची क्रियाभिति चत्वारि सत्यवचसः। अमूनि सत्यादीनि तद्वति सत्यवति वर्तमानानि त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति यथा "सत्यः पुमान्, सत्या स्त्री, सत्यं कुल" मित्यादयो विज्ञेयाः ॥ २२ ॥

शब्द

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः।

खड़खड़ाना

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः।

गहनों का शब्द

पु. पु. पु. पु. पु.
आरवारावसंरावविरावा (अथ) मर्मरः[१] ॥ २३ ॥

१ मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा। पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि ॥

न.
"स्वनिते वस्त्रपर्णानां, भूषणानां च" शिञ्जितम्।

शब्द इति—शब्दनं शब्दस्तस्मिन्, निनदनं निनादः, निनदनं निनदः,ध्वन्यते—ध्वननं वेति ध्वनिः, ध्वननं ध्वानः, रवणं रवः, स्वननं स्वनः, स्वननं स्वानः, निर्घोषणं निर्घोषः, निर्ह्रादनं निर्ह्रादः, नदनं नादः, निस्वननं निस्वानः, निस्वननं निस्वनः, आरवणमारवः, आरवणमारावः, संरवणं संरावः, विरवणं विराव इति सप्तदश शब्दस्य। अथेति—वस्त्रपर्णानां वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते शब्दे मर्मरातीति मर्मरः स्यादित्येकं वस्त्रपर्णध्वनेः। भूषणानां च ध्वनौ शिञ्ज्यते स्मेति शिञ्जितम्, शिञ्जापीत्येकं भूषणध्वनेः ॥२३। १/२ ॥

पु. पु. पु. पु. न.
वीणाआदि निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि ॥ २४ ॥
पु. पु.
का शब्द "वीणायाःक्वणिते प्रादेः" प्रक्वाणप्रक्वणादयः।

निक्वाण इति—वीणायाः क्वणिते शब्दिते निक्वणनं निक्वाणः, निक्वणनं निक्वणः, क्वणनं क्वाणः, क्वणनं क्वणः, क्वण्यते क्वणनमित्यपीति पञ्च भूषावीणाकिन्नरादिस्वनितस्य। प्रादेःप्रागुपसर्गात् प्रक्वणनं प्रक्वाणः, प्रक्वणनं प्रक्वणः आदिशब्दादुपक्वणादय इमेपि वीणाक्वणनस्यैव ज्ञेयाः ॥ २४ । १/२ ॥

पु. पु. न. न.
गुल कोलाहलः कलकल(स्तिरश्चां) वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥
पक्षियों का
स. पु. न.
शब्द
प्रतिध्वनि स्त्री।प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतंगानमिमे(समे) ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥

कोलाहल इति—कोलनं कोल एकीभावस्तमाहलतीति कोलाहलः, कलनं कलः कलादपि कलः कलकल इति बहुभिःकृतशब्दस्य। तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यञ्चस्तेषां यद्रुतं तद्वाशनं वाशितम्, वासितमपीत्येकं खगारावस्य। प्रतिध्वननं प्रतिध्वानस्तस्मिन् , प्रति प्रथमंशब्दं लक्ष्यीकृत्य श्रूयते इति प्रतिश्रुत् स्त्री स्यादित्येकं प्रतिध्वनेः। अगायीति गीतम्, गीयते गानमिमे द्वे समे समानार्थे समानलिङ्गके चेति द्वे गायनस्य ॥ २५ । २६ ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥

अथ नाट्यवर्गो व्याख्यायते ॥

१पु. पु. पु. पु. पु. पु.

गाने के स्वर **निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।**

पु.

पञ्चम (श्चेत्यमीसप्ततन्त्रीकण्ठोत्थिताःस्वराः) ॥ १ ॥

निषादेति–निषीदति मनोऽस्मिन्निति निषादः, ऋषति बलीवर्दस्वरसादृश्यं गच्छतीति ऋषभः, गन्धारदेशे भवो गान्धारः, षड्भ्यः नासाकण्ठोरस्तालुजिह्वादन्तेभ्यो जायतेइति षड्जः, मध्ये भवो मध्यमः, धीमतामयं धैवतः, पञ्चानां पूरणः पञ्चमः अमी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्तीति– " दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके " इति वचनात्, वंशमुरजादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः " षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जर"(इति नारदः) इति सप्तस्वराणामेकैकम् ॥ १ ॥

स.

सूक्ष्मस्वर, **काकली "तु कले सूक्ष्मे" ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।**

मधुरस्वर,

गम्भीरस्वर, पु. पु. पु.

उच्चस्वर, **कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोत्युच्चै(स्त्रयस्त्रिषु) ॥ २ ॥**

काकलीति–सूक्ष्मे कले तु ईषत्कलः काकली, कलते कल्यते वा कलिः ईषत्कलिः काकलिः काकली वा अतएव " साधूदितं काकलिभिः कुलीनैरित्यभिनन्दः प्रयोगः संगच्छत इत्येकं सूक्ष्मस्वरस्य । मधुरःश्रुतिसुखः सचासावस्फुटोऽव्यक्ताक्षरश्च तादृशे ध्वनौ तु कलनं, कडति माद्यत्यनेनेति वा कल इत्येकं मधुरस्वरस्य । गम्भीरे मेघादिध्वनौ तु मन्दत इति मन्द्र इत्येकं गम्भीरस्वरस्य । अत्युच्चैर्ध्वनौ तु तारयत्यतिक्रामत्यन्यान्शब्दानिति तार इत्येकमत्युच्चस्वरस्य त्रयः कलमन्द्रतारास्त्रिषु विशेष्यनिघ्ना भवन्तीति ॥ २ ॥

पु. स. स.

वीणा **(समन्वितलयस्त्वे)कतालो वीणा तु वल्लकी ।**

वीणाविशेष स. स.

विपञ्ची (सा तु तन्त्रीभिःसप्तभिः) परिवादिनी ॥ ३ ॥

समन्वित इति–सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो

१ निषादःस्वरभेदेपि चण्डाले धीवरान्तरे–ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपक्षयोः । उत्तरस्थःस्मृतःश्रेष्ठे स्त्रीनराकारयोषिति । " गान्धारोरागसिन्दूरस्वरेषुनीवृदन्तरे " इति हेमः । नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥ तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः । नाभिं प्राप्तो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः ॥ धीमतामयमित्यत्र संज्ञायामिति वत्वम् । वायुः समुद्गतोनाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्धसु॥ विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्तया पञ्चम उच्यते । तज्जन्यत्वात्पञ्चमःस्वर इति॥

मानमस्येत्येकतालः कथ्यते इत्येकमेकतालस्य । वेति जायते स्वरोऽस्यामिति वीणा, वल्लत इति वल्लकी, विपञ्चयति विस्तारयति शब्दमिति विपञ्चीति त्रीणि वीणायाः । सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्वरान्, परिवदत्यवश्यमिति वा परिवादिनी-त्येकं विशेषवीणायाः ॥ ३ ॥

वीणाशब्द   न.   न.
मृदङ्ग आदि   ततं "वीणादिकं वाद्य" मानद्धं "मुरजादिकम्" ।
वंशी आदि   न.   न.
घण्टाझालरिआदि   वंशादिकं तु शुषिरं[1] कांस्यतालादिकं घनम् ॥४॥

ततमिति—वीणादिकं यद्वाद्यं वादनीयं तत् तन्यते, तायते स्मेति वा ततं स्यादित्येकं वीणादिवाद्यस्य । मुरजादिकं यद्वाद्यं तदानह्यते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्मेत्यानद्धं स्यादित्येकं मुरजादिवाद्यस्य । वंशादिकं तु वंशो वेणुः, आदिना काहलादि । शुषिरिछद्रमस्यास्तीति शुषिरं—सुषिरमपीत्येकं वंशादिवाद्यस्य । कांस्यतालादिकं कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः आदिना घण्टादि हन्यते हननं वेति घनं स्यादित्येकं कांस्यतालादिवाद्यस्य ॥ ४ ॥

न.   न.   न.
वाद्य भेद   "चतुर्विधमिदं"[2] वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।
मृदङ्ग   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
मृदङ्ग भेद   मृदङ्गा मुरजाभेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

चतुर्विधमिति—"इदं ततादि चतुर्विधं" 'वाद्यवादित्रातोद्यनामकम्' वाद्यते ध्वन्यते इति वाद्यम्, वाद्यते वादित्रम्, आसमन्तात्तुद्यते ताड्यते इत्यातोद्यमिति वाद्यं वादित्रमातोद्यं वा नाम यस्य तदिति त्रीणि ततादिचतुष्टयस्य । मृद्यन्ते इति मृदङ्गाः, मुराद्वेष्टनाज्जाता, मुरं वेष्टनं जातमेषामिति वा मुरजा इति द्वे मृदङ्गस्य । तेषां भेदास्तु त्रयः अङ्के उत्सङ्गे भवः अङ्क्यः, आलिङ्ग्यत इत्यालिङ्ग्यः, ऊर्ध्वं कायति शब्दायत इति ऊर्ध्वकः, तदुक्तम्—"हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगः" इति त्रीणि मृदङ्गभेदानाम् ॥ ५ ॥

ढोल नगाड़ा,   पु.   स.   स.   पु.
तुरही, बड़ा   स्याद्यशःपटहो ढक्का[3] भेरी (स्त्री) दुन्दुभिः (पुमान्) ।
नगाड़ा बजाने   पु.   पु. न.   पु.
का दण्ड   आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो 'वीणादिवादनम्' ॥ ६ ॥

स्यादिति—यशोऽर्थः पटहः यशःपटहः, ढक् इति कायतीति ढक्केति द्वे ढक्कायाः ।

---

१ सूर्ये सुषिरामिव पस्पशाह्निकभाष्यस्थश्रुताविति प्रयोगात्सुषिरं दन्त्याद्यपि प्राच्यास्तु तालव्याद्येवेत्याहुः ॥
२ ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधन्तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितमिति ॥
३ नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥

बिभेति अस्या रवादिति भेरी भरिर्वा स्त्री स्यात्, दुन्दुइति शब्देन भातीति द्यामुभति शब्देनेति वा दुन्दुभिः पुमान्स्यादिति द्वे भेर्याः । आनयति प्राणयति सोत्सहान्करोति योधानिति आनकः, पटेन हन्यते पट इति शब्दं जहातीति वा पटहः अस्त्री स्यादिति द्वे पटहस्य । वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कुणयते इति कोणः कथ्यत इत्येकं वीणादिवादनदण्डस्य ॥ ६ ॥

वीणा का दण्ड, वीणा की मढ़ी, तुम्बी वीणा का स्वरूप, वीणाका बन्धन

पु. पु. पु. पु.

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ।

पु. पु. न.

कोलम्बकस्तु कायोस्या उपानाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

वीणेति—वीणाया दण्डो वीणादण्डः, प्रकर्षेण वल्यते संव्रियते प्रवालः स्यादिति द्वे वीणादण्डस्य। कं वातं स्कुभ्नाति, कश्च कुश्च ककू तौ भाति प्रकाशयतीति वा ककुभः, प्रसेव्यत इति प्रसेवकः, प्रसेवोपीति द्वे वीणादण्डादधः स्थितशब्दगाम्भीर्य्यर्थचर्मावनद्ध-दारुमयभाण्डस्य । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठस्येत्यन्ये—अस्या वीणायाः कायः अलाबु-दण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीरहितः, कोलतीति कोल्, अम्बते, अम्व्यते वा अम्बकः कोल् चासावम्बकश्च कोलम्बक इत्येकं वीणास्वरूपस्य । उपनह्यतेऽनेनास्मिन्वा उपानाहः, निबध्यतेनेनास्मिन्वेति निबन्धनमिति द्वे यत्र तन्त्र्यो निबध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य॥ ७ ॥

बाजों का भेद

पु. पु. पु. पु.

"वाद्यप्रभेदा" डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ।

नाचने वाली

पु. पु. स. स.

मर्दलः पणवोन्ये च नर्तकीलासिके (समे) ॥ ८ ॥

वाद्येति—डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झरादयो वाद्यप्रभेदा भवन्ति तत्र डमिति शब्दमियर्तीति डमरुः, डमरुकमपीत्येकं डमरोः । स एव महान्मज्जतीति मड्डुरित्येकं महड्डमरोः डिण्डीति शब्दं मिनोति प्रकाशयतीति डिण्डिम इत्येकं तम्बूराख्यस्य । झर्झतीति, झर्झशब्दं रातीति वा झर्झर इत्येकं झांझाख्यातस्य । मर्दमुपमर्दं लातीति मर्दल इत्येकं मृदङ्ग-तुल्यवाद्यविशेषस्य । पणं व्यवहारं वाति गच्छतीति पणवः प्रणवोपीत्येकं शृंगाद्याख्या-तस्य । अन्ये च गोमुखहुड्डुकादयोपि वाद्यप्रभेदाः स्युरिति पृथक् पृथगेकैकं वाद्यविशे-षाणाम् । नृत्यतीति नर्तकः, नर्तकी, लसतीति लासकः, लासकीति उभे समे समा-नार्थे समानलिङ्गके चेति द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥

विलम्ब, शीघ्र, मध्य तालदेना, ताल मिलाना

न. पु. न.

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

पु. पु.

तालः "कालक्रियामानं" लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

नाचना

पु.न. न. न. न. न. न.

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

विलम्बितमिति—विलम्बितादीनि क्रमात्तत्त्वादीनि भवन्ति यथा विलम्बन्ते कर-चरणादयोऽत्रेति विलम्बितं, तननं तत्—तदस्यास्तीति तत्त्वं स्यादित्येकं विलम्बितस्य । द्रवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्रेति द्रुतम्—ओचनमोघः स्यादित्येकं द्रुतस्य तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम्—हननं घनं स्यादित्येकं मध्यस्य । कालक्रियामानं कालक्रिययोर्मानं परिच्छेदनं तालः स्यादित्येकं तालस्य । गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं, लयनं लयः स्यादित्येकं लयस्य । अथेति—अस्त्रियाम् तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम्, नट्यते नटनम्, नटस्य कर्म नाट्यम्, लसितुमर्हं लास्यम्, नर्तितुमर्हं नृत्यम्, नृत्यते नर्तनम्, नृत्तमपीति षट् नृत्यस्य ॥ ९ । ३ ॥

न. न.

नाचना, गाना, बजाना इनका — **तौर्यत्रिकं "नृत्यगीतवाद्यं" नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥**

पु. पु. पु.

एकस्वर नाचनेवाला पुरुष — **भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंस (श्चेति नर्तकः) ।**

स.

नाचकी वेश्या — **स्त्रीवेषधारी पुरुषो "नाट्योक्तौ" गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥**

तौर्येति—नृत्यगीतवाद्यमिदं त्रयं तोरितुमर्हं तूर्यं मृदङ्गमुरजादि तत्र भवं तौर्यम्, त्रयोंऽशा यस्येति त्रिकं, तौर्योपलक्षितं त्रिकं तौर्यत्रिकम्, नटस्येदं नाट्यमिति द्वे नृत्यगीतवाद्यस्य । यः पुरुषः स्त्रीवेषं धर्तुं शीलमस्येति स्त्रीवेषधारी, नृत्यतीति नर्तकः स्यात्तस्मिन् भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणमस्य, भ्रुवा कुंसयतीति वा भ्रकुंसः, भ्रुकुंसः, भ्रूकुंसश्चेति त्रीणि स्त्रीवेषधारिनर्तकपुरुषस्य । नाट्योक्तावित्यधिकारः प्रागङ्गहारात् या गणिका वेश्या सा अर्जतीत्यज्जुका स्यादित्येकं गणिकायाः ॥ १० । ११ ॥

पु. पु. पु.

बहनोई पण्डित — **"भगिनीपति" रावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ।**

पु. पु. पु. पु.

बाप राजकुमार — **जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥**

भगिनीति—नाट्योक्तौ भगिन्याः पतिर्भगिनीपतिः, आपन्नमाप् तमुत्तनोतीत्यावुत्तः आवुत्तोपि स्यादित्येकं भगिनीपतेः । विद्वान् वेत्ता भावयति परिभावयतीति भावः स्यादित्येकं पण्डितस्य । अथेति—जनकः पिता अवतीति आवुकः स्यादित्येकं पितुः । युवा चासौ राजा च युवराजः, कुमारयतीति कुमारः, द्रियते दारकः, भर्तू राज्ञो दारको भर्तृदारकः इति द्वे युवराजस्य ॥ १२ ॥

पु. पु. पु. स.

राजा राजकन्या — **राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ।**

स. स.

महारानी अन्यरानी — **देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥**

राजेति—नाट्योक्तौ राजा भटतीति भट्, टलतीति टारकः, भट् चासौ टारकश्च भर्तृ स्वामित्वमृच्छतीति वा भट्टारः स एव भट्टारकः, दीव्यतीति देव इति द्वे राज्ञः। तस्य राज्ञः सुता भर्तुर्दारिका भर्तृदारिकेत्येकं राजकन्यायाः। कृताभिषेकायां दीव्यतीति देवीत्येकं बद्धपट्टाया राज्ञ्याः। इतरासु राजपत्नीषु भटतीति भट्टः सोऽस्त्यस्याः पतित्वेनेति भट्टिनी स्यादित्येकं राजपत्नीनाम् ॥ १३ ॥

न. पु.
अवध्यकथन, **अब्रह्मण्य (मवध्योक्तौ) 'राजश्यालस्तु' राष्ट्रियः।**
राजाका साला, स. स. स. स. पु. पु.
माता, कन्या, मान्य **अम्बा माताथ बालास्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥**

अब्रह्मण्यमिति—अवध्योक्तौ वधं नार्हतीत्युक्तौ ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यं, न ब्रह्मण्यमब्रह्मण्यमित्येकं ब्राह्मणाद्यवध्यस्य। राज्ञः श्यालः राष्ट्रेऽधिकृतः राष्ट्रियः स्यादित्येकं राजश्यालस्य। माता अम्ब्यते शब्द्यत इत्यम्बा स्यादित्येकं मातुः। अथेति—बाला कुमारी वास्यते स्वगृह इति वासूरित्येकं कन्यायाः। अर्तुं योग्यः आर्यः मारिषतीति मारिषः, मर्षणात्सहनाद्धिंसानिवारकत्वान्मारिषः मार्षश्चेत्येकं मान्यस्य ॥ १४ ॥

स. स. न.
जेठी बहन **अत्तिका "भगिनी ज्येष्ठा" निष्ठानिर्वहणे समे।**
नाट्यसन्धि स. स. स.
ठीक कहना **हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥**

अत्तिकेति—ज्येष्ठा भगिनी अत्तामाता सैव अत्तिका अन्तिकापि वा स्यादित्येकं ज्येष्ठभगिन्याः। नियतं स्थानं निष्ठा, निर्वाहो निर्वहणमित्युभे समे समानार्थे न तु समानलिङ्गे शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनादिति द्वे मुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्चनाटके सन्धयस्तत्र पञ्चमस्य सन्धेः। नीचां प्रत्याह्वानं हिण्डते इति हण्डे स्यादित्येकं नीचाह्वानस्य। चेटीं प्रत्याह्वानं हिण्ज्यते इति हञ्जे स्यादित्येकं चेट्याह्वानस्य। सखीं प्रत्याह्वानं हलतीति हला स्यादित्येकं सख्याह्वानस्य॥ १५ ॥

पु. पु. पु. पु.
लचककरना-चना, अभि- **अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ (समौ)।**
प्रायकाप्रकाशक पु.स.न. पु.स.न.
शरीर और मन की चेष्टा **निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥**

अङ्गेति—अङ्गस्य हरणं स्थानात्स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः, अङ्गस्य विक्षेपोऽङ्गुल्यादिविन्यासः अङ्गविक्षेप इति द्वे नृत्यविशेषेनमनस्य। व्यनक्तीति व्यञ्जकः, अभिनयत्यर्थमित्यभिनयः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य।

१ "कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृत" (इति वसिष्ठः)॥
२ हण्डे-हञ्जे-हलेति त्रीण्यप्यव्ययानि ॥

अङ्गसत्त्वाभ्यां निर्वृत्ते आङ्गिकसात्त्विके द्वे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्याताम्। अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रूविक्षेपादि–सत्त्वेन निर्वृत्तं स्तम्भादि, "निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः" इति प्राग्वहतीयष्ठक् । "स्तम्भः स्वेदोथ रोमाञ्चःस्वरभङ्गोथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः" इति क्रमेणैकैकम् ॥ १६ ॥

आठ रस **शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।**

पु. पु. पु. पु.

शृङ्गार रस **बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥**

शृङ्गारेति–शृङ्गारादयोऽष्टौ रस्यन्ते इति रसाः च शब्दाच्छान्तोपि नवमः,वात्सल्यं दशमश्च तत्र शान्तस्यालौकिकत्वेन, वात्सल्यस्य पुत्रादिस्नेहरूपत्वाद्रत्यात्मकत्वेन च न निर्दिष्टाविति अतएवाष्टानां विवरणं क्रियत इत्याह–शृङ्गं प्राधान्यमियर्तीति शृङ्गारः, शोचन्त्यनेनेति शुचिः, उज्ज्वलति प्रकाशत इत्युज्ज्वलः इति त्रीणि शृङ्गाररसस्य ॥ १७ ॥

पु. पु. न. स. स.

वीर करुणा **उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।**

हास्य स. स. स. पु. पु.

बीभत्स रस **कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥**

पु. न. पु.स.न. पु.स.न.

या चिढ़ाना **हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।**

उत्साहेति–उत्साहेन वर्धते, उत्साहं वर्धयतीति वा उत्साहवर्धनः, वीरयति, विशेषेण ईर्त्ते ईरयति वा वीरः इति द्वे वीररसस्य । करुणः करुणावांस्तस्य भावः कारुण्यम्, करणं करुणा, घ्रियतेऽनयेति घृणा, क्रपणं कृपा, दयते रक्षत्यनयेति दया, अनुकम्पनमनुकम्पा, अनुक्रोशन्त्यनेनेत्यनुक्रोशोपि स्यादिति सप्त करुणारसस्य । अथवेति–हसनं हसः,हसनं हासः, हसितुमर्हं हास्यमिति त्रीणि हास्यरसस्य। बीभत्सनं बीभत्साऽस्त्यत्रेति बीभत्सम्, विकरणं विकृतम् वैकृतोपीदं द्वयं त्रिलिङ्गेषु ज्ञेयमिति द्वे बीभत्सस्य ॥ १८ । १/२ ॥

---

१ विभवैरनुभावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्थाय्येव तु रसो भवेदित्युक्ते- रत्यादिः स्थायीभाव एव सामाजिकैश्चर्व्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति तत्र रतिस्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः स्रक्चन्दनाद्युद्दीपितः कटाक्षाद्यनुभावितो व्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः १ उत्साहस्थायिभावको द्विषद्द्विजनादीनालम्बनकोऽपकारगुणापदुद्दीपितः प्रतीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षवेगचिन्तादिसंचारितो वीरः २ शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तद्गुणाद्युद्दीपितारोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः ३ विस्मयस्थायिको विस्मयजनककर्म कर्तालम्बनको विस्मयकर्माद्युद्दीपितश्च कितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोद्भुतः ४ हासस्थायिभावको विकृतकृपालम्बनको वैकृताद्युद्दीपितो गलफुल्लाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः ५ भयस्थायिभावको विकटाद्यालम्बनकस्तद्विकटकर्माद्युद्दीपितः पलायताद्यनुभावितो जडतादिसंचारितो भयानकः ६ जुगुप्सा स्थायिभावको विण्मूत्राद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युद्दीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो बीभत्सः ७ क्रोधस्थायिभावको द्विपदालम्बनकस्तदपकाराद्युद्दीपितो विकत्थनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः ८ इत्यष्टानां लक्षणम् ॥

पु. न. न. न. न.

आश्चर्य विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥

न. न. न. न. न. न.

भयानक दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम् ।

न. न. न. न.

उग्ररस भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्र (ममी त्रिषु) ॥ २० ॥

पु.न. स. स. न. न.

भय चतुर्दश दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

विस्मय इति—विस्मयनं विस्मयः, अदित्याश्चर्यार्थेऽव्ययं तस्य भवनमित्यद्भुतम्, आ इति चर्यतेऽभिनीयत इत्याश्चर्यम्, चित्रयतीति चित्रमपीति चत्वार्यद्भुतस्य । अथेति—भीरोरिदं भैरवम्, दारयति चित्तमिति दारुणम्, भीषयते भीषणम्, बिभेत्यस्मादिति भीष्मम्, भीमम्, हन्ति, घोरयतीति वा घोरम्, बिभेत्यस्मादिति भयानकम्, भयं करोतीति भयंकरम्, प्रतिगतं भयेन प्रतिभयमिति नव भयानकरसस्य । रुद्रस्येदं, रुद्रो देवतास्येति वा रौद्रम्, उच्यति क्रुधा सम्बन्ध्यत इत्युग्रमिति द्वे उग्ररसस्य । अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु भवन्तीति—दीर्यतेऽस्मादिति दरः, त्रसनं त्रासः, भयनं भीतिः, भयनं भीः, साधूनामसमिति साध्वसम्, भयनं भयमिति षड् भयस्य ॥ १९ । २० । ३ ॥

पु.

मन का विकार अर्थ प्रकाशक "विकारो मानसो" भावोऽनुभावो (भावबोधकः) ॥२१॥

गर्व या घमण्ड प्रतिष्ठा या बड़प्पन

पु. पु. पु. पु. स.

गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।[2]

विकार इति—मानसो विकारः भावयति करोति रसानिति भावः स्यादित्येकं मनोविकारस्य । भावस्य बोधकः सूचको गुणक्रियादिः, अनुभावयत्यनुभावः स्यादित्येकं रत्यादिसूचकरोमाञ्चादेः । गर्वणं गर्वः, अभितः सर्वतो मानः अभिमानः, अहमिति करणमहंकार इति त्रीणि गर्वस्य । मत्समो नास्तीति मननं मानः, चित्तस्य समुन्नतिश्चित्तसमुन्नतिरिति द्वे अतियोग्यमपिप्रतिचित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य ॥ २१ । ३ ॥

पु. पु. ३ पु. स.

अपमान अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

स. स. स. न. न.

लज्जा रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्षणम् ।

न. स. स. स. स. स.

औरसे लज्जा मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

---

१ "शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्धास्यः प्रमथदैवतः । करुणो यमदैवस्तु स्याद्रौद्रो रुद्रदैवत" इति भरतः ॥

२ दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकस्स्मयो मदः इति षड् मदस्य ॥

३ व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवमिति प्रयोगश्च ॥

अनादर इति—आदरणमादरः न आदरः अनादरः, परिभवनं परिभवः, पराभवोऽपि परिभवनं परीभावः, पराभावोऽपि, तिरस्करणं तिरस्क्रिया, रेहणं रीढा, अवमाननमवमानना—विमानना, अवज्ञानमवज्ञा, अवहेलोऽवहेलनम्, न सूर्क्षणमसूर्क्षणमिति नव परिभवस्य। मन्दमक्षं वागादि यत्रेति मन्दाक्षम्, ह्रयणं ह्रीः, त्रपणं त्रपा, व्रीडनं व्रीडा, लज्जनं लज्जेति पञ्च लज्जायाः। सा लज्जा अन्यतश्चेत्तदा अपत्रपा स्यादित्येकं पित्रादेः पुरतोऽभावलज्जायाः ॥ २२ । २३ ॥

सहना पर- स. स. स.
धन की चाह **क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्या (तु परस्वविषये स्पृहा)।**
असहना स. स. स.
पै लगाना **अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु "दोषारोपो गुणेष्वपि" ॥ २४ ॥**

क्षान्तिरिति—क्षमणं क्षान्तिः, तितक्षणं तितिक्षेति द्वे क्षमायाः। परस्वविषये चौर्यादिना स्पृहा तु अभिध्यानमभिध्या इत्येकं परधनहरणचिन्तायाः। न क्षमणमक्षान्तिः, ईर्ष्यणमीर्ष्येति द्वे परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य। गुणेष्वपि दोषारोपणमसूयनमित्यसूया अभ्यसूया च स्यादित्येकमर्थदानादिु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोपणस्य॥२४॥

न. पु. पु. पु. पु. स.
वैर शोक **वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् (स्त्रियाम्)।**
पु. पु. पु.
पछितावा **पश्चात्तापोनुतापश्च विप्रतीसार (इत्यपि) ॥ २५ ॥**

वैरमिति—वीरस्य कर्म वैरम्, विरोधनं विरोधः, विद्वेषणं विद्वेष इति त्रीणि वैरस्य। मन्यते मन्युः, शोचनं शोकः, शोचनं शुक् स्त्रियां स्यादिति त्रीणि शोकस्य। पश्चात्तपनं पश्चात्तापः, अनुतपनमनुतापः, विप्रतिसरणं विप्रतीसारः, विप्रतिसार इत्यपि स्यादिति त्रीणि पश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. स. स.
क्रोध **कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघारुट्क्रुधौ (स्त्रियाम्)।**
न. पु. पु.
शील पागल **शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः॥ २६ ॥**

कोपेति—कोपनं कोपः, क्रोधनं क्रोधः, मर्षणं मर्षो न मर्षोऽमर्षः, अन्येषामपीति दीर्घत्वे आमर्षो दीर्घादिरपि, रोषणं रोषः, प्रतिहननं प्रतिघः, रोषणं रुट् रुषापि, क्रोधनं क्रुध्, क्रुधापि उभे स्त्रियां स्याताम् 'भामः क्रोधेऽवौदीप्त्यो' विति सप्त क्रोधस्य। शुचौ शुद्धे चरिते तु शीलनं, शील्यतेऽनेन वेति शीलम् चारित्रमात्रेपि शीलम् निष्ठा च शीलं

१ अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः षितस्तु क्षमतेः क्षमेति कौमुद्याम् ॥

२ अमर्षो ह्रस्वादिः "किमप्यमर्षोऽस्तनये भृशायते" (इति भारवेः) 'दीर्घादिरपि' इति हट्टचन्द्रः। निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिनन्दनमिति विशाखः ॥

चारित्रं चरित्रं चरितं तथेति रत्नकोषादित्येकं शीलस्य। उन्मादनमुन्मादः, चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानं चित्तविभ्रम इति द्वे उन्मादस्य ॥ २६ ॥

पु. स. न. न. पु. पु.न.

प्रेम **प्रेमा (ना) प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहो (ऽथ) दोहदम्।**

स. स. स. स. स. स. स. पु.

मनोरथ **इच्छा कांक्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः॥ २७॥**

पु. पु. पु. पु.स.

बड़ी चाहना **कामोभिलाषस्तर्षश्च सोत्यर्थं लालसा (द्वयोः)।**

धर्मचिन्ता पु. स. पु. स.

मानसी पीड़ा **उपाधि (र्ना) धर्मचिन्ता पुंस्याधि (र्मानसी व्यथा)॥२८॥**

प्रेमेति—प्रीणातीति प्रियस्तस्य भावः प्रेमा ना पुमान् स्यात् "प्रेमास्त्रीस्नेहनर्मणो-रित्युक्तत्वात्क्लीबोपि, प्रियस्य भावो प्रियता, हृदयस्य कर्म हार्दम्, प्रयणां प्रेम, नान्तं क्लीबम्, स्नेहनं स्नेह इति पञ्च स्नेहस्य। अथेति—दोहमाकर्षं ददातीति दोहदम् "अय-मिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते" एषणमिच्छा, काङ्क्षणं काङ्क्षा, स्पृहणं स्पृहा, ईहनमीहा, तर्षणं तृट् तृपापि भागुरिमते, वाञ्छनं वाञ्छा, लिप्सनं लिप्सा, मन एव रथोऽत्रेति मनोरथ इव वेति मनोरथः, कमनं कामः, अभिलषणमभि-लाषः, तर्षणं तर्षश्चेति द्वादशेच्छायाः। सतर्षोऽत्यर्थं महांश्चेत्तदा भृशं लसनं, लालसनं वा लालसा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादित्येकं लालसायाः। उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ना पुमान्स्यात्, धर्मस्य चिन्ता धर्मचिन्तेति द्वे धर्मविचारस्य। मानसी व्यथा पीडा आधीयते दुःखमनेनेत्याधिः पुंसि स्यादित्येकं मनसः पीडायाः ॥ २७। २८ ॥

स्मरण मित्र स. स. न. स. स.

मिलने की **स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके (समे)।**

जल्दी उत्साह पु. पु. पु.न.

बड़ा उत्साह **उत्साहोऽध्यवसायस्स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक्॥ २९॥**

स्यादिति—चिन्तनं चिन्ता—चिन्तियापि, स्मरणं स्मृतिः, आध्यातमित्याध्यानमिति त्रीणि स्मरणस्य। उत्कण्ठनमुत्कण्ठा, उत्कलतीति उत्कलिका उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे कामादिजस्मृतेः। उत्सहनमुत्साहः, अध्यवसानमध्यवसायः स्यादिति द्वे उत्साहस्य। स उत्साहः अतिशक्तिभाक् चेत्तदा वीरे साधु वीर्यं स्यादि-त्येकमतिशयिताध्यवसायस्य ॥ २९ ॥

पु.न. पु. पु. पु. न. न.

छल या ठगई **कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे।**

स. स. न. पु. स.

भूल **कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता॥ ३०॥**

कपट इति—के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः, पटतीति पटः, कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापको वा कपटः अस्त्री स्यादिति । व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेनेति व्याजः, दभ्यतेऽनेनेति दम्भः, उपधीयते आरोप्यतेऽनेनेति उपधिः, छाद्यन्तेऽनेनेति छद्म, कितवस्य कर्म कैतवम्, कुत्सिता सृतिः कुसृतिः, निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपापराभीष्टस्य निकर्तनं वेति निकृतिः, शठतीति शठस्तस्य कर्म शठनं वेति शाठ्यमिति नव कपटस्य। प्रमदनं प्रमादः, न अवधानमस्य तस्य भावोऽनवधानतेति द्वे अविमृष्टकृत्यस्य ॥ ३० ॥

न.　　न.　　न.　　न.

खेल　**कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्।**

स्त्रियों का रस विशेष या **स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥**

चोचला, नखरा आदि　**[1]हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः।**

कौतूहलमिति—कुतूं चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति, हलतीति हलं कुत्वा हलं तदेव कौतूहलम्, कुतूं कायतीति कुतुकं तदेव कौतुकम्—कुतुकम्, कुतूं हलतीति कुतूहलमिति चत्वारि कौतुकस्य। विलसनं विलासः (प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविक्लवनं स विलासः) विवानं विर्गतिविशेषः, उच्यते समवैत्यत्रेति ओकः, विवोरोकः विव्वोकः (अभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः सापराधस्य स्रक्चन्दनादिना संयमनं ताडनं च विव्वोकः) विभ्रमणं विभ्रमः (मदरागहर्षजनितो विपर्यासो विभ्रमः यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्, प्रियारब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहालापनम्, मुधैव रुषितक्रोधौ पुष्पादीनां याच्ञा सहसैव तत्परित्यागः, वस्त्राभरणमाल्यानामकारणात: खण्डनं मननं चेति योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः) ललनं ललितम् (प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितम्) हेलनं हेला (स्याद्भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम्। प्रौढेच्छासुरते हेलेति वा) लयनं लीः, लियं लातीति लीला (अलब्धप्रियसमागमया स्वचित्तविनोदार्थं प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिहसितभणितैरनुकृतिः क्रियते सा लीला) इति शब्दात्प्रकारार्थादन्येपि ज्ञेयाः । विच्छेदनं विच्छित्तिः (प्रियेण दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिः) किलकिञ्चितमत्रेति किलकिञ्चितम् "हर्षाद्रुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम्, मोटनं मोट्टः मोट्टायते स्मरति मोट्टायितम् "प्रियकथासु साङ्गभङ्गजृम्भणं कर्णकण्डूयनं मोट्टायितम्", कुट्टनं कुट्टः कुट्टेन निर्वृत्तं कुट्टिमं तदेव संजातमस्येति कुट्टिमितम् "दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टिमितं मतम्" विहरणं विहृतम् "अवसरागतं वचनं व्याजादिना हृतं विहृतम्" अमी शृंगार-

---

१ लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टिमितं विव्वोको ललितं तथा। विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥ (इति नाट्यरत्नकोषः) ॥

भावजाः शृंगाराद्रत्यादेः भावान्मनोविकाराच्च जाताः क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिकाः स्त्रीणां हवनं हावाः हावशब्दवाच्याः स्युरिति ॥ ३१ । ½ ॥

क्रीड़ामात्र पु. पु.स. पु. स. स. न.
स्वरूप का **द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला नर्म च ॥ ३२ ॥**
छिपाना पु. पु. न. स. स. न.
कूदना **व्याजोपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।**

द्रव इति—द्रवणं द्रवः, केलनं केलिः,केलीति वा, परिहसनं परीहासः,क्रीडनं क्रीडा, खेलनं खेला,नरणं नर्मेति षट् क्रीडायाः परिहास्यस्य वा । व्यजनं व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशनमपदेशः, लक्षणं लक्ष्यम् , लक्षं वेति त्रीणि स्वरूपाच्छादनस्य । क्रीडनं क्रीडा, खेलनं खेला, कूर्द्यत इति कूर्दनमिति त्रीणि कन्दुकादिक्रीडनस्य ॥ ३२ । ½ ॥

पसीना पु. पु. पु. पु. स.
मूर्च्छा **घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥**
आकारगोपन स. स. पु. पु.
दौड़ा दौड़ **अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ।**
सशब्दहास न.
थोड़ा हास **स्यादाच्छुरितकं(हासः सोत्प्रासः)समनाक् स्मितम्[१]३४**

घर्म इति—जिघर्ति—घरति वाङ्गमनेनेति घर्मः, निदह्यतेऽनेनेति निदाघः, स्विद्यतेऽङ्गमनेनेति स्वेद इति त्रीणि प्रस्वेदहेतोस्तापस्य । प्रलयनं प्रलयः, नष्टा चेष्टा यस्य, तस्य भावो नष्टचेष्टतेति द्वे सात्त्विकभावस्य मूर्च्छापरपर्यायस्य वा । अवहिः स्थितिरित्यवहित्था, आकारस्य शोकादिजनितमुखम्लान्यादेर्गोपनमाकारगुप्तिरिति द्वे आकारगोपनस्य । संवेजनं संचलनम् संवेगः, संभ्रमणं संभ्रम उभौ समाविति द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । उत्प्रासनमुत्प्रासः उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः, हासः आच्छुरणमाच्छुरितं तदेवाच्छुरितकं स्यादित्येकं परस्यामर्षजनकहासस्य । स हासो मनागल्पः स्मयनं स्मितं स्यादित्येकमल्पहासस्य ॥ ३३ । ३४ ॥

मध्यमहास न. पु. न.
रोमखड़ा होना **“मध्यमः स्याद्वि”हसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।**
रोना न. न. न. पु.स.न. न.
जँभुआना **क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु(त्रिषु)जृम्भणम् ॥ ३५ ॥**

मध्यम इति—स हासो मध्यमो महत्त्वाल्पहीनो विहसनं विहसितं स्यादित्येकं मध्यमहासस्य । रोम्णामञ्चनं रोमाञ्चः, रोम्णां हर्षणं रोमहर्षणमिति द्वे रोमाञ्चस्य ।

---

१ “ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितम् । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्” ॥ १ ॥

क्रन्दनं क्रन्दितम्, रोदनं रुदितम्, क्रोशनं क्रुष्टमिति त्रीणि रोदनस्य। जृम्भणं जृम्भ-स्त्रिषु, जृम्भ्यते जृम्भणमिति द्वे मुखादिविकासस्य॥ ३५॥

पु. पु. न. न.
आशाभङ्ग करना रेंगना **विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं (समे)।**
स. न. पु. पु. पु.
निद्रा **स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश (इत्यपि)॥ ३६॥**

विप्रेति—विशेषेण प्रलम्भनं विप्रलम्भः, विरुद्धं सम्यग्वदनं विसंवादः इति द्वे अङ्गीकृतासंपादनस्य। रिङ्ग्यते रिङ्गितं वा रिङ्गणम्, रिङ्खणं वा स्खल्यते स्खलितं वा स्खलनम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे धर्मादिश्चलनस्य। बालानां हस्तपादगमनस्य पिच्छिलादौ पतनस्य वा। निद्राणं निन्दनं निन्द्यतेऽनयेति वा निद्रा, शय्यते शयनम्, स्वपनं स्वापः, स्वपनं स्वप्नः, संवेशनं संवेशः, स्वपनं सुप्तिरित्यपीति पञ्च निद्रायाः॥ ३६॥

स. स. स. स. स.
आलस्य भौंहें टेढ़ी करना **तन्द्रीप्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः (स्त्रियाम्)।**
स. स. स.
टेढ़ा देखना **अदृष्टिः(स्यादसौम्येक्षिण)संसिद्धिप्रकृती(त्विमे) ३७॥**

तन्द्रीति—तद्द्रातीति तन्द्रा, तन्द्रायाः करणं तन्द्रिः—तन्द्री वा, प्रमील्यते प्रमीलनं वा प्रमीलेति द्वे अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य। कुटनं कुटिः, भ्रुवोः कुटिः भ्रकुटिः, भ्रुकुटिः, भ्रूकुटिः, भृकुटीत्यपीति स्त्रियामिति त्रीणि क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य। असौम्ये असुन्दरेक्षिणि विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिरित्येकं क्रूरदृष्टेः। संसेधनं संसिद्धिः, प्रकरणं प्रकुरुते वा प्रकृतिः इमे इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम्॥ ३७॥

न. पु. पु. पु.
स्वभाव,कांपना **स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः।**
उत्सव या पु. पु. पु. पु. पु. पु.
महफ़िल **कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः॥ ३८॥**

इति नाट्यवर्गः॥

स्वरूपमिति—स्वं रूपं स्वरूपम्, स्वो भावः स्वभावः, निसर्जनं निसर्गः "निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च" (इति हैमः) इति पञ्च स्वभावस्य। अथेति—वेपनं वेपथुः, कम्पनं कम्प इति द्वे कम्पस्य। अथेति—क्षणोति दुःखमिति क्षणः "क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे। व्यापारे विकलत्वे च पारतन्त्र्यमध्ययोः" (इति हैमः) उद्धर्षयति, उद्गतो हर्षोऽत्रेति वा उद्धर्षः, महनं महतीति वा महः, उद्धुनोति दुःखमिति उद्धवः उत्सु-

---

१ सुप्तिरप्यत्र—"सुप्तिः स्पर्शाज्ञता निद्रा विश्रम्भे शयने स्त्रियाम्" (इति मेदिनी)॥
२ "संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ मदोन्मायामपि स्त्रियाम्"॥

वतीति उत्सवः " उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरकोपयोरिति पञ्चोत्सवस्य ॥ ३८ ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अथ पातालवर्गो व्याख्यायते ॥

न. न. न. न.

पाताल बिल **अधोभुवनपातालबलिसद्म रसातलम् ।**

पु. न. न. न. न.

बिल पोलमात्र **नागलोकोऽथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥**

न. न. न. न. न. स. स.

पृथ्वी में पोल **छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं[1] श्वभ्रं वपा शुषिः ।**

पु.स. पु. पु.स.न.

छेदसमेत वस्तु **गर्तावटौ "भुवि श्वभ्रे" सरन्ध्रे शुषिरं (त्रिषु) ॥ २ ॥**

अथ इति—अधश्च तद्भुवनं च अधोभुवनम् अधः अपि " अधोऽव्ययं स्यादपाताले " (इति त्रिकाण्डशेषः) पतन्ति पापादत्रेति पातालम्, बलेः सद्म—बलिसद्म, रसायास्तलं रसातलम्, नागानां लोको नागलोकः, अधोलोकफणिभुवनादयोऽपीति पञ्च पातालस्य । कुं हरति कुहं रातीति वा कुहरम्, शुषिरस्यास्तीति शुषिरम्, विवृणोति विव्रियते वा विगतो वरोऽस्मात्—वीनां पक्षिणां वरं वा विवरम्, बिलति भिनत्ति बिल्यते वा बिलम्, छिद्र्यते—छिद्यते वा छिद्रम् "छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गर्ते दोषे" (इति हैमः) निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्रेति निर्व्यथनम्, रोचतेऽत्रेति रोकम्, रमणं रम् क्रीडा तां धरति, रन्धयतीति वा रन्ध्रम् , श्वभ्रयतीति श्वभ्रम्, उप्यतेऽत्रेति वपा, शुष्यत्यत्रेति शुषिः, सुष्ठु स्यतीति सुषिरोपीत्येकादश बिलस्य । भुवि श्वभ्रे, गिरतीति गर्तः, अवन्त्यस्मादित्यवटः अवटिरपीति द्वे भूरन्ध्रस्य । सरन्ध्रे वस्तुनि शुषिरस्यास्तीति शुषिरं त्रिषु त्रिलिङ्गयां ज्ञेयमित्येकं सरन्ध्रवस्तुनः ॥ १ । २ ॥

पु.न. न. न. न. न.

अँधेरा
बड़ा अँधेरा **अन्धकारो (ऽस्त्रियां) ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।**

न. न.

थोड़ा अँधेरा **(ध्वान्ते गाढे) ऽन्धतमसं (क्षीणे) ऽवतमसं (तमः) ॥ ३ ॥**

अन्धकार इति—अन्धनमन्धस्तं करोतीत्यन्धकारः स्त्रियां न स्यात्—ध्वन्यते स्मेति ध्वान्तं, तमोऽस्त्यत्रेति तमिस्रास्त्याश्रयत्वेनास्येति वा तमिस्रम्, तिम्यतीति तिमिरम् , ताम्यत्यनेनेति तमः सान्तोऽदन्तश्च तमसमपि "तमसं तु निशाचर्म" (इति त्रिकाण्डशेषः) इति पञ्चान्धकारस्य । गाढे घने ध्वान्ते अन्धकारे अन्धयत्यन्धं अन्धं च तत्तमश्चेत्यन्धतमसमित्येकं घनान्धकारस्य । क्षीणे ध्वान्ते तु अवहीनं तमः अवहीनतमसमित्येकं क्षीणान्धकारस्य ॥ ३ ॥

---

१ " रन्ध्रन्तु दूषणेच्छिद्रे " (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥

न. पु. पु.

चारों ओर अँधेरा — **विष्वक् सन्तमसं नागाः काद्रवेया (स्तदीश्वरः)।**

नाग

पु. पु. पु. पु. १ पु.

नागेश्वर नागराज — **शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजो (ऽथ) गोनसे ॥ ४ ॥**

पु. पु. पु. पु.

छोटा सांप अजगर — **तिलित्सः स्या (दजगरे) शयुर्वाहस (इत्युभौ)।**

विष्वगिति—विष्वक् सर्वतस्तमः समन्तात्तमः सन्तमसं स्यादित्येकं व्यापकतमसः। नगे भवा न गच्छन्तीति वा अगाः न अगाः नागाः, कद्र्वा अपत्यानि काद्रवेयाः सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयो अमीति द्वे फणालांगूलवतो नराकारसर्पस्य। तेषामीश्वरस्तदीश्वरः, शिष्यते शेषः "शेषोऽनन्तेत्रधेसीरिण्युपयुक्तेतरेऽपि च। शेषा निर्माल्यदाने स्यात्" (इति हैमः) न अन्तोऽस्येति अनन्त इति द्वे नागाधिराजस्य। अथेति—वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्येति, वसु कायति वा वसुकस्तस्यापत्यं वासुकिः, सर्पाणां राजा सर्पराजः इति द्वे सर्पराजस्य। अथेति—गोरेव नासिका यस्येति तस्मिन् गोनसे, तेलनं तिल् तामेति तिलितं स्यति, तिलिं गतिं त्सरतीति वा तिलित्सः स्यादिति द्वे सर्पराजस्य। गिरतीति गरः अजस्य गरः अजगरस्तस्मिन् शेते इति शयुः, वहति—वाहं गतिं स्यतीति वा वाहसः "वाहसोऽजगरेवारिनिर्याणसुनिषण्णयोः" (इति हैमः) इति उभौ स्यातामिति त्रीणि अजगरसर्पस्य ॥ ४ । १/२ ॥

पु. पु. पु. २ पु.

विषशून्य डेंडहा — **अलगर्दो जलव्यालः(समौ) राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥**

पु. पु. पु. पु.

कराइत केंचुलीहीन — **मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः।**

अलेति—लगतीति लग्—अर्दतीत्यर्दः लग् चासावर्दश्च निर्विषत्वात्तद्भिन्नः, अलतीत्यलः, गर्दतीति गर्दः अलश्चासौ गर्दश्चेति वा अलगर्दः अलं गृध्यतीति अलगर्धो वा जलस्थो व्यालः जलव्याल इति द्वे जलव्यालस्य। राजी रेखास्यास्ति राजिं लातीति वा राजिलः "डुण्डु" इति भणति डुण्डुना भातीति वा डुण्डुभः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे निर्विषद्विमुखसर्पस्य। मालुरोषधी तत्र धानमस्येति मालुधानः "मालुधानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते" (इत्युत्पालिनी) मातुलयतीति मातुलः आहन्तीति अहिः मातुलश्चासावहिश्चेति मातुलाहिरिति द्वे चित्रसर्पस्य। अमोचि मुच्यते स्मेति वा मुक्तः—कञ्चुकः नास्ति मुक्तोऽस्येति निर्मुक्तः, मुक्तः कञ्चुको येनेति मुक्तकञ्चुक इति द्वे मुक्तत्वक्सर्पस्य ॥ ५ । १/२ ॥

---

१ "गोनासायनियोजितागदरजाः" (इति राजशेखरः) ॥

२ "निर्मुक्तोनिर्विषः सर्पो राजिलः परिकीर्तितः" इति स्मरणात् ॥

पु.१ पु. पु. पु. पु. पु.
सर्पमात्र **सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥**
पु. पु. पु. पु. पु.
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
पु. पु. पु. पु.
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति–सर्पतीति सर्पः, पर्दते–पिपर्त्ति स्वमिति पृदाकुः, भुजतीति भुजः सन् गच्छतीति भुजगः, भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजङ्गः, आहन्तीत्यहिः, भुजेन गच्छतीति भुजंगमः, आशीस्तालुगतादंष्ट्रा तस्यां विषमस्येति आशीविषः, धरतीति धरः, विषस्य धरो विषधरः, चक्रमस्यास्तीति चक्री, व्याडतीति व्यालः, कुटिलं सर्पतीति सरीसृपः, कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति कुण्डली, गूढाः पादा अस्य, गूढं पादयतीति वा गूढपाद्, चक्षुः श्रवः कर्णोऽस्येति चक्षुःश्रवाः, काकस्येवोदरमस्य–ईषदकतीति काकमीषत्कुटिलगतिमदुदरमस्येति वा काकोदरः, फणास्यास्तीति फणी, दर्व्याकारः फण एव करो यस्य दर्वीफणां करोतीति वा दर्वीकरः, दीर्घं पृष्ठमस्येति दीर्घपृष्ठः, गर्हितं दशतीति दन्दशूकः, बिले शेते इति बिलेशयः, उरसा गच्छतीति उरगः, पन्नं पतितं यथातथा गच्छतीति पन्नगः, भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्तीति भोगी, जिह्मं कुटिलं गच्छतीति जिह्मगः, पवनोऽशनं यस्येति पवनाशन इति पञ्चविंशतिः सर्पमात्रस्य ॥ ६ । ७ । ८ ॥

पु.स.न. पु.स. पु.स.
सर्प सम्बन्धी फण **त्रिष्वाहेयं "विषास्थ्यादि" (स्फटायान्तु) फणा (द्वयोः) ।**
पु. पु. पु. पु.२ पु.
केंचुली विषमात्र **(समौ) कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥**

त्रिष्विति–सर्पस्य विषास्थि कञ्चुकादि अहौ भवमाहेयं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यादित्येकं सर्पविषास्थ्यादेः । स्फटतीति स्फटा, फटापि 'तस्यां' फणतीति फणा उभे द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यातामिति द्वे फणायाः । कञ्चते इति कञ्चुकः, निश्चयेन मुच्यते इति निर्मोकः, उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडते मोहयति–क्ष्विद्यन्त्यनेन वा क्ष्वेडः, गिरति जीवमिति गरस्तं लातीति गरलम्, वेवेष्टि कायमिति विषमिति पुंसि क्लीबे चेति त्रीणि विषस्य ॥ ९ ॥

---

१ लेलिहानोद्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा । कुंभीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा। अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥ द्वयोर्वर्तमानायांस्फटायांफणापि द्वयोरिति केचित् ॥२ (गरलं पन्नगविषे तृणपूलकमानयोः) (इति हैमः) ॥

पु.न. पु.न. पु.न.१

विष भेद "पुंसि क्लीबे च" काकोलकालकूटहलाहलाः ।

पु. पु. पु. पु.

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

पु. पु.

दारदो वत्सनाभ (श्च विषभेदा अमी नव) ।

पुंसीति–ईषत्कोलतीति काकोलः, कालमपि कूटयति–कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिवेति वा कालकूटः, हलमिवाहलतीति हलाहलः हाला इव हलतीति हालाहलः, हालं हलतीति हालहलः एते काकोलादिहलाहलान्तास्त्रयोपि पुंसि क्लीब च स्युः । सुराष्ट्रे भवः सौराष्ट्रिकः,सारोष्ट्रेभवः सारोष्ट्रिको वा शुक्लिके देशे भवः शौक्लिकेयः, ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः, प्रदीपयतीति प्रदीपनः, दरदि देशे भवः दारदः, वत्सस्य नाभिरिव नाभिरस्येति वा वत्सनाभः, अमी नव विषभेदा भवन्ति इति प्रत्येकं स्थावरविषभेदानाम् ॥ १० । १/२ ॥

विषवैद्य सांप काप कड़नेवाला

पु. पु. पु. पु.

विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥

विषेति–विद्यामधीते वेत्ति वा वैद्यः विषस्य वैद्यो विषवैद्यः, जाङ्गुलीं विषविद्यामधीयते वेद वा जाङ्गुल्या दीव्यतीति वा जाङ्गुलिक इति द्वे गारुडिकस्य ।|व्यालं गृह्णातीति व्यालग्राही, अहेस्तुण्डं मुखं तेन दीव्यतीति अहितुण्डिक–अहितुण्डको वेति द्वे सर्पग्राहिणः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गविवरणम् ॥

अथ नरकवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. स.

नरक, स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः (स्त्रियाम्) ।

पु. पु.स. पु. पु.

नरकभेद, तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

प्रेत, पु. न. पु.

वैतरणीनदी संहारः कालसूत्रं (चेत्याद्याः) "सत्त्वास्तु" नारकाः ।

पु. स. स. स.

अलक्ष्मी प्रेता वैतरणी (सिन्धुः) स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

---

१ "स्निग्धं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवापगुणं तदेव" यथा कामपमायिमयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृतहालहलौघः" ॥

स्यादिति—नरति—नृणातीति वा नरकः स एव नारकः मुकुटस्वामिमते तु नराः कायन्त्यत्रेति नरकः, निर्गतोऽयादिति निरयः, दुर्गमनं दुष्टा गतिर्वेति दुर्गतिः स्त्रियां स्यादिति चत्वारि नरकस्य " तद्भेदाः तस्य नरकस्य भेदाः " तपतीति तपनः, नास्ति वीचिः सुखमत्रेति अवीचिः, " रुरुर्नाम हिंसको प्राणिविशेषः " महतोरुरोरयं महारौरवः, रुरोरयं रौरवः, संहरणं सम्यग् हारोऽत्रेति वा संहारः " सम्यग् घातोऽत्रेति संघातो वा " कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्रेति कालसूत्रमिति आद्यशब्देन तामिस्रान्धतामिस्रासिपत्रवनादयः । तस्य नरकस्य भेदा ज्ञेयाः इति पृथगेकैकं नरकभेदानाम् । नरके भवा नारकाः नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः प्राणिः, प्रयन्ति स्मेति वा प्रेताः परेता अपि भवन्तीत्येकं नरकस्थप्राणिनाम् । स्यदन्ते आपोऽत्रेति सिन्धुः नारकी नदी,विगतस्तरणिर्यत्र तत्रभवा, विगता तरणिर्नौ यत्रेति वा वैतरणी स्यादित्येकं नरकनद्याः । लक्ष्मीविरुद्धा अलक्ष्मीः, नियता ऋतिर्घृणा यस्याः, निर्गता ऋतेः शुभादिति वा निर्ऋतिरिति द्वे अलक्ष्म्याः ॥ १ । २ ॥

१स. स. स. स. स.
नरकमें ढकेलना **विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।**
तीव्रपीडा स. स. स. न. न. न.
दुःख यामानसी **पीडाबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥**
व्यथा न. न. न.
शारीर पीडा **स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं (त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्) ।**

इति नरकवर्गः ॥

विष्टिरिति—विशति क्लेशम्—विष्णाति विष्यते वेति विष्टिः, आजवते, आअज्यते वेत्याजूरिति द्वे स्त्रियाविति द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य । कारणामिति कारणा, यातनमिति यातना, वेदनमिति वेदना, तीव्रा चासौ वेदना चेति तीव्रवेदनेति त्रीणि तीव्रदुःखस्य । पीडनं पीडा,बाधनं बाधा,आबाधनमाबाधेति वा "आबाधा वेदना दुःखम्" (इति हलायुधः) व्यथनं व्यथा, दुष्टानि खान्यस्मिन्, दुर्निन्दितं खनति—दुःखयतीति वा दुःखम्, मानसे साधु मानस्यं,मानस्याद्भिन्नममानस्यम्—अमनसो भाव आमनस्यमिति वा प्रसूतेर्जातं प्रसूतिजमिति षट् मनोव्यथायाः । कषति स्मेति कष्टम्,कृन्ततीति कृच्छ्रम्,आसमन्ताद्भियं लातीति आभीलमिति त्रीणि शरीरपीडायाः । नवापिदुःखस्येत्येके । एषां मध्ये यद्भेद्यगामिद्रव्यगामितत्रिष्विति ज्ञेयम्—यथा "दुःखासेवा, दुःखसुतो निर्गुणः, सर्वं दुःखं विवेकिन इति" ॥ ३ । ३ ॥

इति नरकवर्गविवरणम् ॥

---

१ "विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा "विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः "

२ "हठादप्रभृतिकः क्लेशो विष्टिराजूश्च कीर्त्यते" (इति कोषान्तरम्) ॥

अथ वारिवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

समुद्र समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावरः सरित्पतिः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥

पु. पु. पु. पु.

रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ।

पु. पु.

समुद्रभेद (तस्य प्रभेदाः) क्षीरोदो लवणोद (स्तथापरे)॥ २ ॥

समुद्र इति—समुनत्तीति, समीचीना उद्रा जलचरविशेषा यस्मिन्निति, सह मुद्रया मर्यादया वर्तत इति वा समुद्रः, आपो धीयन्तेऽत्रेत्यब्धिः, कुं पृथ्वीं पिपर्तीति कूपारो न कूपारोऽकूपारः, न कूपमृच्छतीति, कुश्च उश्च कौ पिपर्ति तद्भिन्नोऽकूपारः, पारमावृणोति—पारावारावस्य स्त इति वा पारावारः पारमपारमस्येति पारापारो वा, सरितां पतिः सरित्पतिः, उदकानि सन्त्यत्रेति उदन्वान्, उदकानि धीयन्तेऽत्रेति उदधिः, स्यदन्ते आपोऽत्रेति सिन्धुः, सरो नीरं गतिर्वास्त्यस्मिन्निति सरस्वान्, सगरस्य राज्ञोऽयं सागरः, अर्णांसि जलानि सन्त्यत्रेति अर्णवः, रत्नानामाकरो रत्नाकरः, जलानि निधीयन्तेऽत्रेति जलनिधिः, यादसां जलजन्तूनां पतिरिति यादःपतिः, अपांपतिरिति पञ्चदश समुद्रस्य। तस्य समुद्रस्य प्रभेदाः—क्षीरमुदकं यस्येति क्षीरोदः, लवणमुदकं यस्येति लवणोदः तथा अपरे प्रभेदाः—इक्षुरसोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदश्चेति पृथक् पृथगेकैकं समुद्रविशेषाणाम् ॥ १ । २ ॥

स.बहु.व. न. न. न. न. न.

जलमात्र आपः(स्त्री भूम्नि) वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।

न. न. न. न. न. न.

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

न. न. न. न. न.

कबन्धमुदकं[२] पाथः पुष्करः सर्वतोमुखम् ।

न. न. न. न. न. न. न. न.

अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

न. पु.न. पु.स.न. पु.स.न.

जलविकार मेघपुष्पं घनरस (स्त्रिषु द्वे) आप्यमम्मयम् ।

---

१ आपोभिर्मार्जनं कृत्वेति स्मृतेः ॥

२ उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते । तथा च 'प्रसन्नोदम्' इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते इति कैयटः । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति' हलायुधः ॥

आप इति–आप्नुवन्ति–आप्यन्ते वा आपः स्त्रियां बहुत्वेषु आपः सान्तं क्लीवं च वारयतीति वार्, वार्य्यतेऽनेनेति वारि, सलतीति सलिलम्, कम्यत इति कमलम्, जलतीति जलम्, पयते, पीयते वा पयः, कीलां ज्वालामलति वारयति औवाग्नेः कीलां लातीति वा कीलालम्, न मृतं मरणमस्त्यस्मिन्निति अमृतम्, जीव्यतेऽनेनेति जीवनम्, भूयते–भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेनेति भुवनम्, वन्यते संभज्यते सेव्यते वा वनम्, कं सुखं बध्नातीति कबन्धम्, कमन्धमिति पठित्वा द्वे नामनीति केचिदाहुः–उनत्तीति उदकम्–उदं, दकं वा पातीति पाथः, पुष्णातीति पुष्करम्, सर्वतो मुखान्यस्येति सर्वतोमुखम्, आप्नोति, आप्यते, अम्भते वा अम्भः, ऋच्छतीत्यर्णः, तौतीति तोयम्, पीयते–पायते वति पानीयम्, नीयते निश्चयेन राति सुखमिति–निर्गतं रादग्नेर्वेति नीरम्, क्षियति–घस्यते वेति क्षीरम्, अम्बते इत्यम्बु, शं वृणोति–शंवं संवरणं रातीति शंवरम्, मेघस्य पुष्पमिवेति मेघपुष्पम्, घनस्य रसो घनरसो घनरसं वेति सप्तविंशतिर्जलस्य। अपांविकारोयमित्याप्यमाप्या वा, अपां विकारोऽम्मयम्–अम्मयीति वा द्वे त्रिषु स्याता मिति द्वे जलविकारस्य ॥ ३ । ४ । ३ ॥

पु. पु. पु.स. पु.स.

लहर **भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा (स्त्रियां)वीचि "रथोर्मिषु" ॥ ५ ॥**

हिलकोरा पुं. पु. पु.

भँवर **महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तो (ऽम्भसां भ्रमः)।**

न. पु. पु. स.

बूंद **पृषन्तिबिन्दुपृषताः (पुमांसो) विप्रुषः(स्त्रियः) ॥ ६ ॥**

भङ्ग इति–भज्यते इति भङ्गः, तरतीति तरङ्गः, ऋच्छतीत्यूर्मिः, वयति, ऊयते वेति वीचिः उभे वा स्त्रियां स्यातामिति चत्वारि तरङ्गस्य । अथेति–महत्सु ऊर्मिषु तरङ्गेषु उत्लोडयति, लोलयतीति वा लोलं, उद्गतश्चासौ लोलश्चेति वा उल्लोलः, कं जलं तस्य लोलः कल्लन्तेऽनेनेति वा कल्लोल इति द्वे महातरङ्गस्य । अम्भसां जलानां भ्रमणम्भ्रमः, आवर्तनमावर्तः स्यादित्येकं जलभ्रमणस्य। पर्षतीति पृषत् बहुत्वे पृषन्ति "बहुवचनमतन्त्रम्" बिन्दतीति बिन्दुर्बहुत्वे बिन्दवः, पर्षतीति पृषतः बहुत्वे पृषताः "पृषन्ति बिन्दुपृषताः" इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । एते पुमांसः, विगता रुद्धा वा प्रुट् दाहोऽस्मादिति, विप्रोषणं वा विप्रुट् बहुत्वे विप्रुषः स्त्रियः स्युरिति चत्वारि जलकणस्य ॥५।६॥

न. पु. पु. पु.

जल का निक- **वक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।**

लना नाली या न. न. न. न. पु.स.न.

नल किनारा **कूलं रोधश्च तीरं (च) प्रतीरं (च) तटं (त्रिषु) ॥ ७ ॥**

वक्राणीति–वञ्चन्तीति वक्राणि, क्रियन्तेऽनेन चक्राणीति वा पुटं संश्लिष्टं

१ " पयः पृषन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः " (इति जाम्बवतीविजयवाक्यम्) ॥

भिन्दन्तीति पुटभेदाः स्युरिति द्वे चक्राकारेण जलानामधोयानस्य । भ्रमन्ति जलान्यत्रेति भ्रमाः, निर्गमनानि निर्गमाः,जलानां निर्गमा जलनिर्गमा इति द्वे जलनिस्सरणजालकस्य, नद्यादावधःस्थजलस्योर्ध्वनिस्सरणस्य वा । कूलयतीति कूलम्, रुणद्धीति रोधः सान्तोऽदन्तश्च, तीरयतीति तीरं, प्रकृष्टं तीरं प्रतीरम्, तटतीति तटं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यादिति पञ्च तीरस्य ॥ ७ ॥

न. न. न.
दोनों किनारा **पारावारे (परार्वाची तीरे) पात्रं (तदन्तरम्) ।**
दोनोंका मध्य पु.न. पु.न.
द्वीप या टापू **द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं (यदन्तर्वारिणस्तटम्) ॥ ८ ॥**

पारेति—परार्वाची तीरे पारावारे स्याताम्। परं तीरं पारम्, अर्वाक्तीरम् अवारम् अवार्यत इत्यावारम् न वारस्त्यत्रेति वा अवारमित्येकं परतीरावरतीरयोः । तदन्तरं तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यं, पिबन्त्यत्र पान्त्यस्मादिति वा पात्रं स्यादित्येकं कूलयोर्मध्यस्य । वारिणो जलस्य यदन्तस्तटं तत् द्विर्गता आपोऽत्रेति द्वीपः, अन्तर्गता आपोऽत्रेति अन्तरीपम् उभे अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यातामिति द्वे जलमध्यस्थस्थानस्य ॥८॥

न. न. न.
जल मध्यका स्थल, बालू का स्थल, कीचड़ **(तोयोत्थितं) तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।**
पु. पु. पु.न. पु. पु.
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्को (ऽस्त्री) शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

तोयेति—तोयोत्थितं यत्स्थलं तत्पुलतीति पुलिनं कथ्यते इत्येकं जलादचिरनिर्गततटस्य। सिकताः सन्त्यस्मिन्निति सैकतम्, सिकतानां विकारः सिकतामयमिति द्वे वालुकामयतटस्य। निषीदन्त्यत्र—निषदनं निषदासनं तस्य वर आवरक इति वा निषद्वरः। जमति—जम्बनं जम्बमालातीति वा जम्बालः, पञ्च्यते पञ्चत्यनेन वेति पङ्कः अस्त्री स्यात् । शीयन्तेऽस्मिन्ननेन—शीयते—नश्यति—श्यतीति वा शादः, कर्दतीति कर्दम इति पञ्च कर्दमस्य॥९॥

पु. पु. पु. पु.
नहर **जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।**
गड़हा
जल पु.स.न. स. स. स.
नाव **नाव्यं (त्रिलिङ्गं नौतार्ये) स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥१०॥**

जलेति—जलान्युच्छ्वसन्त्येभिः, जलानामुच्छ्वसनं वेति जलोच्छ्वासाः, परिवहन्त्येभिः, परिवहनं वेति परीवाहाः परिवाहाश्चेति द्वे प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य समधिकजलस्य सर्वतोवहनस्य वा । नौतार्ये नौतरणार्हे नावा तार्यं नाव्यं त्रिलिङ्गं स्यादित्येकं नौतरणयोग्यजलस्य । नुद्यते—नयतीति नस्तमवतीति वा नौः, नौरेव नौका, तर-

१ उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसामिति दीर्घलक्ष्यम्—दीर्घाभावे 'परिवाहो जगतः करोति किमिति माघः' ॥

न्त्यनयेति तरणिः, तरणी वा तरन्त्यनयेति—तरिः तरी वेते त्रयः स्त्रियां स्युरिति त्रीणि नौकायाः ॥ १० ॥

बेड़ा पु.न. पु. पु. पु.न.
सोता **उडुपं (तु) प्लवः कोलः स्रोतो (ऽम्बुसरणं स्वतः)।**
उतराई पु. न. स. स.
डोंगी **आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी[1] काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥**

उडुपमिति—उडुनो जलात्पाति—उडूनीव पातीति वा उडुपम्, "उडुपश्चन्द्रभेलयोः" (इति धरणिः) प्लवत इति प्लवः, कोलतीति कोल इति त्रीणि तृणादिनिर्मित-तरणसाधनस्य । स्वतोम्बु सरणं स्रवतीति स्रोतः श्रोतोपि स्यादित्येकमकृत्रिमजलवह-नस्य । आतरन्त्यनेनेत्यातरः, तरणं तरस्तस्य पण्यं तरपण्यं स्यादिति द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य । द्रवतीति द्रोणी द्रोणिर्वा द्रुणातीति द्रुणी द्रुणिर्वा काष्ठा काष्ठमयी पुनः पुनरम्बु वहतीति अम्बुवाहिनी, काष्ठा चासावम्बुवाहिनी चेति द्वे काष्ठकृतनौ-काकाराम्बुसेचन्याः ॥ ११ ॥

नाविक याजहाजी पु. पु. पु. पु.
पतवार पकड़ने **सांयात्रिकः[2] पोतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः।**
वाला खेवैया पु. पु. पु. पु.
मस्तूल **नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥**

सामिति—समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्येति सां-यात्रिकः, पोतेनोपलक्षितो वणिक् पोतवणिगिति द्वे वहित्रगामिनो वणिजः । कर्णः श्रोत्रमरित्रं (चेति दुर्गः) तं धरतीति कर्णधारः, नावा तरतीति नाविक इति द्वे नावि-कस्य नौपृष्ठदण्डधारकस्य वा । नियच्छन्ति पोतमिति नियामकाः, पोतं वहन्तीति पोतवाहा इति द्वे वहित्रवाहकस्य । कूपं कायतीति कूपकः, गुणानां रज्जूनां वृक्षः स एव गुणवृक्षक इति द्वे नौमध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य नौबन्धनकीलकस्य वा ॥ १२ ॥

डांड़ पु. स. न. पु.
पतवार **नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः।**
काठ की कुदार स. पु. न. न.
डोलची **अभ्रिः (स्त्री) काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं (तु)सेचनम्॥१३॥**

नौकेति—नौकायां दण्डो नौकादण्डः, क्षिप्यतेऽनयेति क्षेपणी—क्षेपणिः—क्षिपण्यपि स्यादिति द्वे नौकापार्श्वद्वयबद्धचालनकाष्ठस्य । ऋच्छत्यनेनेत्यरित्रम्, के जले निपा-तोऽस्येति केनिपातक इति द्वे नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य । अभ्रतीत्यभ्रिः स्त्री स्यात्, कुमुद्दालयतीति कुद्दालः, काष्ठस्य कुद्दालः काष्ठकुद्दाल इति द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं

१ " द्रोणीभिरम्भसि चरन्ति महार्णवस्य " इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी ॥
२ " संपूर्वस्य यातेर्द्वीपान्तरगमने वृत्तिः " इति चाणक्यटीकेति कलिङ्गः ॥

काष्ठादिरचितकुद्दालस्य। सेकस्य पात्रं सेकपात्रम्, सिच्यतेऽनेनेति सेचनमिति द्वे नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य ॥ १३ ॥

न. पु.स.न.

आधीनाव, **(क्लीबे)ऽर्धनावं (नावोऽर्धे) "ऽतीतनौके" ऽतिनु (त्रिषु)।**

तैरनेवाला, पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निर्मल,गन्दा **त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोच्छः कलुषोनच्छ आविलः ॥ १४ ॥**

क्लीब इति—नावोऽर्धे नौकार्धे नावोऽर्धमर्धनावमित्येकमर्धनौकायाः। अतीता नौर्येनेत्यतीतनौकस्तस्मिन्, नावमतिक्रान्तमतिनु त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यादित्येकं नौकामतिक्रान्तजलादेः। अतः परमागाधादगाधमभिव्याप्य त्रिषु त्रिलिङ्गेषु ज्ञेयम्। प्रासददिति प्रसन्नः, न छ्यति दृष्टिम्, न छादयत इति वा अच्छ इति द्वे निर्मलस्य। लुपतीति लुपः, कस्य जलस्य लुपो घातकः कलुषः, भिन्नोऽच्छादित्यनच्छः, आविलतीत्याविल इति त्रीणि मलिनजलस्य ॥ १४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गहरा उथला **निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं (तद्विपर्यये)।**

बड़ा गहरा पु.स.न. पु स.न. पु. पु. पु.

मलाह **अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दासधीवरौ ॥ १५ ॥**

निम्नमिति—निमनतीति निम्नम्, गच्छन्ति गातेजलजन्तवोऽत्रेति वा गभीरम्—गम्भीरं वेति त्रीणि गम्भीरस्य। तस्य गम्भीरस्य विपर्यये उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मादुत्तानमित्येकमुत्तानस्य। अतलस्पर्शे तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्रेति तस्मिन्—नास्ति गाधः स्थितिरत्रेत्यगाधमिति द्वे अतिनिम्नस्य। के जले वर्तन्ते केवर्तास्तेषामयं घातकः कैवर्तस्तस्मिन्—दशति मत्स्यान्, दाश्यते मूल्यमस्मै वेति दाशः दासश्च, दधाति मत्स्यानिति धीवर इति त्रीणि कैवर्तस्य ॥ १५ ॥

पु. न. न. न.

जाल छतरी **आनायः (पुंसि) जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम्[१]।**

स. स. न. न.

टोकरी बंसी **मत्स्याधानी कुवेणी स्याद् बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥**

आनाय इति—आनयन्ति मत्स्याननेन—आसमन्तान्नायोनेनेति वा आनायः पुंसि स्यात्। जले शिष्यते, जलति घनीभवतीति वा जालमिति द्वे जालस्य। शणातीति शणस्तस्य सूत्रम् शणसूत्रम्, पवित्रमुपवीतं तद्वदिवेति पवित्रकमिति द्वे शणसूत्रजालस्य। मत्स्या आधीयन्तेऽत्रेति मत्स्याधानी, कुत्सितं वेणन्ते मत्स्या अस्यामिति कुवेणी स्यादिति द्वे मत्स्यस्थापनपात्रस्य। बलिनो मत्स्यान्छ्यतीति बलिशं डलयोरैक्याद्बडिशमपि। विध्यतेऽनेनेति वेधनं मत्स्यानां वेधनं मत्स्यवेधनमिति द्वे बडिशस्य ॥ १६ ॥

---

१ "इवे प्रतिकृतौ" इति कन्। पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

मछली / गलफटी मछली **पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।**

पु. पु. पु. पु.

या बच्चे **विसारः शकली(चाथ)गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥**

पृथ्विति–पृथूनि रोमाण्यस्येति पृथुरोमा, झषति–झष्यते वेति झषः, माद्यतीति मत्स्यः, मीनाति–मीयते वेति मीनः, विविधं सरतीति विसारी स एव वैसारिणः, अण्डाज्जायते स्मेत्यण्डजः, विशेषेण सरतीति विसारः, शकलमस्यास्तीति शकलीत्यष्टौ सामान्यमत्स्यानाम् । अथेति–गडतीति गडकः गडोपि वा, शकुलस्यार्भकः शकुलार्भक इति द्वे शकुलार्भकस्य ॥ १७ ॥

पु. पु. पु. पु.

पढ़िना / सूस **सहस्रदंष्ट्रः[२] पाठीन उलूपी शिशुकः (समौ) ।**

पु. पु. पु.स. पु.स.

झिंगवा / सहरी **नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी (द्वयोः) ॥ १८ ॥**

सहस्रेति–सहस्रं दंष्ट्रा यस्येति सहस्रदंष्ट्रः, पाठीं पृष्ठं नमयतीति पाठीनः, अवश्यं पठति पाठी द्विजस्तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्वेति द्वे पाठीनमत्स्यस्य । उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति, ओः शम्भोः रूपमुरूपमस्यास्तीति वा उलूपी, शिशुः शिशुमारस्तस्य प्रतिकृतिरिव शिशुकः उभौ समाविति द्वे सूस इतिख्यातमत्स्यविशेषस्य । नलवनस्थो मीनः नडाभो मीन इति वा नलमीनः तलमीनोपि वा चिलिं चिलिं विलासं मिमीते चिलचिमः–चिलीचिमः–चिलीचिमिरिति द्वे नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य । प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्या इति प्रोष्ठी, शफं रातीति शफरी उभे द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यातामिति द्वे सहरीइतिख्यातमत्स्यस्य ॥ १८ ॥

पु. न. पु.

छोटी मछली **क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ।**

बहुतही छोटी पु. पु. पु. पु. पु. पु.

तिमिंगिल **रोहितो मद्गुरःशालो राजीवःशकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥**

पु. न. पु.

जलजन्तु **तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ।**

पु. पु. पु. पु.

जलजीव भेद **(तद्भेदाः)शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरा "दयः" ॥ २० ॥**

क्षुद्रेति– क्षुद्रादण्डाज्जाता मत्स्याः क्षुद्राण्डमत्स्यास्तेषां संघातः समूहः पोते वहित्रे आधीयते पोतोऽर्भक आधीयतेऽत्रेतिवा पोताधानमिति द्वे अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसंघस्य ।

---

१ "अण्डजः कृकलासे स्यात्खगे मीने भुजंगमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता" इत्युपलभ्यते ॥

२ "सहस्रदंष्ट्रेवादालः पाठीने चित्रवल्लिकः । शकुलेस्यात्कलकः" इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥

अथविति–झषा: झषविशेषा: कथ्यन्ते, रोहति–रोहणं रोहो जातोऽस्येति रोहित:, मज्जतीति मद्गुर:,शाड्यत इति शाल: सालश्च, राजीरेखास्यास्तीति राजीव:, शक्नोति गन्तुं वेगेनेति शकुल:, ताम्यतीति तिमि:, तिमिं गिरतीति तिमिंगिल: आदिशब्दात्तिमिंगिलगिलनन्दीवर्तादयो ज्ञेया इति पृथगेकैकं मत्स्यविशेषाणाम्। अथेति–यान्ति वेगेन, यामदन्तीति, यां दस्यन्तीति वा यादांसि, जलानां जन्तवो जलजन्तव इति द्वे जलजन्तूनाम्। "तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते" शिशून्मारयतीति शिशुमार:, उनत्तीति उद्र:,शङ्कतेऽस्मादिति शंकु:, कृणातीति करो मनुष्याणां करो,मंकते मङ्क्तं रातीति वा मकर: आदिना ग्राहकुम्भीरादयो ज्ञातव्या इति पृथगेकैकं जलजन्तुविशेषाणाम्॥ १९।२०॥

पु. पु. पु. पु. पु.
केंकड़ा,कछुआ **स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ।**
पु. पु. पु. पु. स.
घड़ियाल, नाक **ग्राहो[1]ऽवहारो नक्र[2]स्तु कुम्भीरोऽथ महीलता॥ २१॥**
पु. पु. स. स.
केंचुआ ,गोह **गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका (समे)।**

स्यादिति–कुलति, कौलीयते, कुलमस्यास्तीति कुली तमीरयति, लयनं ली:, कुत्सिता लीस्तां रातीति वा कुलीर:,कृणातीति कर्,कटतीति कट: कर् चासौ कटश्च,कर्कं श्वेतवर्णं टलतीति वा कर्कट: स एव कर्कटक इति द्वे कर्कटकस्य। कुत्सित: कौ वा ऊर्मिवगोऽस्येति कूर्मस्तस्मिन्, काम्यते, के जले मठतीति वा कमठ:, कच्छेन पिबतीति कच्छप इति त्रीणि कच्छपस्य। गृह्णातीति ग्राह:, अवह्रियतेऽनेन, अवहरतीति वा अवहार इति द्वे ग्राहस्य। न क्रामति दूरस्थलमिति नक्र:, कुम्भिनं हस्तिनमीरयतीति कुम्भीर इति द्वे नक्रस्य। अथेति–मह्या लतेव कृशत्वदीर्घत्वाभ्यामिति महीलता, गण्डो ग्रन्थय: पदान्यस्येति गण्डूपद:, किञ्चिच्चुलुम्पतीति किञ्चुल: स एव किञ्चुलक इति त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य। नियतं जहाति भुवमिति निहाका, गुध्यतीति गोधा सैव गोधिका इति द्वे 'गोह' इति ख्याताया:॥ २१। १/२॥

स. स.
जोंक **रक्तपा तु (जलौ[3]कायां) "स्त्रियां भूम्नि" जलौकसः॥२२॥**
पु. स. पु.न. पु.न.
सीपी, शंख **मुक्तास्फोटः(स्त्रियां)शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बु(रस्त्रियाम्)।**
पु. पु. पु.स. स.
छोटाशंख,घोंघा **क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः शम्बूका जलशुक्तयः॥ २३॥**

---

१ "ग्राहो ग्रहे जलचरे" (इति हैमः)॥
२ "नक्रं नासाग्रदारुणोः" नक्रो यादसि (इति हैमः)॥
३ "जलौकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुकाः" (इति तारपालः)॥

रक्तपेति—जलमोकोऽस्या जलौका—जलोका—जलूकापि तस्यां रक्तं पिबतीति रक्तपा, जलमोको यासामिति जलौकसः स्त्रियां भूम्नि बहुत्वे जलं तदोकश्चास्तीति जलौकस एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यमिति मुकुटादयोपीति त्रीणि जलौकायाः । मुक्ताः स्फुटन्त्यत्रेति मुक्तास्फोटः, शुच्यति, शोचति, शोकतीति वा शुक्तिः स्त्रियां स्यादिति द्वे शुक्तिकायाः । शं खनति, शङ्खमस्य, शाम्यत्यलक्ष्मीमिति वा शङ्खः, काम्यते इति कम्बुरेतावस्त्रियां पुंनपुंसके स्यातामिति द्वे शङ्खस्य । क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्चेति क्षुद्रशङ्खाः, शङ्कन्ते शङ्कनास्त एव शङ्कनकाः,शङ्खस्य नखा इव शङ्खनखा अपि शं खनन्तीति शङ्खनास्त एव शङ्खनका वेति द्वे क्षुद्रशङ्खस्य । शाम्यन्तीति शम्बूकाः, जलजाः शुक्तयो जलशुक्तय इति द्वे शम्बूकानाम् ॥ २२ । २३ ॥

मेघा या मेड्क, छोटे कीडे, — पु. पु. पु. पु. पु. पु.

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।

मेड्की, कछुई — स. स. स. स. स. स.

शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

भेक इति—बिभेतीति भेकस्तस्मिन्, मण्डति, मण्डयति जलाशयमिति वा मण्डूकः, वर्षासु भवतीति वर्षाभूः, शाडते, शालते वा शालूरः सालूरश्च, प्लवते इति प्लवः, दृणाति शब्दैः कर्णाविति दर्दुर इति षट् मण्डूकस्य । शिलतीति शिलस्तज्जातीया तद्भार्या वेति शिली, गण्डो ग्रन्थयः पदान्यस्य तद्भार्या तज्जातीया वेति गण्डूपदी इति द्वे किंचुलकभार्यायाः, क्षुद्रकिञ्चुलकजातेर्वा । भेकस्य भार्या तज्जातीया वेति भेकी, वर्षाभ्वी इत्यसाधु ङीब्विधायकाभावात्स्त्रियामपि वर्षाभूरित्येव अन्ये तु गौरादित्वान्ङीषमिच्छन्ति अतएव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षाभ्वी' इति दृश्यते, इति द्वे मण्डूक्याः क्षुद्रमण्डूकस्य वा । कमठजातीया कमठस्य भार्या वेति कमठी, दोलतीति दुलिरिति द्वे कच्छप्याः ॥ २४ ॥

स. पु. स.

मद्गुरी जोंकभेद — **(मद्गुरस्य प्रिया)शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।**

जलाशय कुण्ड — पु. पु. पु.

जलाशया जलाधारा (स्तत्रागाधजलो)ह्रदः ॥ २५ ॥

मद्गुरस्येति—मद्गुरो मत्स्यभेदः योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया भार्या शृणातीति शृङ्गी, मद्गुरीत्यपीत्येकं मद्गुर्याः । दुर्निन्दितं नामास्या इति दुर्नामा—दुर्नाम—दुर्नाम्नी, दीर्घः कोशो यस्या दीर्घकोशिका, दीर्घकोषिका वा इति द्वे 'झिनाई' इति ख्यातायाः । जलमाशयो हृदयं येषामिति, जलान्याशेरते तिष्ठन्त्यत्रेति वा जलाशयाः, आध्रियन्तेऽत्रेत्याधाराः जलस्याधारा जलाधारा इति द्वे जलाशयस्य । तत्र तेषु मध्ये अगाधं जलं यत्र स जलाशयः ह्रादते पचाद्यचि, पृषोदरादित्वादह्रस्वे च ह्रद इत्येकमगाधजलाशयस्य ॥ २५ ॥

पु. न.
चरही या **आहावस्तु निपानं(स्यादुपकूपजलाशये) ।**
पु. पु. पु. पु.न.
च्याऊ कूआं **पुंस्येवान्धुःप्रहिः कूप उदपानं तु (पुंसि वा) ॥ २६ ॥**

आहाव इति—उपकूपजलाशये कूपान्तिकजलाधारे आहूयन्तेऽत्रेत्याहावः, नियतं पिबन्त्यस्मिन्निति निपानं स्यादिति द्वे कूपसमीपरचितजलाधारस्य । अन्ध्यते, अन्धयतीति वा अन्धुः, प्रह्रियत इति प्रहिः, कुवन्ति मण्डूका यस्मिन्निति, कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्रेति कूपः एते त्रयः पुंस्येव भवन्ति । उदकं पिबन्त्यस्मिन्निति उदपानं तु स्थाने च उचितः वा पुंसि स्यादिति चत्वारि कूपस्य ॥ २६ ॥

गड़ाड़ी स. स. पु.
जगति **नेमिस्त्रिकास्य वीनाहो (मुखबन्धनमस्य यत्) ।**
पुखरिया
बिना बनाया स. न. पु.न. पु. न.
तालाब **पुष्करिण्यान्तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥**

नेमिरिति—अस्य कूपस्य नयन्त्यनयेति नेमिः, तिस्रोऽस्रयोऽस्यास्त्रिका स्यादिति द्वे कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदारुयन्त्रस्य । अस्य कूपस्य यन्मुखबन्धनं तत् विनह्यतेऽनेनेति वीनाहः बिनाहश्चेत्येकं कूपमुखे इष्टकादिभिर्बद्धस्य । पुष्कराणि सन्त्यस्यामिति पुष्करिणी तस्यान्तु अखानीति खातं स्यादिति द्वे समचतुरस्रखातस्य । खाताद्भिन्नमखातम्, देवेन खातं देवखातं तदेव देवखातकम् "अखातो देवखातक" इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तात्पुंस्यपीति द्वे अकृत्रिमजलाशयस्य देवद्वारस्थजलाशयस्य वा ॥ २७ ॥

पु. पु.न. पु. स. न.
तलाब **पद्माकरस्तडागो (ऽस्त्री) कासारः सरसी सरः ।**
बड़ा सरोवर
छोटा सरोवर पु. पु.न. न. स. स.
बावड़ी **वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी (तु) दीर्घिका ॥ २८ ॥**

पद्मेति—पद्मानामाकरः पद्माकरः, तड्यते तडागः, तडाकश्च अस्त्री स्यात् । तटम् अकति, अगति वा तटाकः तटागश्चेति द्वे सपद्मागाधजलाशयस्य । कासते, ईषत्सारोऽस्य, कासमृच्छतीति वा कासारः, स्रियते इति सरसी, सरतीति सरः "सरो नीरतडागयोः" (इति कोषान्तरम्) । इति त्रीणि कृत्रिमपद्माकरस्य । पञ्चापि सरोमात्रस्येत्यन्ये । विशन्ति भेकादयोऽत्रेति वेशन्तः, पलतीति पल्वलम्—पल्वलश्च । अल्पं च तत्सरश्च अल्पसरः इति त्रीणि पल्वलस्य । उप्यन्ते पद्माद्यस्यामिति वापी—वापिरपि दीर्घा इव दीर्घिकेति द्वे वापिकायाः ॥ २८ ॥

न. स. पु.
खाई बाँध **खेयन्तु परिखा धार(स्त्वम्भसां यत्र धारणम्) ।**
न. न. पु. स. स.
थावला **स्यादा[1]लवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ॥ २९ ॥**
स. स. स. स. स.
नदी **तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रदिनी धुनी ।**
स. स. स. स. स.
स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

खेयमिति—खन्यते इति खेयम्, परितः खन्यत इति परिखति द्वे दुर्गादिपरितः खातस्य । यत्र अम्भसां जलानां धारणं भवति तत्र आध्रियते जलमस्मिन्नित्याधारःस्यादित्येकं बाँध इतिख्यातस्य । आसमन्ताज्जलस्य लवमालातीति आलवालम्, लवमालाति तद्भिन्नं नञ्समासे अलवालो ह्रस्वादिरित्यन्ये। आवलतेऽम्भोऽनेन, आईषत् वाला वृक्षा अत्रेति आवालम्, आवपन्ति जलमत्रेत्यावाप इति त्रीणि वृक्षमूलकृतजलाधारस्य । अथेति—नदतीति पचाद्यचि 'नदट्' इति टित्त्वनिपातनात् 'टिड्ढेति' ङीप् नदी, सरतीति सरित्, तरङ्गाः सन्त्यस्यामिति तरङ्गिणी, शैवलमस्त्यस्यामिति शैवलिनी, तटमस्त्यस्या इति तटिनी, ह्रदाः सन्त्यस्यामिति ह्रदिनी, ह्रादिन्यपि। धुनोतीति धुनी, स्रोतांसि सन्त्यस्या इति स्रोतस्वती, स्रोतस्विन्यपि । द्वीपमस्त्यस्यामिति द्वीपवती, स्रवतीति स्रवन्ती, निम्नं गच्छतीति निम्नगा, अपां समूह आपं तेन गच्छतीत्यापगा—अपगापीति द्वादश नद्याः ॥ २९ । ३० ॥

स. स. स. स.
गंगा **गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।**
स. २ स. स. स.
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति—गच्छन्ति पापान्यनयेति गङ्गा, विष्णुः पदं स्थानं यस्या इति विष्णुपदी, जह्नो राजर्षेस्तनया जह्नुतनया, सुराणां निम्नगा सुरनिम्नगा, भगीरथस्येयं भागीरथी, त्रीन्पथो गच्छति—त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं तेन गच्छतीति वा त्रिपथगा त्रीणि स्रोतांसि यस्यास्त्रिस्रोता, भीष्मं सूते इति भीष्मसूरपीत्यष्टौ गङ्गायाः ॥ ३१ ॥

---

१ "इहैव जम्बूतरुमालवालवत्परीयुषोच्चैर्भरतेऽब्धिनावृते" इति प्रयोगाद्दीर्घादिः । अलवालरोधिघुपयः सुबिभ्रतः स पलाशिराशिरिव मूलसंततिः " इति माघाद्ध्रस्वादिरपि ॥

२ तथा च भारते " क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता" (इति मुकुटः) ॥

स. स. स. स.

यमुना **कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।**

स. स. स. स.

नर्मदा **रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥**

कालिन्दीति—कलिन्दस्येयं कालिन्दी, सूर्यस्य तनया सूर्यतनया, यच्छतीति यमुना, शमनस्य स्वसा शमनस्वसेति चत्वारि यमुनायाः । रेवते इति रेवा, नर्म ददाति, द्यति वा नर्मदा, सोमात्सोमवंशजातपुरूरवस उद्भवति, सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः, सोमाद्रुद्राद्भवतीति वा सोमोद्भवा, मेकलस्य मेखलस्य वा ऋषेरद्रेर्वा कन्यकेति चत्वारि नर्मदायाः ॥ ३२॥

नदी विशेष स. स. स. स.

कार्तवीर्य की **करतोया[1] सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ।**

नदी सतलज स. स. स. स.

व्यासानदी **शतद्रुस्तु शुतुद्रिःस्याद्विपाशा तु विपाट्(स्त्रियाम्)॥३३॥**

केति—करस्य तोयं तदत्रास्तीति करतोया, सदा नीरं यस्याः सदानीरेति द्वे करतोयायाः । लिखितस्यर्षेश्छिन्नं बाहुं ददाति स्मेति बाहुदस्य कार्तवीर्यस्येयमिति वा बाहुदा, सिताश्च ते वाहाश्च ते सन्त्यस्यासाविति सितवाही अर्जुनस्तस्येयं सैतवाहिनीति द्वे बाहुदायाः । वशिष्ठभयात् शतधा द्रवतीति शतद्रुः, सुपूजितं तुदतीति शुतुद्रिः स्यादिति द्वे शतद्रोः । विपाशयति वसिष्ठस्य पाशं मोचयतीति विपाशा, विपाशयतीति विपाट् उभे स्त्रियां स्यातामिति द्वे विपाशायाः ॥ ३३ ॥

शोणभद्र पु. पु. स.

नहर **शोणोहिरण्यबाहुः स्यात्कुल्या (ल्पा कृत्रिमा सरित्)।**

शरावती,वेत्रवती स. स. स. स.

चन्द्रभागा,सरस्वती**शरावती वेत्रवती चान्द्रभागा[2] सरस्वती ॥ ३४ ॥**

कावेरी, नद्यादि स. पु. पु.

संगम **कावेरी (सरितोऽन्याश्च) संभेदः सिन्धुसंगमः ।**

शोण इति—शोणतीति शोणः, हिरण्यं बाहावस्य, हिरण्यं वहतीति वा हिरण्यबाहुः—हिरण्यवाहश्चेति द्वे शोणभद्रस्य । अल्पा कृत्रिमा सरित् नदी कुले प्राणिगणे, कुटुम्बे, दाम्पत्ये वा साधुरिति कुल्येत्येकं कृत्रिमस्वल्पनद्याः । शराः सन्त्यस्यामिति

---

१ "प्रथमं कर्कटेदेवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" (इति स्मृतेः)॥

२ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम्, तत्प्रभवत्वात् " तस्येदमित्यण् " टिड्ढेति ङीर् प्राप्तः चन्द्रभागान्नद्यामिति बह्वादिगणसूत्रान्न भवति स्वरूपयोरविशेषादिति ॥

शरावती, वेत्राणि सन्त्यस्यामिति वेत्रवती, चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियं चान्द्रभागा–चन्द्रभागा, चान्द्रभागी–चन्द्रभागी, " चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता" (इति द्विरूपकोपः) सरांसि सन्त्यस्यामिति सरस्वती, कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येयम्, ईषद्वेरमस्या वेति कावेरी, अन्याः कौशिकी, गण्डकी, चर्मण्वती, तापी, तपती, गोदावर्यादयः सरितो नद्यः सन्तीति । संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्रेति संभेदः, सिन्धोः संगमः सिन्धुसंगम इति द्वे नद्यादिसंगमस्य ॥ ३४।½ ॥

पनारा — पु.स. (द्वयोः)प्रणाली(पयसःपदव्यां) त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

दाविक, सारव — पु.स.न. पु.स.न. (देविकायां सरय्वां च) भवेदाविकसारवौ ।

द्वयोरिति–पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे प्रणाल्यत इति प्रणाली द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादित्येकं प्रणालस्य । इतः परमुत्तरौ देविकायां सरय्वां च भवेऽर्थे वर्तमानौ दाविकसारवाविति । दीव्यतीति देविका तस्यां भवो दाविकः,सरतीति सरयुः–सरयूरपि तस्यां भवः सारवः उभौ त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यातामित्येकैकं क्रमेण ॥ ३५ । ½ ॥

कुई, सफेद कमल, लालकमल — न. न. न. न. सौगन्धिकन्तु कह्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥

कमल, नील कमल — न. न. न. स्यादुत्पलं कुवलय (मथ) नीलाम्बुजन्म (च) ।

नील कमल, सफेद कमल — न. न. न. इन्दीवरं (च) नीलेऽस्मिन् (सिते) कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सौगन्धिकमिति–सुगन्ध्येव, शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्येति वा सौगन्धिकम्, कस्य जलस्य हार इव, के ह्लादते वेति कह्लारमिति द्वे शुक्लकह्लारस्य । हल्लति, हलनं हल् तं लातीति वा हल्लं तदेव हल्लकम्, रक्तं सन्ध्येव, रक्तान्सन्धीनकतीति वा रक्तसन्ध्यकमिति द्वे रक्तकह्लारस्य रक्तवर्णत्रिकालविकासिपुष्पस्य वा । उत्पलतीति उत्पलम्, कोर्वलयमिव कुवलयम् चन्द्रविकाशि, "इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारिध्रुवम्" इति लक्ष्यसंवादोपि । कौ वलते " कुवलम् " कुवते कुवमपि " कुवलं तूत्पलं कुवम् " (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे सामान्येन कमलकुमुदादीनाम् । अथेति–अस्मिन्नीले उत्पले नीलं च तदम्बुजन्म चेति नीलाम्बुजन्म, इन्दतीति इन्दिरिन्दी वा लक्ष्मीस्तस्यावरमिष्टमिन्दीवरम्, इन्दीवारमपीति द्वे नीलोत्पलस्य । सिते उत्पले कौ मोदत इति कुमुदम्, कुमुदपि । के जले रौतीति केरवो हंसस्तस्येदं कैरवम् " कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुद् " (इति माधवः) इति द्वे श्वेतोत्पलस्य ॥ ३६।३७ ॥

न. स. स.

मकरन्द या कमलकन्द शालूक(मेषां कन्दः) स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका।

स. न. पु. स.

पुरइन सेवार जलनीली तु शेवालं[1] शैवलोथ कुमुद्वती[2] ॥ ३८ ॥

स. स. स. स.

कुमुदिनी कमलिनी कुमुदिन्यां नलिन्यां[3] बिसिनी पद्मिनी[4] (मुखाः)।

शालूकमिति—एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलं शालूकं स्यादित्येकं कमलकन्दस्य। वारिणि पर्णान्यस्याः, वारि पिपर्तीति वारिपर्णी, कुम्भोऽस्त्यस्याः कुम्भिका इति द्वे जलकुम्भिकायाः। जलं नीलयतीति जलनीली, जले शेते तिष्ठतीति शेवालम्—शैवलः—शेवलः—शेयालुः—शेयालश्चेति त्रीणि शेवालस्य। अथेति—कुमुदिन्यां कुमुदान्यत्र देशे सन्तीति कुमुद्वती, कुमुदिनीति द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य कुमुदलतायाः वा। नडाः सन्त्यत्र, नलमत्रास्तीति वा नलिनी तस्यां बिसमस्त्यस्या बिसिनी, पद्ममस्त्यस्याः पद्मिनी, मुखशब्दादाद्यर्थात् मृणालिनी—कमलिनी—पुटकिनीत्यादयो ज्ञेयाः। इति त्रीणि पद्मसंघातस्य कमलिन्या वा ॥ ३८ । १/२ ॥

पु.न. न. न. न.

कमल (वा पुंसि) पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

न. न. नं. न.

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्।

न. न. न. न.

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्[5] ॥ ४० ॥

न. न. न. न.

बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि (च)।

वेति—पद्यत इति पद्मं वा पुंसि स्यात्। नलतीति नलिनम्, अरं शीघ्रं लिप्सा विन्दति अराकाराणि पत्राणि विन्दति वेत्यरविन्दम्, महच्च तदुत्पलं चेति महोत्पलम्, सहस्रं पत्राण्यस्येति सहस्रपत्रम्, काम्यते, कं जलमलतीति वा कमलम्, शतं पत्राण्य-

---

१ "शेवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका" (इति वाचस्पतिः) ॥

२ "कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च" (इति कोषान्तरम्) ॥

३ "नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे। नली मनः शिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्" (इति विश्वः) नलिनी पुनः। "पद्माकरे गङ्गाब्जिन्योः" (इति हैमः) ॥

४ "पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे" (इति मेदिनी) ॥

५ सरसिरोहतीति विग्रहे "तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६ । ३ । १४) इत्यलुकि ह्रस्वे कारोऽपि। तथा च भारविः "अथमच्युतस्य वचनैः सरसिरुहजन्मनः" इति मुकुटः ॥

स्येति शतपत्रम् "शतपत्रः शिखण्डिनि, दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्" (इति विश्वः) कुशे जले शेते कुशेशयम्, पङ्के रोहतीति पङ्केरुहम्, "तामरं घृतमर्णश्च" (इति रुद्रः) तामरे जले सस्तीति, ताम्यते वेति तामरसम्, सरसि भवं सारसम्, सरस्यां रोहतीति सरसीरुहम्–सरसि रोहतीति विग्रहे सरसिरुहम्, सरोरुहमपि। विसस्य प्रसूनम् विसप्रसूनम्, केसरस्य राज्यस्यास्तीति राजीवम्, पुष्णातीति पुष्करम् "पुष्करं द्वीपितीर्थाहिखगरागौषधान्तरे। तूर्य्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे" (इति हैमः) अम्भसि रोहत्यम्भोरुहमिति षोडश पद्मसामान्यस्य॥ ३९ । ४० । १ ॥

सफ़ेद कमल, लाल कमल, कमलदण्ड, भसीड़ा;

न. न. न.
पुण्डरीकं सिताम्भोज (मथ) रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
न. न. स. न.
रक्तोत्पलं कोकनदं नालानाल (मथास्त्रियाम्)।
पु.न. न. पु.न.
कमल समूल **मृणालं विस (मब्जादिकदम्बे) षण्ड (मस्त्रियाम्) ॥४२॥**

पुण्डरीकमिति–पुण्डयतीति पुण्डरीकम्, सितं शुक्लं च तदम्भोजं चेति सिताम्भोजमिति द्वे श्वेतसरोरुहस्य। अथेति–रक्तं तत्सरोरुहं च रक्तसरोरुहं तस्मिन्, रक्तं च तदुत्पलं चेति रक्तोत्पलम्, कोकांश्चक्रवाकान्नदति–नादयतीति वा कोकनदमिति त्रीणि रक्तसरोरुहस्य। नलतीति नाला–नाली, नालमिति द्वे उत्पलादिदण्डस्य। अथेति–मृणयते मृणालम्, मृणालीत्यपि[1] "मृणालं नलदे क्लीबं स्त्रीनपुंसकयोर्विसे" (इति मेदिनी) विस्यति–विशति–विष्णातीति वा विसम्–विशम्–विषमपि "मृणाले तु विसं विशम्" (इति द्विरूपकोषः) उभे अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यातामिति द्वे अब्जादीनां मूलस्य। अब्जादिकदम्बे पद्मादिसंघाते सनोतीति षण्डम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात् षण्डः–शण्डनं शण्डस्तालव्यादिरपीत्येकमब्जादीनां समूहस्य ॥ ४१ । ४२ ॥

कमल की जड़, कमलकी धूलि, कमल आदि के नये पत्ते, कमलगट्टा

पु. पु. पु. पु.न.
करहाटः शिफाकन्दः किञ्जल्कः केसरो (ऽस्त्रियाम्)।
स. न. पु. पु.
संवर्तिका नवदलं बीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥

करेति–करं हाटयति, कं जलं रहति त्यजति करहं पद्ममटति बहिर्गच्छतीति वा करहाटः "करहाटः पद्मकन्दे देशद्रुमविशेषयोः" (इति हैमः) शिफामूलतरुप्ररोहस्तत्सहितः कन्दो मूलमिति शिफाकन्दः, शिफेति कन्दमिति चेति पृथङ्नामनीत्यन्ये–इति द्वे पद्म-

---

१ "सान्द्रं चन्दनमङ्गके वलयिता पाणौ मृणालीलता" (इति राजशेखरः)॥

कन्दस्य। किञ्चिज्जलतीति किञ्जल्कः, के जले सरति, के शीर्य्यते वा केसरः—केशरश्च अस्त्रिया पुंनपुंसकयोः स्यादिति द्वे केशरस्य। संवर्तते संवर्तिः सा एव संवर्तिका "संवर्तिका नवपत्रिका" (इति कोपालितः) संवर्तिश्च, नवं च तद्दलं चेति नवदलम्, नवपत्रिकेत्यपीति द्वे पद्मादीनां नूतनपत्रस्य। बीजस्य कोषः पात्रमाधारो वा बीजकोषः—बीजकोशस्तालव्यान्तोपि। व्रियतेदलैः, वरं दलवरणमटतीति वा वराटस्स एव वराटकः स्यात् "वराटकः पद्मबीजकोषेरज्जौकपर्दके" (इति कोपान्तरम्) इति द्वे कमलबीजस्य॥४३॥

इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तवर्गसंग्रहेणोपसंहरन्नाह—

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाट्यकम्।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम्॥ ४४ ॥
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः॥ ४५ ॥

उक्तमिति—स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाट्यकम्। पातालभोगिनरकं वारि चोक्तम्, एषां स्वर्गादीना संगतं सम्बन्धवशात्प्राप्तं देवासुरमेघादिकं तच्चोक्तं कथितमिति इतीति एवममरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गप्रतिपादके शास्त्रे साङ्गः अङ्गोपाङ्गसमेतः प्रथमः स्वरादिकाण्डः स्वरादिवर्गसमूहः समर्थितः संवर्णित एव आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् अत्रायं भावः—अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ स्वर्गः पातालश्च तत्र नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणत्वात्स्वर्गवर्गत्वम्। तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वमिति बोध्यम्॥ ४४। ४५ ॥

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोषे श्रीमद्रायबहादुरभार्गवप्रयागनारायणाज्ञया द्विजवरशक्तिधरविरचितायां रसालाख्यायां व्याख्यायां प्रथमःकाण्डः समाप्तिमगादिति शिवम्॥ १ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

रसालाख्यया व्याख्यया समेतः ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति—इह वक्ष्यमाणे द्वितीयकाण्डे साङ्गोपाङ्गैः अङ्गैर्मृच्छाखानगरादिभिरुपाङ्गैर्मृत्स्नावशादिभिः समेतैः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः, नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैरुपलक्षिताः वर्गाः उदिता वदितुमारब्धा इति ॥ १ ॥

स. स. स. स. स. स. स.
पृथ्वी **भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।**
स. स. स. स. स. स. स.
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः॥ २ ॥
स. स. स. स. स.
सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।
स. स. स. स. स. स. स. स.
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

भूरिति—भवति, भवत्यस्यां सर्वमिति वा भूः, भवतीति भूमिः—भूमी वा, न चलति अचलाः सन्त्यस्यामिति वा अचला, नास्त्यन्तोऽस्याः, अनन्तो धारकोऽस्त्यस्या वा अनन्ता, रस्यते, रसोऽस्त्यस्यामिति वा रसा, विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा, तिष्ठतीति स्थिरा, धरति विश्वम्, धराः सन्त्यस्यामिति वा धरा, धरतीति धरित्री, धरति, ध्रियते वा धरणी—धरणिर्वा क्षौतीति क्षोणी—क्षोणिर्वा, जिनातीति ज्या, कश्यपस्येयं काश्यपी, क्षियतीति क्षितिः, सर्वं सहत इति सर्वंसहा, वसुधनमस्त्यस्यामिति वसुमती, वसु दधातीति वसुधा, ऊर्णोति—ऊर्णूयते वेत्युर्वी, वसु धारयतीति वसुंधरा, गां जलं त्रायते—गोत्राः

---

१ "मृगशब्द आरण्यपशुमात्रपरः "आरण्याः पशवो मृगाः" (इति स्मृतेः) आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षादीनि । मृगानत्तुं शीलं यस्येति मृगादी सिंहस्ताच्छील्ये णिनिर्वा ॥

शैलाः सन्त्यस्यामिति वा गोत्रा, कौति–कवते–कूयते वेति कुः, प्रथते इति पृथिवी-पृथवी–पृथ्वी, क्षमते क्ष्मा–क्षमापि, अवति, अव्यते वा अवनिः–अवनी वा, मेद-मस्त्यस्यामिति, मेद्यतीति वा मेदिनी, मह्यते, महीयते वा महिः–मही–महीश्चेति सप्तविंशतिर्भूमिकायाः ॥ २ । ३ ॥

स. स. स. स.

मिट्टी / अच्छी मिट्टी — मृन्मृत्तिका(प्रशस्ता तु)मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ।

स. पु. स.

सर्वसस्ययुक्त / खार मिट्टी — उर्वरा ''सर्वसस्याढ्या''स्यादूषःक्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

मृदिति–मृद्यते मृत्, मृदा, मृत्तिः, मृदेव मृत्तिकेति द्वे मृदायाः । प्रशस्ता मृत्तिका मृत्सा–मृत्स्ना चेति द्वे प्रशस्तमृदायाः । सर्वाणि च तानि सस्यानि च तैराढ्या मृत् ऋच्छति, ईर्यते वा अरा उरूणामरा, उर्व्यते उर्वस्तं राति, उरुश्चासौ वरा च उर्व वरा वेति उर्वरा स्यादित्येकं सर्वसस्याढ्यमृदः । ऊषतीति ऊषः, क्षारयतीति क्षारा, क्षारा चासौ मृत्तिका चेति द्वे क्षारमृदायाः ॥ ४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. न. स.

ऊसर / कृत्रिम स्थान — ऊषवानूषरो(द्वावप्यन्यलिङ्गौ) स्थलं स्थली ।

पु. पु. पु.स.न. पु.स.न.

मरुस्थल / जंगल — (समानौ)मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते(समे) ॥ ५ ॥

स. पु. न. न. न.

जगत् या भूतल — (त्रिष्वथो) जगतीलोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

ऊषवानिति–ऊषोऽस्त्यस्मिन्निति ऊषवान्, ऊषोऽस्त्यस्येति ऊषरः द्वावपि अन्यलिङ्गौ स्यातामिति द्वे ऊषरस्य । स्थलतीति स्थलम्, स्थली अकृत्रिमा कृत्रिमास्थलेति द्वे स्थलस्य । म्रियन्ते भूतान्यस्मिन्निति मरुः, धन्व्यतेऽस्मादिति धन्वा उभौ समानौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे निर्जलदेशस्य । खिलति खिल्यते वास्मिन्निति खिलम्, न प्रहन्यते स्मेति अप्रहतम् द्वे समे समानार्थे त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यातामिति द्वे हलाद्यकृष्टस्य । अथ-विति–गच्छतीति जगती, लोक्यत इति लोकः, विशन्त्यत्रेति विष्टपम्, पादिपाठे तु पिश्यते, पिष्यते वात्रेति पिष्टपः पुमानिति । भवन्त्यस्मिन्निति भुवनम्, गच्छतीति जगदिति पञ्च भूतलस्य ॥ ५ । ६ ॥

न.

भारत या वर्ष — (लोकोऽयं)भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

पु. पु.

सब देश / पूर्व उत्तर — देशः (प्राग् दक्षिणः) प्राच्य उदीच्यः(पश्चिमोत्तरः) ।

पु. पु. पु.

म्लेच्छदेश / मध्यदेश — प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेश(स्तु)मध्यमः ॥७॥

लोक इति–अयं जम्बूद्वीपनवमांशो लोकः भरतस्य राज्ञः इदं भारतम्, वृष्यते वर्षणं वा वर्षम् "उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्तति" रित्येकं भारतवर्षस्य । शरावत्या नद्या अवधेर्मर्यादाया: यः प्राग्दक्षिणः प्राचा सहितो दक्षिणो देशः प्राच्यां भवः प्राच्यः कथ्यत इत्येकं शरावतीपूर्वदक्षिणदेशस्य । तत एवावधेः पश्चिमोत्तरः पश्चिमेन सहितः उत्तरो देशः उदीच्यां भवः उदीच्यो भण्यते इत्येकं शरावतीपश्चिमोत्तरदेशस्य । प्रतिगतोऽन्तम्–प्रत्यन्तः, म्लेच्छानां देशो म्लेच्छदेशः " चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः पर" मिति द्वे शिष्टाचाररहितखशादिदेशस्य। मध्यश्चासौ देशश्चेति मध्यदेशः, मध्ये भवो मध्यमः " हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तित " इति द्वे मध्यदेशस्य ॥ ६ । ७ ॥

पु. पु.
आर्यावर्त **आर्यावर्तः पुण्यभूमि (र्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः) ।**
राज्य या देश स. पु. पु. पु. न.
देशयानगरग्राम **नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥**

आर्येति–विन्ध्यहिमागयोर्विन्ध्यहिमालययोर्मध्यं मध्यस्थलं आर्या आसमन्ताद् वर्तन्तेऽत्रेति आर्यावर्तः, पुण्या चासौ भूमिश्च, पुण्यस्य भूमिः, पुण्या भूमिर्यस्येति वा पुण्यभूमिः " आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरंगिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः" इति विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य। नियतो वर्तते–नियतं वा वर्तन्ते जना अत्रेति वा नीवृत्, जनः पदं वस्तु यत्रेति जनपदः इति द्वे जननिवासस्थानस्य। दिशति, दिश्यते वेति देशः, विसिनोति, विसीयन्तेऽत्रेति वा विषयः, उपवर्तन्तेऽत्रेति उपवर्तनमिति त्रीणि स्थानमात्रस्य ॥ ८ ॥

पु.स.न. पु.स.न.
नरसलकादेश **(त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये)नड्वान्नड्वल (इत्यपि) ।**
फफूलाकादेश पु.स.न. पु.स.न.
बहुवेतका **कुमुद्वान् (कुमुदप्राये) वेतस्वान् (बहुवेतसे) ॥ ९ ॥**

त्रिष्विति–आगोष्ठात् गोष्ठमभिव्याप्य त्रिषु त्रिलिङ्गयां ज्ञेयमिति । नडाः प्राया यत्रेति नडप्रायस्तस्मिन्, नडाः सन्त्यस्मिन्निति नड्वान्, नडाः सन्त्यत्रेति नड्वल इत्यपीति द्वे नडाधिकदेशस्य । कुमुदानि प्रायाण्यत्रेति कुमुदप्रायस्तस्मिन्देशे कुमुदानि सन्त्यत्रेति कुमुद्वानित्येकं कुमुदाधिकदेशस्य । बहवो वेतसा यत्रेति तस्मिन्देशे वेतसाः सन्त्यत्रेति वेतस्वानित्येकं बहुवेतसदेशस्य ॥ ९ ॥

पु.स.न. पु.स.न.
घासवालादेश **शाद्वलः (शादहरिते) (सजम्बाले तु) पङ्किलः ।**
कीचड़युक्त पु.स.न पु.स.न. पु.
सजल कछार **जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छ (स्तथाविधः)॥१०॥**

शाद्वल इति–शादहरिते शादैर्बालतृणैर्हरितस्तस्मिन्, शीयते–शीयतेऽस्मिन्निति वा शादो बालतृणमस्मिन्निति शाद्वलइत्येकं नवतृणप्रचुरस्य । जम्बालेन पङ्केन सहेति सजम्बालस्तस्मिन्देशे पङ्कोऽस्त्यस्मिन्निति पङ्किल इत्येकं सकर्दमदेशस्य । जलं प्रायं यत्रेति जलप्रायम्, अनुगता आपोऽत्रेति अनूपमिति द्वे जलाधिकदेशस्य । तथाविधो जलप्रायः कं जलं छ्यति परिछिनत्तीति कच्छः पुंसीत्येकं कच्छस्य ॥ १० ॥

स. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
बालूयुक्त कंकड़युक्त **स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ।**
पु.स.न.
बालूवाला **'देशएवादि' मावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥**

स्त्रीति–शृणाति शीर्यते वेति शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्यत्रेति वा शर्करा स्त्री स्यात् । शर्करास्त्यत्रेति शर्करिलः–शार्करः, शर्करावानिति चत्वार्यश्मप्रायमृदधिकस्य । तत्रादौ भवावादिमौ शर्करा–शर्करिलौ देशे एव नान्यत्र ' शार्करः ' शर्करावान् इतीमौ तु देशादेशयोः । एवं सिच्यते सिकता सास्त्यत्रेति सिकता, 'सिकतिलः' इतीमौ सिकतावति देश एवोन्नेयाविति सैकतः, सिकतावान् इति तु देशादेशयोरिति चत्वारि बालुकाबहुलदेशस्य ॥ ११ ॥

नदीमातृक **(देशो) नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।**
पु.स.न. पु.स.न.
देवमातृक **स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च (यथाक्रमम्) ॥ १२ ॥**

देश इति–नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च सम्पन्नैः व्रीहिभिर्धान्यैः पालितो देशः नदीमातास्येति नदीमातृकः, देवो मातास्येति देवमातृकश्च यथाक्रमं स्यादित्येकैकम् ॥ १२ ॥

पु.स.न. पु.स.न.
नीतिमान्राजा राजाज्ञायुक्त **सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्या(त्ततोऽन्यत्र) राजवान् ।**
गैयों का स्थान न. न. न.
पहला स्थान **गोष्ठं गोस्थानकं (तत्तु) गौष्ठीनं (भूतपूर्वकम्) ॥ १३ ॥**

सुराज्ञीति–शोभनो राजा यत्रेति सुराजा तस्मिन् देशे शोभनो राजास्त्यत्रेति राजन्वान् स्यादित्येकं सुराजयुक्तदेशस्य । ततोऽन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे राजास्त्यत्रेति राजवानित्येकं सामान्यराजयुक्तदेशस्य । गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति गोष्ठम्, गवां स्थानं गोस्थानं तदेव गोस्थानकमिति द्वे गोष्ठस्य । भूतपूर्वकं पूर्वं भूतं यद्गोष्ठं तत् गौष्ठीनं स्यादित्येकं भूतपूर्वगोस्थानकस्य ॥ १३ ॥

स. पु. पु. स.
नदी पहाड़ के निकटकी भूमि **पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ (स्त्रियां पुमान्) ।**
पुल पु. पु. पु.न.
व्यमौर **वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं (पुंनपुंसकम्) ॥ १४ ॥**

पर्यन्तेति-पर्यन्ते भूः पर्यन्तभूः, परितः सरन्त्यत्रेति परिसर इति द्वे नद्यादिसमीपभूमेः । स्त्रियां वर्तमानायामालौ सिनोति-सीयते वेति सेतुः पुमान्स्यात् । आ अलन्त्यम्भः, अल्यतेऽनयेति आलिः, आली वेति द्वे पुलस्य । वामैर्वामं वा लूयते-वामलूरः, न अकति, नम्यते भूरनेन वेति नाकुः, वलन्ते प्राणिनोऽत्रेति वल्मीकं पुंनपुंसकं स्यादिति त्रीणि पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य ॥ १४ ॥

न. न. पु. पु. पु. स. स.

सड़क या रास्ता **अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।**

स. स. स. स. स.

सरणिः पद्धतिः पद्यावर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति-अयन्ते ईयतेऽनेन वेत्ययनम्, वर्तन्तेऽनेनेति वर्त्म, मार्ग्यते, मृज्यते विमृणीक्रियते पादैरिति वा मार्गः, अत्ति पथिकबलमिति अध्वा, पतन्त्यनेन-पथन्तेऽनेनेति वा पन्थाः, वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषात् पथइत्यदन्तोपि । पद्यतेऽनयेति पदवी, पदविर्वा । सरन्त्यनयेति सृतिः, सरति, स्त्रियते, शृणाति, शीर्यते वेति सरणिः, शरणिस्तालव्यादिरपि, पादाभ्यां हन्यते पद्धतिः, पादाय हिता पद्या, वर्तन्तेऽनयेति वर्तनी-वर्त्मनी च । एकः पादोऽस्यामिति एकपदी, एकपादपीति द्वादश मार्गस्य॥१५॥

पु. पु. पु.

अच्छी रास्ता **अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथ(श्चार्चितेऽध्वनि) ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

कुमार्ग **व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः (समाः)॥१६॥**

अतीति-अर्चिते पूजिते अध्वनि मार्गे अत्यर्चितः पन्थाः अतिपन्थाः, शोभनः सुपूजितः पन्थाः सुपन्थाः, सँश्चासौ पन्थाश्चेति सत्पथ इति त्रीणि शोभनमार्गस्य । विरुद्धोऽध्वा व्यध्वः, दुष्टोऽध्वा दुरध्वः-विरुद्धः पथो विपथः, कुत्सितोऽध्वा कदध्वा, कुत्सितः पथः कापथः-कुपथोपि एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गकाश्चेति पञ्चकुपथस्य ॥ १६ ॥

अमार्ग पु. न. न. न.

चौराहा **अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।**

दूर या शून्य न. पु. न.

दुर्गममार्ग **प्रान्तरं(दूरशून्योऽध्वा)कान्तारं (वर्त्मदुर्गमम्) ॥१७॥**

अपन्था इति-पथोऽभावः अपन्थाः, अपथम् उभे तुल्ये समानार्थे स्यातामिति द्वे मार्गाभावस्य । शृङ्गं प्राधान्यमटतीति शृङ्गाटकम्, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथमुभे तुल्ये स्यातामिति द्वे चतुष्पथस्य । दूरश्चासौ शून्यश्चेति दूरशून्योऽध्वा मार्गः प्रकृष्टमन्तरमत्रेति प्रान्तरमित्येकं दूरशून्यमार्गस्य । दुर्गमं वर्त्म मार्गः कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः कान्तस्तमृच्छतीति कान्तारमित्येकं दुर्गममार्गस्य ॥ १७ ॥

दो कोस स. पु. न. पु.
चार सौ हाथ **गव्यूतिः (स्त्री) क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम्।**
राजमार्ग पु. न. न.
पुरमार्ग **घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम्॥ १८ ॥**

इति भूमिवर्गः॥

गव्यूतिरिति—क्रोशयुगं क्रोशद्वयं यवनंयूतिः गोर्यूतिः गव्यूतिः स्त्री स्यादित्येकं गव्यूतेः। अथवा गव्यूतिः स्त्री स्यात्, क्रोशयोर्युगं क्रोशयुगमिति द्वे क्रोशद्वयस्य। किष्कूनां हस्तानां चतुःशतं चतुर्गुणं शतमिति वा नल्यते इति नल्वः स्यादित्येकं चतुःशतहस्तस्य। घण्टोपलक्षितः पन्थाः, घण्टानां पन्था इति वा घण्टापथः, संसरन्त्यत्रानेन वा संसरणमिति द्वे राजमार्गस्य। तत्संसरणं पुरस्य चेद्भवति तदा उपनिष्किरन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्यत्र, उपनिःकीर्यते सैन्यैर्हन्यते वेत्युपनिष्करमित्येकं पुरमार्गस्य ॥ १८ ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

अथ पुरवर्गो व्याख्यायते॥

स. स.न. स.न. न. न.
नगर या नगरी, **पूः (स्त्री) पुरी नगर्यौ (वा) पत्तनं पुटभेदनम्।**[2]
उपनगर या न. पु.
शाखानगर, **स्थानीयं निगमो[3] "ऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम्" ॥ १ ॥**
न. स. पु.
वेश्या का घर **तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः।**

पूरिति—पिपर्ति—पूर्यते वेति पूः स्त्री स्यात्, पुरतीति पुरी, नगाः सन्त्यत्रेति नगरी उभे वा स्त्रियौ स्याताम् पक्षे पुरम्, नगरम्, पतन्ति जना यत्रेति—पत्तनम्, पटन्तीति विग्रहे तु पट्टनमपि। पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्रेति पुटभेदनम्, स्थानाय हितं स्थानीयम्, नितरां गच्छन्तीति निगम इति सप्त नगरस्य। मूलनगरं राजधानी ततोऽन्यत् यत् पुरं तत् शाखेव नगरं शाखानगरमित्येकं शाखानगरस्योपनगरस्य वा। विशन्त्यत्रेति वेशः, वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानं वेश्याजनसमाश्रय इति द्वे वेश्यानिवासस्य ॥१।३॥

बाज़ार पु. स. पु.स. स.
हाट आदि **आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥**
भीतरकीरास्ता स. स. स. पु. पु.न.
खाई **रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयोवप्र (मस्त्रियाम्)।**

---

१ धनुर्हस्तचतुष्टयम्, द्वाभ्यां धनुस्सहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषित (इति शब्दार्णवः) ॥
२ पट्टनं पुटभेदनमिति वाचस्पतिः ॥
३ "निगमाः पूर्वणिग्वेदनिश्चयाध्ववणिक्पथाः (इति हैमः) ॥

आपण इति—आसमन्तात्पण्यायन्तेऽत्र, पण्यन्तेऽत्र वेत्यापणः, निषीदन्ति जना अस्यामिति निषद्या तस्यामिति द्वे हट्टस्य। विपण्यन्तेऽत्रेति विपणिः, पण्यानां वीथी सैव पण्यवीथिकेति द्वे हट्टशून्यविक्रयस्थानस्य। रथं वहतीति रथ्या, प्रतोलयतीति प्रतोली, विशेते इति विशिखेति त्रीणि ग्राममध्यमार्गस्य। चीयते इति चयः, उप्यतेऽत्रेति वप्रम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति द्वे प्राकाराधारस्य ॥ २ । ½ ॥

पु. पु. पु. न.

घेर घिरा भीति **प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं (प्रान्ततो वृतिः) ॥ ३ ॥**

या दीवाल स. न. न.

पत्थर वा हड्डी आदि की **भित्तिः (स्त्री) कुड्यमेडूकं (यदन्तर्न्यस्तकीकसम्)।**

प्राकार इति—प्रक्रियत इति प्राकारः, वृणोतीति वरणः, सल्यते—शल्यते वा सालः-शालश्चेति त्रीणि प्राकारस्य। प्रान्ततो वरणं वृतिः प्रागेव प्राचीनम्, प्राचीयत इति प्राचीरमिति वेत्येकं ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य। भिद्यते इति भित्तिः स्त्री स्यात्। कुडयते इति कुड्डिस्तस्यां साधु कुड्यम्, कौ द्योतत इति वा कुद्यमिति द्वे कुडयस्य। अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दार्ढ्यार्थं यत्रेति अन्तर्न्यस्तकीकसं यत्तत् ईडयते एडूकम्, एडुकम्—एडोकं चेत्येकमस्थ्यादिमयकुडयस्य ॥ ३ । ½ ॥

न. पु. न. न. न. न. न.

घर **गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्मनिकेतनम् ॥ ४ ॥**

न. न. न. न. न. न.

निशान्तवस्त्यसदनं भवनाऽऽगारमन्दिरम्।

पु. पु. पु. पु.

गृहाः (पुंसि च भूम्न्येव) निकाय्यनिलयाऽऽलयाः ॥ ५ ॥

पु. पु.स. स. स. न.

कचहरी चौक **वासः कुटी (द्वयोः) शाला सभा संजवनं (त्विदम्)।**

न. स. पु. न.स.

झोपड़ी **चतुःशालं (मुनीनां तु) पर्णशालोटजो (ऽस्त्रियाम्) ॥ ६ ॥**

गृहमिति—गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम्, गेन गणेशेन ईह्यते काम्यते, गो गणेशो गन्धर्वो वा ईहा ईप्सिता यस्मिन्वेति गेहमस्त्रीति। उदूर्ध्वमवसीयते स्मेति उदवसितम्, विशन्त्यत्रेति वेश्म, सीदन्त्यत्रेति सद्म, निकेत्यतेस्मिन्निति निकेतनम्, निशायामम्यते स्मेति निशान्तम्, वसनं वस्तिस्तत्र साधु वस्त्यम्, सीदन्त्यत्रेति सदनं सादनमपि। भवन्त्यत्र भवनमस्त्यत्रेति वा भवनम्, आअगयन्ते आगास्तानृच्छतीत्यागारम् अगारं वा "गृहशब्दो भूम्न्येव पुंसि चात्क्लीबे" निचीयते धान्यादिकमत्रेति निकायो—निकाय्यो वा निलीयतेऽत्रेति निलयः, आलीयतेऽत्रेत्यालयः, वसन्त्यत्रेति वासः, कुटति

कुटिलीभवतीति कुटी, कुटिर्वा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, शलन्त्यत्रेति शाला सह भान्त्यत्रेति सभा इति त्रिंशतिः सदनस्य। इदं संजवन्त्यत्रेति संजवनम्, चतस्रः शालाः समाहृता इति चतुःशालम्—चतुःशाला वेति द्वे अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य। मुनीनान्तु पर्णनिर्मिता शाला पर्णशाला, "उटस्तृणपर्णादि" स्तस्माज्जायते उटजः अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यादिति द्वे मुनीनां कुटेः ॥ ४। ६ ॥

यज्ञवेदी, अश्वशाला — न. चैत्यम् आयतनं (तुल्ये) वाजिशाला (तु) स. मन्दुरा।
सुनार आदिका घर, जलशाला, प्याऊ — न. आवेशनं स. शिल्पिशाला स. प्रपा स. पानीयशालिका ॥ ७ ॥

चैत्यमिति—चीयत इति चित्या तस्या इदं चैत्यम्, आयतन्तेऽत्रेति आयतनमुभे तुल्ये समानार्थे समानलिङ्गके चेति द्वे यज्ञस्थानस्य उद्देश्यवृक्षस्य वा। वाजिनां शाला वाजिशाला, मदन्तेऽत्रेति मन्दुरेति द्वे अश्वशालायाः। आविशन्त्यत्रेति आवेशनम्, शिल्पिनां शाला शिल्पिशाला, शिल्पस्य शाला वेति द्वे शिल्पिशालायाः। प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा, पानीयस्य शाला सैव पानीयशालिकेति द्वे पानीयशालायाः ॥ ७ ॥

पाठशाला, मद्यघर — पु. मठ (श्छात्रादिनिलयो) स. गञ्जा (तु) न. मदिरागृहम्।
घर का मध्य, सोवरि — न. गर्भागारं न. वासगृहम् न. अरिष्टं न. सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

मठ इति—छात्रोऽन्तेवासि आदिर्येषां परिव्राजकक्षपणकादीनां तेषां निलयः स्थानं मठन्त्यत्रेति मठः कथ्यत इत्येकं छात्रादिगृहस्य। गजन्त्यस्यामिति गञ्जा, मदिराया गृहं मदिरागृहमिति द्वे मद्यसन्धानगृहस्य। गर्भ इवागारं गर्भागारम्, वासस्य गृहं वासगृहमिति द्वे गृहमध्यभागस्य। नास्ति रिष्टमत्र, न रिष्यते स्म हिंस्रैरिति वा अरिष्टम्, सूतैव सूतिका, सूतका वा तस्या गृहं सूतिकागृहमिति द्वे सूतिकानिवासस्य। चत्वारः पर्य्याया इत्यन्ये ॥ ८ ॥

झरोखा, मण्डप — न. वातायनं पु. गवाक्षोऽथ पु.न. मण्डपो (ऽस्त्री) पु. जनाश्रयः।
धनियों का घर, देवालय, महल — न. हर्म्यादि "धनिनां वासः" पु. प्रासादो (देवभूभुजाम्) ९॥

वातायनमिति—ईर्यतेऽनेनेत्ययनं वातस्यायनं वातायनम्, गवामक्षीव गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्याप्नुवन्त्येतमनेन वा गवाक्ष इति द्वे जालकस्य। अथेति—मण्डनं मण्डस्तं पाति पिबतीति वा मण्डपः अस्त्री स्यात्। जनानामाश्रयो जनाश्रय इति द्वे मण्ड-

१ भाष्येतु वा सूतक.पुत्रिकावृन्दारकाणामित्युपलभ्यते ॥

पस्य। धनिनां धनवतां वासो निवासः हरति मनोहर्म्यम् आदिना स्वस्तिकाद्येकंधनवद्-गृहस्य। देवानां भूभुजां च गृहं। प्रसीदति मनोऽत्रेति प्रासाद इत्येकं देवनृपालयस्य॥९॥

पु.न. न. स. स.

राजघर **सौधो(ऽस्त्री)राजसदनमुपकार्योपकारिका।**

डेरा या तंबू पु.न. पु.न. पु.न.

गृह भेद **स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोपि च॥ १०॥**

पु.न.

विच्छन्दक "प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम्"।

सौध इति–सुधालेपोऽस्यास्तीति सौधः अस्त्री स्यात्। राज्ञः सदनं सदनानां राजेति वा राजसदनमिति द्वे राजगृहस्य। उपक्रियते इत्युपकार्या उपकारयतीति विग्रहे तु उपकारीत्यपि, उपकरोतीति उपकारिकेति द्वे राजगृहसामान्यस्य। स्वस्ति क्षेमं कायतीति स्वस्तिकः सर्वतोभद्रमत्रेति सर्वतोभद्रः, नन्दयतीति नन्दी आवर्तोत्रेति नन्द्यावर्तः आदिना रुचकवर्धमानादिपरिग्रहः। विशिष्टं छन्दोऽत्र, विशिष्टाञ्छन्दयतीति विच्छन्दकः, विच्छर्दयतीति विच्छर्दकोपि एते ईश्वरसद्मनां प्रभेदा भवन्ति हीतीश्वरगृहविशेषाणां पृथगेकैकम्॥ १०। ३॥

न. न.

रनिवास **"स्त्र्यगारं भूभुजा"मन्तःपुरं स्यादवरोधनम्॥ ११॥**

पु. पु. पु. पु.न.

अटा **शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षोममस्त्रियाम्।**

दरवाजे के पु. पु. पु.

बाहर का चौतरा या चौपार **प्रघाणप्रघणालिन्दा 'बहिर्द्वारप्रकोष्ठके'॥ १२॥**

स्त्रीति–भूभुजां भूपालानां स्त्र्यगारम्, स्त्रीणामागारं अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहमन्तःपुरम्, अवरुध्यन्तेऽत्रेत्यवरोधनम्, शुद्धा उपधा शुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्येति शुद्धान्तः, अवरुध्यन्तेऽत्रेत्यवरोधः स्यादिति चत्वार्यन्तःपुरस्य। अट्यते, अट्टयति वा अट्टः, क्षुवन्त्यत्रेति क्षोममस्त्रियां स्यात् क्षोममेव क्षौमोपीति द्वे हर्म्याद्युपरिगृहस्य बहिर्द्वारप्रकोष्ठके प्रहण्यते प्रघाणः–प्रघणश्च। अल्यते भूष्यत इत्यलिन्दः–आलिन्दोपीति त्रीणि द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य॥ ११। १२॥

स. स. न. न. न.

देहली **गृहावग्रहणी देहल्यङ्गनं चत्वराजिरे।**

आंगन स.

मस्तकपट्टी **'अधस्ताद्दारुणि'शिला नासा 'दारूपरिस्थितम्'॥१३॥**

---

१ "उपकार्युपकारिका" इति द्विरूपकोषदर्शनादुपकारीत्यपि॥

गृहेति–गृहमवगृह्यतेऽनयेति गृहावग्रहणी, देहनं देहो गोमयाद्युपलेपस्तं लातीति देहलीति द्वे देहल्याः। अङ्गन्त्यत्रेति अङ्गनम्, पृषोदरादित्वादङ्गणमपि। चत्यत इति चत्वरम्, अजन्त्यत्रेत्यजिरमिति त्रीणि चत्वरस्य। अधस्ताद्दारुणि शिलतीति शिला–शिलः–शिलीत्यकं द्वारस्तम्भाधस्थकाष्ठस्य, दारूपरिस्थितं नासयते नासेत्येकं द्वारस्तम्भोपरिस्थकाष्ठस्य॥ १३॥

न. न. न. पु.

खिड़की, गुप्तद्वार **प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारन्तु पक्षकः।**

घरके छाने का सामान छावना पु.न. न. पु. न. स.

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते(ऽथ) पटलं छदिः॥ १४॥

प्रच्छन्नमिति–प्रकर्षेण छन्नं द्वारमिति प्रच्छन्नम्, अन्तः स्थितं द्वारमन्तर्द्वारं स्यादिति द्वे गुप्तद्वारस्य। पक्षे पार्श्वे द्वारम्पक्षद्वारम्, पक्ष इव पक्षक इति द्वे पार्श्वद्वारस्य। वलत्यावृणोति भित्त्यादि वलीकं वलीकश्च। नितरां ध्रियते निश्चयेन धरति जलमिति वा नीध्रम्, पटलस्य छदिषः प्रान्तस्तस्मिन्निति त्रीणि वलीकस्य। अथेति–पटं लाति, पटत्युदकमिति वा पटलम्, छादयतीति छदिः, पटम्, चालमप्यत्रेति द्वे पटलस्य॥ १४॥

स. स.

धरनि, कूवा या **गोपानसी (तु) वलभी (छादने वक्रदारुणि)।**

छज्जा, कबूतरों का घर स. पु.न.

कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं (पुंनपुंसकम्)॥ १५॥

गोपेति–गोपायति, गवां गोभिर्वा पानं गोपानं तत्स्यति निवर्तयति वा गोपानसी, वलतीति वलभी, वलभिरपीति उभे वक्राणि दारूणि यस्मिन् तस्मिञ्छादने वर्तेते इति द्वे कुडयेपु छादनार्थं दत्तस्य वक्रकाष्ठस्य, पटलाधारवंशपञ्जरस्य वा। पालयतीति पालिका, कपोतानां पालिका तस्याम्, विशेषेण टङ्कयन्तेऽत्रेति विटङ्कं पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे गृहप्रान्ते रचितकपोतस्थानस्य॥ १५॥

मोहरा या द्वार स. न. पु. स. स.

वेदी या चौतरा **(स्त्री)द्वाद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका।**

बाहिरी फाटक पु. न. न. न. न.

नगरका फाटक **तोरणो(ऽस्त्री) बहिर्द्वारं पुरद्वारन्तु गोपुरम्॥ १६॥**

स्त्रीति–द्वारयति द्वार्यते वा द्वाः स्त्री स्यात्, द्वारयतीति द्वारम्, प्रतिह्रियते आह्रियत इति प्रतीहारः स्यादिति त्रीणि द्वारस्य। विगतातर्दिर्हिंसाऽस्या इति वितर्दिः, विदन्त्यस्यामिति वेदी–वेदिर्वा सैव वेदिकेति द्वे प्राङ्गणादिकृतस्योपवेशस्थानस्य। तुरन्त्यत्र, तुतुरत्यनेनेति वा तोरणः अस्त्री स्यात्। बहिश्च तद्द्वारं चेति बहिर्द्वारमिति द्वे द्वारबाह्यभागस्य। पुरस्य द्वारं पुरद्वारम्, गोभिः पुरं गाः पुरतीति वा गोपुरमिति द्वे नगरबाह्यभागस्य॥ १६॥

पुः

सुखसेश्रानेजाने के लिये बनी मिट्टीकीसीढ़ी ‘ कूटं पूर्द्वारि य ’ द्धस्तिनखस्तस्मि(न्नथ त्रिषु) ।

पु.स.न. पु.स.न. न.स.

केवार, बेंवड़ा कपाटमररं(तुल्ये)तद्विष्कम्भोऽर्गलं (न ना)॥ १७ ॥

कूटमिति—पूर्द्वारि यत्कूटं तस्मिन् हस्तिनो नख इव हास्तिना न खन्यत इति वा हस्तिनख इत्येकं पुरद्वारे अवतरणार्थं कृतस्य क्रमनिम्नस्य मृत्कूटस्य । अथेति—त्रिषु भवन्ति, कं वातं शिरो वा पाटयति कपाटम्, कं वातं बटतीति कवाटमिति वा ऋच्छति, इयर्ति वा अररम् अरमृच्छतीति अररिर्वा उभे तुल्ये समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे कपाटस्य । तत्कपाटं विष्कभ्नातीति तद्विष्कम्भः, अर्ग्यत इत्यर्गलं ना पुंलिङ्गो नेत्येकं कपाटरोधनकाष्ठस्य ॥ १७ ॥

सीढ़ी काठआदि न. न. स. स.

की सीढ़ी आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

बढ़नी या झाड़ू स. स. पु. पु.

कूड़ा, करकट संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोवकर (स्तथा) ॥ १८ ॥

आरोहेति—आरुह्यतेऽनेनेत्यारोहणम्, सह विद्यमान उपउपरि आनो गमनमनेनेति सोपानमिति द्वे पाषाणादिकृतसौधाद्यारोहणमार्गस्य । नियता श्रेणिः पंक्तिरत्रेति निश्रेणिः, अधिरुह्यतेऽनयेत्यधिरोहणीति द्वे काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य । संमृज्यतेऽनयेति संमार्जनी, शोध्यतेऽनयेति शोधनी स्यादिति द्वे संमार्जन्याः । संकीर्यते संकरः-संकारश्च तथा अवकीर्यत इत्यवकरः, अवकारश्चेति उभौ क्षिप्ते धूल्यादौ स्यातामिति द्वे अवकरस्य ॥ १८ ॥

निकलनेके द्वार न. न. पु. पु.

अच्छा स्थान ‘ क्षिप्ते ’ मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः ।

ग्राम या गांव घर पु. पु. स. पु.न.

बनाने की भूमि (समौ) संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तु (रस्त्रियाम्)॥१९॥

मुखमिति—खन्यते इति मुखम्, निःसरन्त्यनेनेति निःसरणमिति द्वे निर्गमनप्रवेशमार्गस्य । संनिविशन्तेऽत्रेति संनिवेशः, कर्षणान्निर्गतो निकर्षण इति द्वे पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य । संवसन्त्यत्रेति संवसथः, ग्रसते इति ग्रामः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे ग्रामस्य । वेश्मनो भूः वेश्मभूः, वसन्त्यत्रेति वास्तुः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति द्वे गृहरचनावच्छिन्नभूमेः ॥ १९ ॥

गोंयड़ या पड़ोस पु. न. स. स.

डांड़ या सीमा ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे (स्त्रियामुभे) ।

अहीरों का गांव पु. स. पु. पु.

जंगलियों का गांव घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥

१ “ डित्खनेर्मुट् चोदात्तः ” इत्यत्र आदेर्मुडागमः ॥

ग्रामेति–ग्रामस्य अन्तो ग्रामान्तः, शल्यमुपगतमुपशल्यम्, उपकण्ठमपि स्यादिति द्वे ग्रामादिसमीपदेशस्य। सीयते इति सीमा, सीमानौ, डाबुभाभ्यामिति पक्षे डाप् सीमा, सीमे रमावत्।(आघाटोप्यत्र) उभे स्त्रियां स्यातामिति द्वे सीमायाः। घोषन्ति गावोऽत्रेति घोषः, आभीराणां पल्ली (ग्रामः) आभीरपल्ली–आभीरपल्लिरपि इति द्वे गोपग्रामस्य। पचन्तीति पचः, कणान्तीति कणाः पचः कणा यत्रेति पक्कणः, शबं रान्तीति शबरास्तेषामालयः शबरालय इति द्वे शबरालयस्य ॥ २० ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

अथ शैलवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पर्वत **महीध्रेशिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र इति–महीं धरतीति महीध्रस्तस्मिन्, शिखरमस्यास्तीति शिखरी, क्ष्मां बिभर्तीति क्ष्माभृत्, ह्रियते हार्यः न हार्योऽहार्यः, धरतीति धरः, पर्वाणि सन्त्यत्र, पर्वतीति वा पर्वतः, अत्ति अद्यते वेत्यद्रिः, गां त्रायते इति गोत्रः, गिरतीति गिरिः, ग्रसत इति ग्रावा, न चलतीत्यचलः, प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्रेति शैलः, शिलाभिरुच्चीयत इति शिलोच्चय इति त्रयोदश पर्वतस्य ॥ १ ॥

पृथ्वीको घेरेहुआ पर्वत, त्रिकूट जिसपर लंका बसती है

पु. पु. पु. पु.

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककु (त्समौ) ।

अस्ताचल, उदयाचल

पु. पु. पु.

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः (पूर्वपर्वतः) ॥ २ ॥

लोक इति–लोकनं लोकः, न लोकोऽलोकः लोकालोकौ प्रकाशान्धकारावत्र स्तो लोकालोकः, चक्रं भूमण्डलं वलते, चक्राकारेण वाडते, चक्रवालमस्यास्तीति वा चक्रवालः, चक्रवाडोपीति द्वे लोकालोकस्य। त्रीणि कूटान्यस्येति त्रिकूटः, त्रीणि ककुत्सदृशानि शृङ्गाण्यस्येति त्रिककुत्, उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य । असति स्म, अस्यते स्मेति वा अस्तः, चरन्त्यत्रेति चरमः पश्चिमः चरमश्चासौ क्ष्माभृदिति द्वे अस्ताचलस्य। उद्यन्ति ग्रहा अस्मादित्युदयः, पूर्वश्चासौ पर्वतश्चेति द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

पर्वतों के भेद **हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।**

न. पु.

गन्धमादन (मन्ये च हेमकूटादयो) नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति–हिममस्मिन्नस्तीति हिमवान्, निषीदतीति निषधः, विरुद्धं ध्यायति वीध्यते वेति विन्ध्यः, माल्याकारतास्यास्तीति माल्यवान्, परितो यात्रया दृश्यते पारियात्रः स एव पारियात्रकः, गन्धेन मादयतीति गन्धमादनम् । अन्ये चेति–हेम्नः कूटो राशिः हेमकूटः आदिशब्दान्मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्यादयो नगाः पर्वता ज्ञेया इति पर्वतभेदाः ॥ ३ ॥

पत्थर पहाड़ की चोटी बीहड़ या पर्वत से पानी गिरनेका स्थान

पु. पु. पु. पु. पु. स. स.

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्[1] ।

पु.न. न. न. पु. पु. पु.

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

पाषाणेति–पिनष्टि, पषत्यनेन पाषः, अणतीति अणः पाषश्चासावणश्चेति पाषाणः, प्रस्तृणातीति प्रस्तरः, गिरति–गृणाति, गरतीति ग्रः, अवतीति अवा, ग्रश्चासाववा चेति ग्रावा, उपलाति, पलतीति पलः ओः शम्भोः पलो बोधको वेत्युपलः, अश्नुते अश्मा, शिलतीति शिला, दृणातीति दृषदिति सप्त पाषाणस्य । कूटयति, कूटयते वेति कूटः अस्त्री स्यादिति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते । शिखां राति, शिखास्यास्तीति वा शिखरम्, शृणातीति शृङ्गमिति त्रीणि शिखरस्य । प्रपतन्त्यस्मादिति प्रपातः, न तटमत्रेत्यतटः, भृज्जति, भृज्ज्यते वेति भृगुः " प्रपातस्तु तटो भृगु " रिति पाठे तु प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुरिति त्रीणि प्रपातस्य ॥ ४ ॥

पर्वतका बीच पर्वतोंकासमभूमागया किनारा झरनाकास्थान झरना

पु.न. पु.न. पु.न. पु.न.

कटकोऽस्त्री (नितम्बोऽद्रेः) स्नुःप्रस्थः सानु (रस्त्रियौ) ।

पु. न. पु. पु. पु.

उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

कटक इति–अद्रेः पर्वतस्य नितम्बो मध्यभागः कटति, कट्यते वेति कटक इत्येकं मेखलाख्यस्य पर्वतमध्यभागस्य । स्नौति जलम्, स्नातीति वा स्नुः 'पुमानेव' स्नुः, इति सर्वधरः । प्रतिष्ठन्तेऽत्रेति प्रस्थः, सनोति ददाति सुखमिति सानुरुभावस्त्रियौ स्यातामिति त्रीणि पर्वतसमभूभागस्य । उनत्ति जलेनेति उत्सः, प्रस्रवन्त्यापोऽस्मादिति प्रस्रवणमिति द्वे यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य । वारिणः प्रवाहो वारिप्रवाहः, निर्झरणं निर्झरः, झरणं झरः–झरा, झरी–झरिश्चेति त्रीणि उत्सान्निर्गतजलप्रवाहस्य पञ्चापि पर्याया वा ॥ ५ ॥

बनाईहुईगुफा बिना बनाई गुफा भारी पत्थर

स. पु.स. न. न. स.

दरी तु कन्दरो (वा स्त्री) देवखातबिले गुहा ।

पु.न. पु.

गह्वरं गण्डशैलास्तु "च्युताःस्थूलोपलागिरेः" ॥६॥

---

१ दृषत्पाषाणमात्रके निष्पेषणार्थपट्टेपि ॥

दरीति–दृणातीति दरी, केन जलेन दीर्यत इति कन्दरो वा विकल्पेन स्त्री स्यात् कन्दरा, कन्दर्यपीति द्वे कृत्रिमगृहाकारगिरिविवरस्य। खन्यते स्मेति खातम्, देवेन खातं देवखातम्, बिलतीति बिलम्, गूहति, गुह्यतेऽनयेति गुहा, गाह्यत इति गह्वरम्–गह्वरश्चेति चत्वारि अकृत्रिमगिरिबिलस्य। गिरेः पर्वतात् च्युताः पतिताःस्थूलाश्च ते उपलाश्चेति गण्डइव शैलाः शैलानां गण्डा इवेति वा गण्डशला भण्यन्त इत्येकं गण्डशैलस्य॥६॥

खानि पर्वतसमीपीछोटेपर्वत पहाड़ की निचलीभूमि,ऊपर की भूमि

स. पु. पु. पु.
खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः।
स. स.
उपत्यका "द्रेरासन्ना भूमि" "रूर्ध्व"मधित्यका[१]॥७॥

खनिरिति–खन्यत इति खनिः–खनी–खानिश्च स्त्रियां स्यात् आकुर्वन्त्यत्र,आकीर्यन्ते धातवोऽत्रेति वा आकर इति द्वे खानेः। पद्यन्ते एभिरिति पादाः, प्रत्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वतास्ते प्रत्यन्तपर्वता इति द्वे पर्वतसमीपवर्तिक्षुद्रपर्वतस्य। अद्रेः आसन्ना भूमिः उप आसन्ना उपत्यकेत्येकं पर्वतासन्नभूमेः। अद्रेरूर्ध्वं भूमिः अधि आरूढा अधित्यकेत्येकं पर्वतोर्ध्वभूमेः "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयो" रिति पाणिनिसूत्रेण सिद्धावेताविति॥ ७ ॥

पहाड़से उपजी वस्तु मनःशिला आदि व गेरू कुञ्ज

पु.
धातु'र्मनःशिलाद्यद्रे' र्गैरिक'न्तु' विशेषतः।
पु.न. पु.न.
निकुञ्जकुञ्जौ (वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे)॥ ८॥

इति शैलवर्गः॥

धातुरिति–अद्रेः मनश्शिलादि "सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला। गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः॥ गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः" दधाति शोभामिति धातुरित्येकं पर्वतोत्पन्नवस्तुनः। गिरौ भवमिति गैरिकं विशेषतो विशेषेण धातुः, धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वादित्येकं गैरिकस्य। लतादिपिहितोदरे नितरां कुञ्जन्त्यत्रेति निकुञ्जः, कावजनीति कुञ्जत्यत्रेति वा कुञ्जः उभौ क्लीबे वा स्यातामिति द्वे लतादिभिः पिहितस्थानस्य॥ ८॥

इति शैलवर्गविवरणम्॥

---

१ "अधित्यकायामिव धातुमय्यामिति" रघुः॥

अथ वनौषधिवर्गो व्याख्यायते ॥

वन या जंगल स. न. न. न. न. न.
बड़ावन **अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।**
घर के समीपी न. स. पु. पु.
बाग **महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥**

अटवीति—अटन्त्यत्रेति अटवी, अर्य्यत इत्यरण्यम्, विशेषेण पियन्त्यत्र, वेपन्तेऽत्रेति वा विपिनम्, गाह्यत इति गहनम्, कानयति दीपयतीति काननम्, वनतीति वनमिति षट् वनस्य । महच्च तदरण्यं च महारण्यम्, महदरण्यमरण्यानीति द्वे महावनस्य । गृहस्यारामाः गृहारामाः, कुटाद्गृहान्निष्क्रान्ताः निष्कुटा इति द्वे गृहोपवनस्य ॥ १ ॥

पु. न. न.
बनाया बाग **आरामः स्यादुपवनं (कृत्रिमं वनमेव यत्) ।**
स.
राजमन्त्री व वेश्या का बाग **" अमात्यगणिकागेहोपवने " वृक्षवाटिका ॥ २ ॥**

आराम इति—यत् कृत्रिमं वनं तदेव आरमन्त्यत्रेत्यारामः, उपगतं वनं उपवनं स्यादिति द्वे कृत्रिमवृक्षसमूहस्य । अमात्यो मन्त्री, गणिका वेश्या तयोर्गेहोपवनं तस्मिन् वटति, वट्यते वा वाटिका, वृक्षाणां वाटिका वृक्षवाटिकेत्येकं मन्त्रिणो वेश्यायाश्च गृहस्थोपवनस्य ॥ २ ॥

पु. न.
राजा का बाग **(पुमानाऽ)ऽक्रीड उद्यानं "राज्ञःसाधारणं वनम्" ।**
न.
रानी का बाग **'स्यादेतदेवं' प्रमदवन " मन्तःपुरोचितम् " ॥ ३ ॥**

पुमानिति—राज्ञो यत्साधारणं वनं तत् आक्रीडन्त्यत्रेति आक्रीडः पुमान् स्यात्, उद्यान्त्यत्रेत्युद्यानमिति द्वे राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य । अन्तःपुरोचितं यद्वनं तदेव प्रमदानां वनं प्रमदवनं स्यादित्येकं यत्र सस्त्रीको राजा क्रीडति तस्य वनस्य ॥ ३ ॥

पंक्ति या पांति स. स. स. स. स. स. स.
लेखा या लकीर **वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणीलेखास्तु राजयः ।**
वन समूह स. पु. पु. पु.
अखुआ **वन्या (वनसमूहे)स्यादङ्कुरो (ऽभिनवोद्भिदि) ॥ ४ ॥**

वीति—विध्यत इति वीथी—वीथिर्वा, आलतीत्यालिः, आवलतीति आवलिः, पच्यत इति पङ्क्तिः, श्रीयते इति श्रेणीति पञ्च सान्तरपङ्क्तेः । लिख्यन्त इति लेखाः, राजन्तीति राजय इति द्वे निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधारणायाः । वनसमूहे वनानां निकरे

---

१ प्रविष्टः प्रमदावनमिति भट्टिः ॥

वनानां समूहो वन्येत्येकं वनसमुदायस्य। अथवा वनानां समूहो वन्या, वनानां समूहो वनसमूह इति द्वे वनसमूहस्य। अङ्क्यत इत्यङ्कुरः, उद्भिनत्तीति उद्भिद्, अभिनवश्चासा-वुद्भिच्चाभिनवोद्भिद् तस्मिन्निति द्वे अङ्कुरस्य ॥ ४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

वृक्ष या पेड़ **वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

[१]अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति—वृक्षति, वृश्चयते वा वृक्षः, मह्यां रोहतीति महीरुहः, शाखास्यास्ति अवश्यं शाखतीति वा शाखी, विटपः शाखा विस्तारोऽस्यास्तीति विटपी, पादैः पिबतीति पादपः, तरति, तरन्त्यनेन वा तरुः, अनसः शकटस्याकं गतिं हन्तीति अनोकहः, कुटतीति कुटः, सलति वायुना चलति, सल्यते वा सालः, पलाशानि सन्त्यस्येति पलाशी, द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुः, 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायाद्द्रुः शाखास्यास्तीति द्रुमः, न गच्छतीत्यगम इति त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥

वानस्पत्य पु. पु.

वनस्पति **वानस्पत्यः "फलैः पुष्पा" त्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः।**

ओषधी स. पु. पु.

फलवान् **[२]ओषध्यः ('फलपाकान्ताः')स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः॥६॥**

वानेति—पुष्पाज्जातैः फलैः वनस्य पतिर्वनस्पतिस्तस्मिन्भवो वानस्पत्यः स्यादित्येकं वानस्पत्यस्य। अपुष्पाज्जातैस्तैःफलैः वनस्पतिः स्यादित्येकं वनस्पतेः। फलपाक एव अन्तो यासां ताः ओषाः प्लोषा दीप्तयो वा धीयन्तेऽत्रेति ओषध्यः स्युरित्येकमोषध्याः। वन्धे साधुः वन्ध्यः, न वन्ध्योऽवन्ध्यः, फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः—फलग्रहिश्चेति द्वे फलसमये फलग्राहकस्य ॥ ६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बांझ **वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् फलिनः फली।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सफल **प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥**

पु.स.न. पु.स.न.

फूले हुए **फुल्लश्चैते विकसिते स्यु "रवन्ध्यादयस्त्रिषु"।**

वन्ध्य इति—वन्धे साधुरिति वन्ध्यः, न फलान्यस्येति अफलः, अवसन्नाः केशा यस्य सोवकेशो निष्केशोऽस्यास्तीति, अवकं शून्यमीष्टे तच्छीलो वेत्यवकेशीति त्रीणि वन्ध्यस्य। फलानि सन्त्यस्येति फलवान्, फलिनः, फली चेति त्रीणि फलसहितवृक्षस्य। फलति स्म फुल्लः प्रकर्षेण फुल्लः, प्रफुल्लतीति वा प्रफुल्लः, उत्फुल्लति उत्फलति स्म

१ अनोकहा कम्पितपुष्पगन्धिरिति रघुः ॥ २ यत्रान्या ओषधयो म्लायन्त इति श्रुतिः ॥

वेत्युत्फुल्लः, संफुल्लति संफलति स्म वेति संफुल्लः, व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मादिति व्याकोशः, कचतीति कचः,विगतः कचोऽस्मादिति विकचः, स्फुटतीति स्फुटः, अफाल्ली-दिति फुल्लः,व्यकासीदिति विकसित इत्यष्टौ प्रफुल्लवृक्षस्य। अवन्ध्यादयो विकसितान्ता-स्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युरिति ॥ ७ । ½ ॥

शाखापत्ररहित बोटा वृक्ष — स्थाणु(र्वा ना)ध्रुवः शङ्कु(र्ह्रस्वशाखाशिफः)क्षुपः ॥८॥
(पु.न. पु. पु. पु.)

शाखारहित या ठूंठ लता या बेल, — (अप्रकाण्डे) स्तम्बगुल्मौ वल्ली(तु)व्रततिर्लता ।
(पु. पु. स. स. स.)

फैली लता — (लता प्रतानिनी) वीरुद्गुल्मिन्युलप (इत्यपि) ॥ ९ ॥
(स. स. पु.)

स्थेति–तिष्ठतीति स्थाणुः वा विकल्पेन ना पुमान्स्यात्, ध्रुवतीति ध्रुवः, शङ्कतेऽस्मादिति शङ्कुरिति त्रीणि शाखापत्ररहितवृक्षस्य। शाखा च शिफा च ते ह्रस्वे शाखाशिफे यस्येति स क्षौतीति क्षुपः कथ्यत इत्येकं सूक्ष्मशाखामूलस्य शाखोटकादेः । न प्रकाण्डोऽस्येति तस्मिन् तिष्ठतीति स्तम्बः, गुडतीति गुल्म इति द्वे स्कन्धरहितस्य । वल्लते इति वल्ली-वल्लिरपि–वेल्लिश्च प्रतनोति, व्रतमिव करोतीति वा व्रततिः, लततीति लतेति त्रीणि लतामात्रस्य । शाखापत्रसंचयः प्रतानः सोऽस्त्यस्याः सा प्रतानिनी एतादृशी लता वीरुदादिशब्दत्रयवाच्या भवतीति । विरोचते विरुणद्धीति वा वीरुत्, गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्या गुल्मिनी, वलतीति उलप इति त्रीणि महालतायाः ॥ ८ । ९ ॥

वृक्ष व पर्वत की उँचाई — नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च (सः) ।
(पु. पु. पु.)

वृक्षका भाग — अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः १०
(पु.न. पु.)

नगेति–नगादयो वृक्षगिरिदेवालयादयस्तेषामारोहणमारोहो दैर्घ्यं स उच्छ्रयणमुच्छ्रायः, उत्सेधनमुत्सेधः, उच्छ्रयणमुच्छ्रयश्चेति त्रीणि वृक्षादिदैर्घ्यस्य । तरोर्वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखावधिः प्रकाण्डयते, प्रकाम्यते वेति पृषोदरादित्वात् प्रकाण्डः अस्त्री स्यात् स्कन्द्यते इति स्कन्धः " स्कन्धः स्यान्नृपतावंसे संपरायसमूहयोः। काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसोभिदि इति धान्तेषु मेदिनी" ति द्वे स्कन्धस्य ॥ १० ॥

शाखा बड़ीशाखा वृक्ष — (समे) शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।
(स. स. स. स. स. स.)

मूल बरोह ऊपरगई लता — (शाखाशिफा)वरोहः स्या"न्मूलाच्चाग्रंगता"लता॥११॥
(पु. स.)

सम इति–शाखति, शाख्यते वृक्षोऽनयेति शाखा, लततीति लता उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे शाखायाः। स्कन्धजा शाखा स्कन्धशाखा, शलतीति शालेति

द्वे स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशाखायाः। शेते इति शिफा, जटतीति जटेति द्वे जटारूपमूलस्य वटादेः शाखाया अवलम्बिनी शिफा (मूलम्) अवरोहतीत्यवरोहः स्यादित्येकमवरोहस्य। मूलादूर्ध्वंगता शिफा लता स्यात् मुकुटस्तु "प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह—तरुमूलात्प्रभृतिवृक्षाग्रपर्यन्तंगतागुडूच्यादिलताप्यवरोहः" स्यादित्येकमूर्ध्वगतलतायाः॥ ११॥

वृक्षकी चोटी, वृक्ष की जड़　न. न. पु न. न. पु. पु.
शिरोऽग्रं शिखरं (वा ना) मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः।
सार या हीर, बकला या छिलका　पु. पु. स. पु.न. पु.न.
सारो मज्जा(नरि)त्वक्(स्त्री)वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्॥१२॥

शिर इति—श्रीयन्त इति शिरः, अगतीत्यग्रम्, शिखां रातीति शिखरं वा ना पुमान् स्यादिति त्रीणि शिखरस्य। मूलतीति मूलम्, बध्नाति, बध्यते वा बुध्नः, अंघ्रिर्नाम यस्येत्यंघ्रिनामक इति त्रीणि मूलमात्रस्य। सरति कालान्तरमिति सारः, मज्जतीति मज्जा-नान्तो नरि पुंसि स्यात् लज्जावद्राजवन्मज्जामांससारास्थिसारयोरिति भागुरेरावन्तोपि मज्जोक्ता मज्जया सहेति द्विरूपकोशाच्चेति द्वे मज्जायाः। त्वचति तनोति तन्यते वेति त्वक् स्त्री स्यात्। वलते, वल्कयतीति वा वल्कम्, वलते, वल्कं लातीति वा वल्कलम् उभे अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यातामिति त्रीणि वल्कलस्य॥ १२॥

काठ, इन्धन　न. पु.न. न. न. न. न. स.
काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् (स्त्रियाम्)।
खोंखला, मंजरी　पु. पु.न. स. स.
निष्कुहः कोटरं (वा ना) वल्लरिर्मञ्जरिः (स्त्रियौ)॥१३॥

काष्ठमिति—काश्यत इति काष्ठम्, दीर्यत इति दारु (पुंनपुंसकयोर्दारुरिति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे काष्ठमात्रस्य। इन्धेऽग्निरनेनेतीन्धनम्, एधतेऽनेनेत्येधः, इध्यतेऽनेनेतीध्मम्, इध्यतेऽनेनेति एधः, समिध्यतेऽनयेति समित् स्त्रियां स्यादिति त्रीण्यग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः। द्वे यागादौ हूयमानकाष्ठस्य। (पञ्चापि पर्याया इति स्वामी) निश्चयेन कुहयते इति निष्कुहः, कुटनं कोटस्तं रातीति कोटरं वा ना पुमान्स्यादिति द्वे वृक्षादिरन्ध्रस्य। वल्लत इति वल्ल्—ऋच्छतीत्यरिः वल्लू चासावरिश्च वल्लनं वल्ल् तामृच्छतीति वा वल्लरिः—वल्लरी च, मञ्जुत्वमृच्छतीति मञ्जरिः—मञ्जरी चेत्युभे स्त्रियौ स्यातामिति द्वे वल्लरेः॥ १३॥

न. न. न. न. न. पु.
पत्ता, नया पत्ता **पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः (पुमान्)।**
पु.न. न. पु. पु.न.
डालोंका फैलना **पल्लवोऽ(स्त्री)किसलयं विस्तारो विटपोऽ(स्त्रियाम्)॥१४॥**

---

१ शिखरोऽस्त्रीद्रुमाग्रे चाद्रिशृङ्गपुलकाग्रयोः॥ (इति कोषान्तरम्)

पत्रमिति–पततीति पत्रम्, पलं मांसमश्नातीति पलाशम्, छद्यतेऽनेनेति छदनम्, दलतीति दलम्, पृणाति, पर्णयति, पिपर्तीति वा पर्णम्, छद्यते-छाद्यते वानेनेति छदः पुमान्स्यादिति षट् पत्रस्य। पद्भ्यां लूयते, पल्यते इति पल्, लूयत इति लवः, पल्चासौ लवश्चेति वा पल्लवः अस्त्री स्यात् (पुंसि क्लीबे च पल्लव इति व्याडिः) किञ्चित्सलतीति किसलयमिति द्वे नवपत्रस्य। विस्तरणं विस्तारः, विटानां पानम् विटान्पातीति वा विटपः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति द्वे शाखादिविस्तारस्य ॥ १४ ॥

न. न. न. न.

फल, गुच्छा, गोला (**वृक्षादीनां) फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम्।**

पु.स.न. पु.स.न.

फल, सूखाफल **(आमे फले)शलाटुःस्या 'च्छुष्के'वान(उभे त्रिषु)॥१५॥**

वृक्षेति–वृक्षादीनां फलतीति फलम्,सस्तीति सस्यम्, तालव्यादिपाठे तु शस्यत इति शस्यमिति द्वे फलस्य। वृणोतीति वृन्तम्, प्रसूयत इति प्रसवः, बध्यतेऽनेनेति बन्धनम्, प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनमिति द्वे पुष्पफलपत्रबन्धनस्य। आमे फले शलतीति शलः, अटतीति अटुः शलश्चासावटुश्चेति शलाटुः स्यादित्येकमामफलस्य। शुष्के फले वायति स्मेति वान्यते वा वानं स्यादित्येकं शुष्कफलस्य। उभे शलाटुवाने त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यातामिति ॥ १५ ॥

नई कली, पु. न. स. पु.

कली, फूलका **क्षारको जालकं 'क्लीबे' कलिका कोरकः (पुमान्)।**

गुच्छा, पु. पु. पु.न. पु.न.

फूलती कली **स्याद्गुत्सकस्तु स्तबकः कुड्मलो मुकुलो(ऽस्त्रियाम्)॥१६॥**

क्षारक इति–क्षरतीति क्षारकः, जलति, जालयति वा जालम्, जालमिवेति जालकं क्लीबे स्यादिति द्वे नवकलिकावृन्दस्य। कलयतीति कलिः सैव कलिका, कुर्यत इति कोरकः पुमान् "कोरकोऽस्त्रीकुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः" इत्यादि दर्शनात् क्लीबेपि स्यादिति द्वे अविकसितकलिकायाः। गुध्यतीति गुत्सः स एव गुत्सकःगुच्छकश्च, स्तूयते, तिष्ठतीति वा स्तबक इति द्वे विकासोन्मुखकलिकायाः, कलिकादिकदम्बस्य वा। कुडति, कुडयते वा कुड्मलः कुटति कुट्यते वा कुट्मलश्च, मुञ्चति कलिकात्वमिति मुकुलः उभौ अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यातामिति द्वे ईषद्विकासोन्मुखकलिकायाः॥ १६ ॥

स. न. न. न. न.

फूल,फूलकारस **(स्त्रियः) सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम्।**

पु. पु. पु. न.

फूलकी धूलि **मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥**

---

१ स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेपि कीर्तित इति दन्त्यान्ते (रुद्रः)। पुष्पादिस्तवके गुच्छ इति तालव्यान्ते (रन्तिदेवः)॥

स्त्रिय इति—सुष्ठु मन्यन्ते आभिरिति सुमनसः स्त्रियः स्युः(" भूम्नि स्त्रियां सुमनस इति रत्नकोषः " सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोरिति मेदिन्यादेरेकत्वमपि) पुष्यतीति पुष्पम्, प्रसूयते स्मेति प्रसूनम्, कुस्यतीति कुसुमम्,सुमतीति समम् सुममपीति पञ्च प्रसूनस्य । मकरमपि द्यति, मकरमप्यन्दतीति वा मकरन्दः,पुष्पस्य रसः पुष्परस इति द्वे मकरन्दस्य । परागच्छतीति परागः, सुमनसां रजः सुमनोरज इति द्वे परागस्य॥ १७॥

वृक्षों का फल **द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः[1] (स्त्रियाम्) ।**

न. न. न. न. न.

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं[2] (फले) ॥ १८ ॥

द्वीति—प्रसवे फलपुष्पादिषु वर्तमानं सर्वं वक्ष्यमाणमश्वत्थादि द्विहीनं द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमिति । हरीतक्याः फलं हरीतकी आदिना कोशातकीबदरी—कण्टकारिकादयः प्रसवेपि स्त्रियां स्युरिति फले अश्वत्थस्य फलमाश्वत्थम्, वेणोः फलं वैणवम्, प्लक्षस्य फलं प्लाक्षम्, न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम्, इङ्गुद्याः फलमैङ्गुदमिति पृथक् पृथगेकैकम् ॥ १८ ॥

भटकटैयाका **बार्हतं च (फले जम्ब्वा) जम्बूः (स्त्री)जम्बु जाम्बवम्।**

फल जामुन **(पुष्पे) जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः व्रीहयः (फले)॥१९॥**

बार्हतमिति—बृहत्याः फलं बार्हतमित्येकं बृहतीफलस्य । जमतीति जम्बूस्तस्याःफले जम्बूः स्त्री स्यात् जम्ब्वाः फलं जम्बु, जाम्बवमिति त्रीणि जम्बूफलस्य। पुष्पे वर्तमानाः जातिप्रभृतयः जातीयूथिका शेफालिकामल्लिकाद्याः स्वलिङ्गा भवन्ति जात्याः पुष्पं जातिः यूथिकायाः पुष्पं यूथिका, शेफालिकायाः पुष्पं शेफालिका, मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिकेत्यादयो ज्ञेयाः फले वर्तमाना व्रीहयः स्वलिङ्गा भवन्ति यवानां फलानि यवाः, माषाणां फलानि माषाः, मुद्गानां फलानि मुद्गा इत्यादयोवगन्तव्याः ॥ १९ ॥

स.

कुम्हड़ा आदि **"विदार्याद्यास्तु मूलेपि पुष्पे क्लीबेऽपि"पाटला[3] ।**

पु. पु. पु. पु.

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

पीपर **अश्वत्थे (ऽथ)कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।**

पु. पु. पु.

कैथा **"तस्मि"न्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥**

---

१ हरीतक्यादिभ्यश्च (४ । ३ । १६७) २ प्लक्षादिभ्योऽण् (४ । ३ । १६४)

३ पाटलः कुसुमे वर्णेप्याशुव्रीहिश्च पाटल इति शाश्वतात्पुंलिङ्गोपि ॥

वीति—मूलेऽपि वर्तमाना विदार्याद्यास्तु स्वलिङ्गा भवन्तीति विदार्या भूकूष्माण्डया मूलं पुष्पं फलमपि विदारी आदिना गम्भारी, शालपर्णीत्यादयो ज्ञेयाः, पुष्पे वर्तमाना पाटला क्लीबे स्यादविशब्दात्स्वलिङ्गा भवतीति । पाटलायाः पुष्पं पाटलम्, पाटलापि "पाटलापाटलौ स्त्री स्यादस्य पुष्पे पुनर्न नेति मेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुंलिङ्गः" बुध्यत इति बोधिः, दुःशाखास्यास्तीति द्रुमः बोधिश्चासौ द्रुमश्चेति बोधिद्रुमः, चलंदलमस्येति चलदलः, पिप्पलं जलमस्यास्तीति पिप्पलः, कुञ्जरेणाश्यत इति कुञ्जराशनः, शाल्मलिवटाद्यपेक्षया न श्वश्चिरं तिष्ठति, अश्वत्थं जलमस्यास्तीति वा अश्वत्थ इति पञ्च पिप्पलस्य । अथति—कपयस्तिष्ठन्त्यत्रेति पृषोदरादित्वात् कपित्थः, कवित्थोपि, तस्मिन्, दधिवर्णाद्रवस्तिष्ठत्यत्रेति दधित्थः, गृह्णातीति ग्राही, मननं मत्, मथतीति मथः मतो मथो मन्मथः, तस्मिन्निति दधिफलेऽस्येति दधिफलः, पुष्पयुक्तं फलमस्येति दधिफलः, दन्तानां शठ इवेति दन्तशठ इति सप्त कपित्थस्य ॥ २० । २१ ॥

पु. पु. पु. पु.

गूलर **उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।**

पु. पु. पु. पु.

कचनार **कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥**

उद्विति—उल्लङ्घितमम्बरमनेनेति, उदतिशयेनाम्बते वा उदुम्बरः, जन्तवः फलेऽस्येति जन्तुफलः, यज्ञमङ्गतीति यज्ञाङ्गः, हेमवर्णं दुग्धमस्येति हेमदुग्धक इति चत्वारि उदुम्बरस्य । कुं भूमिं विदृणातीति पृषोदरादित्वात् कोविदारः, चमरमस्यास्तीति चमरिकः, कुमुद्दालयतीति शकन्ध्वादित्वात् कुद्दालः युगं युग्मं पत्रमस्येति युगपत्रक इति चत्वारि कोविदारस्य ॥ २२ ॥

पु. पु. पु.स. पु.

सातपत्तोंवाला **सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।**

पु. पु. पु. पु.

छितिवन **आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥**

पु. पु. पु. पु.

अमिलतास **आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

जम्बीरीनींबू **(स्युर्)जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥**

सप्तेति—काण्डे काण्डे सप्तपर्णान्यस्येति सप्तपर्णस्तस्मिन्, विशाला त्वगस्येति विशालत्वक्, शरदि पुष्प्यतीति शारदः शारद्यपि, विषमाश्छदा यस्येति विषमच्छद इति चत्वारि 'छतवती' इति ख्यातस्य । आरगणामारग्ररोगशंकापि तां हन्तीति आरजं रोगरागमपि हन्तीति वा आरग्वधस्तस्मिन्, राजा चासौ वृक्षश्च रोगाणां राजानं वृश्चति वृक्षाणां राजेति वा राजवृक्षः, सम्यक् पाकोऽस्येति संपाकः शं कल्याणं पाकोऽस्येति वा शंपाक-

स्तालव्यादिरपि । स्वामिमते शमींशिविम् अकतीति शम्याकोपि, चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्येति चतुरङ्गुलः, आरेवयति निस्सारयति मलं सारकत्वादिति आरेव, अततीति अतः आरेव चासावतश्चेति आरेवतः, व्याधीन्हन्तीति व्याधिघातः, कृता माला पुष्पैरिति कृतमालः, शोभनो वर्णोऽस्येति सुवर्णकः, सुष्ठु पर्णान्यस्येति विग्रहे तु सुपर्णोपीत्यष्टावारग्वधस्य । जम्यत इति जम्बीरस्तस्मिन्, दन्तानां शठ इव दन्तशठः, जम्भयत्यम्लत्वादिति जम्भः, जम्भयतीति जम्भीरः जम्भयतीति जम्भलः एते स्युरिति पञ्च जम्भीरस्य ॥ २३ । २४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

वरना **वरणे वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

नागकेसर **पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥**

वरण इति—वृणोतीति वरणस्तस्मिन्, व्रियते वृणोति वा वरुणः, सिनोति, सीयते वा सेतुः, तिक्तः शाकोऽस्येति तिक्तशाकः, कुमारयतीति कुमारः कुमार इव कुमारक इति पञ्च वरणस्य । पुमान् नाग इव पुन्नागस्तस्मिन्, पुरतीति पुरुषः, तुञ्ज्यते इति तुङ्गः, प्रशस्ताः केसरा अस्येति केसरः, देवानां वल्लभ इति देववल्लभ इति पञ्च नागकेसरस्य ॥ २५ ॥

पु. पु. पु. पु.

नींब बड़ा तेंदुआ **पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

या तिनिस **तिनिशे स्यन्दनो नेमीरथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥**

पु. पु. पु. पु.

अम्बाडा या **वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ (द्वौ) पीतनकपीतनौ ।**

पु. पु. पु. पु.

अमरा महुआ **आम्रातके मधूके (तु) गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥**

पहाड़ी या पु. पु. पु.

जली महुआ **वानप्रस्थमधुष्ठीलौ (जलजेऽत्र) मधूलकः ।**

पारीति—पारमस्यास्तीति पारि पारंगतं भद्रमस्य, परितोभद्रमस्येति वा परिभद्रः स एव पारिभद्रस्तस्मिन, नियमयति, निम्बतीति वा निम्बः निम्बसंज्ञकस्तरुर्निम्बतरुः, मन्दते, मन्दा अरा यस्य, मन्दमृच्छतीति वा मन्दारः, पारि पारंगतं जातं जन्मास्य, पारिणः समुद्राज्जातो वा स एव पारिजातक इति चत्वारि 'बकायनी' इत्याख्यातस्य । अतिक्रान्तो निशाः, अतिशयेन नेशतीति वा पृषोदरादित्वात् तिनिशस्तस्मिन्, स्यन्दत इति स्यन्दनः, नयतीति नेमिः, रथस्य द्रुः रथद्रुः, अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्येति अतिमुक्तकः, वच्यत इति वञ्जुलः, चित्रं करोतीति चित्रकृदिति सप्त तिनिशस्य । आम्रम-

ततीति आम्रातक: अम्रातकश्च तस्मिन्, पीतं करोति पीतयतीति पीतन:, कपीनां कपेर्वर्णस्य तन: ईर्लक्ष्मीस्तस्यास्तन ईतन: कपीनां कपेर्वा ईतन: कपीतन: इमौ द्वौ स्यातामिति त्रीणि आम्रातकस्य। मह्यते, मन्यते वा मधूकस्तस्मिन्, गुड इव पुष्पमस्येति गुडपुष्प:, मधुनामा द्रुमो मधुद्रुम:, वनप्रस्थे वनैकदेशे भवो वानप्रस्थ:, मधु ष्ठीवति, मधुष्ठीले गर्भेऽस्येति वा मधुष्ठील इति पञ्च मधूकस्य। अत्र जलजे मधूके मधुलातीति मधूलस्स एव मधूलक इत्येकं जलजमधूकस्य ॥ २६। २७। ३/४ ॥

पु. पु. पु.

पीलुआ पहाड़ी **पीलौ गुडफलः स्रंसी (तस्मिंस्तु गिरिसंभवे) ॥ २८ ॥**

पलुआ पु. पु. पु. पु.

अंकुहर या पिस्त **अक्षोटकर्परालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः।**

पीलाविति–पीलतीति पीलुस्तस्मिन्, गुड इव फलमस्येति गुडफल:, अवश्यं स्रंसयति मलमिति स्रंसीति त्रीणि पीलो:। तस्मिन्पीलौ गिरिसंभवे गिरिजे सति अक्ष्णोति अक्षस्येवोटा: पर्णान्यस्येति वा अक्षोट:, कर्परमालतीति, कर्परास्यास्ति वा कर्परालः कन्दरालोपि इमौ द्वौ स्यातामिति द्वे पर्वतपीलो:। अङ्कयत इत्यङ्कोटस्तस्मिन्, निकुच्यते इति निकोचक: लिकोचकोपीति[१] द्वे अङ्कोलस्य ॥ २८। १/४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

ढाक या छिउल **पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथो (ऽथवेतसे) ॥ २९ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

बेत **रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः।**

पु. पु. स. पु.

जलबेत **(द्वौ) परिव्याधविदुलौ नादेयी (चाम्बुवेतसे) ॥ ३० ॥**

पलेति–प्रशस्तानि पलाशान्यस्य, पलं मांसमश्नातीति वा पलाशस्तस्मिन्, किञ्चित्शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात्किंशुक:, पृणाति, पिपर्त्ति, प्रशस्तानि पर्णान्यस्येति वा पर्ण:, वातं पोथयतीति वातपोथ इति चत्वारि पलाशस्य। अथेति–अयनमितम् वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यतीति, ऊयते वा वेतसस्तस्मिन्, रम्यतेऽत्रेति रथ:, अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्येति अभ्रपुष्प:, वेत्ति, विद्यते वा विदुल:, शीतमस्यास्तीति शीत:, क्लीबेपि, वायतीति वम्–शुष्कमासमन्तान्नीरमस्येति वानीर:, वजतीति वञ्जुल इति सप्त वेतसस्य। अम्बुजातोवेतसोऽम्बुवेतसस्तस्मिन्, परिविध्यते परिव्याध:, विद्यत इति विदुल: इमौ द्वावपि पुमांसौ, नद्यां भवा नादेयीति चत्वारि जलजातवेतसस्य ॥ २९। ३० ॥

---

१ लयनं लीस्तयाकोचको व्यथाजनक: 'लिकोचक:' (इति श्रीकर:) ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
सहँजना लाल **शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः।**
पु. पु. पु.
फूलका सहँजना रीठा **(रक्तोऽसौ) मधुशिग्रुः स्याद्‌रिष्टः फेनिलः (समौ)॥३१॥**

शोभेति—शोभामनक्तीति शोभाञ्जनः स एव शौभाञ्जनो वा सुष्ठुभातामनक्तीति विग्रहे तु सुभाञ्जनः सएव सौभाञ्जनो दन्त्यादिरपि तस्मिन्, शिनोतीति शिग्रुः, तीक्ष्णो गन्धोऽस्येति तीक्ष्णगन्धकः, आक्षीवते, आक्षीवयति वा आक्षीवः, अक्षीवोपि, मोचयति मोचः स एव मोचक इति पञ्च सौभाञ्जनस्य। असौ शोभाञ्जनः रक्तः रक्तपुष्पश्चेत्तदा मधुप्रधानः शिग्रुः मधुर्मधुरः शिग्रुर्वा मधुशिग्रुः स्यादित्येकं रक्तशोभाञ्जनस्य। न रिष्टमस्मादिति अरिष्टः, फेनोऽस्यास्तीति फेनिलः उभौ समाविति द्वे 'रीठा' इति ख्यातस्य॥ ३१॥

पु. पु. पु. पु. पु.
बेल, पाकरि **बिल्वेशाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि।**
पु. पु.स. पु.स. पु. पु. पु.
बरगद **प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः॥ ३२॥**

वीति—बिलतीति बिल्वः (बिल्वं फले श्रीफले ना) तस्मिन्, शण्डते, शण्डयति शाण्डिलयस्य गोत्रापत्यं वा शाण्डिल्यः शिलूषस्यापत्यं, शैलूष इवेति वा शैलूषः, मां लक्ष्मीं परेषां लुनातीति मालूरः, श्रीप्रदं श्रीप्रियं वा फलमस्येति श्रीफलोपीति पञ्च बिल्ववृक्षस्य। प्लक्षत्यधोगच्छति, प्लक्ष्यते वा प्लक्षः, जटतीति जटी—जटिः—जटी वा पृच्यत इति पर्कटी स्यादिति त्रीणि पर्कट्याः 'पाकर' इतिख्यातस्य। न्यक्रुणद्धीति न्यग्रोधः, बहवः पादा अस्येति बहुपाद्, वटतीति वट इति त्रीणि वटस्य॥ ३२॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
लोध, आँब, **गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ।**
खुशबूदार पु. पु. पु. पु.
आँब **आम्रश्चूतो रसालो (सौ)सहकारो (ऽतिसौरभः)॥३३॥**

गालेति—गालं नेत्रस्रवं वारयति, गालवस्यापत्यमिति वा गालवः, शबराणामयं शावरः, सावरो दन्त्यादिरपि। रुणद्धीति लोध्रः, लत्वाभावे रोध्रोपि, तीर्यते मलमनेनेति तिरीटः, तिलत्यङ्गमनेनेति तिल्वः मार्ष्टयनेनेति मार्जन इति षट्लोध्रस्य। आद्यौ श्वेतलोध्रे, शेषा रक्तलोध्रे, (इति स्वामी) अम्यत इति आम्रः, चूष्यते स्म, च्योतति रसमिति वा चूतः, रसमलतीति रसाल इति त्रीण्याम्रस्य। असावाम्रोऽतिशयितं सौरभमस्येत्यतिसौरभश्चेत्तदा सहकारयति मेलयति द्वन्द्वमिति सहकारः स्यादित्येकमतिसुगन्धाम्रस्य॥ ३३॥

पु. न. पु. पु. पु.

गुग्गुल **कुम्भोलूखलकं (क्लीबे)कौशिको[१] गुग्गुलुः पुरः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

लसोड़ा **शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥**

कुम्भेति–कमुम्भति (शकन्ध्वादित्वात्) कुम्भः, ऊर्ध्वं खम् उलूखं तल्लातीति उलूखलन्तदेव उलूखलकं क्लीबे स्यात्, कोशे भवः कौशिकः, गोजतीति गुज् व्याधिस्तस्माद्गुडति “ डलयोरेकत्वात् ” गुग्गुलुः, पुरतीति पुरः “ पुरं पाटलिपुत्रेङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयमिति ” (रभसः) इति पञ्च गुग्गुलोः । शिलतीति शेलुः, श्लेष्माणामततीति श्लेष्मातकः, श्यायते स्मेति शीतः, उद्दालयतीति उद्दालः, बहून्वारयति, बहून्वृणोतीति बहुवारः स एव वा बहुवारकः इति पञ्च बहुवारस्य ॥ ३४ ॥

पु.न. पु. पु. पु.

चिरौंजी **राजादनं पियालः “स्यात्सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।**

स. स. स. स.

खंभारी या कंभारी **गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥**

स. स. पु.

श्रीपर्णी भद्रपर्णी (च) काश्मर्यश्चा (प्यथ द्वयोः) ।

राजेति–राजभिरद्यत इति राजादनम्, राजानमततीति विग्रहे तु राजातनोपि “राजादनं प्रसरको राजातन”(इति वाचस्पतिः) पीयत इति पियालः प्रीणातीति विग्रहे तु प्रियालश्च प्रियालश्च पियालकः (इति माधवः) सन्नोलीनः कद्रुर्वर्णोऽस्येति सन्नकद्रुः, सन्नः, कद्रुश्चेति द्वे नामनीति सोमनन्दीति (मुकुटः) दधन्ति धारयतीति धनुः, पटतीति पटः, धनुष इव पटो विस्तारोऽस्येति धनुष्पट इति समस्तं नाम वेति चत्वारि राजादनस्य । कं जलं बिभर्तीति गम्भारी, कम्भारीत्यपि, सर्वतो भद्रं यस्याः सर्वतोभद्रा, काशत इति काश्मरी, मधु इव पर्णान्यस्याः सैव मधुपर्णिका, श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः श्रीपर्णी, भद्राणि पर्णान्यस्या भद्रपर्णी, काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्येति काश्मर्य इति सप्त खम्भार्याः । अथेति–द्वयोर्भवन्तीत्यग्रे सम्बध्यते ॥ ३५ । १/२ ॥

पु.स. स. स. न. न. न.

बेर **कर्कन्धूर्बदरीकोली कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥**

न. न. स. पु.

बेरके फल कटाय या शमी **सौवीरं बदरं घोण्टा “प्यथ स्या” त्स्वादुकण्टकः ।**

पु. पु पु. पु.

विकङ्कतःस्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपा(दपि) ॥ ३७ ॥

---

१ “ कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलशुक्रयोः । कोशजोलूकयोश्च स्याद्विश्वामित्रमुनावपि ॥ कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति ” (इति कोषान्तरम्) ॥

कर्कमिति—कर्कं कण्टकं दधातीति कर्कन्धूः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् बदतीति बदरी, कोलति घनीभवतीति कोली, कौ वलतीति विग्रहे तु कुवल्यपीति त्रीणि बदर्य्याः। कोल्याः फलं कोलम्, कुवल्याः फलं कुवलम्, फेनोऽस्यास्तीति फेनिलम्, सुवीरदेशे भवं सौवीरम्, बदर्य्याः फलं बदरम्, घोणात इति घोण्टा "घोण्टा तु बदरी पूगवृक्षयोरपि योषितीति" (मेदिनी) इति षट् कर्कन्धूफलस्य। अथेति—कण्टकोऽस्यास्तीति कण्टकः, स्वादुश्चासौ कण्टकश्चेति स्वादुकण्टकः स्यात्, विकङ्क्ते इति विकङ्कतः, स्रुवायाःवृक्षः स्रुवावृक्षः, ग्रन्थिरस्यास्तीति ग्रन्थिलः, व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्येति व्याघ्रपादपीति पञ्च कठेरस्य ॥ ३६ । ३७ ॥

पु. पु. स. स.
नारंगी **ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका।**
पु. पु. पु. पु.
तेंदुआ **तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८॥**

ऐरेति—इरावत्या विद्युत इवायमैरावतः, नागा रजन्त्यत्र, नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्येति वा नागरङ्गः, नृणातीति नारङ्गोपि "नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्य्यङ्गस्तक्रवासनः" (इति वाचस्पतिः)नद्यां भवा नादेयी, भूमेर्जम्बूः सैव भूमिजम्बुकेति चत्वारि नागरङ्गस्य। शितिः कालः सारो मज्जा यस्येति शितिसारकस्तस्मिन्, तिम्यतीति तिन्दुकः, स्फूर्जतीति स्फूर्जकः, कालः स्कन्धो यस्येति कालस्कन्धः "कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे" (इति विश्वः) इति चत्वारि तिन्दुकस्य ॥ ३८ ॥

पु. पु. पु. पु.
कड़वा तेंदुआ **काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके।**
पु. पु. पु.स. पु. पु.
काली पाढ़रि **गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३६॥**

काकेति—काकानां काकवर्णो वा तिन्दुकः पृषोदरादित्वात् काकेन्दुः, कुलस्य प्रतिकृतिरिवकुलकः "कुलकं तु पटोले स्यात्सम्बद्धश्लोकसंहतौ। पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते" (इति विश्वमेदिन्यौ) काकैः पील्यते, काकानां पीलुरिवेति वा काकपीलुकः, काकानां तिन्दुकः काकतिन्दुकस्तस्मिन्निति चत्वारि कटुतिन्दुकस्य कुचिलाख्यस्य वा। गोभिर्लिह्यते स्म गोलीढः, झाटं संघातं लातीति झाटलः, अघानीति घण्टा, पटनं पाटस्तं लातीति पाटलिः, घण्टा चासौ पाटलिश्चेति घण्टापाटलिः स्वामी तु (घण्टा, पाटलिरितिनामद्वयमाह) मोक्षयतिरोगमिति मोक्षः "मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने" मुष्णातीति मुष्कः स एव मुष्कक इति पञ्च लोध्रविशेषस्य ॥ ३६ ॥

---

१ उक्तं च समन्वयप्रदीपे—यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते। तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः। चतुर्भिः स्याच्च कलकं पञ्चभिः कुलकं ततः। महाकुलकमित्यार्य्याः कथयन्ति ततः परमिति ॥

पुं. पु. पु. पु. पु.
तिलक,झाऊ तिलकः क्षुरकः श्रीमा (न्समौ) पिचुलझावुकौ ।
स. स. स. पु. पु.
कायफर श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

तिलेति—तिलतीति, तिल इवेति वा तिलकः, "तिलको द्रुमभेदे स्वभेदे च तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके" क्षुरतीति क्षुरकः, श्रीरस्त्यस्येति श्रीमानिति त्रीणि तिलकवृक्षस्य । पिचुं तूलं लातीति पिचुलः, 'झा' इति शब्दं वेति गच्छतीति झावुः झावुरिवेति झावुकः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे झावुकस्य । श्रीः पर्णेषु यस्या इति श्रीपर्णी सैव श्रीपर्णिका, कौ मोदते कुमुदा सैव कुमुदिका, कमुम्भतीति कुम्भी, कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वाद्वेति, केटनं केटस्तासस्तं रातीति केटरः स एव कैटर्य्यः कैडर्य्यश्च, (अत्र स्वार्थे ष्यञ्) कटतीति कट् फलतीति फलम् कट्फलमस्येति कट्फल इति पञ्च कट्फलस्य ॥ ४० ॥

पु. पु, स. पु.
लाल लोध क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।
पु. पु. पु. पु. न.
शहतूत नूद (स्तु) यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु (च) ॥ ४१ ॥
न. पु. पु. पु. पु.
कदम्ब तूलं (च) नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।
पु. पु. स. पु.स.न.
भिलावां वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी (त्रिषु) ॥ ४२ ॥

क्रमुक इति—क्रामतीति क्रमुकः, पट्टिका आख्या यस्येति पट्टिकाख्यः,पट्टोऽस्यास्तीति, पटतीति वा पट्टी पट्टिश्च, लाक्षाप्रसीदत्यनेन, लाक्षां प्रसादयति वा लाक्षाप्रसादन इति चत्वारि पट्टिकाख्यलोध्रस्य । नुदति पापम्, नु वदति, नूयते वा नूदः तुदतीति तूदोपि, युवन्त्यनेनेति यूपः, क्रामतीति क्रमुकः, ब्रह्मणि वैदिके साधु ब्रह्मण्यः, ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दारु ब्रह्मदारु, तूलयति, तूल्यते वा तूलमिति षट् अश्वत्थाकारस्य, पार्श्वपिप्पलाख्यस्य, तूदस्य वा । नयति, नीयते वा नीपः, प्रीणातीति प्रियकः, कदतीति कदम्बः हलिनः प्रियः सुराया अधिवासनादिति हलिप्रिय इति चत्वारि कदम्बस्य । वीर इव वृक्षो वीरवृक्षः, अरुर्व्रणां करोतीति अरुष्करः, अग्निरिव मुखमस्या अग्निमुखी, भल्ल इवातततीति भल्लातकी त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यादिति चत्वारि भल्लातकस्य ॥ ४१ । ४२ ॥

पु. पु. पु. पु.
गेंठी अमिली गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।
पु. स. स. स. पु.
बिजयसार प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाम्लिकाथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

---

२ पिचुः स्यात्तूलकर्षयोरिति (धरणिः) ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

संखुआ या **सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

शाल या कोरों **साले (तु) सर्जकार्ष्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥४४॥**

गर्देति–“ गर्दभो गन्धभिद्यपि ” गर्दभमततीति गर्दभाण्डस्तस्मिन्, कन्दरां लातीति कन्दरालः, या लक्ष्म्यास्तन ईतनः कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः कपीतनः, शोभनं पार्श्वमस्येति सुपार्श्वकः, प्रक्षरतीति प्लक्ष इति पञ्च गेठ्याख्यस्य। तिम्यतीति तिन्तिडी, चिम् इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोतीति चिञ्चा, अम्लोरसोऽस्यास्तीति अम्लिका, अम्लीकाचेति त्रीणि चिञ्चायाः । अथविति–पीतः सारोऽस्येति पीतसालकः, सृजति, सृज्यते वा सर्जकः, अस्यति रुजमिति असनः “ प्रियको जीवकोसनः ” इति (रत्नकोषः) बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्येति बन्धूकपुष्पः, प्रीणातीति प्रियकः, जीवयतीति जीवक इति षट् विजयसारस्य । सल्यते, सारोदार्ढ्यमतिशयितमस्येति वा सालः, सर्ज्यत इति सर्जः, कृषतीति कृषः स एव कार्ष्यः, अश्वकर्ण इव पत्रमस्येति अश्वकर्णकः, सस्यैः संव्रियते, सस्यसंवर इति पञ्च सालस्य ॥ ४३ । ४४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

अर्जुन,खिन्नी **नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।**

पु.न. पु. स.

या खिरिणी **राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ (द्वयोः) ॥४५॥**

पु.स. पु. पु. पु. पु.

गोंदी,या पांखी **इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।**

स. स. स. पु. पु.स.

भोजपत्र,सेमर **पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलि “द्वयोः” ४६**

नदीति–नद्याः सर्जो नदीसर्जः, वीरश्चासौ तरुश्चेति वीरतरुः, इन्द्रस्य इन्द्र इव वा द्रुरितीन्द्रद्रुः, ककुभो दिशः सन्त्यस्येति ककुभः, अर्ज्यत इत्यर्जुनः इति पञ्च अर्जुनवृक्षस्य । राजभिरद्यत इति राजादनः, राजादनमपि, फलानामध्यक्षः फलाध्यक्षः, क्षीरमस्त्यस्याः क्षीरिका तस्यामिति त्रीणि क्षीरिकायाः। अथेति इङ्गनामिङ्गस्तं द्यति खण्डयतीति इङ्गुदी द्वयोः स्यात्, तापसस्य तपस्विन उपयुक्तस्तरुस्तापसतरुरिति द्वे इङ्गुदस्य । ऊर्जनमूर्जः भूरूर्जोऽस्येति भूर्जः, प्रशस्तं चर्मास्यास्तीति चर्मी, मृदुस्त्वगस्येति मृदुत्वच इति त्रीणि भोजपत्रवृक्षस्य । पिच्छा शाल्मलिनिर्यासोऽस्त्यस्याः पिच्छिला, पूरयतीति पूरणी, मुञ्चति रसमिति मोचा, स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः “षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिरिति वचनात् ” शालयतीति शाल्, मलते इति मलिः शाल् चासौ मलिश्चेति शाल्मलिः द्वयोः स्यादिति पञ्च शाल्मलेः ॥ ४५ । ४६ ॥

स. पु. पु. पु.

सेमर का गोंद **पिच्छा (तु) शाल्मलीवेष्टे[1] रोचनः कूटशाल्मलिः ।**

पु. पु. पु. पु.

काला सेमर कंजा या करंज **चिरबिल्वो नक्तमालः करज (श्च) करञ्जके ॥ ४७ ॥**

पिच्छेति–पतितुमिच्छति, पिच्छयति, पिच्छ्यते वा पिच्छा, शाल्मल्यावेष्टः शाल्मलीवेष्ट इति द्वे शाल्मलीनिर्यासस्य । रोचत इति रोचनः, कूटश्चासौ शाल्मलिश्चेति कूटशाल्मलिरिति द्वे कृष्णशाल्मलेः । चिरं चिरि वा बिलतीति चिरबिल्वः चिरिबिल्वोपि, नक्तं मालो धारणमस्य, नक्तमालतीति वा नक्तमालः, 'रक्तमाल' इति (स्वामी) करेण जन्यते, कं सुखं जलं वा रञ्जयतीति वा करजः, कं रञ्जयतीति करञ्जः सएव करञ्जक इति चत्वारि करञ्जस्य ॥ ४७ ॥

पु. पु. पु. पु.

कांटेदार कंजा **प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।**

पु. स. स.

कंजा के भेद **(करञ्जभेदाः) षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥**

प्रेति–प्रकीर्यते इति प्रकीर्यः, पूतिश्चासौ करजश्चेति पूतिकरजः, पुनातीति पूतीकः पूतिक इति पाठे तु पूतिं कायतीति पूतिकोपि, कलिं मारयतीति कलिमारः सएव कलिमारकः, कलिकारक इति पाठे तु कलिं करोतीति कलिकारः स एव कलिकारक इति चत्वारि कण्टकवत्करञ्जस्य । भिद्यन्त इति भेदाः करञ्जानां भेदाः करञ्जभेदाः षड् ग्रन्थयो ग्रन्था वा यस्येति षड्ग्रन्थः मर्कतीति मर्कटी, अङ्गारवर्णापर्णा वल्लरीति अङ्गारवल्लरीत्येकैकं करञ्जभेदानाम् ॥ ४८ ॥

पु. पु. पु. पु.

लालकंजा **रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।**

पु.स. पु. पु. पु.

खैर या कत्था **गायत्री[2] बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥**

रोहीति–अवश्यं रोहतीति रोही, रोहितो वर्णोऽस्यास्तीति रोहितः स एव रोहितकः, प्लीह्नः शत्रुः प्लीहशत्रुः, दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्येति दाडिमपुष्पक इति चत्वारि रोहिडाख्यस्य । गायन्तं त्रायत इति, गायत्त्रोऽस्त्यस्येति वा गायत्री, बालास्तनयाः पत्राण्यस्येति बालतनयः, खदतीति खदिरः, दन्तान्धावतीति दन्तधावन इति चत्वारि खदिरस्य ॥ ४९ ॥

---

१ " क्वाथः कषायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्तथा " (इति रभसः) ॥

२ " खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिक्षमः " ॥

पु. पु. पु.
दुर्गन्धवाला खैर अरिमेदो विट्खदिरे कदरः (खदिरेसिते) ।
पु. पु. पु.
सफेद कत्थां सोमवल्कोप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥
पु. पु. पु. पु.
एरण्ड एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च (सः) ।
पु. पु. पु. पु. पु.
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अरीति—अरिरिव मेदो यस्येति अरिमेदः, विङ्गन्धिः खादिरो विट्खदिरस्तस्मिन्निति द्वे दुर्गन्धिखदिरस्य । सिते खदिरे दृणातीति दरः कस्य जलस्य दरः कदरः, सोम इव वल्कोऽस्येति सोमवल्कोपीति द्वे श्वेतखदिरस्य । अथेति—व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्येति व्याघ्रपुच्छः, गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव हस्तः पत्रमस्येति गन्धर्वहस्तकः, आईरयति वायुमिति एरण्डः, उरुं महान्तं वायुं वायतीति उरुबूकः, रोचत इति रुचकः, 'स' चित्रयतीति चित्रकः, चञ्चतीति चञ्चुः पञ्चाङ्गुलयोऽस्येति पञ्चाङ्गुलः, मण्डयतीति मण्डः, अमण्डः, आमण्डोपि, आदण्ड इत्येके, वर्धत इति वर्धमानः, व्यडं मलमम्बयतीति व्यडम्बकः, व्यडम्बनश्चेत्येकादश एरण्डस्य ॥ ५० । ५१ ॥

पु. स. स. स.
छोटी शमी (अल्पाशमी) शमीरः "स्या" च्छमी सक्तुफला शिवा ।
पु. पु. पु. पु.
शमी या छौंकरा पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥
पु. पु. पु. पु.
मयनफर शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ।
पु.न. न. न. न.
देवदारु भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु (च) दारु (च) ॥ ५३ ॥
पु.न.
पूतिकाष्ठं च (सप्त स्यु) र्देवदारुण्यथ (द्वयोः) ॥ १/२ ॥

अल्पेति—अल्पाशमी, शमीरः स्यादित्येकमल्पशम्याः । शमयति रोगानिति शमी, सक्तुवत्फलमस्याः सक्तुफला, शिवं करोति शिवयतीति शिवेति त्रीणि शम्याः । पिण्डीं तनोति पिण्डीतः पिण्डीत इव पिण्डीतकः, मरुं वातीति मरुवकः, निर्जलेपि श्वसितीति श्वसनः, करं हाटयतीति करहाटः स एव करहाटकः, शलतीति शल्यः,मदयतीति मदन इति षट् मयनफलाख्यवृक्षस्य । शक्रस्य पादपः शक्रपादपः, पारिनिष्ठां प्राप्तं भद्रमस्येति पारिभद्रकः, भद्रं च तत् दारु चेति भद्रदारु, किलतीति किलिमम्, द्रुयुक्तं तत्किलिमं

चेति द्रुकिलिमम्, पीतं च तद्दारु चेति पीतदारु, दीर्यत इति दारु "पुंनपुंसकयोर्दार्विति त्रिकाण्डशेषः" पूति च तत्काष्ठं च पूतिकाष्ठम्, एते सप्त देवस्य दारु देवदारु तस्मिन्स्युरित्यष्टौ देवदारोः ॥ ५२ । ५३ । ३ ॥

पु.स. स. स. स. स.

पाढ़रि **पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥**

स. स. स. स.

कांकुनि **कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा (तु) महिलाह्वया ।**

स. स. स. स. स. स.

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

स. स. स. पु.

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियक (श्च सा) ।

अथेति–पातीति पाः, टलतीति टलिः, पाश्चासौ टलिश्चेति पाटलिः, पाटलीति द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, पाटं लातीति पाटला, मोहयतीति मोघा न मोघा अमोघा, "मोघा स्त्री पाटलावृक्षौ मोघं त्रिषु निरर्थक" इति रुद्रात् 'मोघा' अपि, काचस्य काष्णर्यस्य स्थालीपात्रम् काचस्थाली, स्वामी तु कालो वर्णोऽस्त्यस्याः 'काला' तिष्ठतीति स्थाली "स्थाली स्यात्पाटलोखयोरिति" फले रोहतीति फलेरुहा, कृष्णं वृन्तमस्याः कृष्णवृन्ता, कुबेरस्येवाक्षि यस्याः कुबेराक्षीति सप्त पाटलायाः । श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः श्यामा, महिलाया आह्वय आह्वयो यस्या महिलाह्वया, लततीति लता, गवि भूमौ वन्द्यत इति गोवन्दनी, गुन्द्रयतीति गुन्द्रा, प्रियं गच्छतीति प्रियङ्गुः, फलमस्त्यस्याः फलिनी, फलं विद्यते यस्याः फली, विष्वक्सिनोतीति विष्वक्सेना, गन्धवत्फलमस्या गन्धफली, ईषद्रम्भा कारम्भा, प्रीणातीति प्रियकः "प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियङ्गौ कुङ्कुमेऽपि चेति" द्वादश कङ्गुसस्यस्य ॥ ५४ । ५५ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

सरिवन **मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ॥ ५६ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु.

आंवला **स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।**

पु. पु. स. पु.स.न.

बहेड़ा **शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी (त्रिषु) ॥ ५७ ॥**

स. स. पु.

अमृता (च) वयस्था (च) 'त्रिलिङ्गस्तु' बिभीतकः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

मण्डूकेति—मण्डूक इव पर्णमस्येति मण्डूकपर्णः, पत्रे ऊर्णाऽस्येति पत्रोर्णः, नटतीति नटः; कट्वन्यङ्गान्यस्येति कट्वङ्गः, 'टुण्टु' इति कायतीति टुण्टुकः, सीव्यतीति स्योनः " स्योनः किरणसूर्ययोः " तेनाकति, अक्यते वा स्योनाकः, श्यायत इति विग्रहे तु 'श्योनाकः' तालव्यादिरपि, शुकनासा इव पुष्पमस्यास्तीति शुकनासः, ऋषतीति ऋक्षः, दीर्घं वृन्तमस्येति दीर्घवृन्तः, कुटन्वक्रीभवन् नटतीति कुटन्नटः,शोणतीति शोणः स एव शोणकः, "स्वामिमते शोनकोपि" इयर्तीति अरलुः, अरलुः, अरटुश्चेति द्वादश श्योनाकस्य । तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्यास्तिष्यफला, आमलत इत्यामलकी त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्, न म्रियन्तेऽनयेति अमृता, वयोयौवनं तिष्ठत्यनयेति वयस्था, "कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता " (इति रभसः) कायस्थापीति चत्वार्यामलक्याः । विगतं भीतं रोगभयमस्मादिति, विशिष्टं भीतमस्माद्वा भूतकल्योराश्रयत्वादिति विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यात् , अक्षतीति अक्षः ना पुमान्स्यात् " अक्षोज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये" तुष्यतीति तुषः, कर्षं फलमस्येति कर्षफलः, भूतानामावासो भूतावासः कलेर्द्रुमः कलिद्रुम इति षट् विभीतकस्य ॥ ५६ । ५७ । ५८ ॥

स. स. स. स. स. स.

हड़ **अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ।**

स. स. स. स. स.

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५६ ॥

अभयेति—न भयमस्या अभया, न व्यथा यस्या अव्यथा, पथोऽनपेता पथ्या, कायस्तिष्ठत्यनयेति कायस्था, पूतं करोति पूतयति, पूतयतीति पूतना, न म्रियन्तेऽनयेति अमृता, हरिर्वर्णतो यस्यामिति हरीतकी, हिमवति जाता हैमवती, चेतयतीति चेतकी, अतिप्रशस्तेति श्रेयसी, शिवंकरोति शिवयति. शिवयतीति शिवा "शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । वालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् ॥ सुखे क्षेमे जले क्लीबं शिवाम्लाटामलोषधौ ॥ अभयामलकी गौरी फेरुसक्तुफलासु चेति " (मेदनी) इत्येका दश हरीतक्याः ॥ ५६ ॥

पु. पु. न. पु.

सरल **पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं (चाथ) द्रुमोत्पलः ।**

कठचम्पा पु. पु. पु. पु. पु.

नड़हल **कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिकुचोडहुः ॥ ६० ॥**

पीति—पिबति, पीयते वर्णान्तरमिति पीतः, द्रवत्यूर्ध्वं गच्छतीति द्रुः पीतश्चासौ द्रुश्चेति पीतद्रुः, सरतीति सरलः, पूतेः पावनस्य काष्ठं पूतिकाष्ठम् "पूतिकाष्ठं च सरलदेवदारुमहीरुहो" रिति मेदिनीति त्रीणि सरलायाः । अथेति द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्प-

१ नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससांति श्रवणात्॥

मस्येति द्रुमोत्पलः, कर्णिकामियर्तीति कर्णिकारः, परिविध्यतीति परिव्याधस्तस्मिन्निति त्रीणि कर्णिकारस्य । लक्यत इति लकुचः, लक्यत इति लिकुचः, दहति, तोहति वा डहुः, स्वामिमते तु अडहुरपीति त्रीणि 'बड़हर' इति ख्यातस्य ॥ ६० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

कटहल **पनसः कण्टकिफलो निचुलोऽहिज्जलोऽम्बुजः ।**

समुद्रफल स. स. स. स.

कठूंबरि **काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥**

पनस इति—पनाय्यते स्तूयत इति पनसः, पणसोऽपि, कण्टकिफलमस्येति कण्टकिफल इति द्वे पनसस्य । निचोलतीति निचुलः, हिनोतीति हित्, जलतीति जलम् हिज्जलमस्येति हिज्जलः, इज्जल इति पाठे तु एतीति इत्, जलमस्येति इज्जलः "निचुलेज्जलहिज्जला" (इति रभसः) अम्बुनि जातोऽम्बुज इति त्रीणि स्थलवेतसस्य, समुद्रफलस्य वा । काकप्रिया उदुम्बरी काकोदुम्बरी इव काकोदुम्बरिका फलतीति फल्गुः, मलात्पापात्पुनातीति मलपूः मलयूरितिपाठे तु मलं यवते, मलते वा मलयूरपि, जघने फलं यस्या जघनेफलेति चत्वारि काकोदुम्बरिकायाः ॥ ६१ ॥

पु. पु. पु. पु.

नींब **अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।**

पु. पु. स. न. स.

शीशम **पिचुमर्दश्च निम्बे(ऽथ) पिच्छिलागुरु शिंशपा ॥६२॥**

अरीति—न रिष्टमशुभमस्मादिति अरिष्टः, "अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे ॥ शुभे मरणचिह्ने चेति मेदिनी" सर्वतोभद्रं यस्मादिति सर्वतोभद्रः, हिङ्ग्वाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्येति हिङ्गुनिर्यासः, मलते इति मालकः, पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयतीति पिचुमर्दकः, 'स्वामिमते तु पिचुं मन्दयतीति पिचुमन्दोऽपि' निर्वृत्ति स्वास्थ्यमिति निम्बस्तस्मिन्निति पट् निम्बाख्यस्य । अथेति—पिच्छाऽस्त्यस्याः पिच्छिला, न गुरुरस्मादिति अगुरु "अगुरु क्लीवे शिंशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिष्विति" (रुद्रः) शिम् इत्यव्यक्तं शब्दं शब्देन वा शपति, शीघ्रं शीर्षं वा पातीति शिंशपा इति त्रीणि शिंशपायाः ॥ ६२ ॥

स. स. पु. पु.

काला शीशम **कपिला भस्मगर्भा (सा) शिरीष(स्तु) कपीतनः ।**

सिरसा पु. पु. पु. पु.

चम्पा **भण्डिलो(ऽप्यथ) चाम्पेयश्चम्पके हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥**

केति—कपिलवर्णपुष्पाणि सन्त्यस्याः कपिला, सैव भस्मगर्भे यस्याः भस्मगर्भेति द्वे कृष्णशिंशपायाः । वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिंशपासामान्यपर्यायमेव तस्मात्पञ्चनामा

नीति युक्तम्। शृणातीति शिरीषः, तनोतीति तनः, या लक्ष्म्यास्तनः ईतनः कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः कपीतनः, भण्डतीति भण्डिलः, रलयोरेकत्वात् भण्डिरोपि "भण्डिरो भण्डिलो नेति" (वाचस्पतिः) इति त्रीणि शिरीषस्य। अथेति—चम्पाया अपत्यं चाम्पेयः, चम्पयति, चम्प्यते वा चम्पकः, हेमवर्णं पुष्पमस्येति हेमपुष्पक इति त्रीणि चम्पकस्य ॥ ६३ ॥

चम्पा की कली, मौलसिरी, अशोक, अनार

स. पु.
(एतस्य कलिका) गन्धफली[1] स्यादथ केसरे।
पु. पु. पु. पु. पु.
वकुलो[2] वञ्जुलोशोके (समौ) करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

एतेति—एतस्य चम्पकस्य कलिका-गन्धः फलं साध्यमस्या गन्धफली स्यादित्येकं चम्पककलिकायाः। अथेति—के जले सरति, केसराः सन्त्यस्येति वा केसरस्तस्मिन्, वङ्कत इति वकुल इति द्वे वकुलस्य। वजतीति वञ्जुलः, न शोकोऽस्मादिति अशोकस्त-स्मिन्निति द्वे अशोकस्य। करोति दोषाभावमिति करकः, दलनं दालः, दालेन निर्वृत्तो डलयोरैक्याद् दाडिमः—दाडिम्बोपि उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे दाडिमस्य ॥ ६४ ॥

नागकेसर, जाही

पु. पु. पु. पु.
चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः।
स. स. स. स. स.
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

चेति—चम्पाया अपत्यं चाम्पेयः, केसराः सन्त्यस्येति केसरः, नागाख्यः केसरः नाग-केसरः, काञ्चनस्याह्वय आह्वयो यस्येति काञ्चनाह्वय इति चत्वारि नागकेसरस्य। ज-यतीति जया, जयतीति जयन्ती, तर्कमृच्छतीति तर्कारी, नद्यां भवा नादेयी, वैजयन्ती पताकेव, विजयन्तस्येयं वा वैजयन्ती सैव वैजयन्तिकेति पञ्च "जाही" इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥

अरणी, कुरैया

न. पु. स. स.
श्रीपर्णमग्निमन्थः 'स्या'त्कणिकागणिकारिका।
स. पु. पु. पु. स.
जया(ऽथ)कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

श्रीति—श्रीःपर्णेषु यस्येति श्रीपर्णम्, अग्निं मथ्नातीति अग्निमन्थः स्यात्, कण-तीति कणिका, गणनं गणिस्तं करोति सैव, गणयतीति गणिका, ऋच्छतीति आ-रिका गणिका चासावारिका चेति वा गणिकारिका, जयतीति जया स्यादिति पञ्च जयपर्णस्य अरण्याख्यस्य वा। अथेति—कूटे शृङ्गे जायते स्पष्टोद्गादित्वात् कुटजः स

१ न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रदिति संगच्छते ॥
२ दन्त्यादि वकुलशब्दोऽन्तस्थादिरन्येषां मते तु पवर्गादिरपि ॥

एव कौटजश्च "कौटजः कुटजः कोटीति" (चन्द्रः) शक्नोतीति शक्रः, वदतीति वत्सः स एव वत्सकः, गिरिमल्लीव गिरिमल्लिकेति चत्वारि कुटजस्य ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

इन्द्रयव **(एतस्यैव) कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं (फले) ।**

पु. पु. पु. पु.

करौंदा **कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः (करमर्दके) ॥ ६७ ॥**

एतेति—एतस्य कुटजस्यैव फले कलिं गच्छति गायतीति वा कलिङ्गम्, इन्द्रसंज्ञवृक्षस्य यवम् इन्द्रयवम्, भद्रं च तद्यवं चेति भद्रयवमिति त्रीणीन्द्रयवस्य । कृष्णः पाकोऽस्य कृष्णपाकं फलमस्येति कृष्णपाकफलः, आविजते स्मेति आविग्नः न विजते स्मेति अविग्नोपि, शोभना सेना यस्येति, सुष्ठु सिनोतीति वा सुषेणः, करं मृद्नातीति करमर्दः स एव करमर्दकस्तस्मिन्निति चत्वारि करमर्दकस्य ॥ ६७ ॥

पु. पु. पु. पु.

तमाल **कालस्कन्धस्तमालः 'स्या' त्तापिच्छो(प्यथ)सिन्दुकः ।**

पु. पु. स. स.

म्योढी **सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिके (त्यपि) ॥ ६८ ॥**

कालेति—कालस्कन्धोऽस्यति कालस्कन्धः, ताम्यतीति तमालः स्यात् । तापिनं छादयतीति तापिच्छः, तापिंजोपि "तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे" (इति मेदिनीति) त्रीणि तमालस्य । अथेति—स्यन्दत इति सिन्दुः—सिन्धुश्च स एव सिन्दुकः, सिन्धुकश्च, सिन्दुं वृणोति वारयति वा सिन्दुवारः—सिन्धुवारः, शोभनो रसोऽस्येति सुरसः इन्द्रस्य सुरसः इन्द्रसुरसः, (स्वामिमते तु) इन्द्रसुरिसोपि, निर्गुडतिगुडाद्वेष्टनान्निर्गता वेति पृषोदरादित्वान्निर्गुण्डी, इन्द्रस्य जन्या, इन्द्रमानयतीति वा इन्द्राणी सैव इन्द्राणिकेत्यपीति पञ्च निर्गुण्ड्याः ॥ ६८ ॥

स. स. स. पु. पु.

बन्दाल,हाथी **वेणी खरागरी देवताडो जीमूत (इत्यपि) ।**

स. स. न. स.

शुण्डा या धु- **श्रीहस्तिनी (तु) भूरुण्डी तृणशून्यं (तु) मल्लिका ॥ ६९ ॥**

इयां बेला स. पु. स.

जंगली बेला **भूपदी शीतभीरुश्च (सैवा)ऽऽस्फोता (वनोद्भवा) ।**

वेणीति—वेणतीति वेणी—वेणिर्वा, खमिन्द्रियं रात्यभिभवतीति खरा, गृणातीति गरी, खरं विषमागिरतीति खरागरीत्येकमाहुः, स्वामिमते तु गरामागिरतीति गरागरी, देवमिन्द्रियं ताडयतीति देवताडः, " देवताडः सैंहिकेये जीमूते च हुताशने" (इति

---

१ "सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवारितः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः" ॥

मेदिनी) जिया वयोहान्या मूतो बद्धो जीमूतः जीमूत इवेति जीमूतकोपीति पञ्च देवताडस्य । श्रीहस्तोऽस्त्यस्याः, हस्तं गृह्णाति हस्तयति अवश्यं, श्रेयं हस्तयतीति वा श्रीहस्तिनी, भुव रुण्डयतीति भूरुण्डी इति द्वे हस्तिकर्णपत्रशाकविशेषस्य, "घुइयां" इति ख्यातायाः, माषादिक्षेत्रभवाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पाया वा 'शिरीहथिनी' इति ख्याताया वा । तृणशून्य स्थाने साधु तृणशून्यम्, स्वामिमत तु तृणशूल्ये गुल्मे साधु तृणशूल्यमपि, मल्लते गन्धं, मल्ल्यते वा मल्ली सैव मल्लिका, भुवि पदमस्या भूपदी, शीताङ्गीरुः शीतभीरुः शतभीरुरिति पाठे तु शतं वियोगिनो भीरवोऽस्याः शतभीरुरपि "मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकमिति" (वाचस्पतिः) इति चत्वारि 'बेला' इति ख्यातायाः । सैव वनोद्भवा चेत्तदा आस्फोटयतीति आस्फोता स्यादित्येकं वनमल्लिकायाः ॥ ६९ । $\frac{१}{२}$ ॥

स्वाह फूल वाली नेवारी　स.　स.　स.　स.
शेफालिका (तु) सुवहा निर्गुण्डी नीलिका (च सा) ॥७०॥
सफेद फूल वाली नेवारी　स.　स.　स.
(सितासौ) श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ।
जूही पीले फूल वाली जूही　स.　स.　स.
गणिका यूथिकाम्बष्ठा (सा पीता) हेमपुष्पिका ॥७१॥

शेफेति–शेरत इति शेफा अलयो यस्यामिति शेफाली सैव शेफालिका, कनभावे शेफालीत्यपि, सुष्ठु वहत्यामोदमिति सुवहा, निर्गुण्डतीति निर्गुण्डी, " निर्गुण्डी नीलशेफाल्यां सिन्धुवारद्रुमेपि चति" (मेदिनी) सा च नीलवर्णा नीली सैव नीलिका "नीलिका नीलिनी क्षुद्ररोगशफालकासु चेति"(मेदिनी) चत्वारि नेवारी इति ख्यातायाः । असौ सिता श्वेतवर्णपुष्पा चेत्तदा शोभनो रसोऽस्याः सुरसा श्वेता चासौ सुरसा चेति श्वेतसुरसा, भूतानि विशतीति भूतवेशीति द्वे श्वेतशेफालिकायाः । अथेति–मगधे देशे भवा मागधी, गणयतीति गणिका "गणिका यूथी वेश्येभीतकारीषु नानुदैवज्ञे" (इति मेदिनी) यूथमस्त्यस्या यूथिका, अम्बा माता इव तिष्ठतीति अम्बष्ठा " अम्बष्ठो देशभेदेपि विप्राद्वैश्यासुतेपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपीति " (विश्वमदिन्यावति) चत्वारि यूथिकायाः । सा यूथिका पीता पीतवर्णपुष्पा चेत्तदा हेमवर्णं पुष्पमस्या हेमपुष्पिका स्यादित्येकं पीतपुष्पयूथिकायाः ॥ ७० । ७१ ॥

वासन्ती लता या बेल मालती　पु.　पु.　स.　स.　स.
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः " स्याद्वा " सन्ती माधवी लता ।
या चमेली, नेवारी या वर्षाकी बेल　स.　स.　स.　स.　स.
सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

---

१ कथमितरथाशेफालीषु स्वलत्कुसुमास्वपीति प्रयोगदर्शनात् ॥

अतीति—अतिक्रान्तो मुक्तां शौक्ल्यादतिरक्तत्वाद्वेति अतिमुक्तः, पुण्डति, पुण्ड्यते वा पुण्ड्रः स एव पुण्ड्रकः, वसन्ते पुष्प्यतीति वासन्ती, मधौ पुष्प्यतीति माधवी, लततीति लतेति पञ्च वासन्तीलतायाः । सुष्ठु मन्यते, शोभनो मनोऽस्यामिति सुमनाः "स्त्रियां सुमनसो भूम्नि पुष्पे जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदादृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते" (इति व्याडिः) "सुमनायाश्च पत्रेणेति सुश्रुतदर्शनात्" टाबन्तापि, मां लक्ष्मीं लतति, मालं तनोति वा मालती, जायते प्रीतिरनयेति वा जातिरिति त्रीणि मालत्या वा "चमली" इति ख्यातायाः । सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लातीति सप्तला, नवास्तुल्यामलास्या नवमालिकेति द्वे नवमालिकायाः ॥ ७२ ॥

पु.न. पु.न. पु. पु. पु.

कुन्द,दुपहरिया **माघ्यं कुन्दं रक्तक (स्तु) बन्धूको बन्धुजीवकः ।**

घीकुआरि स. स. स. पु. स.

कटसरैया **सहा कुमारी तरणिरम्लान (स्तु) महासहा ॥ ७३ ॥**

मेति—माघे साधु माघ्यम्, कुं भुवं दायति, द्यति, कुणतीति वा कुन्दम् "माघ्यः कुन्दः कुरुण्टक" इति पुंस्काण्डे (रत्नकोषात्पुंस्त्वमपि) "कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरषु ना" (इति मेदिनीति) द्वे कुन्दस्य । रक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्त्यस्येति रक्तः स एव रक्तकः, बध्नाति चित्तमिति बन्धूकः बन्धुरिव जीवं जलमस्येति बन्धुजीवक इति त्रीणि "दुपहरिया" इति ख्यातस्य । आतपं सहते इति सहा कुमारीव, कुमारयति, कामयते वेति कुमारी, तरन्त्यनयेति तरणिरिति त्रीणि कुमार्याः, 'घीकुवारीति' ख्यातायाः । न म्लायति स्मेति 'अम्लानः' "अम्लानं त्वमले झिण्टाभद" (इति हैमः) महती चासौ सहा च, महतो विमदस्य सहा वेति द्वे 'कटसरैया' सामान्यस्य ॥ ७३ ॥

लालफूलवाली पीलिफूलवाली **(तत्र शोणे) कुरवक (स्तत्र पीते) कुरुण्टकः ।**

पु.स स. पु.

कालेफूलवाली या झिण्टी **(नीलाझिण्टीद्वयो)र्बाणा दासी चार्तगलश्च(सा)७४॥**

तत्रेति—तस्मिन् अम्लाने शोणे रक्ते सति, कुत्सितो रवोऽत्रेति 'कुरवकः' कुईषद्रौतीति विग्रहे तु कुरवकः स्यादित्यकं 'रक्तकटसरैया' इति ख्यातायाः । तत्र अम्लाने पीते सति रुण्टतीति रुण्टकः कोः कुत्सितो वा रुण्टकः, कुर्यत इति वा कुरुण्टः स एव कुरुण्टकः कुरण्टीत्यपि "कुरण्टी दारु पुत्र्यां ना झिण्ट्यम्लानप्रभेदयोरिति" (मेदिनी) इत्येकं 'पीतपुष्पयुक्तकटसरैया' इति ख्यातायाः । नीला नीलपुष्पयुता झिण्टी चेत्तदा वण्यते इति बाणा सा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । दस्यते इति दासी, "दासी बाणाभुजिष्ययोरिति" (मेदिनी) आर्तः क्षीणो गलतीति आर्तगल इति त्रीणि नीलझिण्टिकायाः ॥ ७४ ॥

पियावासामात्र पु. स. पु.
या झिण्टीमात्र सैरीयक (स्तु) झिण्टी (स्यात्तस्मि)न्कुरवको (ऽरुणे)।
लालफूलवाली
बैंजनी पु. पु.स.
सोनहरी (पीता)कुरण्टको(झिण्टी)तस्मिन्सहचरी(द्वयोः)७५॥

सैरीति—सीरे भवः सैरः कर्षस्तत्र भवः सैरीयः स एव सैरीयकः, सैरेयक इति पाठे तु सीर्यां भवः सैरेयः स एव सैरेयकः, झिमिति रटतीति पृषोदरादित्वात् झिण्टी स्यादिति द्वे झिण्टासामान्यस्य । तस्मिन्सैरीयके अरुणे रक्ते सति कुत्सितो रवोऽत्रेति 'कुरवकः' स्यादित्यकं रक्तझिण्ट्याः । पीता पीतपुष्पयुता झिण्टी चेत्तदा कुर्यते इति कुरण्टः स एव कुरण्टकः स्यात्, तस्मिन्कुरण्टके सहचरतीति 'सहचरी' द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वे पीतझिण्ट्याः ॥ ७५ ॥

न. न. न.
गुड़हर ओड्रपुष्पं जवापुष्पं वज्रपुष्पं (तिलस्य यत्)।
तिलपुष्प पु. पु. पु. पु.
कनेर प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
पु. पु. पु. पु.
करील करवीरे करीरे (तु) क्रकरग्रन्थिला (वुभौ)

ओड्रेति—आ ईषदुनत्तीति ओड्रम्, ओड्रं पुष्पमस्येति ओड्रपुष्पम्, जवतीति जवा "ओड्रपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः"(इति त्रिकाण्डशेषः) जपा इति पाठे तु जपतीति जपा "जवायान्तु जपा स्मृता"(इति धर्मदासः) इति द्वे जवाकुसुमस्य । तिलस्य यत् पुष्पं तत् वज्रपुष्पं स्यादित्येकं तिलपुष्पस्य । प्रतीपो हासो विकासोऽस्येति प्रतिहासः, शतं प्रासाः कुन्ताइव पत्राण्यस्यति, शतं पुष्पाणि प्रास्यतीति वा शतप्रासः, चण्डमततीति चण्डातः, हयानां मारको हयमारकः, करं वीरयतीति करवीरस्तस्मिन्निति पञ्च करवीरस्य । किरति, करिणमीरयति वा करीरस्तस्मिन्, क्रइति करोतीति क्रकरः, ग्रन्थिरस्यास्ति, ग्रन्थिं लातीति वा ग्रन्थिल उभौ स्यातामिति त्रीणि करीरस्य 'करील' इति ख्यातस्य ॥ ७६ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
धतूरा उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥
पु. पु. पु.
धतूरा का फल मातुलो मदनश्चा (स्य फले) मातुलपुत्रकः ।

उन्निति—उन्मत्तयतीति उन्मत्तः, कितवाः सन्त्यस्येति, कितान् वञ्चतीति वा कितवः, "कितवो धूर्त्तवन्मत्त वञ्चके कनकाह्वये" (इति विश्वः) धूर्व्यते स्मेति, धूर्वणं धूर्त तदस्यास्तीति वा धूर्तः, धयति धातूनिति पृषोदरादित्वाद् धत्तूरः, "धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः" (इति स्वामी) धूसयतीति धूः, तूर्यत इति तूरः धूश्चासौ तूरश्चेति

धूस्तूर: धुस्तुरोपि "धुस्तुरस्तु पुण्डरी शोधूस्तूर: कनकाह्वय:" (इति शब्दार्णव:)कनकमाह्वयो यस्येति कनकाह्वय:,मास्ति नास्ति तुला यस्येति, मा श्रीस्तुलास्येतिवा मातुल:, मदयतीति मदन: "मदन: स्मरवसन्तद्रुभिद्धत्तूरसिह्लके"(इति मदिनीति)सप्त धत्तूरस्य। अस्य धत्तूरस्य फल मातुलस्य पुत्र इव मातुलपुत्रक: इत्येकं कनकाह्वयफलस्य॥ ७७।१॥

पु. पु. पु. पु.

बिजौरा नींबू **फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥**

पु. पु. पु. पु.

मरुआयादवना **समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।**

पु. पु. पु. पु.

बवई या पर्णास **जंबीरो (ऽथ) पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥**

फलेति–फलेन पूर्यते, फलं पूरयति वा फलपूर:, बीजेन पूर्यते, बीजं पूरयति वा बीजपूर:, रोचत इति रुचक: "रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयो:। न द्वयो: सर्जिकाक्षारेप्यश्वाभरणमाल्ययो:। सौवर्चलेपि मङ्गल्यद्रव्येपि कटकेपि च॥इति" (मेदिनी) मीनात्यरुचिमिति मातु:, लुञ्ज्यत इति लुङ्ग: स एव लुङ्गक: मातुश्चासौ लुङ्गकश्चेति मातुलुङ्गकस्तस्मिन्निति चत्वारि "बिजौरा" इति ख्याताया:। समीरयतीति समीरण:, मरौ वातीति मरुवक:, प्रस्थे सानौ पुष्प्यतीति प्रस्थपुष्प:, फणिजातोऽस्मात्फणाभपत्रपुष्पत्वात्, फणि उज्झको वर्जकोऽस्येति फणिज्जक:, फणिज्झकोपि जम्यत इतिजम्,वीरयतीति वीर: जम् चासौ वीरश्चेति जंबीर: जम्बीरोपीति पञ्च"मरुआ" इति ख्यातस्य। अथेति–पर्णान्यस्यति, पर्णैरसतीति वा पर्णासस्तस्मिन्, कठिनं जरयतीति कठिञ्जर:, कुण्ठतीति कुठेर: स एव कुठेरक इति त्रीणि पर्णासस्य ॥ ७८।७९॥

पु. पु. पु. पु.

उजली बबई चीता **(सिते)ऽर्जको (ऽत्र) पाठी (तु) चित्रको वह्निसंज्ञकः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

मदार **अर्काह्ववसुकास्फोतगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥**

पु. पु. पु. पु.

सफेद मदार **मन्दारश्चार्कपर्णो (ऽत्रशुक्लेऽ)लर्कप्रतापसौ ।**

सित इति–अत्र पर्णासे सिते सति अर्जयतीति अर्जक: स्यादित्यकं श्वेतपर्णासस्य। पाठोऽस्यास्तीति पाठी, चितं बुद्धिं त्रायत इति चित्र: स एव चित्रक: "चित्रकं तिलके नातु व्याघ्रभिद्वञ्चुपाठिषु" (इति मेदिनी) वह्नि: संज्ञा यस्येति वह्निसंज्ञ: इति त्रीणि चित्रकस्य। अर्क आह्वा यस्येति अर्काह्व:, वसतीति वसु: स एव वसुक:, आस्फोटयतीति आस्फोत:, गणा बहूनि रूपाण्यस्येति गणरूप:, विकिरति, विविध: किरणोऽस्येति वा विकीरण:, मन्दान् इयर्ति, मन्दैरर्य्यते वा मन्दार: "मन्दार: स्यात्सुरद्रुमे। पारि-

---

१ सौवर्चलं मातुलुङ्गं शिला चन्दनपेषणी। ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्॥

मद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयो" (रिति मेदिनी) अर्कभानि पर्णानि पत्राण्यस्येत्यर्कपर्णः इति सप्तार्काह्वस्य। अत्र अर्काह्वे शुक्ले सति अलतीति अल्, अर्क्यत इत्यर्कः अल् चासावर्कश्चेति अलर्कः "अलर्को धवलार्के स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे" (इति मेदिनी) प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति, प्रकृतास्तापसा येनेति वा प्रतापस इति द्वे श्वेतार्कस्य ॥ ८० । ३/२ ॥

स. पु. पु. पु. पु.

बक या गुमा **शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥**

स. स. स. स.

बांदा **वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिके (त्यपि)।**

शिवेति–शिवप्रिया मल्ली शिवमल्ली, पशुपतेरयं पाशुपतः, एकमस्थि लातीति एकाष्ठीला, "एकाष्ठीलावनतिक्तिकौषधौ पुंसि वकपुष्पे"(इति मेदिनी) वातीति बुकः बकोपि "बकस्तु वकपुष्पे स्यात्कङ्के श्रीदे च रक्षसि" (इति मेदिनी) वस्ते, वसति वा वसुरिति पञ्च वकपुष्पस्य । वन्द्यते इति वन्दा, बवयोरैक्याद्वन्दापि वृक्षमत्तीति वृक्षादनी, वृक्षं रोहति, वृक्षे रोहति वा वृक्षरुहा, जीवतीति जीवन्ती सैव जीवन्तिकेति चत्वारि वृक्षोपरि जातलताविशेषस्य ॥ ८१ । ३/२ ॥

स. स. स. स. स.

नींव गिलोय **वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ॥ ८२ ॥**

स. स. स. स.

या गुड़च **जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि।**

वत्सेति–वत्सैरद्यते इति वत्सादनी, छिन्ना रोहतीति छिन्नरुहा, गुडतीति गुडीची, तन्त्रयतीति तन्त्रिका, न मृतमस्याः अमृता, जीवतीति जीवन्ती सैव जीवन्तिका "जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्या शाकवन्दयोरिति" (मेदिनी) सोमस्य वल्ली सोमवल्ली, विगतं शल्यमस्या विशल्या, "विशल्याग्निशिखादन्ती गुडूची त्रिपुटासु चेति" (मेदिनी) मधुमयानि पर्णान्यस्या मधुपर्णीति नव गुडूच्याः ॥ ८२ । ३/२ ॥

स. स. स. स. स. स.

मूर्वा-मुहार **मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥**

स. स. स. स.

या चिनार **मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्य(पि)।**

मूर्वेति–मूर्वतीति मूर्वा, दीव्यतीति देवी, मधुरसोऽस्या मधुरसा, मुरतीति मोरटा, तेजतीति तेजनी, स्रवतीति स्रवा, स्रुवापि "स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियामिति" (मेदिनी) मधु लातीति मधूला सैव मधूलिका, मधुनः श्रेणिरत्रेति मधुश्रेणी, गोःकर्णा इव गौःकर्णो यस्या इति वा गोकर्णी, पीलोरिव पर्णान्यस्याः पीलुपर्णीति दश मूर्वायाः ॥ ८३ । ३/२ ॥

स. स. स. स. स. स.

पाढ़ा या पाठाम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥

स. स. स. स.

पाढ़रि एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ।

पाठेति—पठ्यते इति पाठा, अम्बेव मातेव तिष्ठतीति अम्बष्ठा, विद्धौ कर्णौ ययेति, अविद्धोऽच्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्या वेति विद्धकर्णी, अविद्धकर्णी, स्थापयतीति स्थापनी, अतिशयेन प्रशस्ता श्रेयसी, रस्यत इति रसा, एकमस्थि लातीति एकाष्ठीला, पापे चलति, पापक्तीति पापचो वायुस्तमीरयति वा पापचेली, प्राचि भवा प्राचीना, वने तिक्ता वनतिक्ता सैव वनतिक्तिकेति दश पाठायाः ॥ ८४ । १/२ ॥

स. स. स. स.

कुटकी कटुः कटंवराशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

स. स. स. स.

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटुरिति—कटतीति कटुः, कटतीति कटस्तं वृणोतीति कटंवरा, कटंभरा इति पाठे तु कटं बिभर्तीति कटम्भरा, अशोक इव रोहतीति अशोकरोहिणी, व्यस्तमपीदं नाम " अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे " (इति रभसः) कटतीति कटुः, रोहतीति रोहिणी, कटुश्चासौ रोहिणी चेति कटुरोहिणी, मत्स्यपित्तमिवेति मत्स्यपित्ता, कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः कृष्णं मलं भिनत्तीति वा कृष्णभेदी, चक्राकारमङ्गं यस्याश्चक्राङ्गी " चक्राङ्गी कटुरोहिण्यामिति " (मेदिनी) शकुलैर्मत्स्यभेदैरद्यते इति शकुलादनीत्यष्टौ ' कुटकी ' इति ख्यातायाः ॥ ८५ । १/२ ॥

स. स. स. स. स.

कयवांच आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

स. स. स. स.

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ।

आत्मेति—आत्मना गुप्ता आत्मगुप्ता, जडयतीति जडा, न जहाति शूकानिति अजहापि " ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साजहा प्रावृषायिणी " (इतीन्दुः) न विगतमण्डमस्याः अव्यण्डा, कण्डूं रातीति कण्डूरा कण्डुरापि, प्रवर्षणं प्रावृषा तामेतीति, अयते वा प्रावृषायणी, ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता, ऋषिभिरप्रोक्ता वा ऋष्यप्रोक्ता शूकयुक्ता शिम्बिः शूकशिम्बि " शूकशिम्बा चेति " (वाचस्पतिः) कपीनां कच्छूः कपिकच्छूः, मर्कटीवाचरतीति मर्कटीयति इति मर्कटीति नव "कयवांच" इति ख्यातायाः ॥८६।१/२ ॥

स. स. स. स. स. स.

मूसरि या चित्रोपचित्रान्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥ ८७ ॥

स. स स. स.

मूसाकर्णी प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डामूषिकपर्ण्यपि ।

चित्रेति—चित्रं रूपमस्याश्चित्रा, उपगता चित्रमित्युपचित्रा, न्यग्रुणद्धि, न्यञ्चं रुणद्धीति वा न्यग्रोधी, "न्यग्रोधी तूपचित्रायामिति" (मेदिनी) द्रवतीति द्रवन्ती, शं वृणोतीति शंवरी, वर्षतीति वृषा, प्रतीची श्रेणी यस्याः प्रत्यक्श्रेणी, सुतानां श्रेणी यस्याः सुतश्रेणी, रमन्तेऽत्रेति रण्डा, स्वामिमते तु चण्ड्यत इति चण्डापि, मूषिकः पर्णमस्या मूषिकपर्णी, आखुपर्णिकेत्यपीति दश 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ॥ ८७ । १/२ ॥

पु. पु. पु. पु.

अपामार्ग चिचिड़ा या आँधीझाड़ा — **अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥**

स. स. स. स.

प्रत्यक्पर्णी कीशपर्णी किणिही खरमञ्जरिः ।

अपेति—अपमार्जन्त्यनेनेति अपामार्गः, शिखरे प्रायेण भवतीति शैखरिकः, धाम्नोऽर्गः, धामार्गस्तं वातीति धामार्गवः, अधामार्गवोपि, मयूरप्रतिकृतिः मयूरकः, प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः प्रत्यक्पर्णी, कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः कपिपर्णी, स्वामिमते तु कीशपर्ण्यपि, किणिनो व्रणान् जिहीते, किणिनो व्रणान् हन्तीति वा किणिही, खरा मञ्जरिरस्याः खरमञ्जरिरित्यष्टावपामार्गस्य ॥ ८८ । १/२ ॥

स. स. स. स. स.

भँगरा या भँगरैया — **हञ्जिकाब्राह्मणीपद्माभार्गीब्राह्मणयष्टिकाः ॥ ८९ ॥**

स. पु. पु. पु.

अङ्गारवल्लीबालेयशाकवर्बरवर्धकाः ।

हञ्जीति—हन्ति, भनक्ति वा रोगानिति पृषोदरादित्वात् हञ्जिका, फञ्जिकापि, ब्रह्मण इयं ब्राह्मणी, पद्माभं पुष्पमस्याः पद्मा, भर्ज्जनं भर्गः सोस्त्यस्या भार्गी, ब्राह्मणयष्टिरिव ब्राह्मणयष्टिका, अङ्गारवद्वल्ल्यस्या अङ्गारवल्ली, बालेयस्य शाको बालेयशाकः, वर्वर्तीति वर्वरः, वर्धत इति वर्धक इति नव भार्ग्याः ॥ ८९ । १/२ ॥

स. स. स. स. स.

मंजीठ — **मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥**

स. स स. स.

मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ।

मञ्जीति-मञ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति, अतिशयेन मञ्जुरिति वा मञ्जिष्ठा, विकसति, विकषति वा विकसा, विकषा, जिङ्गतीति जिङ्गी, समन्ततोऽङ्गतीति समङ्गा, काले मिश्यते कालमेशी सैव कालमेशिका, कालं वर्णं मिषतीति वा कालमेषी सैव कालमेषिका, मण्डूकवत्पर्णान्यस्या मण्डूकपर्णी, भण्डतीति भण्डीरी, भाण्डीरी, भण्डीरिका, भण्डतीति भण्डी, योजनगामिनी वल्ली योजनवल्लीत्यपीति नव मञ्जिष्ठायाः ॥ ९० । १/२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

यवासा या धमासा **यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ६१ ॥**

स. स. स. स. स.

रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

यास इति–याति, यसनं वा यासः, यौतीति यवासः, दुःखेन स्पृश्यते इति दुःस्पर्शः, धन्वनो यासो धन्वयासः, कुं नाशयतीति कुनाशः स एव कुनाशकः, रोदयतीति रोदनी, स्वामिमते तु चोदनीत्यपि, कच्छूं रातीति कच्छुरा, नास्ति अन्तो यस्या अनन्ता, समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः समुद्रान्ता, दुःखेनालभ्यत इति दुरालभा इति दश यवासस्य॥ ६१ । १/२ ॥

स. स. स. स.

पिठवन **पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ६२ ॥**

स. स. स. स. स.

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृश्नीति–पृश्निरल्पं पर्णमस्याः पृश्निपर्णी, पृथगसक्तं पर्णमस्याः पृथक्पर्णी, चित्रं पर्णमस्याश्चित्रपर्णी, अङ्घ्रेरारभ्य पर्णान्यस्या अङ्घ्रिपर्णी सैव अङ्घ्रिपर्णिका, मुकुटमते तु अङ्घ्रिमूलमारभ्य वल्लिरस्या अङ्घ्रिवल्ली सैवाङ्घ्रिवल्लिकेत्यपि क्रोष्टुभिर्विन्ना विचारिता, दत्तेवेति वा क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छी, कलं श्यतीति कलशिः, धावतीति धावनिः, गूहतीति गुहा इति नव पृश्निपर्ण्याः ॥ ६२ । १/२ ॥

स. स. स. स. स.

भटकटैया **निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥६३॥**

स. स. स. स. स.

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

नीति–निदिह्यते स्म निदिग्धा सैव निदिग्धिका, स्पृशतीति स्पृशी, व्याजिघ्रतीति व्याघ्री, बृंहतीति बृहती, "क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचिदिति" (शाश्वतः) कण्टकानियर्तीति कण्टकारी सैव कण्टकारिका, प्रचोदयतीति प्रचोदनी, कोलतीति कुली, क्षुणत्तीति क्षुद्रा "क्षुद्राव्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिंस्रामक्षिकामात्रयोरपीति" (मेदिनी) दुःस्पृश्यत इति दुःस्पर्शा, राष्ट्रमस्त्यस्या राष्ट्रिकेत्यपीति दश कण्टकार्याः ॥ ६३ । १/२ ॥

स. [1] स. स. स. स.

नील **नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥६४॥**

स. स. स. स. स. स.

रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला(च)नीलिनी ।

---

१ नीलादोषधाविति ङीष् ॥

नीलीति—नीलतीति नीली "नीलीरुग्भेदनीलिन्योरिति" (मेदिनी) कल्यत इति काला, क्लीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः क्लीतकिका, ग्रामे भवा ग्रामीणा, मधुराणि पर्णान्यस्यामधुपर्णी सैव मधुपर्णिका, रञ्जयतीति रञ्जनी, श्रीमत्फलमस्त्यस्याः श्रीफली, तुद्यते तुत्थयति वा तुत्था, द्रवतीति द्रोणी, स्वामिमते तु तूयतेऽनयेति तूणीत्यपि, दोलयतीति दोला, 'मेलापि' "तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रञ्जनी"(इति निघण्टुः) नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः नीलिनीत्येकादश नीलयाः नील इति ख्यातस्य ॥ ६४ । ½ ॥

पु. पु. स. स. स.

बकुची **अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥६५॥**

स. स. स. स.

कालमेषी कृष्णफला वाकूची पूतिफल्यपि ।

अवेति—अवल्गोरशोभनाज्जातोऽवल्गुजः, सोम इव सोमेन वा राजतीति सोमराजी, शोभना वल्लिरस्याः सुवल्लिः, सोमस्य वल्लिः सोमवल्लिः सैव सोमवल्लिका, कालं मिषतीति कालमेषी, कृष्णं फलमस्याः कृष्णफला, वातं कूचयतीति पृषोदरादित्वाद् वाकूची, मुकुटमते तु वाचं गुञ्जतीति वागुञ्जीत्यपि, पूतिः फलेष्वस्याः पूतिफलीत्यष्टौ वाकूच्याः ॥ ६५ । ½ ॥

स. स. स. स. स. स.

गजपीपरि **कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ६६ ॥**

स. स. स. स. स.

छोटी पीपरि **उषणा पिप्पली शौण्डी कोला(थ) करिपिप्पली ।**

स. स. स.

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वसिरः (पुमान्)॥ ६७॥

कृष्णेति—कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः कृष्णा[1] "कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषितीति" (मेदिनी) उपकोलति, उपगता कुल्यामिति वा उपकुल्या, विदेहेषु भवा वैदेही, "वैदेही रोचनासीतावणिक्स्त्रीपिप्पलीषु चेति" (मेदिनी) मगधेषु भवा मागधी, चपतीति चपला, कणति शब्दयतीति कणा, ओषति, ऊषति वा उषणा, ऊषणा दीर्घादिरपि, पिपर्तीति पिप्पली, शुण्डायां मद्यपानगृहे भवा शौण्डी "शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्स्त्रियामिति" (मेदिनी) इति दश पिप्पल्याः । अथेति—करीव पिप्पली करिपिप्पली, कपिरिव वल्ली कपिवल्ली, कोल इव वल्ली कोलवल्ली, अतिशयेन प्रशस्ता श्रेयसी, वस्ते इति वसिरः तालव्यपाठे तु वष्टीति वशिरः पुमान्स्यादिति पञ्च गजपिप्पल्याः ॥ ६६ । ६७ ॥

न. १ न. स. स. स.

चव्य या **चव्यं (तु) चविकं काकचिञ्चागुञ्जे(तु)कृष्णला ।**

---

१ केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः, यदाह चन्द्रनन्दनः— "चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली" अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

स. स. पु.स. पु.

पांपरि की ल- फलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥

कड़ी घुंघुची पु. पु. पु.

गोखुरू गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट (इत्यपि)।

चव्यमिति—चर्व्यत इति चव्यम्, चर्व्यत इति चविकम्, स्त्रियामपि "चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पलीति" (हट्टचन्द्रः) इति द्वे चव्यस्य। काकवर्णा चिञ्चा काकचिञ्चा, गुञ्जतीति गुञ्जा "गुञ्जा तु काकचिञ्चायां पटहे च कलध्वनाविति"(मेदिनी) कृष्णं वर्णं लातीति कृष्णला इति त्रीणि गुञ्जायाः। पलं मांसं कषतीति पलंकषा, इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा, शुनो दंष्ट्रा इव श्वदंष्ट्रा, स्वादुः कण्टकोऽस्य स्वादुकण्टकः, गोर्धेनोः पृथिव्या वा कण्टकः गोकण्टकः, "गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवांखुरे" (इति मेदिनी) गोगौर्वा क्षुरतीति गोक्षुरः स एव गोक्षुरकः, वनस्य शृङ्गाट इव वनशृङ्गाटः इति सप्त गोक्षुरकस्य "गुखुरू" इति ख्यातस्य ॥ ९८ । १/२ ॥

स. स. स. स. स. स.

अतीस विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

स. न. स. स.

दुधिया शृङ्गी महौषधं (चाथ) क्षीरावी दुग्धिका (समे)।

विश्वेति—विशतीति विश्वम्, "विश्वं समस्ते जगति विश्वेदेवेषु नागरे। विश्वा चातिविषायां स्यादिति" (विश्वः) वेवेष्टीति विषा, प्रतीपं विषमस्याः प्रतिविषा, विषमतिक्रान्ता अतिविषा, विषमुपगता उपविषा, अरुणो वर्णोऽस्त्यस्या अरुणा, शृणातीति शृङ्गी, महच्च तदौषधं चेति महौषधम् "महौषधन्तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेपि चेति" (मेदिनी) इत्यष्टावतिविषायाः। अथेति—क्षीरमवतीति क्षीरावी, दुग्धमस्त्यस्या दुग्धिका उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे "दूधी" इति ख्यातायाः ॥ ९९ । १/२ ॥

स. स. स. स. स.

शतावरि शतमूली बहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

स. स. स. स.

दारुहल्दी ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्री नारायण्यः शतावरी।

स. पु. पु. पु.

अहेरु (रथ) पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

स. स. स. स.

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनी (त्यपि)।

शतेति—शतं मूलान्यस्याः शतमूली, बहवः सुता यस्या बहुसुता, न भीरुरभीरुः, नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः इन्दीवरी, वृणोतीति वरी, ऋष्यैः प्रोक्ता ऋष्यप्रोक्ता, अभीरूणि पत्राण्यस्या अभीरुपत्री, नारायणाज्जाता नारायणी

"नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मतेति" (मेदिनी) शतेनाकृणोतीति शतावरी, न हिनोतीति अहेरुरिति दश शतावर्याः। अथेति—पीतं द्रवतीति पीतद्रुः, कलेरयं कालेयः स एव कालेयकः, कालीयकोपि "निर्दिष्टा वै कटकिनी स च कालेयकः स्मृतः। कालीयको दारुनिशेति" (रुद्रः) हरिः पिङ्गः पीतो वा द्रुरस्य हरिद्रुः "हरिद्रुः पीतचन्दनमिति" (निघण्टुः) दीर्यत इति दार्वी, पचतीति पचंपचा "पीतदारुपचंपचा" (इति निघण्टुः) दारुश्चासौ हरिद्रा चेति दारुहरिद्रा, परं पालकं स्वास्थ्यं जनयतीति परश्चासौ जनी चेति वा पर्जनीति सप्त दारुहरिद्रायाः ॥ १०० । १०१ । ३ ॥

स. स. स. स. स.

खुरासानीवच **वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥**

स. स. स. स.

सफेदवच **(शुक्ला) हैमवती वैद्यमातृसिंह्यौ (तु) वाशिका।**

पु. पु. पु. पु. पु.

रूसा **वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥**

वचेति—वक्तीति वचा, उग्रोगन्धोऽस्या उग्रगन्धा, षड्ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः षड्ग्रन्था, गोर्लोमास्या गोलोमी, शतं पर्वाणि सन्त्यस्याः शतपर्विका "शतपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषितीति" (मेदिनी) इति पञ्च वचायाः। सा वचा शुक्ला श्वेतवर्णा चेत्तदा हिमवति भवा हैमवती स्यादित्येकं श्वेतमूलवचायाः। वैद्यस्य मातेव वैद्यमाता, हिनस्तीति सिंही, वाश्यते, उश्यते वा वाशिका, वासयतीति विग्रहे तु वासा दन्त्यान्तोपि "वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूषके" (इति रुद्रः) वर्षति मधु इति वृषः, अटान् गच्छतो रोषतीति अटरुषः, अटैरूषतीति विग्रहे तु अटरूषो दीर्घाकारवानपि "वैद्यमाताटरूषकः" (इति रभसः) सिंहआस्यमस्येति सिंहास्यः "सिंहास्यो वाजिदन्तकः" (इति रभसः,) वस्ते आच्छादयति, वासयति वा वासकः, वाजीदन्तोऽस्येति वाजिदन्तक इत्यष्टावटरूषस्य ॥ १०२ । १०३ ॥

स. स. स. स.

विष्णुकान्ता **आस्फोता गिरिकर्णी "स्या" द्विष्णुक्रान्तापराजिता।**

स. पु. पु. पु. पु.

तालमखाना **इक्षुगन्धा (तु) काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥**

आसिति—आस्फोटयतीति आस्फोता, गिरिर्वालमूषिकाकर्णोऽस्या गिरिकर्णी, विष्णुना क्रान्ता विष्णुक्रान्ता, न पराजिता अपराजिता इति चत्वारि विष्णुक्रान्तायाः। इक्षुः गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा, "इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्याकाशे च गोक्षुरे" (इति मेदिनी) काण्डेन इक्षुरिव काण्डेक्षुः, कोकिलोऽक्षि यस्येति कोकिलाक्षः, इक्षुमिक्षुगन्धं रातीति इक्षुरः, क्षुरइव क्षुरः "क्षुरःस्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुर इति" (विश्वः) इति पञ्च "तालमखाना" इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥

पु. पु. स. स. स.
सौंफ शालेयः'स्या'च्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।
स. पु. पु. स. स. स.
सेंहुड़ मिश्रेया(प्यथ)सीहुण्डो वज्रद्रुःस्नुक्स्नुहीगुडा॥१०५॥
स. पु.न. स. स.
वायविडङ्ग समन्तदुग्धा(थो)वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।
पु. पु. पु.न.
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं(पुंनपुंसकम्) ॥ १०६ ॥

शेति—शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयं तदस्यास्तीति शालेयः, शीतमस्यास्तीति शीतः, शिवमस्यास्तीति शिवः शीतश्चासौ शिवश्चेति शीतशिवः, छत्रमस्यास्तीति छत्रा, मधुरो रसोऽस्त्यस्या मधुरा सैव मधुरिका, मस्यते इति मिसिः, मिसी वा, मेशति, मिशतीति विग्रहे तु मिशी, मिशिरपि तालव्यान्तः, मिश्रयतीति मिश्रा, ईयत इत्येया मिश्रा चासावेया चेति शकन्ध्वादित्वान्मिश्रेया इति षट् 'सौंफ' इति ख्यातायाः । अथेति—'सी' इति हुण्डते सीहुण्डः "वज्रद्रुमः सिहुण्डोथ" इति रभसात्सिहुण्डो ह्रस्वादिरपि, वज्रश्चासौ द्रुश्चेति वज्रद्रुः, स्वामी तु "वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा" इति पठति, स्नुह्यतीति स्नुक्-स्नुही, भागुरिमते स्नुहापि, गुडतीति गुडा, समन्ताद्दुग्धमस्याः समन्तदुग्धा इति षट् सीहुण्डस्य । अथविति—वेल्लतीति वेल्लम्, न मोघा अमोघा, मोघापि "कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा" (इति वाचस्पतिः) चित्रास्तण्डुला अस्याश्चित्रतण्डुला, तड्यत इति तण्डुलः, मुकुटमते तु तन्तुं कृमिसूत्रं लातीति तन्तुलोऽपि, कृमीन् हन्तीति कृमिघ्नः, विडतीति विडङ्गं पुंनपुंसकं स्यादिति षट् विडङ्गस्य ॥ १०५ । १०६ ॥

स. पु. स. स.
बरिआरा सनई बला वाट्यालकोघण्टारवा(तु)शणपुष्पिका ।
स. स. स. स. स.
दाख मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति(च)॥१०७॥

बलेति—बलति, बलमस्त्यस्या इति वा बला, वाटीमलतीति वाट्यालः स एव वाट्यालक इति द्वे बलायाः । घण्टेवारौतीति घण्टारवा, शणः पुष्पं यस्याः शणपुष्पी सैव शणपुष्पिका, इति द्वे घण्टारवायाः । मृद्नाति, मृद्यते वा मृद्वीका, गौःस्तनोऽस्या गोस्तनी, "गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियामिति" (मेदिनी) द्राङ्क्ष्यत इति द्राक्षा, स्वद्यत इति स्वाद्वी, मधूरसोऽस्या मधुरसा, "भवेन्मधुरसा द्राक्षा मूर्विका दुग्धिकासु चेति" (मेदिनी) इति पञ्च द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥

स. स. स. स. स.
निसोत या सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

स. स. स. स. स.

त्रिधारा त्रिभण्डीरोचनीश्यामापालिन्द्यौ(तु)सुषेणिका१०८॥

स. स. स. स.

कालानिसोत कालामसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

सर्वेति—सर्वा अनुभूतयोऽस्यामिति सर्वानुभूतिः, सरतीति सरला, सरणापि, "सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रेचनी सरा" (इति वाचस्पतिः) त्रयःपुटा यस्यास्त्रिपुटा, त्रिपुटीत्यपि "त्रिपुटी महतीस्त्राशा"(इति वाचस्पतिः) त्रिभिरवयवैर्वृता त्रिवृता, त्रीनवयवान् वृणोतीति त्रिवृत, त्रीन् दोषान्भण्डत इति त्रिभण्डी, रोचत इति रोचनी "रोचनी कर्कशे स्पृ ता" रेचनी इति पाठे तु रिणक्तीति रेचनी "रेचनी त्रिवृतादन्त्योरिति" (मेदिनी) इति सप्त शुक्लत्रिवृतायाः । श्यायत इति श्यामा, पालयतीति पालिन्दी, सुष्ठु सेनया यातीति सुषेणा सैव सुषेणिका, कालयतीति काला, मसूरवद्विदलमस्या मसूरविदला, अर्धश्चन्द्रो यस्या अर्धचन्द्रा,कालं मिषतीति कालमेषी सैव कालमेषिकेति सप्त श्यामत्रिवृतायाः ॥ १०८ । ३ ॥

न. न. स. स.

मुलेठी मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुका मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

काला गंगा फल

स. स. स. स.

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री (च या सिता) ।

उजला गंगा फल

स. स स.

(अन्या)क्षीरविदारी'स्या'न्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ११०॥

मेति—मन्यत इति मधु, मध्विव मधुकम् ,क्लीबनं क्लीतमथाश्चर्य कलति, क्लीं क्लीवत्वं तकतीति वा क्लीतकम्, यष्टी मध्विवास्या यष्टिमधुका, मधुयष्टीव मधुयष्टिका "मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव चेति"(वाचस्पतिः) इति चत्वारि मधुयष्टिकायाः । विदारयतीति विदारी, क्षीरमिव शुक्ला क्षीरशुक्ला, इक्षुर्गन्धोऽस्या इक्षुगन्धेति त्रीणि शुक्लभूकूष्माण्डस्य। तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु क्रोशतीति क्रोष्ट्री "क्रोष्ट्री शृगालिका-क्षीरविदारीलाङ्गलीषु चेति" (विश्वः) क्षीरवती विदारी, क्षीरविदारी, महती चासावश्वेता च महाश्वेता,ऋक्षो गन्धोऽस्याः, ऋक्षान् गन्धयतीति वा सैव ऋक्षगन्धिका स्यादिति चत्वारि कृष्णभूकूष्माण्डस्य ॥ १०९ । ११० ॥

स. स. स. स.

जलपीपरि लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

अजमोद या स. स. पु. पु. पु.

मोरशिखा खराश्वाकारवीदीप्यो मयूरोलोचमस्तकः ॥ १११ ॥

---

१ एवं च विदार्यादित्रयं शुक्लवाचकम् । क्रोष्ट्र्यादिचतुष्टयं कृष्णवाचकमिति मन्तव्यम् ॥

लेति—लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्या लाङ्गली, "लाङ्गलीतोयपिप्पल्यां क्लीबन्तु कुसुमान्तरे। गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोरिति" (मेदिनी) शरदि भवा शारदी, तोयस्य पिप्पलीव तोयपिप्पली, शकुलैरद्यत इति शकुलादनीति चत्वारि जलपिप्पल्याः। खरमश्नुते, खरैरश्यते वा खराश्वा, केन जलेन रौतीति करवो मयूरस्तस्येयं कारवी, "कारवीमधुरादीप्यत्वक्पत्री कृष्णजीरके" (इति मेदिनी) दीपनं दीपस्तत्र साधुर्दीप्यः, दीपकोपि "अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके" (इति रभस,) मीनाति रोगमिति मयूरः, लोच्यते, लोचयति वा लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्येति लोचमस्तकः, स्वामिमते तु लोचमर्कटोपीति पञ्च मयूरशिखायाः ॥ १११ ॥

स. स. स. स. स.

काली सारिवा गोपी श्यामा शारिवा(स्या)दनन्तोत्पलशारिवा।

ऋद्धि वृद्धि न. स. स. स. [१]

योग्यमृद्धिःसिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धे(रप्याह्वया इमे) ॥११२॥

गोपीति—गोपायतीति गोपी, गोपापि, "गोपीश्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा" (इति वाचस्पतिः) श्यायत इति श्यामा, शरणांशारिरस्त्यस्या इति शारिवा, नास्त्यन्तोऽस्या अनन्ता, "अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपीति" (मेदिनी) उग्रं पलमनया, उत्पलमस्त्यस्या वा उत्पला, उत्पला चासौ शारिवा चेति उत्पलशारिवा इति पञ्च शारिवायाः। युज्यते, योगाय प्रभवति वा योग्यम्, ऋध्नोतीति ऋद्धिः, "ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे समृद्धावपि योषिति" (इति मेदिनी) सिध्यतीति सिद्धिः "सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोरिति" (हैमः) लक्षयति, लक्ष्यते वा लक्ष्मीः, "लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः" (इति मेदिनी) इति चत्वारि ऋद्ध्याख्यौषधेः। इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया नामानि, वर्धतेऽनयेति वृद्धिरिति पञ्च वृद्ध्याख्यौषधेः ॥११२॥

स. स. स. स. स.

केला कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला।

स. स. स. स.

वनमूंग काष्ठीला मुद्गपर्णी (तु) काकमुद्गा सहे (त्यपि) ॥११३॥

कदेति—कन्दते, कन्द्यते वा केन वायुना दल्यते वा, कदली, कदलापि, बुस्यति, बुस्यते वा बुसा, बुषेति मूर्धन्यान्तोपि, वारणानां बुसा वारणबुसा, रभते, रभ्यते वा रम्भा, "रम्भाकदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे" (इति मेदिनी) मुञ्चतीति मोचा, अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः, अंशुमानिव फलान्यस्या वा अंशुमत्फला, भानुफलापि, काष्ठिना इल्यत इति काष्ठीला, इति षट् कदल्याः। मुद्गःपर्णमस्या मुद्गपर्णी, काकेनेषज्ज्वलेन मुदं गच्छतीति, काकामुद्गा, हर्षप्राप्ता यस्यामिति वा काकमुद्गा,

---

१ "वृद्धिस्तु वर्धने योगेऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे। कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषितीति" (मेदिनी) ॥

सहते इति सहा "सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियान्तु नखभेषजे। दण्डोत्पला मुद्गपर्णी कुमारी पृथिवीषु चेति" (मेदिनी) इति त्रीणि "मुंगौनी" इति ख्यातस्य॥ ११३॥

स. स. स. स. स.
बैंगन या भाटा **वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी।**
स. स. स. स. स.
रासन या **नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥११४॥**
स. स. स. स.
लताविशेष **नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा (च सा)।**

वार्तेति—वार्तमारोग्यमाकयति, वार्तं फल्गु अकं यस्या वा वार्ताकी, वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः" इति रभसात्पुंस्यपि, "वार्ता वातिङ्गणे वृत्ताविति" विश्वाद् वार्तापि, "वातिङ्गणश्च वार्ताकुरिति" (त्रिकाण्डशेषाच्च) वार्ताकुरपि, हिङ्गु लातीति हिङ्गुली, हिनस्तीति सिंही, भण्यते, भण्यते वा भण्टाकी, दुःखेन प्रधृष्यत इति दुष्प्रधर्षणी, दुष्प्रधर्षिणीत्यपि इति पञ्च भण्टाक्याः। नकुलानां प्रियं, न आकुलत्वं यया वेति नाकुली, शोभनो रसोऽस्याः सुरसा, राति, रायते, रस्यते वा रास्ना, शोभनो गन्धः सुगन्धः, सुगन्धोऽस्त्यस्याः सुगन्धा, गन्धवती नाकुली गन्धनाकुली, नकुलानामिष्टा नकुलेष्टा, भुजङ्गानक्षति, भुजङ्गोऽक्षि यस्या भुजङ्गाक्षी, छत्रमकतीति छत्राकी, सा च सुष्ठु वहतीति सुवहा स्यादिति नव रास्नायाः॥ ११४। ½॥

स. स. स. स. स.
सरिवन **विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५॥**
स. स. म. स.
कपास **तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति (च)।**

विदेति—विदार्या गन्धो विदारिगन्धः, अंशवः सन्त्यस्या अंशुमती, सालः पर्णमस्याः सालपर्णी, शालपर्णी तालव्यादिरपि, तिष्ठतीति स्थिरा, ध्रुवतीति ध्रुवा इति पञ्च शालपर्याः। तुण्डिकाञ्शरीराणि ईरयतीति तुण्डिकेरी, समुद्रोऽन्तो यस्याः, मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्या वा समुद्रान्ता, करोति क्रियते वा कर्पासी, कार्पासी, बदतीति बदरा इति चत्वारि कार्पास्याः॥ ११५। ½॥

स. स. पु. पु.
नर्माकपास **भारद्वाजी (तु सा वन्या) शृङ्गी (तु) ऋषभो वृषः॥११६॥**
काकड़ासिंगी
स. स. स. स.
कंकही या गंगेरन **गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका।**

भारेति—सा कर्पासी वन्या वनोद्भवा चेत्तदा भरद्वाजस्य मुनेरियं भारद्वाजी स्यादित्येकं वनकर्पास्याः "नर्मा" इति ख्यातायाः। शृणाति गदमिति शृङ्गी, ऋषतीति

ऋषभः, वर्षतीति वृषः इति त्रीणि शृङ्ग्याः " काकड़ासिंगी " इति ख्यातायाः । गाङ्गं जलमीरयति गाङ्गेरुः सैव गाङ्गेरुकी, नागानां हस्तिनां बला नागबला, झषति वातमिति झषा, गवि भूमावेधते गवेधुः सैव गवेधुका ह्रस्वा चासौ गवेधुका चेति चत्वारि " कंकही " " गंगरन " इति ख्यातायाः ॥ ११६ । ३ ॥

सफ़ेद फूल की तुरई — पीले फूल की तुरई
पु. पु. स.
धामार्गवो घोषकः " स्या "न्महाजाली (स पीतकः) ११७ ॥

चचेड़ा — भूमिजामुन
स. स. स. स. स.
ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ।

कलिहारी — कौआठोंढी
स. स. स. स.
स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

धामेति—धाम ऋच्छति धामार्, गच्छति, गम्यते वा गौः धामार् चासौ गौश्चेति धामार्गवः, घोषतीति घोषः स एव घोषकः स्यादिति द्वे " श्वेतपुष्पतोरई " इति ख्यातायाः । स घोषकः पीतकश्चेत्तदा जालयतीति जाली, महती चासौ जाली चेति महाजाली स्यादित्येकं " पियातोरई " इति ख्यातायाः । ज्योत्स्नास्त्यस्या ज्यौत्स्नी, पटतीति पटोली सैव पटोलिका, जलतीति जाली इति त्रीणि " चचेड़ा " इति ख्यातस्य । नद्यां भवा नादेयी, भूमिलग्ना जम्बुका, भूमिजम्बुका इति द्वे भूमिजम्बुकायाः। लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः, लाङ्गलवत्खनति भूमिमिति वा लाङ्गलकी, अग्नेरिव शिखास्या अग्निशिखा इति द्वे " कलिहारी " इति ख्यातायाः । काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः काकाङ्गी, काकस्येव नासिका यस्याः काकनासिका इति द्वे काकजङ्घायाः " कौआठोढ़ी " इति ख्यातायाः ॥ ११७ । ११८ ॥

हंसपदी या लजालू — मुसली — मेढ़ासिंगी — गोभी
स. स. स. स.
गोधापदी (तु) सुवहा मुसली तालमूलिका ।

स. स. स. स
अजशृङ्गी विषाणी (स्याद्) गोजिह्वादार्विके (समे) ११९ ॥

गोधेति—गोधाया इव पादो मूलमस्या गोधापदी, सुवहतीति सुवहा " गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्यपि " (इति कोषान्तरम्) इति द्वे हंसपद्याः । मुस्यतीति मुसली, मुषल्यपि, तालो मूलमस्यास्तालमूली सैव तालमूलिकेति द्वे " मुसली " इति ख्यातायाः । अजः शृङ्गमस्या अजशृङ्गी, विषाणमस्त्यस्या विषाणी स्यात् " विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्ग्यां च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्लीवं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोरिति" (मेदिनी) इति द्वे " मेढ़ासिंगी " इति ख्यातायाः । गोर्जिह्वेव गोजिह्वा, दर्वीव दर्विका, दार्विकापि उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे " गोभी " इति ख्यातायाः ॥ ११९ ॥

स. स. स. स.

तांबूल या पान **ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्य(प्यथ) द्विजा।**

स. स. स. स. स.

गगनधूरि **हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥**

तामिति—ताम्यतीति तान्, बोलतीति वुली ताँश्चासौ वुली चेति पृषोदरादित्वात्ताम्बूली, ताम्बूल्याख्या वल्ली ताम्बूलवल्ली, ताम्रं बोलतीति ताम्बूली, नागलोकस्य वल्ली नागवल्ली इति त्रीणि "नागवेलि" इति ख्यातायाः। अथेति—द्विर्जाता द्विजा, "द्विजाभार्गीरेणुकयोरिति" (हेमचन्द्रः) हरतीति हरेणुः, "कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेदिति" (रुद्रः) रिणाति, रीयते वा रेणुः रेणुरस्त्यस्याः, रेणुरेवेति वा रेणुका, "रेणुकापि हरेणौ च जामदग्न्यस्य मातरीति" (मेदिनी) कुन्तिषु देशेषु भवा कौन्ती, कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः कपिला, भस्मनो गन्धो भस्मगन्धोऽस्त्यस्या भस्मगन्धिनी इति षट् हरेणुकायाः ॥ १२० ॥

न. न. न. न.

एलुवा **एलवालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम्।**

पालक न. स. पु. पु. पु.स.न.

या कुंदरू **वालुकं (चाथ) पालङ्क्या मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ॥१२१॥**

एलेति—एलयतीति, एला इव वलतीति एलावालु तदेव एलावालुकम् स्वामिमते एलवालुकम्, इलाया अपत्यमैलेयम्, शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि, हरिवर्णं वालुकम् हरिवालुकम्, वलतीति वालु तदेव वालुकमिति पञ्च "एलुवा" इति ख्यातस्य। अथेति—पालनं पालतया अङ्क्यते पालङ्क्या, मुकुं मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः, कुं भूमिमुनत्तीति कुन्दः, कुमुन्दयतीति कुन्दरु इति चत्वारि "पालक" इति ख्यातशाकस्य, कुन्दरू इति ख्यातस्य वा ॥ १२१ ॥

न. न. न. न. न.

नेत्रवाला **वालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम (च)।**

न. न. न. न.

शिलाजीत **कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥**

न. स. स. स. स.

तालीसपत्र **शैलेयं तालपर्णी (तु) दैत्या गन्धकुटी मुरा।**

स. स. स. स. स.

साल या **गन्धिनी गजभक्ष्या (तु) सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३॥**

स. स. स. स.

सालई **महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति (च)।**

वेति–वालयतीति वालम्, ह्रीयुक्तं वेरमस्येति ह्रीवेरम्, बर्हिषि तिष्ठतीति बर्हिष्ठम्, उदीचि जातमुदीच्यम्, केशाम्बुनोर्नाम यस्येति केशाम्बुनाम इति पञ्च "नेत्रवाला" इति ख्यातस्य। कालेनानुस्रियते कालानुसार्यम्, वर्धते स्म वृद्धम्, अश्मनः पुष्पमिव अश्मपुष्पम्, शीतं च तच्छिवं च शीतशिवम्, शिलायां भवं शैलेयमिति पञ्च "शिलाजित" इति ख्यातस्य। तालः पर्णमस्यास्तालपर्णी, दितेरयं दैत्या, गन्धस्य कुटीव गन्धकुटी, मुरतीति मुरा, प्रशस्तो गन्धोऽस्याः गन्धिनी इति पञ्च मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य। गजैर्भक्ष्यते गजभक्ष्या-गजभक्षापि, सुवहतीति सुवहा, सुष्ठु रमते सुरभिः, रस्यते रसा, महदीरणमस्याः, महमुत्सवमीरयति वा महेरणा, कुन्दुरुरिवप्रतिकृतिः कुन्दुरुकी, सजति, सल्कुरः लक्यते वा सल्लकी "सल्लकी सिल्लकी ह्लादा" (इति रुद्रः) शल्लकी तालव्यादिरपि, ह्लादयत्यवश्यमिति ह्लादिनी इत्यष्टौ सल्लक्याः, "साला" इति ख्यातायाः ॥ १२२ । १२३ । ½ ॥

स. स. स. स.
धवई या धाय **अग्निज्वाला सुभिक्षे(तु)धातकी धातृपुष्पिका॥१२४॥**
स. स. स. स. स.
बड़ी इलायची **पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्बहुला (थ सा)।**
स. स. स. स. स.
छोटी इलायची **(सूक्ष्मो)पकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः१२५॥**

अग्नीति–अग्नेर्ज्वालेव अग्निज्वाला, सुष्ठु भिक्ष्यते इति सुभिक्षा, धातुं करोति, धातयतीति धातकी, धातृ पुष्पमस्याः धातृपुष्पिका इति चत्वारि धातक्याः "धवा" इति ख्यातस्य। प्रथते इति पृथ्वीका, चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव चन्द्रबाला, एलयतीति एला, निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः, निष्क्रान्ता कुटेर्वेति निष्कुटिः, "निष्कुटी" बहूनि बीजानि लातीति बहुला इति पञ्च एलायाः। अथेति–सा सूक्ष्मा चेत्तदा उपकुञ्चतीति उपकुञ्चिका, तुदतीति तुत्था, कुरतीति कोरङ्गी, त्रयः पुटा यस्यास्त्रिपुटा, त्रुटतीति त्रुटिरिति पञ्च सूक्ष्मैलायाः ॥ १२४ । १२५ ॥

पु. न. न. न. न. न.
कूट **व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम्।**
स. स. स. पु.
शंखाहूली **शङ्खिनी चोरपुष्पी(स्यात्)केशि(न्यथ)वितुन्नकः१२६॥**
स. स. स. स. स. स.
भूमिआंवला **झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवातामलकीति (च)।**

व्येति–विगत आधिरनेन व्याधिः "व्याधिः कुष्ठे च रोगेनेति" (मेदिनी) कुष्णाति रोगमिति कुष्ठम्, परिभावे साधु परिभाव्यं तदेव पारिभाव्यम्, व्याप्यत इति व्याप्यम्, "वाप्यां भवं वाप्यम्, आप्यत इत्याप्यमपि" पाकं लातीति पाकलम्, उत्पलतीति

उत्पलमिति षट् "कूट" इति ख्यातस्य। शङ्खाः सन्त्यस्याः शङ्खिनी, चोरइव पुष्पं यस्याश्चोरपुष्पी, केशाः सन्त्यस्याः केशिनी इति त्रीणि "शङ्खाहूली" इति ख्यातायाः। अथेति—वितुद्यते स्म वितुन्नः स एव वितुन्नकः, झटति, झट्यते वा झटा, न मलो यस्याः अमला, अत आश्चर्यस्य झटः संघातोऽस्यामिति, अत्तीति अन्, झटतीति झटा, अन्नासौ झटा चेति अज्झटा, तालयतीति ताली, शिवमस्त्यस्यामिति शिवा, तनुश्चासावामलकी चेति षट् (सप्त) भूम्यामलक्याः॥ १२६। ३॥

न. न. पु. पु.

गुलाब या स्थल प्रपौण्डरीकं पुण्डर्य (मथ) तुन्नः कुबेरकः॥ १२७॥

पु. पु. पु. पु. स.

कमल तून या कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षो (थ) राक्षसी।

स. स. पु. पु. पु.

तूनी धनहरी चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः॥ १२८॥

प्रेति—पुण्डरीकेण सदृशम् पौण्डरीकं, प्रकृष्टं पौण्डरीकं प्रपौण्डरीकम् "साधुपुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत्पुण्डरीककमिति" (रभसः) पुण्डस्य अर्यं प्रधानं पुण्डर्यमिति द्वे "पुण्डरीया" इति ख्यातस्य। अथेति—तुद्यते स्म तुन्नः, कुत्सितं वेरमस्येति कुबेरकः, कुणतीति कुणिः, तूणयतीति तुणिरपि, कचति, केन छृणत्तीति वा कच्छः, काम्यत इति कान्तः, लकतीति लकः, कान्तश्चासौ लकश्चेति कान्तलकः, नन्दनं नन्दी तस्या वृक्षो नन्दिवृक्षः इति षट् "तुणी" इति ख्यातस्य। अथेति—रक्षस इयं राक्षसी, चण्डत इति चण्डा, धनं हरतीति धनहरी, क्षिणोतीति क्षेमः, दुष्टानि पत्राण्यस्येति दुष्पत्रः, गणं हासयतीति गणहासकः गणोपि, "गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः" (इति रुद्रः) इति षट् चोराख्यगन्धद्रव्यस्य॥ १२७। १२८॥

नखनामक गन्ध न. न. न. न.

द्रव्य माल- व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम्।

कांगनी,पवारी या स. स. स. स. स.

नलीनामक गन्धद्रव्य शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली॥ १२९॥

व्याडेति—व्याडस्य व्याघ्रस्य आयुधमिव व्याडायुधम्, व्याघ्रस्य नखमिव व्याघ्रनखम्, "भवेद्व्याघ्रनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः। नखक्षतान्तरे क्लीबमिति" (मेदिनी) करजं नखं तदिव करजम्, चक्रस्य कारकं चक्रकारकमिति चत्वारि नखाख्यगन्धद्रव्यस्य। शुषिरस्त्यस्याः, शुषिरमस्त्यस्यां वेति शुषिरा, विद्रुमस्येव लता विद्रुमलता, कपोतस्याङ्घ्रिरिव कपोताङ्घ्रिः, नटतीति नटी, नलतीति नली इति पञ्च "मालकांगनी" इति ख्यातायाः॥ १२९॥

स. स. स. स.

कठुंदनि धमन्यञ्जनकेशी (च) हनुर्हट्टविलासिनी।

स. पु. पु. न. न. स.

अरहर या अर्ही **शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नख (मथा) ढकी॥ १३० ॥**

स. स. स. न. न.

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

धमेति—धम्यत इति धमनी, धमनिरपि, अञ्जनमिव केशा अस्या अञ्जनकेशी "केचित्त्विदं द्वयं पूर्वान्वयीत्याहुः" हन्तीति हनुः, हट्टे विलसति तच्छीला हट्टविलासिनी इति चत्वारि 'कङ्कुन्दनी' इति ख्यातायाः । शोचतीति शुक्तिः, शाम्यतीति शङ्खः, खुरतीति खुरः, कोलस्य बदर्या इव दलमिति कोलदलम्, न खनतीति नखमिति पञ्च नखाख्यगन्धद्रव्यस्य । अथेति—आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन, आढौकते वा आढकी, कक्षे भवा काक्षी, मृत्स्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन मृत्स्ना, तुवरोऽस्त्यस्यास्तुवरिका, "वर्णिका मल्लिका तूवर्याढकी कच्छुराशटी" इति वोपालितात् तूवरी च, मृतमालयतीति मृतालं तदेव मृतालकम्, मृदि तालः प्रतिष्ठा अस्येति विग्रहे तु मृत्तालकमिति द्वितकारमपि, सुराष्ट्रे जातं सुराष्ट्रजमिति षट् "तूवरी" इति ख्यातायाः ॥ १३० । १/२ ॥

न. न. न. न.

नागरमोथा जलमोथा **कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥**

न. न. न.

गोया या छोटा मोथा **प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि (च) ।**

कुटन्निति—कुटन् वक्रीभवन् नटतीति कुटन्नटम्, दाशान् कैवर्तान् पिपर्तीति दाशपुरम्, दशपुरं—दशपूरं चेति क्वचित्पाठः, दश पूरयति, दश पुरो वास्याः "दशपूरं दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयमिति" (वाचस्पतिः) वने पानीये जायते इति वानेयम्, वन्यमपि, परितः पेलवं मृदु परिपेलवम्, प्लवते इति प्लवम् "प्लवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्ती मुस्तकेऽपि चेति" (विश्वः) गां जलं पिपर्ति, गौर्जलं पुरमस्येति वा गोपुरम्, गां जलं नर्दयतीति गोनर्दम्, कैवर्तानां जातिः कैवर्ती तस्या मुस्तकं कैवर्तीमुस्तकम्, कैवर्तमुस्तकमपीत्यष्टौ "मोथा" इति ख्यातस्य ॥ १३१ । १/२ ॥

न. न. न. न. न.

कुकरौंधा **ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हिपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥**

स. स. स. स. स. स.

असरक **मरुन्माला (तु) पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।**

स. स. स. स.

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिके (त्यपि) ॥ १३३ ॥

ग्रन्थीति—ग्रन्थौ पर्णान्यस्य, ग्रन्थय इव पर्णान्यस्येति वा ग्रन्थिपर्णम्, शोचतीति शुकम्, शुकस्येव बर्हाणि पर्णान्यस्येति विग्रहे तु शुकबर्हमित्येकं नाम केऽप्याहुः, बर्हं पत्रं

प्रशस्तमस्येति बर्हि, पुष्यतीति पुष्पम्, बर्हि च तत्पुष्पं चेति बर्हिपुष्पम्, बर्हपुष्प-मित्यन्ये, बर्हमपि, स्थूणाया अपत्यं स्थौणेयम्, कुकुरोऽस्यास्तीति कुक्कुरमिति पञ्च "कुकरौंधा" इति ख्यातस्य । मरुद्भिर्मल्यते इति मरुन्माला व्यस्तं समस्तं च नामेदम्, म्रियत इति मरुत्, मल्यत इति माला, पिंशतीति पिशुना, स्पृश्यत इति स्पृक्का, पृक्कापि, दीव्यतीति देवी, लततीति लता, लङ्घत इति लघुः, समुद्रोऽन्तोऽस्याः समुद्रान्ता, वहति, उह्यते वा वधूः, "पृक्का च महिला वधूः" कोटिभिरग्रैर्वर्षति मध्विति कोटिवर्षा, लङ्कायामुप्यते लङ्कोपिका इति दश "असपरक" इति ख्यातस्य ॥ १३२ । १३३॥

स. स. स. स. स.

जटामांसी **तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिसी ।**

दालचीनी न. न. न. न. न. न.

या तज **त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥**

तपेति—तपोऽस्त्यस्यास्तपस्विनी, जटास्त्यस्या जटतीति वा जटा, मन्यते इति मांसी, जटामांस्यपि जटास्त्यस्या जटिला, लोमानि सन्त्यस्याः लोमशा, मस्यतीति मिसी, मिसिरपि, मसी, मशिर्वा इति षट् "जटामांसी" इति ख्यातायाः । त्वगिव पत्रमस्य त्वक्-पत्रम्, त्वगपि, उत्कटतीति उत्कटम्, बिभर्तीति भृङ्गम्, प्रशस्ता त्वगस्यास्तीति त्वचम्, प्रशस्तं चोचमस्यास्तीति चोचम् "त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके" (इति धरणिः) वरमङ्गमस्येति वराङ्गकमिति षट् त्वक्पत्रस्य ॥ १३४ ॥

कर्चूर **कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।**

अन्नमात्र

औषध **ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥**

केति—कर्चतीति पृषोदरादित्वात्कर्चूरः स एव कर्चूरकः—कर्बूरकोपि वा, द्रविडे देशे जातो द्राविडः स एव द्राविडकः, कल्पे विधौ भवः काल्पः स एव काल्पकः, काल्यकोपि, वेधे मुख्यः वेधमुख्यः स एव वेधमुख्यकः, इति चत्वारि कर्चूरकस्य । जातिमात्रे जातिमात्र-विवक्षायां ओषाः स्रोषा दीप्तयो वा धीयन्तेऽत्रेति "ओषध्यः" स्युः "ओषधी" शब्दप्र-योगो भवतीति यावत्, अजातौ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु "औषध" शब्दप्रयोगः, "ओषधे-रजातावित्यण्" सर्वमित्यनेन घृततैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यं भवतीति विज्ञेयम् ॥ १३५॥

न. पु. पु.

साग या तर- **शाकाख्यं (पत्रपुष्पादि) तण्डुलीयोल्पमारिषः ।**

कारी, चौराई, स. स. स. स. स.

इन्द्रपुष्पी **विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ॥ १३६॥**

शाकेति—शक्यते भोक्तुम्, श्यतीति वा शाकम् पत्रपुष्पादिशाकाख्यं शाकनामकं स्यात् "मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं

स्मृतम्" मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशांकुरम्, अग्रं वेत्रादः, फलं कूष्माण्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम् अधिरूढकं तालबीजांकुरास्थिमज्जादि, त्वक् मातुलुङ्गादेः, पुष्पं तिन्तिडी कोविदारादेः, कवकं छत्रिका इति दशविधं शाकं स्मृतमिति। तण्डुलाय हितस्तण्डुलीयः, मारिषतीति मारिषः, अल्पश्चासौ मारिषश्चेत्यल्पमारिषः इति द्वे "चौराई" इति ख्यातस्य। विगतं शल्यमनयेति विशल्या, अग्नेरिव शिखा संतापो यस्या अग्निशिखा, न अन्तो यस्या अनन्ता, फलानि सन्त्यस्याः फलिनी, शक्रः पुष्पमस्याः शक्रपुष्पीति पञ्च इन्द्रपुष्प्याः ॥ १३६ ॥

स. स. स. पु.

विधारा (स्याद्)क्षगन्धा छगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः।

ब्राह्मी, क्ष्योंटा पु. स. स. स. स.

या उजली दूब जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥१३७॥

स्यादिति—ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः ऋक्षगन्धा, ऋष्यगन्धापि, छगलस्येवान्त्रमस्याश्छगलान्त्री, छगलापि आवेगोऽस्त्यस्याः आवेगी, वृद्धो दारकोऽस्मात्, वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः, जुङ्गति, जुङ्गयत वा जुङ्गः इति पञ्च वृद्धदारकस्य। ब्रह्मण इयं ब्राह्मी, मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः मत्स्याक्षी, वयसि तिष्ठत्यनयेति वयस्था, सोमस्य वल्लरी इति चत्वारि ब्राह्मयाः ॥ १३७ ॥

स. स. स. स.

मकोय पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती।

स. स. स. स.

माषपर्णी हयपुच्छी (तु) काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥१३८॥

पट्विति—पटूनि पर्णान्यस्याः पटुपर्णी, हिमवति जाता हैमवती, स्वर्णमिव क्षीरमस्याः स्वर्णक्षीरी, हिममस्त्यस्या हिमावती इति चत्वारि "मकोय" इति ख्यातायाः। हयपुच्छमिव पर्णान्यस्या हयपुच्छी, कम्बोजदेशे भवा काम्बोजी, माषस्य इव पर्णान्यस्या माषपर्णी, महती चासौ सहा चेति महासहा इति चत्वारि माषपर्ण्याः ॥ १३८ ॥

स. स. स. स.

कुंदरू तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्य (पि)।

स. स. स. स. स.

बबई बर्बरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

तुण्डीति—तुण्डं चञ्चुरस्ति येषामिति तुण्डिकास्तानीरयतीति तुण्डिकेरी, तुण्डकेरीति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डं तुण्डकमीर्ते तुण्डकेरी, रक्तं फलमस्या रक्तफला, बिम्बीं कायतीति बिम्बिका, पीलोरिव पर्णमस्याः पीलुपर्णी इति चत्वारि "कुन्दरी" इति ख्यातायाः। वृणोतीति बर्बरा, वृणोतीति वरी कस्य शिरसो वरी कवरी, तुञ्जतीति

तुङ्गी, खरं पुष्पमस्याः खरपुष्पा, अजस्येव गन्धोऽस्या अजगन्धिका इति पञ्च बर्बरायाः "बबई" इति ख्यातायाः ॥ १३९ ॥

स. स. स. स.

कोलिन्दण **एलापर्णी(तु) सुवहा रास्ना युक्तरसा (च सा)।**

अम्लोनियां स. स. स. स. स.

या चूक **चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका॥ १४०॥**

एलेति—एलाया एव पर्णान्यस्या एलापर्णी, सुवहतीति सुवहा, रासत इति रास्ना, सा च युक्तो रसो यस्या युक्तरसा इति चत्वारि एलापपर्याः। "चाङ्गस्तु शोभने दक्षे" (इति मेदनी) चाङ्गमीरयतीति चाङ्गेरी, चकते, चक्यतेऽनेनेति वा चुक्रा सर्वे चुक्रमिवेति वा चुक्रिका, शठतीति शठा-दन्तानां शठा दन्तशठा, अम्बे तिष्ठतीति अम्बष्ठा, अम्ललेभ्य ऊना पृषोदरादित्वात् अम्ललोणा सैव अम्ललोणिका इति पञ्च "अम्लोनियां" इति ख्यातायाः॥ १४० ॥

पु. पु. पु. पु.

अम्लवेतस **सहस्रवेधी चुक्रोम्लवेतसः शतवेध्य(पि)।**

लजालू स. स. स. स.

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरे (त्यपि)॥ १४१॥

सहस्रेति—सहस्रं वेधितुं शीलमस्येति सहस्रवेधी, चकतेऽनेनेति चुक्रः, अम्लश्चासौ वेतसश्च अम्लवेतसः, शतं वेधितुं शीलमस्येति शतवेधी इति चत्वारि अम्लवेतसस्य "नवलजालू" इति ख्यातस्येति वा मुकुटः। नमस्करणशीला नमस्कारी, गण्डेषु ग्रन्थिषु काली गण्डकाली, समङ्गतीति समङ्गा, खदतीति खदिरा इति चत्वारि[1] "हाता-जोडी" इति ख्यातायाः॥ १४१ ॥

स. स. स. स. स.

जीवन्ती या **जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा।**

पु. पु. पु. पु. पु.

डोड़ी जीवक **कूर्चशीर्षो मधुरकः श्रृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः॥ १४२॥**

जीवेति—जीवतीति जीवन्ती, जीव्यतेऽनयेति जीवनी, जीवयतीति जीवा, जीवितुमर्हा, जीवनाय हिता वेति जीवनीया, मन्यते इति मधुः, स्रवतीति स्रवा, "मधुस्रवा" इत्येकं नामेत्यन्ये इति षट् गुर्जरदेशीय "दोड़ी" इति ख्यातायाः। कूर्चमिव शीर्षं यस्येति कूर्चशीर्षः, मधु माधुर्यं रातीति मधुरः स एव मधुरकः, श्रृणातीति श्रृङ्गः, ह्रस्वान्यङ्गान्यस्येति ह्रस्वाङ्गः, जीवयतीति जीवकः इति पञ्च जीवकस्य॥ १४२ ॥

---

१ "खदिरा शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने" (इति मेदिनी)॥

पु. पु. पु. स.

चिरायता **किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तो (ऽथ) सप्तला ।**

स. स. स. स.

सेहुँड के भेद **विमला सातला भूरिफेना चर्मकषे (त्यपि) ॥ १४३ ॥**

किरेति—किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्येति किरातः, तेजयति स्म तिक्तः, किरातश्चासौ तिक्तश्चेति किराततिक्तः, भुवो निम्ब इव भूनिम्बः, अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्चेति अनार्यतिक्तः, चिरात्तिक्तोपि "किरातश्चिरात्तिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपीति" (रभसः) इति त्रीणि "चिरायता" इति ख्यातस्य । अथेति—सप्त लातीति सप्तला, विगता मला ययेति विमला, सातं सुखं लातीति सातला, भूरयः फेना यस्या भूरिफेना, चर्मणः कषा चर्मकषेति पञ्च सीहुण्डभेदस्य, चर्मघासस्येत्यन्ये ॥ १४३ ॥

काकोली या स. स. स. पु.

ककोड़ी ढँतिया **वायसोली स्वादुरसा वयस्था (थ) मकूलकः ।**

पु. स. स. स.

या जयपाल **निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्य(पि)१४४॥**

वायेति—वायसान् ओलण्डतीति वायसोली, स्वादुरसोऽस्याः स्वादुरसा, वयसि स्थीयतेऽनयेति वयस्था इति त्रीणि "ककोड़ी" इति ख्यातायाः । अथेति—मङ्कत इति मकूलः स एव मकूलकः, मुकूलकोपि, निभृशं स्कुभ्नाति विस्तारयतीति निकुम्भः, दाम्यति, दम्यते वा दन्ता सैव दन्तिका, प्रत्यञ्ची श्रेणयस्याः प्रत्यक्श्रेणी, उदुम्बरस्यैव पर्णान्यस्या उदुम्बरपर्णी इति पञ्च वज्रदन्त्याः ॥ १४४ ॥

स. स. स. स.

अजवाइन **अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।**

न. न. न.

पुष्करमूल **(मूले) पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि (पौष्करे)॥१४५॥**

अजेति—अजेन मोदते, मोद्यते, अजं मोदयतीति वा अजमोदा, उग्रो गन्धोऽस्याः उग्रगन्धा इति द्वे अजमोदायाः । ब्रह्मणा दृभ्यत इति ब्रह्मदर्भा, दुष्टो यवो यवानी, सैव यवानिका, समकारपाठे तु यमेनानितीति यमानी इति द्वे यवानिकायाः । चत्वारः पर्याया इत्येके । पौष्करे मूले पुष्यति पुष्णाति वा पुष्करम्, कश्मीरेषु भवं काश्मीरम्, पद्मस्येव पत्रमस्येति पद्मपत्रम्, "पद्मपर्णमिति वा पाठः" इति त्रीणि पुष्करमूलस्य ॥ १४५ ॥

स. स. स. स. स.

कपिला या **अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।**

स्थलकमलिनी पु. पु. पु. पु. स.

कबीला **काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनी(त्यपि)॥१४६॥**

अव्येति—न व्यथते इति अव्यथा, अति चरतीति अतिचरा, पद्यत इति पद्मा, चारयतीति चारटा, पद्मे चरितुं शीलमस्याः पद्मचारिणी इति पञ्च पद्माकस्य। काम्पिलाया अदूरभवः काम्पिल्यः, कम्पते कम्पिल्लः स एव काम्पिल्लः इत्थ निर्यकारोपि, कृणातीति कर् कशत इति कशः कर् चासौ कशश्चेति कर्कशः, चन्दतीति चन्द्रः, रक्तमङ्गमस्येति रक्ताङ्गः, रोचत इति रोचनी, रिणक्तीति विग्रहे तु रेचनीत्यपीति पञ्च "कबीला" इति ख्यातस्य ॥ १४६ ॥

पु. पु. पु. पु.

चकवड़ **प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नचक्रमर्दकः।**

पु. पु पु. पु.

प्याज **पद्माट उरणाख्य(श्च)पलाण्डु(स्तु)सुकन्दकः॥ १४७॥**

प्रेति—पुमांसं नाडयतीति पुन्नाडः प्रकृष्टः प्रगतो वा पुन्नाडः प्रपुन्नाडः, एडो मेष एव गजो यस्य, एडे स्वप्ने गजतीति वा एडगजः, दद्रुं हन्तीति दद्रुघ्नः, चक्रं दद्रुं मृद्नातीति चक्रमर्दः स एव चक्रमर्दकः, पद्ममिव पद्मां वा पद्मसमूहं वा अटतीति पद्माटः, उरणस्य मेषस्य आख्याऽस्येति उरणाख्यः, उरणस्याक्षीवाक्षि यस्येति उरणाक्षः इति षट् "चकवड़" इति ख्यातस्य। पलतीति पलाण्डुः, शोभनमतीव वा कन्दयति, सुकन्दः स एव सुकन्दकः इति द्वे "प्याज" इति ख्यातस्य ॥ १४७ ॥

पु. पु. न.

हराप्याज **लतार्कदुर्द्रुमौ (तत्र हरिते) 'थ' महौषधम्।**

१ न. पु. पु. पु. पु.

लहसुन **लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः॥ १४८ ॥**

लतेति—तत्र पलाण्डौ हरिते पालाशे सति लतासु अर्क्यते, अर्च्यते विरुद्धलक्षणाया निन्द्यते वा लतार्कः, दुष्टो द्रुमो दुर्द्रुमः उभौ स्यातामिति द्वे हरिद्वर्णपलाण्डोः। अथेति—महच्च तदौषधं चात महौषधम्, "महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेपि च" (इति मेदिनी) अश्नुते, अश्नाति वा लशुनम्, गृञ्ज्यते रोगेषु भक्ष्यत्वेन कथ्यत इति गृञ्जनः, न रिष्टमशुभमस्मात् अरिष्टः, महत् कन्दमस्येति महाकन्दः, रसेः आस्वादने ऊनयते पातकहेतुत्वात् रसोनः स एव रसोनकः इति षट् "लशुन" इति ख्यातस्य ॥ १४८ ॥

स. स. न. न.

गदहपुन्ना बिसखपरिया **पुनर्नवा (तु) शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम्।**

पु. पु. स. स.

पटसन या पटुआ **स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्य(पि)॥१४९॥**

१ लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डु कवकानि च। वृत्ताकारालिकालाबुजातीया जातिदूषितमिति। श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम्। लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम्। फरणश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजितः। गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः" इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् ॥

पुनरिति—पुनरभीक्ष्णं नूयत इति पुनर्नवा, शोथं हन्तीति शोथघ्नी इति द्वे "गदहपूर्णा" इति ख्यातायाः। तुद्यते स्म तुन्नं विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् वितुन्नम्, सुष्ठु निषण्णमस्मात्सुनिषण्णकमिति द्वे "विषखपरिया" इति ख्यातस्य। वातं करोति, वातयतीति, वातकः शीतं लातीति शीतलः, "शीतलवातलः" इत्यपि नाम "शणपर्णी शीतलवातकः" (इति धन्वन्तरिः) न पराजिता अपराजिता, शणः पर्णान्यस्याः शणपर्णी, अशन इव पर्णमस्या अशनपर्णीत्यपीति चत्वारि "पटशण" इति ख्यातस्य ॥ १४९ ॥

स. स. स. स. स.

मालकांगनी **पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।**

चिरायता के न. स. स. स.

बीज **वार्षिकं त्रायमाणा (स्यात्) त्रायन्ती बलभद्रिका ॥१५०॥**

पारेति—पारावत इव अङ्घ्रिरस्याः पारावताङ्घ्रिः, कटवद्भातीति कटभी, पण्यते इति पण्या, पिण्यापि, ज्योतिरस्त्यस्या ज्योतिष्मती, लततीति लता इति पञ्च "मालकांगनी" इति ख्यातायाः। वर्षासु भवं जातं वेति वार्षिकम्, त्रायत इति त्रायमाणा, त्राणं त्रास्तामयतीति त्रायन्ती, बलेन भद्रा बलभद्रा सैव बलभद्रिका इति चत्वारि "त्रायमाणा" इति ख्यातायाः ॥ १५० ॥

स. स. स. स.

बिलाईकन्द **विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेति (च) ।**

भँगरा,काकजंघा पु. पु. स. स.

या काकमाची **मार्कवो भृङ्गराजः (स्यात्) काकमाची (तु) वायसी १५१॥**

वीति—विष्वक्सेनस्य प्रिया विष्वक्सेनप्रिया, गृह्णातीति गृष्टिः, घर्षतीति विग्रहे तु घृष्टिरिति पाठान्तरम्, वराहस्येयं वाराही, बदतीति बदरा इति चत्वारि "वाराहीकन्द" इति ख्यातायाः। मारयतीति मास्तस्यां शौक्ल्यनासिकायां कूयत इति मार्कवः, भृङ्ग इव राजते भृङ्गराजः "भृङ्गरजः" इति पाठे तु भृङ्ग इव रजोऽस्येति भृङ्गरजः, "स्यान्मार्कवो भृङ्गरजो भृङ्गराजः सुजागरः" (इति रभसः) इति द्वे भृङ्गराजस्य। काकान् मञ्चते इति काकमाची, वायसानामियं वायसी इति द्वे काकमाच्याः "काकप्रिया" इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥

स. स. स. स. स.

सौंफ **शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।**

आकाशबेलि स. स. स. स.

बँवरि या लता **अवाक्पुष्पी कारवी (च) सरणा (तु) प्रसारिणी ॥१५२॥**

स. स. स.

विशेष **(तस्यां) कटंभरा राजबला भद्रबले (ति च) ।**

शतेति—शतं पुष्पाण्यस्याः शतपुष्पा, सितं बद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः सितच्छत्रा, छत्रमतिक्रान्ता अतिच्छत्रा, मधुरस्त्यस्या मधुरा, मस्यतीति मिसिः, अवाञ्चि पुष्पाण्यस्या अवाक्पुष्पी, के आरौतीति कारवी इति सप्त "सौंफ" इति ख्यातायाः । सरतीति सरणा, सरणीत्यपि, प्रसार्यतेऽङ्गमनयेति प्रसारिणी, सर्तुं शीलमस्या वेति प्रसारिणी सारणीत्यपि "रुग्भेदे ना प्रसारण्यां स्त्रल्पनद्यां च सारिणी" (इति मेदिनी) "तस्यां" कटं विभर्तीति कटम्भरा, बलानां बलप्रदानां राजा राजबला, भद्रं बलमस्या भद्रबला इति पञ्च "कुब्जप्रसारिणी" इति ख्यातायाः ॥ १५२ । ६ ॥

स. स. स. स. स.
चकवत ना- जनी जतूका रजनी[1] जातुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
मक औषध स. स. स. स.
कचूर या संस्पर्शा (थ) शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ।
आँबा हल्दी पु. पु. पु. पु.
करेला कर्चूरो (पि) पलाशो (थ) [2]कारवेल्लः कटिल्लकः ॥१५४॥
स. न. पु. पु. पु.
परवर सुषवी (चाथ) कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ।

जनीति—जायते आरोग्यमनयेति जनी, जायते जतूका, जतुकापि, रजति, रज्यतेऽनयेति वा रजनी, जातु करोतीति जातुकृत्, चक्रमिव वर्तितुं शीलमस्याश्चक्रवर्तिनी, सम्यक् स्पृशति, स्पृश्यते वा संस्पर्शा इति षट् "चकवत" इति ख्यातस्य । अथेति—शटतीति शटी, शठतीति शठीत्यपि, गन्धं मूलमस्या गन्धमूली, षट् बहवो ग्रन्थयोऽस्याः षड्ग्रन्थिका, कर्चतीति कर्चूरः, कर्बूरोपि, पले मांसे आशा यस्येति पलाशः इति पञ्च लघुकर्चूरस्य "आँबाहल्दी" इति वा ख्यातायाः । अथेति—कारं वेल्लतीति कारवेल्लः, कटतीति कटिल्लः स एव कटिल्लकः, कठिल्लकोपि, सु सुवतीति सुषवी इति त्रीणि "करेला" इति ख्यातस्य । अथेति—कोलतीति कुलकम्, पटतीति पटोलः, तेजयति स्म तिक्तः स एव तिक्तकः, पाटयतीति पटुः "पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि" (इति मेदिनी) इति चत्वारि "परवर" इति ख्यातस्य ॥ १५३ । १५४ । ६ ॥

पु. पु. पु.स. स.
कुम्हड़ा ककड़ी कूष्माण्डक (स्तु) कर्कारुरीर्वारुः कर्कटी (स्त्रियौ) १५५॥
कड़ुईलौकी, स. स. स. स.
लौकी जेठऊ इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी (स्यात्) तुम्ब्यलाबू (रुभे समे) ।

---

१ "रञ्जेः क्युन्" (उ. २ । ७९) इति क्युनि कित्त्वान्नलोपः गौरादित्वान्ङीष्—इति बोध्यम् ॥

२ कारोवधे निश्चये च बलौयत्ने यतावपि । तुषारशैलेपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके । सुवर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोः (इति मेदिनी) ॥

ककड़ी स. स. स. स. स.
इन्द्रायनि **चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला (त्वि) न्द्रवारुणी१५६॥**

कूविति–कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्येति कूष्माण्डस्स एव कूष्माण्डकः, कर्कं शुक्लवर्णमृच्छतीति कर्कारुरिति द्वे कूष्माण्डस्य। ईरणमीस्तां वृणोतीति,वारयति वा 'ईर्वारुः' "तुर्यस्वरादिरीर्वारुः कर्कट्यां पठ्यते बुधैः" 'ह्रस्वादिरपि' "उन्मत्तोधुस्तुरिर्वारुः कर्कटिः स्यादिति" (रत्नकोषः) एर्वारुरिति पाठे श्राङ्कबोध्यः "उर्वारुकमिव बन्धनादिति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेरुत्वे " उर्वारुः " इति च, कृणातीति कस्तं कटति, ककमटतीति वा कर्कटी उभे स्त्रियौ स्यातामिति द्वे " काकडी " इति ख्यातायाः। इक्षुमाकरोति, त्रिकायां जातमिक्षु इति शब्दमकरोतीति वा इक्ष्वाकुः, कटतीति कटुः, तुम्बति रुचिमिति तुम्बी, कटु चासौ तुम्बी चेति कटुतुम्बी, इति द्वे कटुतुम्ब्याः। तुम्बति रुचिमिति तुम्बी, तुम्बिः, न लम्बते इत्यलाबुः "अलाबुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला। तुम्बा तु वर्तुलालाबुनिम्बतूर्णा तु लाबुका " (इति वाचस्पतिः) उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे " तुम्बा " इति ख्यातायाः। चीयत इति चित्रा, गां भूमिमक्ष्णोतीति गवाक्षी, गां भुवं तुम्बतीति पृषोदरादित्वाद्गोडुम्बा इति त्रीणि कर्कटीविशेषस्य। विशलति, विशत्यत्रेति वा विशाला, इन्द्रं वारयतीति इन्द्रवारुणी इति द्वे " इन्द्रारुणी " इत्याख्यातायाः॥ १५५। १५६॥

पु. पु. पु. पु. स.
जिमींकन्द या **अर्शोघ्नः सूरणः कन्दो गण्डीर (स्तु) समष्ठिला।**
स. स. पु.न. स.
सूरन गांड़रि **कलम्ब्युपोदिका (स्त्री तु) मूलकं हिलमोचिका १५७॥**

अरिति–अर्शांसि गुदव्याधीन् हन्तीति अर्शोघ्नः, शूर्यते, सूर्यते वा शूरणः, सूरणो दन्त्यादिरपि, कन्दति, कन्दयति, कन्द्यते वा कन्दः इति त्रीणि सूरणस्य। गण्डति, गण्डयते वा गण्डीरः, समे तिष्ठति, सम्यगष्ठिलाबीजं यस्या वेति समष्ठिला इति द्वे गण्डीरस्य " गाण्डरदूबी " इति ख्यातानूपजशाकभेदस्य। कडति, के जले लम्बते वा कलम्बीत्येकं " करमुवा " इति ख्यातस्य। उपाधिकमुदकमस्यामिति उपोदिका स्वामिमते तु अपगतोदका जाङ्गलत्वात् अपोदिका इत्येकं "पोई" इति ख्यातस्य। मूलति, मूलयति वा मूलं तदेव मूलकम् इत्येकं "मूली" इति ख्यातस्य। हिलतीति हिला, मोचयतीति मोचिका हिला चासौ मोचिका चेति हिलमोचिका इत्येकं "हिलसाग" इति ख्यातस्य॥ १५७॥

बथुई या क- न. १ स. स.
लम्बी आदि **वास्तूकं (शाकभेदाःस्युं) दूर्वा (तु) शतपर्विका।**

---

१ " मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका चाप्यपोदिका। चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः " (इति माला)॥

पांच शाकों स. स. स. स.
के भेद **सहस्रवीर्या भार्गव्यौ रुहानन्ता (थ सा सिता)॥१५८॥**
दूब स. स. स. स.
उजली दूब **गोलोमी शतवीर्या (च) गण्डाली शकुलाक्षकः ।**

वेति—वसति देहे, वसन्त्यस्मिन्गुणा वेति वास्तूकम्, वास्तौ भवं वास्तुकं ह्रस्वमध्यमपि, इत्येकं "बथुवा" इति ख्यातस्य। कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः, दूर्वति, दूर्व्यते वा दूर्वा दूर्विकापि, शतं पर्वाण्यस्याः, शतं पर्वतीति वा शतपर्विका, सहस्रं वीर्याण्यस्याः सहस्रवीर्या, भृगोरियं भार्गवी, छिन्नापि रोहतीति रुहा, न अन्तो यस्या अनन्ता इति षट् दूर्वायाः । अथेति—सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत्तदा गोलोमसु जाता गोलोमी, शतं वीर्याण्यस्याः शतवीर्या, गण्डति, गण्डमलति वा गण्डाली, शकुलस्य मत्स्यस्येवाक्षि यस्येति शकुलाक्षः स एव शकुलाक्षकः इति चत्वारि शुक्लदूर्वायाः ॥ १५८ । ३/१ ॥

मोथा नागर- पु. पु. स. पु न.
मोथा या **कुरुविन्दो मेघनामा मुस्तामस्तक(मस्त्रियाम्)॥१५९॥**
पु. स. स. स. स.
निर्विषी घास **(स्याद्भ) द्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ।**

कुर्विति—कुरून् विन्दतीति कुरुविन्दः, मेघनामानि नामान्यस्येति मेघनामा, मुस्तयतीति मुस्ता, मुस्तयतीति मुस्तकम् अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यादिति चत्वारि "मोथा" इति ख्यातायाः । भन्दते, भद्रं करोति भद्रयतीति वा भद्रः, मुस्तयतीति मुस्तकः, भद्रश्चासौ मुस्तकश्चेति भद्रमुस्तकः, भद्रमपि नाम "भद्रं स्यान्मङ्गले हेम्नि मुस्तके करणान्तरे" (इति रुद्रः) गां जलं द्रातीति गुन्द्रा इति द्वे "नागरमोथा" इति ख्यातस्य । चूडास्त्यस्याः चूडाला, चक्रं लातीति चक्रला, उच्चटतीति उच्चटा इति त्रीणि मुस्ताविशेषस्य ॥ १५९ । ३/१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
बांस **वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥**
पु. पु. पु. पु. पु.
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वमिति—वमति, वनति, वन्यते, उश्यते, वष्टीति वा वंशस्तस्मिन्, त्वक् सारोऽस्येति त्वक्सारः, कर्म क्रियामृच्छतीति कर्मारः, त्वचि सारोऽस्येति त्वचिसारः, तृणेषु ध्वज इव तृणध्वजः, शतं पर्वाण्यस्येति शतपर्वा, यव इव फलान्यस्येति यवफलः, वेणतीति वेणुः, मङ्कते, मस्कते वानेन मस्करः, तेजयति शास्त्रमग्निं वेति तेजनः इति दश वंशस्य ॥ १६० । ३/१ ॥

हवासे बजने वाले बांस गांठि या पोर रामसर, सरकण्डा या सरई

पु.
वेणवः कीचका (स्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः)॥१६१॥
पु. न. न. पु. पु. पु.
ग्रन्थि (र्ना) पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥

वर्णेति–ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्तडिताश्चालिता वा सन्तः स्वनन्ति शब्दायन्ते ते चीकन्ति, चीकयन्ते, की इत्यव्यक्तं चकन्ते, कीचइत्यव्यक्तं कायन्तीति वा "कीचकाः" स्युरित्येकं वाताहतसस्वनवंशस्य । ग्रन्थत इति ग्रन्थिः ना पुमान् स्यात् " ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णो ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोरिति" (मेदिनी) पर्वतीति पर्व, "पर्व क्लीवं मह ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि " (इति मेदिनी) पिपर्तीति परुः "मज्जासारो ग्रन्थि. परुः" परागः कुसुमरेणुरिति (पुंस्काण्डे) रत्नकोषादुदन्तोपि इति त्रीणि ग्रन्थेः । गोदत इति गुन्द्रः, तेजयतीति तेजनः स एव तेजनकः, शृणातीति शरः,सरतीति सरो दन्त्यादिरपि "सरस्तु मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शर " (इति वाचस्पतिः) इति त्रीणि "सरहरी" इति ख्यातस्य ॥ १६१।३॥

नरकुल या नरई, काश या कास, बगई या वेद, इख या ऊँख, पौंड़ा, काला पौंड़ा

पु. पु. पु. पु.न.
नडस्तु धमनः पोटगलो (ऽथो) काशमस्त्रियाम्॥१६२॥
स. पु. पु.
इक्षुगन्धा पोटगलः (पुंभूमनि तु) वल्वजाः ।
पु. पु.
रसाल इक्षु (स्तद्भेदाः[२]) पुण्ड्रकान्तारकादयः॥१६३॥

नड इति–नडतीति नडः, धमति, धम्यते वा धमनः, पोटेन संश्लेषेण गलतीति पोटगलः इति त्रीणि नडस्य " नल " इति ख्यातस्य । अथविति–काशत इति काशम्, अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्, इक्षुवद्गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा, पोटेन गलतीति पोटगलः इति त्रीणि काशस्य । वलन्त इति वलः, वजन्तीति वजाः, वलश्च ते वजाश्चेति वल्वजाः पुंभूमनि तु भवन्तीति " एको वल्वजः " इति सूत्रे भाष्यकारवचनादेकत्वेपि इत्येकं वल्वजस्य " बगई " इति ख्यातस्य । रसेन अलति, अल्यते वा रसालः, इष्यत इति इक्षुरिति द्वे इक्षोः । पुण्डति, पुण्डयते वा पुण्ड्रः स एव पौण्ड्रोपि, कान्तं रसमृच्छतीति कान्तारः स एव कान्तारकः आदिना कोषकाराद्या गृह्यन्त इति तद्भेदा भवन्तीति ॥ १६२ । १६३ ॥

---

१ सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैरिति रघुवंशकाव्ये ॥

२ " पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः । कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः । नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोथ कोषकः । इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपीति (भावप्रकाशः) ॥

न. न. पु.न.
गांडर (स्या)द्वीरणं वीरतरं (मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्)।
न. न. न. न. न.
खस अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम्॥ १६४॥
न. न. न. न. न.
लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे।

स्यादिति–विं पक्षिणमीरयति, विशिष्टजनमीरयति वा वीरणम्, अतिशयितं वीरं वीरतरमिति द्वे वीरणस्य "गाडर" इति ख्यातस्य। अस्य वीरणस्य मूले उश्यत इति उशीरम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्, न भयमस्मादित्यभयम्, नलं गन्धं ददाति, दयते वा नलदम्, सेवितुमर्हं सेव्यम्, मृणालमिव अमृणालम्, मृणालमपि, "मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्बिसे" (इति मेदिनी) जले आशेते, जलो जड आशयो यस्येति वा जलाशयम्, लाति दोषानिति ला, मज्जतीति मज्जा ला मज्जासारोऽस्येति लामज्जकम्, लङ्घते रोगानिति लघु, लीयत इति लयम्, लघु च लयं चेति लघुलयं समस्तं नाम, व्यस्तमपि "लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु" (इति सुश्रुतः) अवलीयते दाहोऽस्मादिति अवदाहम्, अवदीयतेऽनेनेत्यवदानमपि "अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे" (इति वाचस्पतिः) "अवदाहेष्टम्, कापथम्" इति नामद्वयं केचिदाहुः इष्टं कापथमस्येति, इष्टकेव दृढः पन्था यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्येति वा कापथमिति दश वीरणमूलस्य "खस" इति ख्यातस्य॥ १६४। ½॥

न. स. स.
तृणजातियां 'नलादय' स्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा(अपि)॥१६५॥
न. पु. पु. न. न.
कुश या डाभ(अस्त्री) कुशं कुथो दर्भः पवित्र (मथ) कत्तृणम्।
सुगन्धतृण न. न. न. न. न.
या रोहिष पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम्॥ १६६॥

नलेति–नल आदिर्येषान्ते नलादयः तृणयत इति तृणम्, तृणजातयः स्युः गिरति, गीर्यते वा गर्मुत्, श्यायते, श्यामं वर्णमकतीति वा श्यामाकः "श्यामाकः श्यामकोऽपि चेति" (हलायुधः) उभौ गर्मुच्छ्यामाकौ प्रमुखौ आद्यौ येषान्तेऽपि तृणजातयः स्युः, प्रमुखशब्दान्नीवाराद्याः, मुकुटस्तु अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्कुकोद्रवादयो गृहीताः–इत्याह कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातादित्येकं नडादिगर्मुच्छ्यामादिकानाम्। कौ शेते, कुश्यतीति वा कुशमस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यात्, कुथ्यतीति कुथः, दभ्यत इति दर्भः, पूयतेऽनेनेति पवित्रमिति चत्वारि कुशस्य। अथेति–कुत्सितं तृणं कत्तृणम्, पुरे भवं पौरम्, शोभनो गन्धः सुगन्धः प्रयोजनमस्येति सौगन्धि-

कम्, ध्यायन्ते पशुभिरिति ध्यामम्, देवैरद्यते स्म देवजग्धं तदेव देवजग्धकम्, रोहतीति रौहिषमिति षट् रोहिषाख्यतृणविशेषस्य ॥ १६५ । १६६ ॥

पानी के तृण या खर नये तृण या खर घास तृणमात्र

स. पु. पु. न. न.
छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ।
न. न. पु. न. न. न.
शष्पं बालतृणं घासो यवासं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

छत्रेति—छदति, छादयति वा छत्रम्, छत्रमतिक्रान्तोऽतिच्छत्रः, पालं क्षेत्रं हन्तीति पालघ्नः इति त्रीणि जलजतृणविशेषस्य । मालाकाराणि तृणान्यस्येति मालातृणकम्, भुवस्तृणं भूस्तृणमिति द्वे तृणविशेषस्य । शस्यते, शुष्यति वा शष्पम्, बालं च तत्तृणं चेति बालतृणमिति द्वे नवतृणस्य । अद्यते, घस्यते वा घासः, यौति, यूयते वा यवासम्, इति द्वे गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य । तृणयते इति तृणम्, अर्ज्यत इति अर्जुनमिति द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥

खरही या घूर नरई का ढेर ताड़ वृक्ष नारियल

स. स.
(तृणानां संहति)स्तृण्या नड्या(तु नडसंहतिः) ।
पु. पुं. पु. स.
तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेर(स्तु)लाङ्गली ॥ १६८ ॥

तृणेति—तृणानां संहतिः समूहः तृण्या स्यादित्येकं तृणसमुदायस्य । नडानां संहतिः नड्या स्यादित्येकं नडसमुदायस्य । तृणानां राजा, तृणराज इत्याह्वयो यस्येति तृणराजाह्वयः, तालयतीति तालः इति द्वे तृणराजस्य । नलति, नल्यते वा नालिः, केन वायुना ईर्यते इति केरः, नालिश्चासौ केरश्च नालिकेरः, नारिकेलोपि, लङ्गतीति लाङ्गली इति द्वे नारिकेलस्य ॥ १६८ ॥

सुपारी सुपारी का फल खजूर केतकी वृक्ष ताल भेद वनखजूरी

स. पु. पु. पु. पु.
घोण्टा तु पूगः क्रमको गुवाकः खपुरो (ऽस्य तु) ।
न. पु.
(फल) मुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः) ॥
पु. पु.स. स. स. पु.
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी (च)तृणद्रुमाः ॥१६९ ॥

इति वनौषधिवर्गः ॥

घोण्टेति—घोणते इति घोण्टा, पवते, पुनाति वा पूगः, क्रामतीति क्रमुः स एव क्रमुकः, गुवन्त्यनेन गुवाकः, गूवाकोपि, “ गुवाकोपि च गूवाकः ” (इति तारपालः) खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपर्तीति खपुरः इति पञ्च पूगस्य “ सुपारी ” इति ख्यातस्य। अस्य पूगस्य फलं तु उद्गतो वेगोऽस्मादिति, उद्विजन्तेऽनेनेति वा “ उद्वेगम् ” इत्येकं

क्रमुकफलस्य । एते नालिकेराद्याख्रयो हिन्तालेन चतुर्थेन सहिताः, खर्जूराद्याश्चत्वारोऽष्टौ तृणद्रुमाः तृणजातीया द्रुमा भवन्तीति, हीनोऽल्पस्तालः हिन्तालः इत्येकमल्पतालस्य । खर्जतीति खर्जूरः इत्येकं खर्जूरस्य । केतयतीति केतकी इत्येकं केतक्याः । तालयतीति ताली, तालिरित्येकं तालभेदस्य । खर्जतीति खर्जूरी इत्येकं “ वनखजूरी ” इति ख्यातायाः ॥ १६९ ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

अथ सिंहवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

सिंह बाघ **सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

चीता **शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥**

सिंह इति—सिंश्चति, हिनस्तीति सिंहः, मृगाणामिन्द्रो मृगेन्द्रः, पञ्चत इति, पञ्चं विस्तृतमास्यमस्येति, मुखं, पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्येति वा पञ्चास्यः, हरिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्येति हर्यक्षः, केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्येति केसरी, के वारि शृणाति, शीर्यते वा केशरः सोऽस्त्यस्येति विग्रहे तु केशरी तालव्यमध्यमपि, हरतीति हरिः“हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽजेंऽशौ शक्रे लोकान्तरे पुमान्। वाच्यवत्पिङ्गहरितोरिति”(इति मेदिनी) इति षट् सिंहस्य। शारयतीति शार्, दूयते परितापयतीति दूलः, शार् चासौ दूलश्चेति, शृणातीति वा शार्दूलः, द्वौ वर्णौ ईयते, द्वीपाकाररेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्येति वा द्वीपी, व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः “व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठेनरादुत्तरस्थः कण्टकार्यां तु योषितीति” (मेदिनी) इति त्रीणि व्याघ्रस्य “बाघ” इति ख्यातस्य । तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोतीति तरक्षुः, मृगमत्तीति मृगादनः इति द्वे “तेंदुआबाघ” इति ख्यातस्य, मुकुटमते तु “हुण्डार” इति ख्यातस्य ॥ १ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

सूअर **वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

दंष्ट्री घोणीस्तब्धरोमा क्रोडो भूदार (इत्यपि) ॥ २ ॥

वरेति—वरं श्रेष्ठमाहन्तीति वराहः, सवनं सूस्तां करोतीति सूकरः “तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बसूकरपांशवः” (इति शभेदः)शूकोऽस्त्यस्य, शूकं राति, शूइति ध्वनिं करोतीति वा शूकरः, घर्षतीति घृष्टिः, गृह्णातीति विग्रहे तु गृष्टिरपि, कोलति पीनत्वात् कोलः, पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्येति पोत्री, किरतीति किरः, किरिरपि, केटतीति किटिः,

दंष्ट्रास्त्यस्येति दंष्ट्री, घोणा नासास्त्यस्येति घोणी, स्तब्धानि रोमाणि यस्येति स्तब्धरोमा, कुडनं क्रोडः सोऽस्त्यस्येति क्रोडः, भुवं दारयतीति भूदार इति द्वादश शूकरस्य॥२॥

पु. पु. पु. पु. पु.

वानर या बन्दर **कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगबलीमुखाः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

भालू **मर्कटो वानरःकीशो वनौका(अथ)भल्लुके ॥ ३ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

गैंड़ा **ऋक्षाच्छभल्लभालूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ।**

कपीति—कम्पते इति कपिः, प्लवनं प्लवस्तेन गच्छतीति प्लवंगः, प्लवंगमश्च, प्लवेन-गच्छतीति प्लवगः, शाखाचारी मृगः पशुः शाखामृगः, बलीयुक्तं मुखमस्येति, बली-मुखेऽस्येति वा बलीमुखः, मर्कतीति मर्कटः, वने भवं फलादि वानं तद्वाति, वानं वाः, गमनं तस्मिन्नपि नृणाति बालकम्, वा किंचिन्नरो वेति वानरः, की इति शब्दमीष्टे, कस्य वायोरपत्यं किर्हनुमान् ईशो यस्येति वा कीशः, वनमोकोऽस्येति वनौकाः इति नव वानरस्य । अथेति—भल्लत इति भल्लुः स एव भल्लुकस्तस्मिन्, भल्लूको दीर्घमध्योपि, स एव भाल्लुकः, भाल्लूकश्च, ऋक्षणोतीति ऋक्षः, 'अच्छ' आभिमुख्येन भल्लते इति अच्छभल्लः, भालयते इति भालूकः इति चत्वारि भल्लुकस्य "भालू" इति ख्यातस्य । गच्छतीति गण्डः स एव गण्डति संहतो भवतीति वा गण्डकस्तस्मिन्, खडतीति खड्गः, खड्गः श्रृङ्गमस्त्यस्येति खड्गी इति त्रीणि "गैंड़ा" इति ख्यातस्य॥३।१॥

पु. पु. पु. पु. पु.

भैंसा **लुलापो महिषोवाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥**

स. पु. पु. पु.

सियार **(स्त्रियां) शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

लुलेति—लुडति पङ्के डलयोरेकत्वात् लुलः, आप्नोतीति आपः, लुलश्चासावापश्च, लुड्यन्ते, लुलाविलोडिता आपो येनेति वा लुलापः, लुलतीति लुलः, अयते इति अयः लुलश्चासावयश्चेति विग्रहे तु लुलायोपि, महति, मह्यते, मंहते वा महिषः, वाहानां वाहेषु वा द्विषन्निति वाहद्विषन्, के जले आसरति, ईषत्सरतीति वा कासरः,

---

१ संघातविगृहीतंनाम, "अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् । आभिमुख्ये" (इति मेदिनी) ॥ अच्छभल्लपरिषद्विहरन्तीत्यभिनन्दः ॥ २ खुरविधुतधरित्री चित्रकायो लुलायः इति ॥

३ "तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्बरशूकराः । रशनापि च जिह्वायां श्रृगालः कलशोपि च" (इति शभेदः) ॥

सीरोऽस्त्येषां सीरिणः कर्षका तेषामिभ इव, सीरस्य सूर्यस्य इभ इवेति वा सीरिभः स एव सैरिभ इति पञ्च महिषस्य । शिवो देवतास्त्यस्याः शिवा स्त्रियां स्यात्, भूरयो माया यस्येति भूरिमायः, गां विकृतां वाचं मिनोतीति गोमायुः, मृगेषु धूर्त इव मृगधूर्तकः, सृजति मायाम्, असृग्आलाति वा सृगालः, शृङ्गं न लातीति विग्रहे तु शृगालस्ताल-व्यादिरपि, वञ्चयते इति वञ्चकः, क्रोशतीति क्रोष्टा, "फे" इत्यव्यक्तं रौतीति फेरुः, "फे" इत्यव्यक्तो रवोऽस्येति फेरवः, जमतीति जम्बुकः, उलूकादित्वाद् जम्बूकोपि इति दश जम्बूकस्य "सियार" इति ख्यातस्य ॥ ४ । ५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

बिलार गोह **ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।**

पु. पु. पु.

बिषखोपड़ा **(त्रयो) गौधारगौधेरगौधेया (गोधिकात्मजे) ॥ ६ ॥**

ओतुरिति—अवति विष्ठाम्, आखुभ्यो गृहं वेति ओतुः, वेडति, विड्यते वा विडालः, मार्ष्टि मुखमिति मार्जारः, वृषान् मूषकान् दशतीति वृषदंशः स एव वृषदंशकः, आखून् भुङ्क्ते, आखुभ्यो भुनक्ति वा आखुभुक् इति पञ्च मार्जारस्य । गोधाया अपत्यम् गौधारः, गौधेरः, गौधेयः एते त्रयो गोधिकात्मजे भवन्तीति त्रीणि सर्पाद्गोधायां जातस्य "चन्दनगोहा" इति ख्यातस्य ॥ ६ ॥

साही साही पु. पु. स. न. न.

के लोम **श्वावित्तु शल्य (स्तल्लोम्नि) शलली शललं शलम् ।**

वातचारी मृग पु. पु. पु. पु. पु.

भेड़िया या बीग**वातप्रमीर्वातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥**

श्वेति—श्वानं विध्यतीति श्वावित्, शलतीति शल्यः इति द्वे शल्यस्य "सेही" इति ख्यातस्य । तस्य श्वाविधो लोमनि शलतीति शलली, स्त्रीत्वाविवक्षायां शललम्, पचाद्यचि, शलमिति त्रीणि शल्लकीलोम्नः । वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् वातप्रमीः "वातप्रमीर्वातमृगः" (इति पुंस्काण्डेऽमरमाला) "योषिति वातप्रमीः समीरमृगः" इति बोपालितात्स्त्रीत्वमप्यस्य, वात इव वातस्य वा मृगो वातमृगः इति द्वे मृगभेदस्य । कोकत इति कोकः, ईहा मृगेष्वस्य, ईहां मृगयते, ईहाप्रधानो मृगो वा ईहामृगः, वर्कते, वृणोति वा वृकः इति त्रीणि वृकस्य "बिग" इति ख्यातस्य ॥ ७ ॥

हरिण हरिणी पु. पु. पु. पु. पु.

के चाम आदि**मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।**

हरिण के चाम पु.स.न. पु. स.न.

आदि **ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैण (मुभे त्रिषु) ॥ ८ ॥**

मृग इति—मृग्यते व्याधैरिति मृगः, कौ रङ्गति, कौ रङ्गोस्त्यस्येति वा कुरङ्गः, वातमयत इति वातायुः, वानमयते इति वानायुरपि, हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा हरिणः, अजिनस्य

योनिः अजिनयोनिरिति पञ्च हरिणस्य । एणया: मृग्याः चर्माद्यं चर्मास्थिमांसादि, एणया विकारोऽवयवो वा ऐणेयम् इत्येकं मृगीचर्माद्यस्य । एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा ऐणम् उभे ऐणेयैणे त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यातामित्येकं मृगचर्माद्यस्य ॥ ८ ॥

स. स. पु. पु. पु.

हरिणों के **कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।**

पु.

भेद **समूरु(श्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः) ॥ ९ ॥**

केति—के दलतीति कदली, "कदलं त्रिषु" (इत्यमरमाला) कन्दे सस्यमूले लीयते, कन्दतीति वा कन्दली " कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे । कलध्वनौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोरिति"(लान्तेषु मेदिनी) चिनोतीति चीनः, चमति, चम्वामूरुर्यस्येति वा चमूरुः, प्रीणाति, प्रीयते वा प्रियः स एव प्रियकः, शोभनावूरू यस्येति समूरुः इति अमी षट् हरिणा हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युरिति षट् हरिणभेदानाम् ॥ ९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

मृगभेद **कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशंबररौहिषाः ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो (मृगाः) ॥ १० ॥

कृष्णेति—कृष्णेन सारः शवलः कृष्णसारः तालव्यपाठे तु कृष्णश्चासौ शारश्चेति कृष्णशारोपि, रौतीति रुरुः "रुरुर्दैत्ये मृगेपि चेति" (हैमः) नितरामञ्चतीति न्यङ्कुः,रमते, रज्यते वा रङ्कुः, शं वृणोतीति शंवरः " शंवरो दानवान्तरे । मत्स्यैणगिरिभेदेषु शंवरी पुनरौषधाविति" (हैमः) रौहिषं तृणभेदमत्तीति रौहिषः, गोरिव कर्णावस्येति गोकर्णः, पृषताः सन्त्यस्य, पर्षतीति वा पृषतः, एतीति एणः, ऋच्छति, इयर्ति वा ऋश्यः, ऋषतीति विग्रहे तु ऋष्यो मूर्धन्यान्तोपि, रिष्यत इति विग्रहे तु रिष्योपि, रोहतीति रोहितः, चमति, चम्यते वा चमरः एते मृगा मृगभेदाः अजिनयोनयः स्युरिति द्वादश मृगभेदानाम् ॥ १० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

मृग वा हरिण **गन्धर्वः शरभो रामः स्टमरो गवयः शशः ।**

भेद पशुजाति **(इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः) पशुजातयः ॥ ११ ॥**

गन्धेति—गन्धयति, गन्ध्यते वा गन्धः, अर्वतीति अर्वः, गन्धश्चासावर्वश्चेति शकन्ध्वादित्वाद्गन्धर्वः, शृणातीति शरभः, सरतीति सरभो दन्त्यादिरपि, रमते,रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा रामः, सरणशीलः सृमरः,गवते, गवनं गवस्तेन यातीति वा गवयः,शशतीति

१ रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगभेदयोरिति (लान्तेषु मेदनी) ॥

२ चीनोदेशांशुकव्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे (इति मेदिनी) ॥

शशः इत्यादयो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ता मृगेन्द्राद्याः, ये च वक्ष्यमाणा गोमेषहस्त्यश्वादयः ते सर्वे पश्यन्ति सर्वमविशेषेण पशवस्तेषां जातयः पशुशब्दवाच्या भवन्तीति ॥ ११ ॥

पु. पु. पु. स. स.

मूसा या चूहा, छोटे चूहे **उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका।**

गिरगिट पु. पु. स. स.

सरटः कृकलासः स्यान्मुशली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

उन्दिति—उनत्तीति उन्दुरुः "कन्दुरुन्दुरुरुन्दुरः" (इति शब्दार्णवः) मुष्णातीति मूषिकः, मूषतीति विग्रहे तु मूषकः "मूषको वज्रदशनः क्रमः काण्डो बिलेशयः" (इति वाचस्पतिः) आखनतीति आखुरिति त्रीणि मूषिकस्य। गिरतीति गिरिः सैव गिरिका, बाला चासौ मूषिका चेति बालमूषिका इति द्वे बालमूषिकायाः। सरतीति सरटः, कृकं शिरो ग्रीवां कण्ठं च लासयति चालयतीति कृकलासः इति द्वे गिरगिटाख्यस्य। मुस्यति संशयमिति मुसली स्वामिमते "मुशली" तालव्यमध्यापि, मुकुटमते "मुषली" मूर्धन्यमध्या चेति वर्णदेशना, अल्पा गोधा गोधिका, गृहस्य गोधिका गृहगोधिका इति द्वे पल्ल्याः "छिछुत्तिया" इति ख्यातायाः ॥ १२ ॥

स. पु. पु. पु.

मकड़ी **लूता (स्त्री) तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः (समाः)।**

छोटे कीड़े पु. पु. स. स.

खनखजूर **नीलङ्गु(स्तु)क्रिमिः कर्णजलौकाःशतपद्युभे ॥ १३ ॥**

लूतेति—लुनातीति लूता स्त्री स्यात् लूतकापि, तन्तून् वयतीति तन्तुवायः स्वामिमते तु तन्त्रं तन्तून्वयतीति तन्त्रवायोऽपि, ऊर्णेव तन्तुनाभावस्येति ऊर्णनाभः ऊर्णनाभिरपि, मर्कतीति मर्कटः स एव मर्कटकः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति चत्वारि लूतायाः "मकड़ी" इति ख्यातायाः। नीलति, नितरां लङ्गतीति वा नीलङ्गुः "नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः" (इति द्विरूपकोषः) क्रामतीति क्रिमिः बाहुलकात्संप्रसारणमपि "द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च क्रिमिवत् कृमिरिति" (रभसः) इति द्वे क्षुद्रकृमेः "सुनकीड़ा" इति ख्यातस्य। कर्णस्य जलौकेव "कर्णजलौकाः" सान्ता वा, शतं पादा यस्याः शतपदी उभे "गोजर" इति ख्यातस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

कीड़े, बीछी, **वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रुणौ (तु) वृश्चिके।**

परेवा पु. पु. पु. पु.

बाज **पारावतः कलरवः कपोतो (ऽथ)शशादनः ॥ १४ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु.
उल्लू, भर्द्दूल, पत्त्री श्येन उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।
पु. पु. पु. पु.
खँड़रेचा व्याघ्राटः (स्याद्भ)रद्वाजः खञ्जरीट (स्तु)खञ्जनः॥१५॥

वृश्चिक इति—वृश्चतीति वृश्चिकः, शूकयुक्तः कीटः शूककीटः स्यादिति द्वे ऊर्णादिभक्षकक्रमिविशेषस्य । अलति दंशे समर्थो भवति अलिः बाहुलकादिण्प्रत्यये दीर्घादिरपि "वृश्चिको द्रुण आलिः स्यादिति" (वोपालितः) द्रुणातीति द्रुणः, स्वामिमते द्रोणोपि, उभौ वृश्चतीति वृश्चिकस्तस्मिन्स्यातामिति त्रीणि वृश्चिकस्य "बीछी" इति ख्यातस्य । परं जीवं, पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानोपदेशेन अवतीति, परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुरिति वा पारावतः, पारादप्यापतति प्रेम्णेति विग्रहे तु पारापतः "पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलोचनः । पारायतः कलरवः" (इति रभसः) कलो रवोऽस्येति कलरवः, को वायुः पोतो नौरिवास्य, कस्य वायोः पोत इवेति वा कपोतः इति त्रीणि कपोतस्य "परेवा" इति ख्यातस्य । अथेति—शशमत्तीति शशादनः, अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्रमस्येति वा पत्त्री, श्यायत इति श्येनः इति त्रीणि श्येनस्य "बाज" इति ख्यातस्य । उच्यतीति उलूकस्तस्मिन् , वायसस्य काकस्यारातिः वायसारातिः, पचति संतपति, पच्यते दुःखेनेति वा पेचकः उभौ स्यातामिति त्रीणि घूकस्य उल्लूइति ख्यातस्य । व्याघ्रमटति, व्याघ्र इवाटतीति वा व्याघ्राटः, भरद्वाजस्यापत्यं, भरन्धारको वाजोऽस्येति वा भरद्वाजः स्यादिति द्वे भर्दूलस्य । खञ्ज इव ऋच्छतीति खञ्जरीटः, खञ्जतीति खञ्जनः इति द्वे खञ्जनस्य ॥ १४ । १५ ॥

पु. पु. पु. पु.
उजली चील्ह नीलकण्ठ लोहपृष्ठ(स्तु)कङ्कः(स्यादथ)चाषः किकीदिविः ।
पु. पु. पु. पु.
भुजेंगा कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा(अथ)स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥
पु. पु. पु. पु.
कठफोरवा पपीहा दार्वाघाटो(थ)शारङ्गः स्तोककश्चातकः(समाः) ।
पु. पु. पु. पु.
मुर्गा कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

लोहेति—लोहमिव पृष्ठमस्येति लोहपृष्ठः, कङ्कते इति कङ्कः स्यादिति द्वे कंकहडाख्यस्य। अथेति—चाषयतीति चाषः, "इक्षुपक्षिभिदोश्चासः" इति दन्त्यान्तेषु रभसप्रामाण्यात् चासोपि, 'किकी' इति दीव्यति वाशत इति किकीदिविः "चाषो दिविः किकिः स्मृत" (इति व्याडिः) इति द्वे चाषस्य "नीलकण्ठ" इति ख्यातस्य । कलिं कलहं

१ अथ शक्राख्योदिवान्धो वक्रनासिकः । हरिनेत्रोदिवाभीतोनखाशीपियुघर्घरौ । काकभीरुर्नक्तचारी (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥

गच्छति, के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडास्येति वा कलिङ्गः, बिभर्ति कुलमिति भृङ्गः "भृङ्गो धूम्याटषिङ्गयोः। मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि" (इति मेदिनी) धूम्या धूमसमूह इवाटतीति धूम्याटः इति त्रीणि भुजंगाख्यस्य "भुजेटा" इति ख्यातस्य। अथेति—शतं पत्राण्यस्येति शतपत्रकः, दारु आहन्तीति दार्वाघाटः "काष्ठकुट्टः शतच्छदः" (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे दार्वाघाटस्य "कठफोरवा" इति ख्यातस्य। अथेति—शारयति, शार्यते वा तपादिना शारङ्गः "शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि चेति" (तालव्यादावजयः) सरतीति सारङ्गः "चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु" (इति दन्त्यादौ रभसात्) सारमङ्गमस्येति शकन्ध्वादित्वाद्वा सारङ्गः, स्तोकं कायति, स्तोकं कं जलमस्येति वा स्तोकक:, चततीति चातकः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गकाश्चेति त्रीणि चातकस्य "पिपिहा" इति ख्यातस्य। कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः, ताम्रा चूडास्येति ताम्रचूडः, कोकनं कुक्, कुटतीति कुटः कुका कुटः, कुत्सितः कुटः कोः पृथिव्याः कुटो वेति कुक्कुटः, चरण आयुधमस्येति चरणायुधः इति चत्वारि कुक्कुटस्य "मुर्गा" इति ख्यातस्य॥ १६। १७॥

पु. पु. स.
गर्गौवा, गर्गैया **चटकः कलविङ्कः "स्या" "त्तस्य स्त्री' चटका (तयोः)।**
पु. स.
बच्चा, बच्ची **(पुमपत्ये) चाटकैरः (स्त्र्यपत्ये) चटकैव (हि)॥ १८॥**

चटेति—चटतीति चटकः, कलं वङ्कते इति कलविङ्कः स्यादिति द्वे चटकस्य। तस्य चटकस्य स्त्री चटका इत्येकं चटकायाः। तयोः चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्ये चाटकैरः इत्येकं चाटकैरस्य। स्त्री च तदपत्यं च स्त्र्यपत्यं तस्मिन् चटका एवेत्येकं चटकायाः॥ १८॥

पु.स. पु. पु. पु.
कौड़िला **कर्करेटुः करेटुः (स्यात्) कृकणक्रकरौ (समौ)।**
मुआचिड़ी पु. पु. पु. पु.
कोयल **वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकं[1] (इत्यपि)॥ १९॥**

कर्केति—'कर्क' इति रेटतीति कर्करेटुः, के वायौ जले वा रेटतीति करेटुः स्यादिति द्वे देशान्तरीयसारसस्य कौड़िलाख्यस्य वा। 'कृ' इति कणति, कृकेण कण्ठेन अणतीति वा कृकणः, 'क्र' इति शब्दकरणशीलः क्रकरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे तित्तिरविशेषस्य "मुआचिड़ी" इति ख्यातस्य वा। वनं प्रियमस्येति वनप्रियः, परेण भृतः परभृतः, कोकत इति कोकिलः, अपि कायतीति पिक इत्यपीति चत्वारि कोकिलस्य॥ १९॥

---

१ वष्टिभागुरिरित्यल्लोपः॥

पु. पु. पु. पु. पु.
कौवा काके (तु) करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा (अपि) ॥ २० ॥

काक इति—कायतीति काकस्तस्मिन्, करोति शकुनमिति करटः, न रिष्टमस्येति अरिष्टः, बलिना पुष्टो बलिपुष्टः, सकृत्प्रजा यस्येति सकृत्प्रजः, ध्वाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्षः "ध्वाङ्क्षः काके बकेऽर्थिनि । गृहे ध्वाङ्क्षी तु काकोल्यामिति" (हेमः) कां कां इति शब्द-नादात्मानं घोषयतीति आत्मघोषः, परं बिभर्तीति परभृत्, बलिं भुङ्क्ते इति बलिभुक्, वयते इति वायस इति दश काकस्य ॥ २० ॥

पु. पु. पु. पु.
वनकौवा द्रोणकाक'स्तु' काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ।
काला कौवा पु. पु. पु. पु. पु. पु.
चील, गीध, सुआ आतायिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ (समौ) ॥ २१ ॥

द्रोण इति—द्रुणतीति द्रोणः, द्रोणाख्यः काकः द्रोणकाकः, काकयतीति काकोलः "द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः" (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे वन्यकाकस्य "डोंडकाक" इति ख्यातस्य वा । दानं दातिर्मारणं तामूहते, दित्यौहोऽयमिति वा दात्यूहः, काले वर्षाकाले कण्ठोऽस्येति कालकण्ठकः इति द्वे जलकाकस्य श्याम-काकस्य वा । आतायते तच्छीलः आतायी, स्वामिमते तु आतपतीति 'आतापी' चिल्लतीति चिल्लः इति द्वे चिल्लस्य "चील्ह" इति ख्यातस्य । दक्षते दक्षाय्यस्तस्यायं दाक्षाय्यः, गृध्यतीति गृध्रः "गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु लुब्धके" (इति मेदिनी) इति द्वे गृध्रस्य "गीध" इति ख्यातस्य 'कि' इति ईरयतीति कीरः, शोकति, शोभते, शवतीति वा शुकः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे शुकस्य । समाविति चिल्लादित्रयेषु योजनीयम् ॥ २१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
कराकुल, क्रुङ् क्रौञ्चो (थ) बकः कह्वः पुष्कराह्वस्तु सारसः ।
बगला, पु. पु. पु. पु.
सारस, चक्रवाक कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

क्रुङिति—क्रुञ्चतीति क्रुङ् 'पचाद्यचि' क्रुञ्चः, स एव क्रौञ्चः इति द्वे क्रौञ्चस्य "कराकुल" इति ख्यातस्य । अथेति—वङ्कते, वाति, वायति, 'व' इति कायति वक्तीति वा बकः "बकस्तु बकपुष्पे स्यात् कह्वे श्रीदे च रक्षसीति" (मेदिनी) 'क' इति शब्दं, के

१ स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ॥

जले वा ह्वयतीति कह्वः इति द्वे बकस्य। पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्येति पुष्कराह्वः, सरसि भवः सारस इति द्वे सारसस्य। कोकत इति कोकः, क्रियते निशाया वियोगी, चकते वा चक्रः, चक्रेण चक्रशब्देनोच्यते इति चक्रवाकः, रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्येति रथाङ्गाह्वयनामकः इति चत्वारि चक्रवाकस्य "चकवा" इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥

पु. पु. पु. पु.

बतख, कुररी, हंस — **कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ (समौ)।**

पु. पु. पु. पु.

हंसा (स्तु) श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

कादेति—कदम्बे समूहे भवः कादम्बः, कलो मधुरवाक्हंसः कलहंसः स्यादिति द्वे कलहंसस्य "बत्तक" इति ख्यातस्य। उत्क्रोशतीति उत्क्रोशः, कवते इति कुररः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे कुररस्य। हन्ति गच्छतीति हंसः बहुत्वे हंसाः, श्वेता गरुतः पक्षा अस्येति श्वेतगरुत् बहुत्वे श्वेतगरुतः, चक्रवदङ्गान्यस्येति चक्राङ्गः बहुत्वे चक्राङ्गाः, मानसं सर ओको ऽस्येति मानसौकाः बहुत्वे मानसौकसः इति चत्वारि हंसस्य ॥ २३ ॥

पु.

राजहंस, हंसभेद, — **राजहंसा (स्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः)।**

पु. पु.

हंसविशेष — **(मलिनै)र्मल्लिका(ख्यास्ते)धार्तराष्ट्राः(सितेतरैः)॥२४॥**

राजेति—लोहितैः रक्तवर्णैः चञ्चुचरणैः चञ्चुभिः सहितैश्चरणैरुपलक्षिताः ये सिताः शुक्ला हंसास्ते राजहंसाः कथ्यन्त इत्येकं राजहंसस्य। मलिनैः किञ्चिद्धूम्रवर्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता ये हंसास्ते 'मल्लिक' आख्या येषामिति मल्लिकाख्या उच्यन्त इत्येकं हंसभेदस्य। सितेतरैः कृष्णचञ्चुचरणैरुपलक्षिता ये हंसास्ते धृतराष्ट्रे भवाः धार्तराष्ट्राः प्रोच्यन्त इत्येकं श्यामचञ्चुचरणयुतहंसस्य ॥ २४ ॥

स. स. स. स. स.

आड़ी, बगुला भेद — **शरारिराटिराडिश्च बलाकाबिसकण्ठिका।**

स. स.

हंसी, सारसी — **(हंसस्य योषिद्व)रटा (सारसस्य तु) लक्ष्मणा ॥२५॥**

शरेति—शरं नीरं हिंसां वा ऋच्छतीति शरारिः, कपिलिकादित्वाल्लत्वे 'शरालिरपि' "शरमततीति शरातिः, शरमटतीति शराटिः, शरमडतीति शराडिः" इति पाठान्तरम्, आअटतीति आटिः, आअडतीति आडिः "आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली बानरी कपी" इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात्त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा ज्ञातव्याः। इति त्रीणि शरारेः "आडी" इति ख्यातायाः। बलते, बलेनाकतीति वा बलाका, बिस-

बककण्ठोऽस्या बिसकण्ठिका इति द्वे बकभेदस्य । हंसस्य योषित्स्त्री वृणीते सेवते सर इति वरटा स्यादित्येकं हंसयोषितायाः । सारसस्य योषित् लक्ष्मीरस्त्यस्याः लक्ष्मणा इत्येकं सारसयोषितायाः ॥ २५ ॥

स. स. स. स.
चमगीदड़ी, गीदड़ **जतुकाऽजिनपत्रा 'स्या'त्परोष्णी तैलपायिका ।**
स. स. स. स. स.
मक्खी मधुमक्खी **वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥**

जत्विति—जत्विव जतुका, दीर्घमध्या जतूकापि, अजिनमिव पत्रमस्याः अजिनपत्रा-स्यादिति द्वे जतूकायाः "चमगीदड़ी" इति ख्यातायाः। परं शत्रु उष्णं यस्याः परोष्णी, तैलं पिबतीति तैलपायिका इति द्वे "मुखविष्ठा" वागुलिकादिनामिकायाः "गीदड़" इति ख्यातस्य वा । वर इति वणति, वर्वतीति वा वर्वणा, मशति, मक्षतीति वा मक्षिका, नीलतीति नीला इति त्रीणि नीलमक्षिकायाः । सरं गतिमन्तं घातयतीति सरघा, मधुनो मक्षिका, मधुकर्त्री मक्षिका वा मधुमक्षिका इति द्वे मधुमक्षिकायाः ॥ २६ ॥

स. स. पु. स.
पतङ्ग, वनमक्खी, **पतङ्गिका पुत्तिका 'स्या' दंश 'स्तु' वनमक्षिका ।**
स. स. पु.स.
मसा, वँरें **दंशी(तज्जातिरल्पास्याद्)गन्धोली वरटा(द्वयोः)॥२७॥**

पतेति—पततीति पतङ्गिका, पुत् कुत्सितं तायते, पुत् कुत्सितं शब्दं तनोतीति वा पुत्ती सैव पुत्तिका स्यादिति द्वे पतङ्गिकायाः "पांखी" इति ख्यातायाः । दशतीति दंशः, "दंशःकीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमानिति" (मेदिनी) वनस्य मक्षिका वनमक्षिका इति द्वे वनमक्षिकायाः । अल्पा तज्जातिः दंशजातिः दशतीति दंशी स्यादित्येकं "डांस" इति ख्यातायाः । गन्धयत इति गन्धोली " गन्धोली वरटाशुण्ड्योर्भद्राया-मिति " (हैमः) वृणोतीति वरटा—वरटी अपि " वरटा वरटीहंस्योस्तत्पतौ वरटः स्मृतः " (इति तारपालः) वरटो द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वे वरटस्य " बर्र " इति ख्यातस्य ॥ २७ ॥

स. स. स. स.
झींगुर फतिगा **भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका (च समा इमाः) ।**
पु. पु. पु. पु.
जुगनू **(समौ) पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥**

भृङ्गेति—भृङ्गं भृङ्गरूपमाराति, बिभर्त्ति, रूपेण भृङ्गमृच्छतीति वा भृङ्गारी, 'ची' इति रौतीति चीरुका, मुकुटमते तु झीरुकापि, चिनोतीति चीरी, चिल्लतीति पृषोदरा-दित्वाद् झिल्ली सैव झिल्लिका इमाः समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति चत्वारि

झिल्लिकायाः "झिंगुरी" इति ख्यातायाः । पततीति पतङ्गः, "पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते" (इति विश्वमेदिन्योः) शलतीति शलभः उभौ समाविति द्वे पतङ्गस्य "फनिगा" इति ख्यातस्य । खं द्योतते, द्योतयति वा खद्योतः, ज्योतिर्नक्षत्रमिवेङ्गतीति ज्योतिरिङ्गणः इति द्वे खद्योतस्य "जुगुनू" इति ख्यातस्य ॥ २८ ॥

पु.　पु.　पु.　पु.　पु.

भौंरा　**मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।**

पु.　पु.　पु.　पु.　पु.　पु.

द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति—मधु व्रतं भक्ष्यं यस्येति मधुव्रतः, मधु करोत्येवंशीलो मधुकरः, मधु लेढीति मधुलिट्, मधु पिबतीति मधुपा अलो वृश्चिकलांगूलं तदिवास्येति अली, द्वौ रेफौ नाम्नि यस्येति द्विरेफः, पुष्पाणि लेढीति पुष्पलिट् , बिभर्तीति भृङ्गः षट् पदान्यस्येति षट्पदः, भ्रमतीति भ्रमरः, अलतीति अलिरित्येकादश भ्रमरस्य ॥ २९ ॥

पु.　पु.　पु.　पु.　पु.

मोर या　**मयूरो बर्हिणो बर्हीं नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।**

पु.　पु.　पु.　पु.

मुरैला　**शिखावलः शिखीकेकीमेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥**

मेति—मयते, मह्यां रौतीति वा मयूरः, बर्हमस्त्यस्येति बर्हिणः, बर्ही, नीलः कण्ठोऽस्येति नीलकण्ठः, भुजङ्गं भुङ्क्ते इति भुजङ्गभुक्, शिखास्त्यस्येति शिखावलः, पक्षे शिखी, केकास्त्यस्येति केकी, मेघनादेनानुलसत्येवंशीलो मेघनादानुलासी इति नव मयूरस्य ॥ ३० ॥

मोर की बोली स.　पु.　पु.

चन्द्रिका　**केका (वाणी मयूरस्य) (समौ) चन्द्रकमेचकौ ।**

चोटी　स.　स.　पु.　न.　न.

पंख　**शिखा चूडा शिखण्डश्च पिच्छबर्हे (नपुंसके) ॥ ३१ ॥**

केकेति—मयूरस्य वाणी के मूर्धनि कायते इति केका स्यादित्येकं मयूरवाण्याः । चन्द्र इव चन्द्रकः, मेचको वर्णोऽस्त्यस्येति मेचकः "बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधा" (इति कात्यः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे पिच्छस्य चन्द्राकृतेः । शेत इति शिखा, चुडयत इति चूडा इति द्वे मयूरशिखायाः । शिखिनाम्यते शिखण्डः "शिखण्डो बर्हचूडयोरिति" (हेमचन्द्रः) पिच्छयति, पिच्छयते वा पिच्छम् , बर्हतीति र्हं उभे नपुंसके स्यातामिति त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
पक्षिमात्र **खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।**
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
नगौको वाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
पु. पु. पु. पु.
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति—खे गच्छतीति खगः, विहायसि गच्छतीति विहङ्गः, विहगः, विहंगमः, विजहाति भुवम्, विहापयतीति वा विहायाः, शक्नोतीति शकुन्तिः, पक्षौ स्तोऽस्येति पक्षी, शक्नोतीति शकुनिः, शकुन्तः, शकुनः, द्विर्जायत इति द्विजः, पतत्रमस्त्यस्येति पतत्री, पत्रमस्त्यस्येति पत्री, पतेन पक्षेण गच्छतीति पतगः, पततीति पतन्, पत्रं पतत्रं रथ इव यस्येति पत्ररथः, अण्डाज्जायते स्मेति अण्डजः, नगो वृक्षः नगे वा ओको यस्येति नगौकाः, वाजाः पक्षाः सन्त्यस्येति वाजी, विकिरतीति विकिरः, वातीति विः, विकिरतीति विष्किरः, पततीति पतत्रिः, नीडे उद्भवो येषामिति नीडोद्भवाः, गरुतः पक्षाः सन्त्येषामिति गरुत्मन्तः, पतितुमिच्छवः पित्सन्तः, नभसं गच्छन्तीति नभसंगमाः इति सप्तविंशतिः पक्षिणाम् ॥ ३२ । ३३ । ॥

पु. पु. पु. पु.
हारिल, **(तेषां विशेषा) हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥**
जलमुर्ग पु. पु. पु. पु. पु.
बत्तख
तीतर, वनमुर्ग, **तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः ।**
लवा, चकोर, पु. पु. पु. स्त्री.
बटेर आदि **कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिका (दयः) ॥ ३५ ॥**

तेषामिति—"तेषां पक्षिणामेते विशेषाः भेदा उच्यन्ते" हरिमित ईतो वा हारोऽस्त्यस्मिन् हारि मनोहरमितं गमनमस्य, हारयतीति हार्—एति स्मेति ईतः हारश्चासावीतश्चेति हारीतः इत्येकं हारीतस्य "हरियाल" इति ख्यातस्य। मज्जतीति न्यङ्क्वादित्वात् मद्गुः "मद्गुः पानीयकाकिका" (इति रभसः) इत्येकं जलकाकस्य "जलमुर्ग" इति ख्यातस्य वा । रमणं रण्डः ईषद्रण्डः कारण्डस्तं वातीति कारण्डवः, प्लवते इति प्लवः इति द्वे कारण्डवस्य "बत्तख" इति ख्यातस्य । तित्तिशब्दं रातीति तित्तिरिः "तित्तिरिः पक्षिणि मुनाविति" (हैमः) इत्येकं तित्तिरस्य 'कुक्' इति शब्दं कौति,

कुक्कुशब्दं भाषते वा कुक्कुभः इत्येकं वनकुक्कुटस्य "वनमुर्गी" इति ख्यातस्य। लावयतीति लावः इत्येकं लवाख्यस्य। जीवं जीवयतीति जीवंजीवः "जीवंजीवः खगान्तरे। द्रुमभेदे चकोरे चेति" (हैमः) तद्दर्शनेन विषनाशित्वादित्येकं मयूरपक्षपक्षिणः। अथवा जीवंजीवः, चकतीति चकोरः स एव चकोरक इति द्वे चकोरस्य। कं जलं यष्टिरिवास्येति कोयष्टिकः 'टिट्टि' शब्दं भाषते, टिट्टिशब्देन भातीति वा टिट्टिभः स एव टिट्टिभकः इति द्वे टिट्टिभकस्य "टिटहरी" इति ख्यातस्य। वर्तते इति वर्तकः, वर्तिका "वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिकाद्वयोरिति" (मेदिनी) इति द्वे वर्त्तिकायाः "बटेर" इति ख्यातस्य आदिना सारिकाकपिंजलादयो ज्ञेयाः ॥ ३४ । ३५ ॥

पु. पु. पु.न. न. न. न.

पंख, पंख की **गरुत्पक्षच्छदाः पत्त्रं पतत्त्रं (च) तनूरुहम्।**

स. न. स. स.

जड़ चोंच **(स्त्री) पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे (स्त्रियौ)॥३६॥**

गरुदिति—गिरति, गृणातीति वा गरुत्, पक्षयति, पक्ष्यते वा पक्षः "पक्षस्तु मासार्धगृहसाध्ययोः। चुल्लीरन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परश्चये। पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जर" (इति हैमः) सान्तोपि "पक्षसी च स्मृतौ पक्षाविति शुभाङ्कः,छाद्यतेऽनेनाङ्गमिति छदः "गरुत्पक्षौ नरौ छदमिति वोपालितात्क्लीबमपि, पतत्यनेन पत्त्रम्, पतन्तं त्रायत इति पतत्त्रम्, तन्वां रोहतीति तनूरुहम् इति षट् पक्षस्य। पक्षस्य मूलं पक्षतिः स्त्री स्यात्, पक्षस्य मूलं पक्षमूलमिति द्वे पक्षमूलस्य। चञ्चतीति चञ्चुः, त्रोटयते इति त्रोटिः उभे स्त्रियौ स्यातामिति द्वे चञ्च्वोः "चोंच" इति ख्यातस्य ॥ ३६ ॥

न. न. न.

उड़ना **प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः (खगगतिक्रियाः)।**

अण्डा स. पु. न. पु. पु.न.

घोंसला **पेशीकोषो(द्विहीनो)ऽण्डं कुलायो नीड(मस्त्रियाम्)३७॥**

प्रेति—प्रथमं डयनं प्रडीनम्, तिर्य्यग्गमनमित्यन्ये, ऊर्ध्वं डयनं उड्डीनम्, संगतं डयनं संडीनम्—एताः खगानां पक्षिणां गतेः गमनस्य क्रियाः बोद्धव्याः इति पक्षिणां गतिविशेषाणां पृथक् पृथगेकैकम्। पिंशतीति पेशी, कुष्यति निष्कामत्यस्मात्स्वयमेव कोषः "कोषोऽस्त्रीति मेदिनीकोषात्तालव्यान्तोप्ययम्" अमत्यस्मादिति अण्डम्, द्विहीने द्वाभ्यां हीने क्लीबे ज्ञेयमिति त्रीणि अण्डस्य "अण्डा" इति ख्यातस्य। कुलं पक्षिसन्तानोऽयतेऽत्र, कौ लायो गतिरस्मादिति वा कुलायः "कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात्पक्षिवासके" (इति मेदिनी) नितरामीड्यते, निश्चिता इलन्त्यत्रेति वा नीडम् अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यादिति द्वे पक्षिवासस्य ॥ ३७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

बच्चे **पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।**

नर मादा न. न. न. न. न.

दो **(स्त्रीपुंसौ) मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं (तु) युगलं युगम् ॥ ३८॥**

पोत इति–पुनाति, पवते वा पोतः स्त्रियां पोती, पायते, पिबति वा पाकः अजादित्वात्पाका, अर्घ्यते वृद्धिं प्राप्यते इति अर्भकः, डिम्भयतीति डिम्भः, "डिम्भोपि बालिशे बाले" (इति मेदिनी) पर्थयति, पर्थ्यते, प्रथते वा पृथुकः "पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवदिति" (मेदिनी) शव्यत इति शावः, स एव शावकः, श्यति, शायते वा शिशुरिति सप्त शावकस्य । स्त्री च पुमांश्चेति स्त्रीपुंसौ, मेथतीति मिथुनम्, द्वौ द्वाविति द्वन्द्वम "द्वन्द्वं रहस्येति साधुः" इति त्रीणि मिथुनस्य । युज्यत इति युग्मम्, युज्यते, युगं लाति, युगमस्त्यस्येति वा युगलम्, युज्यत इति युगमिति त्रीणि यमलस्य ॥ ३८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

समूह या झुण्ड **समूहनिवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।

स. न. न. न.

(स्त्रियान्तु) संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४०॥

समूहेति–समूह्यत इति समूहः, नितरामुह्यते, वहतीति वा निवहः, व्यूह्यत इति व्यूहः, संदुह्यत इति संदोहः, विसरतीति विसरः "विसरः प्रसरे व्रजे" (इति मेदिनी) व्रजतीति व्रजः "व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देष्विति" (मेदिनी) स्तूयत इति स्तोमः, आउह्यतेऽनेनेति ओघः "ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परंपरायां च द्रुतनृत्योपदेशयोरिति" (मेदिनी) निकीर्यत इति निकरः "निकरो निवहे सारे न्यायदेयधने निधाविति" (मेदिनी) व्रत्यते नियम्यते इति व्रातः, वार्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति वारः "वारः सूर्यादिवासरे। द्वारे हरे कुब्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे" (इति मेदिनी) संहन्यत इति संघातः, संचीयत इति संचयः, समुदायत इति समुदायः, समुदीयत इति समुदयः, समवयन्त्यनेनास्मिन्वेति समवायः, चीयत इति चयः, गण्यत इति गणः, संहन्यत इति संहतिः स्त्रियां स्यात् । वृणोति, वृण्यते वेति वृन्दम्, निकुरति, निकुर्यते वा निकुरम्बम्, कुत्सितमम्बते, अम्ब्यते वा, कदति, कद्यते वा कदम्बं तदेव कदम्बकमिति द्वाविंशतिः कदम्बस्य ॥ ३९ । ४० ॥

पु. पु. पु.

समूहविशेष (वृन्दभेदाः) समैर्वर्गः सङ्घसार्थौ (तु) (जन्तुभिः) ।

न. पु.न.

(सजातीयैः) कुलं यूथं (तिरश्चां) पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

वृन्देति—वृन्दस्य समूहस्य भेदा विशेषा उच्यन्ते—समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिश्चोपलक्षितं वृन्दं वृज्यत इति वर्गः कथ्यते यथा मनुष्यवर्गः, शैलवर्गश्च । जन्तुभिस्सजातीयविजातीयप्राणिभिरुपलक्षितः समूहः संहन्यते इति सङ्घः, सरतीति सार्थः, सङ्घश्च सार्थश्च तौ कथ्येते यथा पशुसङ्घः, वणिक्सार्थः । सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितः समूहः कोलतीति कुलं प्रोच्यते । तिरश्चां समूहो यौति, यूयते वा यूथं पुंनपुंसकं विज्ञेयमिति ॥ ४१ ॥

पु. पु.

पशुसमूह (पशूनां)समजो (न्येषां) समाजो (थ सधर्मिणाम्) ।

अन्यसमूह पु. पु. पु.स. पु. पु.न.

सधर्मिसमूह अनाज का ढेर (स्या)न्निकायःपुञ्जराशी तूत्करःकूट (मस्त्रियाम्)॥४२॥

पेति—पशूनां समूहः संवीयतेऽत्रेति समजः कथ्यते " समजः पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकमिति" (मेदिनी) अन्येषां समूहः संवीयतेऽत्रेति समाजः प्रोच्यते । अथेति—सधर्मिणां समूहः निकायः स्यादिति वृन्दभेदानां पृथक् पृथक् । पिञ्जयति-पिञ्ज्यते वा उन्नत्या पुमांसं जयतीति वा पुञ्जः, अश्नुते, रश्यते वा राशिः, उत्कीर्यत इति उत्करः, कूटयति, कूट्यते वा कूटम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात् "कूटं पूर्द्वारयन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषुसीराङ्गेनृत्ततुच्छयोः । निश्चलऽयोधने राशाविति" (हेमचन्द्रः) इति चत्वारि धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य ॥ ४२ ॥

कबूतर,सुवा,मोर, न. न. न. न.

तीतर आदि का कापोतशौकमायूरतैत्तिरा (दीनि तद्गणे) ।

समुदाय पलाऊपक्षी,हिरन (गृहासक्ताः पक्षिमृगा) श्छेका (स्ते)गृह्यका(श्च ते)४३॥

इति सिंहादिवर्गः ॥

केति—तद्गणे तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणे समुदाये कपोतानां समूहः कापोतम्, शुकानां समूहः शौकम्, मयूराणां समूहो मायूरम्, तित्तिरीणां समूहस्तैत्तिरम् आदिना काकानां समूहः काकम्, वर्त्तकानां समूहो वार्त्तकम्, उलूकानां समूह औलूकमित्यादीनि भवन्ति इति कपोतादीनां पृथक् पृथगेकैकम्—ये गृहेषु आसक्ता पक्षिमृगास्ते छ्यन्ति, छाद्यन्ते वा छेकाः ते च गृह्यन्ते इति गृह्याः अनुकम्पिता गृह्याः गृह्यकाः कथ्यन्त इति द्वे गृहासक्तपक्षिमृगाणाम् ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

अथ मनुष्यवर्गो व्याख्यायते ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

मनुष्य या पुरुषमात्र **मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

(स्युः) पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

मनुष्या इति–मनोरपत्यं मनुष्यः, बहुत्वे मनुष्याः, स्त्रियां मनुषी, मानुषा, बहुत्वे मानुषाः, स्त्रियां मानुषी, म्रियत इति मर्तः स एव मर्त्यः, बहुत्वे मर्त्याः, मनोर्जातो मनुजः, बहुत्वे मनुजाः, मनोरयं, मनोरपत्यं वा मानवः, बहुत्वे मानवाः, नरति, नृणाति वा नरः, बहुत्वे नराः, इति षट् मनुष्यमात्रस्य । पाति, पुनाति वा पुमान् , बहुत्वे तु पुमांसः, पञ्चजना उत्पादका यस्य, पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते वा पञ्चजनः, बहुत्वे पञ्चजनाः, पुरतीति पुरुषः, बहुत्वे पुरुषाः, पूर्य्यत इति पूरुषः, बहुत्वे पूरुषाः, नयतीति ना, बहुत्वे नरः इति पञ्च मनुष्यजातौ पुरुषस्य ॥ १ ॥

स. स. स. स. स. स. स.

स्त्रीमात्र **स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।**

स. स. स. स.

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला(तथा) ॥ २ ॥

स्त्रीति–स्त्यायति गर्भोऽस्यामिति स्त्री, योषति, युष्यते वा योषित्, योष्यते स्मेति योषिता "स्त्री वधूर्योषिता रामा" (इति त्रिकाण्डशेषः) अल्पं बलमस्या अबला, युष्यते, योष्यते वा योषा, चवर्गादिपाठे तु जुषते, जुष्यते वा जोषापि, नुर्नरस्य वा स्त्री "नृनरयोर्वृद्धिश्च" इति शार्ङ्गरवादिगणे पाठान्ङीन् जातिलक्षणस्य ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्चेति नारी मुकुटमते तु नुर्नरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः, नुर्नरस्य वेयं नारी, सीम्नोऽन्तः सीमन्तोऽस्त्यस्याः सीमन्तिनी, वहति, उह्यते वा वधूः, प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्या अपाङ्गनिरीक्षणात् प्रतीपदर्शिनी, वमति स्नेहम् , वामः कामोऽस्त्यस्या वा वामा, वन्यते स्म, वनति वा वनिता, महति, मह्यते वा महिला "महिला फलिनी स्त्रियोरिति" (मेदिनी) महस्योत्सवस्य इला भूमिरिति विग्रहे तु महेलापि इत्येकादश स्त्रीमात्रस्य॥२॥

स. स. स. स.

विशेष स्त्रियां **(विशेषा)स्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।**

स. स. स. स. स.

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना(च)नितम्बिनी ॥ ३ ॥

स. स. स. स. स.

कोपवती **सुन्दरी रमणी रामा कोपना(सैव)भामिनी ।**

स. स. स. स.

बहुत उत्तम **वरारोहामत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी[1] ॥ ४ ॥**

वीति–स्त्रीणां विशेषा भेदाः कथ्यन्ते– प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या इति अङ्गना, भयशीला इति भीरुः, भूयान्कामोऽस्याः कामिनी, "कामिनी भीरुवन्दयोरिति" (मेदिनी) वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे यस्याः, वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्या वा वामलोचना, प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या इति प्रमदा, मानोऽस्त्यस्या इति मानिनी, मुकुटमते भावः शृङ्गारचेष्टाविशेषस्तद्युक्ता भाविनी, कम्यते स्म इति कान्ता, ललते, लडति वा ललना, अतिशयितो नितम्बो यस्यास्सा नितम्बिनी । सु द्रियते, सु=अतीव उनत्ति चित्तं द्रवीकरोतीति वा पृषोदरादित्वात्सुन्दरी, सुन्दरा वा, रमयति, रम्यते वास्यामिति रमणी, रमत इति रामा इति पृथक् पृथगेकैकमुत्कृष्टस्त्रीविशेषाणाम् । कुप्यति तच्छीला कोपना, सैव अवश्यं भामते इति भामिनी इति द्वे कोपनस्त्रियाः । वर आरोहोनितम्बोऽस्या वरारोहा,मत्ता क्षीबेव काशते भातीति मत्तकाशिनी, दन्त्यसपक्षे मत्तकासिनी, अतिशयेनोत्कृष्टा, उत्ताम्यति, उत्तम्यते वा उत्तमा, वरवर्णोऽस्त्यस्या वरवर्णिनी इति चत्वार्यत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः ॥ ३ । ४ ॥

स. स.

पटरानी अन्यरानी **(कृताभिषेका) महिषी भोगिन्यो (ऽन्या नृपस्त्रियः)।**

कृतेति–कृतोऽभिषेकोऽस्याः कृताभिषेका, मह्यते पूज्यत इति महिषी, " महिषी नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे" (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं महिष्याः । अन्या नृपस्त्रियः अतिशयितो भोगो यासां ता भोगिन्यः स्युरित्येकं भोगिन्याः ॥ ॥

स. स. स. स.

ब्याही **पत्नी पाणिगृहीती(च)द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥**

स. स. पु. ब. स.

पतिपुत्रवती **भार्या जाया (थ पुंभूम्नि) दाराः(स्यात्तु)कुटुम्बिनी।**

स. स. स. स. स.

पतिव्रता **पुरन्ध्री सुचरित्रा (तु) सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥**

पत्नीति–पत्युर्यज्ञे संयोगो ययेति पत्नी दम्पत्योः सहाधिकारात्, पाणिर्गृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती, द्वयोःपूरणी द्वितीया, सहधर्मोऽस्त्यस्याः सहधर्मिणी सधर्मिणी वा पत्या सह कर्मस्वधिकारात्, भ्रियते, भूर्य्यते वा भार्य्या, जायतेऽस्यामिति जाया "जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनरिति"(मनुः)दारयन्ति भ्रातॄन्,कामजं दुःखं दारयन्तीति वा "दाराः" पुंभूम्नि स्यात् टाबन्तोपि "क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिरिति व्याडिशुभाङ्कौ" इति सप्त विवाहित-

[1] शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी (इति रुद्रः)॥

भार्यायाः । कुटुम्बं पोष्यवर्गमस्त्यस्या इति कुटुम्बिनी, पुरं गेहं धारयति, धरतीति वा पुरन्ध्री, पुरन्ध्रिर्ह्रस्वान्तापि इति द्वे पुत्रादिमत्याः सधवायाः । शोभनं चरित्रमस्याः सुचरित्रा, अस्ति एकस्मिन् पत्याविति सती, साध्नोति पतिकार्यमिति साध्वी, पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः, पतिर्व्रतमस्या वा पतिव्रता पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिको ज्ञेय इति चत्वारि पतिव्रतायाः ॥ ५ । ६ ॥

सवति स्वयं पतिकी चाहनेवाली कुलवती

स. स. स. स.
कृतसपत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्ना(थ) स्वयंवरा ।
स. स. स. स.
पतिंवरा(च)वर्य्या(च) कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कृतेति—सपत्न्येव सपत्निका कृता सपत्निका यस्याः कृतसपत्निका, "कृतसापत्निका" इति क्वचित्कपाठे तु सपत्न्या भावः सापत्नी सैव सापत्निका कृता सापत्निका यस्याः,कृतसापत्नका इति पाठे तु सपत्न्या आगतं सापत्नं तदेव सापत्नकं कृतं सापत्नकमस्याः कृतसापत्नका, अधि उपरि ऊढमुद्वहनमस्याः अध्यूढा, अधि उपरि विन्नं लाभोस्याः, अधिका विन्ना लब्धा यस्या वेति अधिविन्ना इति त्रीणि अनेकभार्यस्य प्रथममूढायाः । अथेति—स्वयं वृणीते इति स्वयंवरा, पतिं वृणोतीति पतिंवरा, व्रियतेऽनयेति वर्य्या इति त्रीणि स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः । कुलपालिका स्त्री शाकपार्थिवादित्वात् कुलस्त्री, कुलं पालयतीति कुलपालिका इति द्वे व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः ॥ ७ ॥

कन्या अदृष्ट रजोवती दृष्टरजोवतीयुवती

स. स. स. स. स.
कन्या कुमारी गौरी (तु) नग्निकाऽनागतार्तवा ।
स. स. स. स.
(स्या) न्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः (समे)॥ ८॥

केति—कनति, कन्यते वा कन्या, "कन्या एव कन्यका" कम्यते, कुमारयति, कुत्सितो मारोऽस्या वेति कुमारी "कुमारी रामतरुणी नवमाल्योर्नदीभिदि । कन्या पराजिता गौरी जम्बूद्वीपेषु च स्मृता" (इति विश्वः) इति द्वे कुमार्याः। गूयत इति गौरी, "गौरी त्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्ययोः । रोचनी रजनी पिङ्गा प्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति" (इति मेदिनी) नजते स्म इति नग्ना सैव नग्निका "नग्निका तु कुमार्यां स्यात्पुमान् क्षपणावन्दिनोः" (इति मेदिनी) अनागतमार्तवं रजोऽस्या अनागतार्तवा इति त्रीणि गौर्याः । बाल्यौवनयोर्मध्ये भवा, तयोर्मध्ये मा शोभा यस्यामिति वा मध्यमा, दृष्टं रजो यस्याः, यया वेति दृष्टरजाः स्यादिति द्वे मध्यमायाः । तरतीति तरुणी "तरुणी तलुनीति च" (इति शब्दभेदः) "तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता" (इति मेदिनी) यौतीति युवतिः यौतेः शत्रन्तात् ङीपि 'युवती' उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे युवत्याः ॥ ८ ॥

बहू, सुवासिनी, धनादीच्छावती मैथुनेच्छावती

स. स. स. स. स.

(समाः) स्नुषा जनी वध्वश्चिरण्टी (तु) सुवासिनी।

स. स. स. स.

इच्छावती कामुका (स्याद्) वृषस्यन्ती(तु)कामुकी॥९॥

सेति—स्नौतीति स्नुषा, जायते वंशोऽस्यामिति जनी "जनी स्नुषावनितयोरिति" (हैमः) वहतीति वधू "वधूः पत्न्यां स्नुषानार्योः स्पृक्कासारिवयोरपि। नवपरिणीतायां चेति" (हैमः) एताः समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति त्रीणि पुत्रभार्यायाः। चिरेणाटति पितृगेहाद्भर्तृगेहमिति चिरण्टी, मुकुटमते तु पितृकुलस्नेहाच्चिरमिटति गच्छतीति चिरिण्टी, हैमे तु चिरिणोतीति "चिरिण्टी, चरिण्टी" च सु अतीव वसति पितृगृहे तच्छीला 'सुवासिनी' स्ववासिनी इति पाठे तु स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्याः स्ववासिनी इति द्वे पितृगेहस्थप्राप्तयौवनायाः। इच्छास्त्यस्या इति इच्छावती, कामयत इति कामुका स्यादिति द्वे धनादीच्छावत्याः। आत्मनो वृषं नरं शुक्रलं वेच्छतीति वृषस्यन्ती, कामयत इति कामुकी इति द्वे मैथुनेच्छावत्याः॥ ९॥

संकेतगामिनी　स. (कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं सा) ऽभिसारिका।

स. स. स. स. स. स.

स्वैरिण्यपुत्रा　पुंश्चली चर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी॥ १०॥

स. स. स.

पतिपुत्रवती　स्वैरिणी पांशुला (च) स्यादशिश्वी (शिशुनाविना)।

स. स. स.

विधवा　अवीरा (निष्पतिसुता) विश्वस्ता[१]विधवे (समे)॥११॥

कान्तेति—या तु कान्तार्थिनी सती संकेतं याति सा अभिसरतीति अभिसारिका कथ्यत इत्येकं भर्त्रिच्छया रतिस्थानं गच्छन्त्याः। पुंसो भर्त्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं गच्छतीति पुंश्चली, कर्षति मन इति चर्षिणी, धर्षयतीति विग्रहे तु धर्षणी इति वा पाठः, अवश्यं धृष्णोतीति व्युत्पत्त्या तु धर्षिणीत्यपि क्वचित्पाठः, बध्नाति मनोऽत्रेति बन्धकी, सत्याभिन्ना असती, अटतीति अटा कुलस्य अटा शकन्ध्वादित्वात् कुलटा, एति तच्छीला इत्वरी,स्वया इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण वा ईरितुं शीलमस्याः स्वैरिणी, पांशु पापमस्त्यस्याः, पांशु लाति वा पांशुला इत्यष्टावसत्याः। शिशुना विना न शिशुर्यस्याः "अशिश्वी" स्यादित्येकमपत्यरहितायाः। या निष्पतिसुता सा वीरयति वीरा तस्या भिन्ना 'अवीरा' स्यादित्येकं पतिपुत्ररहितायाः। विफलं श्वसिति स्म विश्वस्ता, विगतो धवोऽस्याः विधवा उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे रण्डायाः॥ १०। ११॥

---

१ "विश्वस्ताविधवे तुल्ये विशस्ता पतिर्न च सा" (इति वाचस्पतिः)॥

सखी सुहागिन स. स. स. स. स.

बूढ़ी बुद्धिमती **आलिः सखी वयस्या (च) पतिवत्नी सभर्तृका ।**

स. स. स. स. स. स.

महामतिमती **वृद्धा पलिक्नी प्रज्ञा (तु) प्राज्ञी प्राज्ञा (तु) धीमती ॥१२॥**

आलिरिति—आलयतीति आलिः, आली च समानं रुयायते जनैः, सनोति ददाति सुखमिति वा सखी, वयसा तुल्या वयस्या इति त्रीणि सख्याः । पतिरस्त्यस्याः पतिवत्नी, सह भर्त्रास्तीति सभर्तृका इति द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वर्धते स्म इति वृद्धा, पलितमस्त्यस्याः पलिक्नी इति द्वे वृद्धायाः । प्रजानातीति प्रज्ञा, प्रज्ञा एव प्राज्ञा इति द्वे स्वयंज्ञात्र्याः । प्रज्ञास्त्यस्याः प्राज्ञा, धीरस्त्यस्या धीमती इति द्वे प्रशस्तबुद्धेः ॥ १२ ॥

स. स.

सजातीय **शूद्री (शूद्रस्य भार्या स्यात्) शूद्रा (तज्जातिरेव च) ।**

विजातीय स. स.

अहिरिन **आभीरी (तु) महाशूद्री (जातिपुंयोगयोः समा) ॥ १३ ॥**

शूद्रीति—शूद्रस्य भार्या शूद्री स्यादित्येकं भिन्नजातीयाया अपि शूद्रभार्यायाः । तज्जातिरेव शूद्रा स्यादित्येकमन्यभार्याया अपि शूद्रजातीयायाः । आभीरस्य भार्या, तज्जातीया वा आभीरी, महाशूद्रस्य भार्या, तज्जातीया वा 'महाशूद्री' एतद्द्वयीजातिपुंयोगयोः समा समानार्था समानलिङ्गा च या तु महती शूद्रा तत्र 'महाशूद्रा' इत्येवेति द्वे आभीर्याः ॥ १३ ॥

स. स. स. स.

बनियाइनि **अर्याणी स्वयमर्या (स्यात्) क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।**

क्षत्रियाइनि स. स. स.

पढ़ानेवाली स्वयंव्याख्यात्री **उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि (च स्वतः) ॥१४॥**

अर्येति—स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे अर्यत्वजातिविशिष्टा भार्या अर्याणी, अर्या च स्यादिति द्वे वैश्यजातीयायाः । क्षत्रियत्वजातिविशिष्टा भार्या क्षत्रिया क्षत्रियाणी अपीति द्वे क्षत्रियजातीयायाः । उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्याया, उपाध्यायी अपीति द्वे विद्योपदेशिन्याः । स्वतः आचर्यत इति आचार्या अपि च स्यादित्येकं स्वयं मन्त्रव्याख्यात्र्याः ॥ १४ ॥

आचार्यपत्नी स. स. स.

वैश्यपत्नी **आचार्यानी (तु पुंयोगे) स्यादर्यी क्षत्रियी (तथा) ।**

क्षत्रियपत्नी स. स. स.

पण्डिताइनि स्त्रीपुंसलक्षणवर्ती **उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा (स्त्रीपुंसलक्षणा) ॥ १५ ॥**

आचेति—पुंयोगे तु आचार्यस्य भार्या इत्यस्मिन्नर्थे तु 'आचार्यानी' स्यादित्येकमाचार्य-

भार्यायाः । अर्यस्य वैश्यस्य भार्या 'अर्यी' स्यादित्येकं वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया अपि । क्षत्रियस्य भार्या 'क्षत्रियी' स्यादित्येकमन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः । उपाध्यायस्य भार्या उपाध्यायानी, उपाध्यायी इति द्वे विद्योपदेष्टृभार्यायाः । स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्रीपुंसयोः स्तनश्मश्र्वादिचिह्नयुता स्त्री पोटयतीति पोटा स्यादित्येकं स्त्रीपुंसलक्षणावत्याः ॥ १५ ॥

स.　स.　स.　स.

वीर की स्त्री, वीर की माता **वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता (तु) वीरसूः ।**

स.　स.　स.　स.

लड़के की उपजानेवाली **जातापत्या प्रजाता (च) प्रसूता (च) प्रसूतिका ॥ १६ ॥**

वीरेति—वीरः पतिरस्या वीरपत्नी, वीरस्य भार्या वीरभार्या इति द्वे वीरपत्न्याः । वीरस्य माता वीरमाता, वीरं सूते इति वीरसूरिति द्वे वीरमातुः । जातमपत्यमस्याः जातापत्या, प्रजायते स्म प्रजाता, प्रासविष्ट इति प्रसूता, प्रसूता एव प्रसूतिका इति चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥

स.　स.　स.　स.

नङ्गी दूती **(स्त्री) नग्निका कोटवी (स्याद्) दूती संचारिके (समे)।**

स.

आधी बूढ़ी रांड़ **कात्याय (न्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा) ॥ १७ ॥**

स्त्रीति—नजते स्म नग्ना सैव नग्निका, कोटनं कोटस्तं वातीति कोटवी, कुट्टनं कोट्टस्तं वातीति विग्रहे तु कोट्टवी, कोटं रातीति विग्रहे तु कोटरी, कोटरा वा स्यादिति द्वे नग्नायाः । दवति, दुनोति, दूयते, दूयन्तेऽनया वेति दूतिः दूती वा संचरति, संचारयति वा संचारिका उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे दूत्याः । अर्धवृद्धा अर्धजरती कषायवसना कषायाम्बरधारिणी अधवा पतिहीना या स्त्री सा कतस्यापत्यं कात्यायनस्येयं वेति कात्यायनी स्यादित्येकं विशेषणत्रयवत्याः ॥ १७ ॥

स.

लौंडी **सैरन्ध्री (परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका)।**

स.

जवान लौंडी **असिक्नी (स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी) ॥ १८ ॥**

सैरमिति—परस्य वेश्म गृहं तस्मिंस्तिष्ठतीति परवेश्मस्था स्वे आत्मनि वशो यस्याः स्ववशा स्वतन्त्रा शिल्पकारिका कर्षकस्य स्त्रीव या स्त्री सा सीरं धरतीति सीरन्ध्रस्तस्येयं, स्वैरं स्वाच्छन्द्यं धरतीति स्वैरन्ध्रस्तस्येयं वा सैरन्ध्री, स्वैरन्ध्री वा कथ्यते इकारमध्यपाठे तु पृषोदरादित्वात्सैरिन्ध्रीत्यपि इत्येकं विशेषणत्रयवत्याः "लौंडी" इति ख्यातायाः । प्रेष्यते राज्ञीभिरिति प्रेष्या अन्तःपुरं चरितुं शीलमस्याः अन्तःपुरचारिणी अवृद्धा या

---

१ "चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री परिकीर्तिता" (इति कात्यः) ॥

स्त्री सा सिनोति, सीयते स्म सिता शुक्लकेशा तद्भिन्ना असिक्नी, असिता वेति भण्यते इत्येकं कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः ॥ १८ ॥

स. स. स. स.

वेश्या **वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा(ऽथ)साजनैः ।**

स. स. स.

प्रधानवेश्या, कुट्टनी **सत्कृता वारमुख्या(स्यात्) कुट्टनी शम्भली(समे)१९॥**

वारेति—वारस्य वृन्दस्य स्त्री वारस्त्री, गणः समूहोऽस्त्यस्याः,गणयतीति वा गणिका, वेशेन नेपथ्येन शोभते, वेशे वेश्यावाटे भवा, वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्या वा वेश्या, वेवेष्टीति विग्रहे तु वेष्यापि रूपमाजीवोऽस्या रूपाजीवा इति चत्वारि वेश्यायाः। अथेति—साजनैः सत्कृता सती वारे वेश्यावृन्दे मुख्या वारमुख्या स्यादित्येकं प्रधानवेश्यायाः। कुट्टयतीति कुट्टनी, शं सुखं भलत इति शम्भली, सम्यक् भलत इति विग्रहे तु संभली दन्त्यादिरपि उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे परनारीं पुंसा संयोजयित्र्याः ॥ १९ ॥

स. स. स. स.

शुभाशुभज्ञा, **विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा(थ)रजस्वला ।**

स. स. स. स. स.

रजस्वला **स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥**

स. स. न. न. न.

स्त्रीरज **ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।**

विप्रेति—विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्या विप्रश्निका, शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः ईक्षणिका, दैवं शुभाशुभं जानातीति दैवज्ञा इति त्रीणि लक्षणादिना शुभाशुभज्ञायाः। अथेति—रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी, अवति लज्जयेति अवीः "अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यादिति कात्यात्" "अविः" ह्रस्वान्तापि, अत्रेरपत्यमात्रेयी, मलमस्त्यस्या मलिनी, पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः पुष्पवती, ऋतुरस्त्यस्या ऋतुमती, उदकमर्हतीति उदक्या इत्यष्टौ रजस्वलायाः। रज्यतेऽनेनेति रजः, पुष्प्यते इति पुष्पम्, ऋतुरेव ऋतोरिदं वा आर्तवमिति त्रीणि स्त्रीपुष्पस्य ॥ २० । ½ ॥

स. स. स. स.

गर्भिणी की अभिलाषा, विना रजकी **श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥**

श्रदिति—श्रद्धत्ते तच्छीला श्रद्धालुः,दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्या दोहदवती इति द्वे अभिलाषविशेषवत्याः । कलान्निष्क्रान्ता, निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा निष्कला, विगतमार्तवं रजोऽस्या विगतार्तवा इति द्वे रजोहीनायाः ॥ २१ ॥

स. स. स. स.

गर्भिणी **आपन्नसत्त्वा (स्याद्) गुर्विण्यन्तर्वत्नी (च) गर्भिणी ।**

न. न. न.

गणिकासमूह, गर्भिणीसमूह, युवतीसमूह **(गणिकादेस्तु) गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं(गणे)॥२२॥**

आपेति–आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा आपन्नसत्त्वा, गुरुर्दुर्जरोऽलघुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः, गर्वतीति वा गुर्विणी, अन्तरस्ति गर्भोऽस्यामिति अन्तर्वत्नी, गर्भोऽस्त्यस्या गर्भिणी इति चत्वारि गर्भिण्याः। गणिकादेस्तु गणे समूहे गणिकानां समूहो गाणिक्यम्, इत्येकं गणिकासमूहस्य। गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् इत्येकं गर्भिणीसमूहस्य। युवतीनां समूहो यौवतमित्येकं युवतीसमूहस्य॥ २२॥

स. स. पु.

उद्‌री पुनर्भूर्दिधिषू (रूढा द्विः) स्तस्या दिधिषूः (पतिः)।

उद्‌रा पु.

उद्‌रा विशेष (सतु द्विजो)ऽग्रे[1]दिधिषूः (सैव यस्य कुटुम्बिनी)॥२३॥

पुनरिति–द्विः द्वौ वारौ ऊढा विवाहिता या स्त्री सा पुनर्भवतीति पुनर्भूः, दधाति पापम्, धिष्यते, दिधिं धैर्यं स्यतीति वा दिधिषूः मुकुटमते तु दिधिषुर्ह्रस्वान्तमपीति द्वे दिधिष्वाः "उढ़री" इति ख्यातायाः। तस्या दिधिष्वाः पतिः आत्मनो दिधिषूमिच्छतीति दिधिषूरित्येकं पुनर्भूपतेः। सैव यस्य कुटुम्बिनी पोष्यवर्गपालिका स्यात् स तु द्विजः क्षत्रियादिरपि अग्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्येति अग्रेदिधिषूः स्यादित्येकं पुनर्भूप्रधानभार्यस्य॥ २३॥

पु. पु. पु.

कन्यापुत्र कानीनःकन्यकाजातः(सुतोऽथ)सुभगासुतः।

सुभगासुत पु. पु.

परस्त्रीसुत सौभागिनेयःस्यात्पारस्त्रैणेय(स्तु परस्त्रियाः)॥ २४॥

कानीति–कन्याया अपत्यं कानीनः "कानीनः कन्यकासुते। कर्णे व्यासे" (इति हैमः) कन्यकया जातः सुतः कन्यकाजातः इति द्वे अनूढापत्यस्य। अथेति–सुभगायाः सुतः सुभगासुतः, सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः इति द्वे सुभगापत्यस्य। परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेयः स्यादित्येकं परभार्यापुत्रस्य॥ २४॥

पु. पु.

बुआ के पुत्र पैतृष्वसेयः"स्या"त्पैतृष्वस्रीयश्च(पितृष्वसुः)।

मौसी के पुत्र

सौतेली मा के पुत्र पु. पु.

सुतो(मातृष्वसुश्चैवं) वैमात्रेयो विमातृजः॥ २५॥

पैत्रिति–पितृष्वसुः सुतः पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्रीयः, इति द्वे पितृष्वसुरपत्यस्य। एवं मातृष्वसुः सुतः मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वसेयः, मातृष्वस्रीयः इति द्वे मातृष्वसुरपत्यस्य। विरुद्धा माता विमाता तस्या अपत्यं वैमात्रेयः, विमातुर्जातो विमातृज इति द्वे अपरमातृसुतस्य॥ २५॥

---

[1] ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता इति मनुः॥

पु. पु. पु.

कुलटापुत्र (अथ)बान्धकिनेयः(स्याद्ब)न्धुलश्चासतीसुतः।

पु. पु.

भिक्षुकीपुत्र कौलटेयः कौलटेरो(भिक्षुकी तु सती यदि) ॥ २६ ॥

पु. पु.

तदा कौलटिनेयो(ऽस्याः)कौलटेयो(पि चात्मजः)।

अथेति—बन्धक्या अपत्यं बान्धकिनेयः, बन्धून्लातीति बन्धुलः, असत्याः सुतः असतीसुतः, कुलटाया अपत्यं कौलटेयः, कौलटेरः इति पञ्च कुलटापुत्रस्य। यदि तु सती भिक्षुकी स्यात्तदा अस्या आत्मजः कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः, कौलटेयोपि स्यादिति द्वे भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः सत्याः पुत्रस्य ॥ २६ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

पुत्र आत्मजस्तनयःसूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

पुत्री स. न. न.

अपत्य (आहु)र्दुहितरं (सर्वे)ऽपत्यं तोकं(तयोःसमे)।

औरसपुत्र पु. पु. पु. पु. पु.

बाप (स्वजाते) त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥२८॥

आत्मेति—आत्मनो देहाज्जातः आत्मजः, तनोति कुलं, तन्यते वा तनयः, सूयत इति सूनुः, सूयते स्म सुतः, पुनाति, पूयते, पुन्नाम्नो नरकात्त्रायते वा पुत्रः पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः। तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा" (इति मनुः९।१३८) इति पञ्च पुत्रस्य। अमी आत्मजाद्याः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति यथा। "आत्मजा, तनया, सूनुः, सुता, पुत्री, पुत्रिका, पुत्रका" दोग्धि दहतीति वा दुहिता इति षट् पुत्रिकायाः। न पतन्ति पितरोऽनेनेति अपत्यम्, तौतीति तोकम् उभे एतयोस्तनयदुहित्रोः समे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे पुत्रकन्ययोः। स्वजाते स्वस्मात्स्वपाणिगृहीतायां जाते उरसा निर्मितः औरसः, उरस्यः, औरस्योपि स्यादिति द्वे स्वस्माज्जातपुत्रस्य। तनोतीति तातः, जनयतीति जनकः, पातीति पिता इति त्रीणि जनकस्य ॥२७।२८॥

स. स. स. स. स. स.

माता, जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा।

बहिन, ननन्द, स. स. स. स.

पौत्री ननन्दा(तु स्वसा पत्युः)नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥२९॥

जनेति—जनयतीति जनयित्री, अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' प्रसूयत इति प्रसूः- मान्यते, माति गर्भोऽस्यां वेति माता, जनयतीति जननी इति चत्वारि जनयित्र्याः। भगं कल्याणं यत्नो वास्त्यस्या भगिनी, सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा स्वसा इति द्वे भगिन्याः।

---

१ स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धियम्। तमौरस्यं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितमिति मनुः ॥

पत्युः स्वसा ननन्दति—न तुष्यति न नन्दयति भ्रातृजायामिति वा ननन्दा वृद्धौ ननान्दापि "ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दना च सा" (इति रभसः) इत्येकं भर्तृभगिन्याः "ननंद" इति ख्यातायाः । न पतन्ति पितरोऽनयेति नप्त्री, पुत्रस्य पुत्र्याश्चापत्यं स्त्री पौत्री, सुतस्य सुतायाश्चात्मजा सुतात्मजा इति त्रीणि नप्त्र्याः ॥ २९ ॥

स.

देवरान जेठानी (भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य) यातरः (स्युः परस्परम्) ।

भौजाई स. स. मामी स. स.

प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी 'तु' मातुली ॥ ३० ॥

भेति—भ्रातृवर्गस्य भार्याः पत्न्यः परस्परं यतन्ते इति यातरः स्युरित्येकं भ्रातृवर्गभार्यायाः । प्रजास्त्यस्या इति प्रजावती, भ्रातुर्जायेति भ्रातृजाया इति द्वे भ्रातृपत्न्याः, मातुलस्य भार्या मातुलानी, मातुली इति द्वे मातुलपत्न्याः ॥ ३० ॥

स. पु.

सासु श्वशुर (पतिपत्न्योः प्रसूः) श्वश्रूः श्वसुर (स्तु पिता तयोः) ।

पु. पु.

चाचा मामा (पितुर्भ्राता) पितृव्यः स्या (न्मातुर्भ्राता)तु मातुलः ३१॥

पतीति—पतिश्च पत्नी च पतिपत्न्यौ तयोः प्रसूः माताश्वश्रूः, पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः, पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः श्वशुरस्य भार्या इत्येकं श्वशुरपत्न्याः । तयोः पतिपत्न्योः पिता श्वशुरः 'शु' इति आश्चर्ये पूजायां वा शु, आशु अश्नुते, अश्यते वा श्वशुरः इत्येकं श्वशुरस्य । पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यादित्येकं पितृव्यस्य । मातुर्भ्राता मातुलः स्यादित्येकं मातुलस्य " मामा " इति ख्यातस्य ॥ ३१ ॥

पु. पु. पु.

साला देवर श्यालाःस्यु (र्भ्रातरःपत्न्याः) (स्वामिनो) देवृदेवरौ ।

पु. पु. पु. पु.

भानजा दामाद स्वस्रीयो भागिनेयःस्याज्जामाता दुहितुःपतिः ॥ ३२ ॥

श्येति—पत्न्याः भ्रातरः पत्युः श्यालाः स्युः श्यायते, उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दस्तं लातीति वा श्यालः बहुत्वे श्यालाः स्यामयतीति स्यालो दन्त्यादिरपि बहुत्वे स्यालाः इत्येकं श्यालस्य । स्वामिनः पत्युर्भ्रातरः पत्न्याः देवरः स्युः दीव्यतीति देवा, देवते इति देवरः " देवृदेवरदेवानः" (इति शब्दार्णवः) इति द्वे देवरस्य पत्युः कनिष्ठभ्रातुरिति स्वामी, ज्येष्ठस्तु श्वसुर एवेति सुभूत्यादयः । स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः, भगिन्या अपत्यं भागिनेयः स्यादिति द्वे भगिनीसुतस्य । जायां मिमीते, मिनोति वा जामाता, दुहितुः पतिरिति द्वे जामातुः ॥ ३२ ॥

दादा, दादी, परदादा, परदादी, नाना, नानी, परनाना, परनानी, भाई बन्धु

पु. पु. पु.
पितामहः पितृपिता (तत्पिता) प्रपितामहः ।
पु. पु. पु.
(मातु) र्मातामहाद्येवं सपिण्डा (स्तु) सनाभयः ॥ ३३ ॥

पितेति—पितुः पिता पितामहः, स्त्रियां 'पितामही' पितुः पिता पितृपिता इति द्वे पितामहस्य । तत्पिता तस्य पितामहस्य पिता प्रकर्षेण पितामहः प्रपितामह इत्येकं प्रपितामहस्य । एवं मातुर्मातामहादिः, मातुः पिता मातामहः इत्येकं मातामहस्य । प्रकृष्टो मातामहः प्रमातामहः इत्येकं प्रमातामहस्य । समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य सह पिण्डेन वर्ततेऽत्रेति सपिण्डः बहुत्वे तु सपिण्डाः, समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्येति सनाभिः बहुत्वे तु सनाभयः इति द्वे सपिण्डस्य ॥ ३३ ॥

सगेभाई

पु. पु. पु. पु.
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः (समाः) ।

सगोत्री भाई

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः (समाः) ॥ ३४ ॥

समेति—समाने उदरे शयितः समानोदर्यः, सोदर्यः, समाने गर्भे भवः सह तुल्ये गर्भे कुक्षौ भवो वेति सगर्भ्यः, सह तुल्य उदरे जातः सहजः, सह उदरेण वर्तते सोदरः सहोदरश्चात्र "भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्चेति" (नाममाला) एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति चत्वारि एकोदरोत्पन्नभ्रातुः । समानं गोत्रं कुलमस्येति सगोत्रः, बध्नातीति बन्धुः स एव बान्धवः, जानातीति ज्ञातिः, बध्नातीति बन्धुः, स्वनतीति स्वः, स्व आत्मीयश्चासौ जनश्चेति स्वजनः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति षट् बान्धवस्य ॥ ३४ ॥

ज्ञातिभाव, बन्धुसमूह, मुख्यपति, जारपति

न. स.
ज्ञातेयं बन्धुता (तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः) ।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः (समौ) ॥ ३५ ॥

ज्ञेति—तेषां सगोत्राणां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयम्, बन्धुता स्यात् यथा ज्ञातेर्भावो ज्ञातेयम् इत्येकं ज्ञातिभावस्य । बन्धूनां समूहो बन्धुता इत्येकं बन्धुसमूहस्य । धवति, धूयते वा धवः, प्रीणातीति प्रियः, पातीति पतिः, बिभर्तीति भर्ता इति चत्वारि पतेः । जारयतीति जारः, उपमितः पत्या, उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे जारपतेः ॥ ३५ ॥

कुण्ड, गोल, भतीजा, भाई, बहिन

पु. पु.
(अमृते जारजः) कुण्डो (मृते भर्तरि) गोलकः ।
पु. पु. पु. पु.
भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरा (वुभौ) ॥ ३६ ॥

अमृत इति—भर्तरि अमृते जाराज्जातो जारजः पुत्रः कुण्ड्यते कुलमनेनेति कुण्डः "कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये। कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान्। पिठरे नना" (इति मेदिनी) सुते पुमान्, सुतायां जातिलक्षणो ङीष् भवत्येवैकं कुण्डस्य। भर्तरि मृते सति जाराज्जातः पुत्रो गुड्यत इति गोलः स एव गोलकः "गोलको विधवापुत्रे जारात्स्यान्मणिके गुडे" (इति मेदिनी) इत्येकं गोलकस्य। भ्रातुरपत्यं भ्रात्रीयः, भ्रातुर्जातो भ्रातृजः इति द्वे भ्रातृपुत्रस्य। भ्राता च भगिनी च भ्रातृभगिन्यौ, उभौ स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ स्यातामिति द्वे भ्रातृभगिन्योः ॥ ३६ ॥

पु. पु. पु. पु.

मा बाप **मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ।**

पु. पु. पु.

सासु ससुर कन्या पुत्र **श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ (पुत्रश्च दुहिता च) ॥ ३७ ॥**

मातेति—माता च पिता च मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ, प्रसूश्च जनयिता च प्रसूजनयितारौ इति चत्वारि मातापित्रोः। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वश्रूश्वशुरौ, श्वशुरौ, इति द्वे श्वश्रूश्वशुरयोः। पुत्रश्च दुहिता चेत्यत्र भ्रातृपुत्रावित्येकशेषे 'पुत्रौ' इत्येकं कन्यापुत्रयोः ॥ ३७ ॥

पु. १ पु. पु. पु.

स्त्रीपुरुष **दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती (च तौ)।**

झौभरी या

पु. पु. पु.न. पु.न.

जेर, रजवीज का मेल **गर्भाशयो जरायुः 'स्या'दुल्वं (च) कललो (ऽस्त्रियाम्) ३८ ॥**

दमिति—जाया च पतिश्च दम्पती, जम्पती, जायापती, भार्या च पतिश्च भार्यापती तावित्यनेन पुंस्त्वमुक्तम् "शाल्मली मैथिली मैत्री दम्पती जम्पती च सा" (इति वाचस्पतौ) स्त्रीत्वमप्युक्तमिति चत्वारि जायापत्योः। गर्भ आशेतेऽत्रेति गर्भाशयः, जरामेतीति 'जरायुः' स्यादिति द्वे गर्भवेष्टनचर्मणः। उल्लीयते, ओलति, उल्यते, वल्यते वा उल्वम्, कल्यत इति कललः उभौ अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यातामिति द्वे शुक्रशोणितसंपातस्य चत्वारि गर्भवेष्टनस्येत्यन्ये ॥ ३८ ॥

पु. पु. पु. पु.

जन्ममास **सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण (इमौ समौ)।**

गर्भ स. पु. पु.न. पु. पु.न.

हिजरा **तृतीयाप्रकृतिः शण्ठः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥**

---

१ राजदन्तादि (२ । २ । ३१) गणपाठाजायाशब्दस्य दंजभावो वा निपात्यते। दाराः पुंसि बहुत्वे च स्युः कलत्रे नपुंसकमित्यमरमाला "पत्न्यां जंदमलिङ्गत्वे" इति नामप्रपञ्चः ॥

सूतीति—सूतेः प्रसवस्य मासः सूतिमासः, विजायतेऽस्मिन्निति विजननः स एव, विजननस्यायं वैजननः " नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निस्सार्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः " इति द्वे जन्ममासस्य । गीर्यते, उद्गीर्यते, शब्द्यते वेति गर्भः, भ्रूण्यते इति भ्रूणः " भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः " (इति मेदिनी) इति द्वे कुक्षिस्थगर्भस्य । स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः तृतीयः प्रकारः असमस्तमेतत् समासे तु तृतीयप्रकृतिः, शाम्यतीति शण्ढः "क्लीवं शण्ढश्च कञ्चुकीति" (तालव्यादौरभसः) शण्ढ षण्ढौ तु सौविदाविति" (हैमः) क्लीबत इति क्लीबः "अस्त्रीनपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे " (इति रुद्रः) पण्डते, पण्यते वा पण्डः " पण्डः षण्ढेऽपि स्त्री स्यात् " (इति मेदिनी) न स्त्री पुमानिति नपुंसकम् "स नपुंसको भवेदिति भाष्यात्पुंस्यप्ययमिति पञ्च नपुंसकस्य ॥ ३९ ॥

न. न. न. न. न.

बालपन युवापन — **शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं (समे) ।**

न. न. पु. न.

वूढ़ापन बूढ़ोंका समूह — **स्यात्स्थाविरं(तु)वृद्धत्वं वृद्धसंघे (ऽपि)वार्धकम् ॥ ४० ॥**

शिश्विति—शिशोर्भावः शिशुत्वम्, शैशवम्, बालस्य भावो बाल्यमिति त्रीणि शैशवस्य । तरुणस्य भावस्तारुण्यम्, यूनो भावो यौवनम्, उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे यौवनस्य । स्थविरस्य भावः स्थाविरम्, वृद्धस्य भावो वृद्धत्वं स्यादिति द्वे स्थाविरस्य । वृद्धानां संघो वृद्धसंघस्तस्मिन्नपि, वृद्धानां समूहो वार्धकम् " वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति " (विश्वः) स्वार्थे ष्यञि वार्धक्यमपीति द्वे वार्द्धकस्य ॥ ४० ॥

पु.न. स. स.

अति बुढ़ापा बुढ़ाई — **पलितं(जरसा शौक्ल्यं केशादौ) विस्रसाजरा ।**

स. स. स. स.

दूध पीनेवाले बच्चे — **स्यादुत्तानशयाडिम्भा स्तनपा (च)स्तनन्धयी ॥ ४१ ॥**

पलितमिति—केशादौ जरसा जरया शौक्ल्यं शुक्लत्वं फलति, फलनं, पलति स्म, पलनं वेति ' पलितम् ' " पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे " (इति मेदिनी) इत्येकं पलितस्य । विस्रस्यतेऽनयेति विस्रसा, जीर्यतेऽनया, जरणं वेति जरा इति द्वे जरायाः । उत्ताना शेत इति उत्तानशया, डिम्भयति, डिम्भते वा डिम्भा, स्तनौ पिबतीति स्तनपा, स्तनं धयतीति स्तनंधयी एषु त्रिलिङ्गता " त्रिषु जरावराः " इति वक्ष्यमाणत्वात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः इति चत्वार्युत्तानशायिबालिकायाः ॥ ४१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
बालक बाल'स्तु स्या'न्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।
युवापुरुष पु. पु. पु. पु. पु. पु.
वृद्धपुरुष प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्न'पि' ॥ ४२ ॥

बाल इति—बलते, वल्यतेवा बालः[1] "बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः । शिशौ ह्रीवेरकचयोर्बाला तु त्रुटियोषितोः । बाली भूपान्तरे मेधाविति" (हैमः) मनोरयं माणवः अल्पो माणवो माणवकः "हारभेदे च माणवको बाले कुपुरुषेऽपि चेति" (रभसः) इति द्वे बालस्य । वयसि यौवनमात्रके तिष्ठतीति वयस्थः, तरतीति तरुणः "तरुणं कुब्जपुष्पेना रुचकेमूनि तु त्रिषु " (इति विश्वः) यौतीति युवा इति त्रीणि तरुणस्य । प्रगतं वयोऽस्येति प्रवयाः, तिष्ठतीति स्थविरः, वर्धत स्म इति वृद्धः, जिनाति स्म इति जीनः, जीर्यति स्म इति जीर्णः, जीर्यतीति जरन् इति षट् वृद्धस्य ॥ ४२ ॥

बड़ावृढ़ा वर्षीयान्दशमी ज्यायान् पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।
जेठाभाई
छोटा भाई जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयो वरजानुजाः ॥ ४३ ॥

वरिति—अतिशयेन वृद्ध इति वर्षीयान्, दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी, अतिशयेन वृद्धइति ज्यायान् इति त्रीण्यतिवृद्धस्य । पूर्वस्मिन्काले जातः पूर्वजः, अग्रे जात इति अग्रियः अग्रिमो वा अग्रे जात इति अग्रजः इति त्रीणि प्रथमजातस्य । जघन्यजेऽवरकाले जातो जघन्यजस्तस्मिन्, अतिशयेन युवा इति कनिष्ठः, कनीयानपि, पक्षे यवीयाः, अवरस्मिन् काले जातोऽवरजः, अनुपश्चाज्जातोऽनुजः इति पञ्च पश्चाज्जातस्य ॥ ४३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
दुर्बल, अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंसलः ।
बलवान्, पु. पु. पु. पु. पु.
तुन्दीला, तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ॥ ४४ ॥

अमेति—अल्पं मांसमस्येति अमांसः, दुष्टं बलमस्येति दुर्बलः, छायते स्म इति छातः, शायते स्म इति विग्रहे तु शातोपि " दुर्बले निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु" (इति तालव्यादौ रभसः) इति त्रीणि दुर्बलस्य । बलमस्यास्तीति बलवान्, मांसमस्त्यस्येति मांसलः, अंसो बलमस्यास्तीति अंसलः इति त्रीणि मांसलस्य "बलवान" इति ख्यातस्य । अतिशयितं तुन्दमुदरमस्येति तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, ' तुन्दिभोपि, बृहत्कुक्षिरस्येति बृहत्कुक्षिः, अतिशयितं पिचिण्डमुदरमस्येति पिचिण्डिलः इति पञ्च स्थूलोदरस्य ॥ ४४ ॥

---

१ "वयःपक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके" (इति विश्वः) ॥

पु. पु. पु. पु.

नकचपटा सुन्दर केशवाला सिमटी खालवाला

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो (नतनासिके)।

पु. पु. पु. पु. पु.

केशवः केशिकः केशी बलिनो वलिभः(समौ)॥४५॥

अवेति—नता नासिकाऽस्येति नतनासिकस्तस्मिन्, अवटीटं, अवनाटं, अवभ्रटं च नासिकाया नतमस्त्यस्याः अवटीटा, अवनाटा, अवभ्रटा च नासिकास्त्यस्य पुरुषस्य अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रटः इति त्रीणि चिपिटनासस्य । प्रशस्ताः केशा यस्येति केशवः, केशिकः, केशी इति त्रीणि प्रशस्तकेशस्य स्थूलकेशस्य वा । वलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्तीति वलिनः, वलिभः उभौ समाविति द्वे श्लथचर्मवतः ॥ ४५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

विकल अङ्गवाला वामन, तीखी नाकवाला, नकटा

विकलाङ्ग(स्तु)पोगण्डः खर्वो ह्रस्व (श्च)वामनः।

पु. पु. पु.

खरणाःस्यात्खरणसः विग्र (स्तु गतनासिकः)॥ ४६ ॥

वीति—विकलमङ्गमस्येति विकलाङ्गः, पवते, पुनाति वा पौः, पौगण्ड एकदेशोऽस्य, अपकृष्टं गच्छतीति वा पृषोदरादित्वात् पोगण्डः "पोगण्डो विकलाङ्गकः" (इति रत्नकोषः) "पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्" (इति हलायुधः) अपोगण्ड इति पाठेतु नञ्समासः "अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके" (इति विश्वः) इति द्वे स्वभावन्यूनाधिकाङ्गस्य । खर्वतीति खर्वः "खर्वं संख्यान्तरे नीचिवामनके त्रिषु" (इति मेदिनी) ह्रसति, ह्रस्यते वा ह्रस्वः "ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) वामयतीति, वामोऽस्यास्तीति वा वामनः स्त्रियान्तु वामनी इति त्रीणि खर्वपुरुषस्य । खरा तीक्ष्णा नासिकास्येति खरणाः पक्षे खरणसः स्यादिति द्वे तीक्ष्णनासिकस्य । विगता नासिकास्येति विग्रः "विखुः, विख्रः, विख्यः" विग्रो विखुर्विनासिकः "(इति रभसः) गता नासिका यस्येति गतनासिकः इति द्वे गतनासिकस्य ॥ ४६ ॥

पु. पु. पु. पु.

खुरसमान नाकवाला त्यचरा ऊंचीजांघवाला मिलीजांघवाला

खुरणाः(स्या)त्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः।

पु. पु. पु. पु.

ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः(स्या) त्संज्ञुः संहतजानुकः॥४७॥

खुरेति—खुर इव नासिकाऽस्येति खुरणाः पक्षे खुरणसः स्यादिति द्वे पशुखुरसदृशनासिकस्य । प्रगते विरले जानुनी यस्येति प्रज्ञुः, पक्षे प्रगतजानुकः इति द्वे वातादिना विरलजानुकस्य । ऊर्ध्वे जानुनी यस्येति ऊर्ध्वज्ञुः, पक्षे ऊर्ध्वजानुः स्यादिति द्वे ऊर्ध्वजानुकस्य । संहते जानुनी यस्येति संज्ञुः, पक्षे संहतजानुकः स्यादिति द्वे संलग्नजानुकस्य ॥ ४७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

बहिरा, कुबड़ा, टुंडा छोटी देह वाला, पँगुला, मुण्डा

स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

स्यादिति—आ इलति, आसर्वतः ईड्यते, ईट्टे वेति एडस्तस्मिन्, बध्नाति कर्णम्, बध्यते वा बधिरः इति द्वे श्रवणशक्तिहीनस्य । कौ उब्जति, कुईषदुब्जमार्जवमस्येति शकन्ध्वादित्वात् कुब्जस्तस्मिन्, गडति, गड्यते वा गडुः सोऽस्त्यस्येति गडुलः इति द्वे कुब्जस्य । कुत्सितः करोऽस्येति कुकरस्तस्मिन्, कुणति, कुण्यते वा कुणिः, कूणिरपि इति द्वे रोगादिना वक्रकरस्य । अल्पा तनुरस्येति अल्पतनुस्तस्मिन्, स्पृशति, स्पृश्यते, पृच्छति, पृच्छ्यते, पर्दति, पृच्यते वा पृश्निरिति द्वे अल्पशरीरस्य । पनते इति पङ्गुस्तस्मिन्, श्रोणतीति श्रोणः इति द्वे जङ्घाहीनस्य "पँगुला" इति ख्यातस्य । मुण्ड्यते स्म मुण्डितस्तस्मिन्, मुण्डवत इति मुण्डः इति द्वे खण्डितकेशस्य ॥ ४८ ॥

पु. पु. पु. पु.

कञ्जा, लँगड़ा, लहसन, तिल

वलिरः केकरे खोडे खञ्ज(स्त्रिषु जरावराः) ।

पु. पु. पु. पु. पु.

जडुलःकालकःपिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

वेति—के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति केकरस्तस्मिन्, वलते इति वलिरः इति द्वे केकरस्य "कञ्जा" इति ख्यातस्य । खोडतीति खोडस्तस्मिन्, खञ्जतीति खञ्जः "अथ खञ्जके खोडखोराविति" (रभसः) इति द्वे खञ्जस्य "लँगड़ा" इति ख्यातस्य । जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशयाद्यास्त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति । जलतीति जडुलः "मुकुटमते तु जटुलः" कालयतीति कालकः, अपिप्लवते इति पिप्लुरिति त्रीणि जडुलस्य "लसुन" इति ख्यातस्य । तिल इव तिलकः, तिल इव कालकः तिलकालकः इति द्वे देहस्थतिलस्य ॥ ४९ ॥

न. न. स. स.

आरोग्य, उपाय, औषध

अनामयं (स्यादा)ऽऽरोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

न. न. न. पु. पु.

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायु(रित्यपि) ॥ ५० ॥

अनेति—आमयस्याभावोऽनामयम्, न रोगोऽस्येत्यरोगस्तस्य भाव आरोग्यमिति द्वे अरोगस्य । चिकित्सनं चिकित्सा, रुजः प्रतिक्रिया रुक्प्रतिक्रिया इति द्वे रोगनिवारणस्य । भेषयतीति भेषो रोगस्तं जयति, भेषं जायति, भिषज इदं वेति भेषजम्,

---

१ "निसर्गतः कूणिपङ्गुरोगण्डाः" इति नाममालायामार्यपाठादीर्घोकारवानपि ॥

२ "मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ देशान्तरे" (इति हेमः) ॥

ओषधेरिदमौषधम् , भेषजमेव भैषज्यम् , न गदोऽस्मादित्यगदः, जयति रोगानिति जायुरिति पञ्च औषधस्य ॥ ५० ॥

स. स. पु. पु. पु. पु. पु.

रोग (स्त्री)रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

क्षयी पु. पु. पु. पु. पु.

पीनस क्षयःशोषश्च यक्ष्मा(च) प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

स्त्रीति—रुजति देहम् , रोजनं वेति रुक् रोजनं रुजा च स्त्री स्यात् " रुजात्वामयभङ्गयोरिति" (हैमः) उपतापयति, उपतपनं वेति उपतापः "उपतापो गदे तापे" (इति हैमः) रुजति, रोजनं वेति रोगः, विविधा आधयोऽस्मात्, व्याधानं वेति व्याधिः, गदतीति गदः " गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे " (इति हैमः) अमनयामस्तं यान्त्यनेन, आमयनं वेति आमयः इति सप्त रोगस्य । क्षयति नाशयति देहमिति क्षयः " क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि " (इति हैमः) शोषयतीति शोषः, " शोषः शोषणयक्ष्मणोरिति" (हैमः) यक्ष्यते, यक्ष्यते वा यक्ष्मा इति त्रीणि राजयक्ष्मणः । प्रतिक्षणं श्यायते इति प्रतिश्यायः, प्रतिश्यायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या प्रतिश्या अपि, पीनं स्यति, सायति वा पीनसः " आपीनसः प्रतिश्या स्यादिति " (रभसः) इति द्वे नासारोगस्य ॥ ५१ ॥

स. न. पु. पु. पु.

छींक, खांसी (स्त्री) क्षुत् क्षुतं क्षवः(पुंसि)कास(स्तु) क्षवथुः(पुमान्) ।

पु. पु. पु. पु. पु.

सूजन, ब्यंवाई शोफ (स्तु) श्वयथुःशोथःपादस्फोटो विपादिका॥५२॥

स्त्रीति—क्षवणं क्षुत्, स्त्री स्यात् , क्षवणं क्षुतम्, क्षवणं क्षवः पुंसि स्यादिति त्रीणि छिक्कायाः । कासतेऽनेनेति कासः काशत इति काशस्तालव्यान्तोपि " काशस्तृणे रोगभेदे " (इति हैमः) "वाराणस्यां भवेत्काशी क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियामिति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोपि " क्षवणं, क्षौत्यनेन वा क्षवथुः पुमान्स्यात् " क्षवथुः कासे छिक्कायामिति " (हेमचन्द्रः) शवतीति शोफः, श्वयत्यनेनेति श्वयथुः, शवतीति शोथः इति त्रीणि शोथस्य । स्फुटनं स्फोटः, पादस्य स्फोटः, पादौ स्फोटयतीति वा पादस्फोटः, विपद्यतेऽनयेति विपादिका इति द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥ ५२ ॥

न. न.[१] न. स. स.

गहुआं आदी किलाससिध्मे कच्छ्वां (तु) पाम पामा विचर्चिका ।

खाज,खुजली, स. स. स. पु. पु.स.न.

फोड़ा,फुड़िया कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटक (स्त्रिषु)॥५३॥

---

१ "सिध्मं किलासं नपुंसं सिध्म " इति हैमनाममालायाम् ॥

कीति—किलतीति किलम्,अस्यत्यसम् किलं च तदसं च, केलनं किला तामस्यति, किलेन श्वैत्येन असतीति वा किलासम्, सिध्यतीति सिध्मं सिध्म इति वा इति द्वे किलासस्य "सेहुवां" इति ख्यातस्य। कषतीति कच्छूस्तस्याम्, पायत्यङ्गम्, पायते देहोऽस्मात्, पिबति देहमिति वा पाम स्त्रियान्तु "मनः" इति न ङीप् पामा द्वित्वे पामानौ बहुत्वे पामानः "डाबुभाभ्यामिति" डापि पामा द्वित्वे पामे बहुत्वे पामाः रमावत्, विचर्च्यत इति विचर्चिका इति चत्वारि 'खसु' रोगस्य। कण्डूयनं कण्डूः, खर्जनं खर्जूः, कण्डूयनं कण्डूया इति त्रीणि गात्रविघर्षणस्य। विस्फोटतीति विस्फोटः, पेटतीति पिटकः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् "पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते" (इति हेमचन्द्रः) स्त्रियां पिटका क्षिपकादित्वान्नेत्त्वम् "विस्फोटा त्रिटिका स्त्रियामित्यमरमालायां" वकारादिरपि इति द्वे विस्फोटस्य "फोड़ा" इति ख्यातस्य॥ ५३॥

घाव नसूर मण्डलाकार कोढ़ सफेदकोढ़ बवासीर

पु.न. न. न. पु.
व्रणो(ऽस्त्रिया)मीर्ममरुः(क्लीबे)नाडीव्रणः(पुमान्)।
पु. न. न. न. न. न.
कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी॥ ५४॥

व्रेति—व्रणति, व्रणयतीति वा व्रणः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात् ईरयति सुखमिति ईर्मम्, इयर्तीति अरुः क्लीबे नपुंसके स्यादिति त्रीणि व्रणस्य। नाड्यां व्रणः नाडीव्रणः पुमान्स्यादित्येकं सदागलतोव्रणस्य। कुणठतीति कोठः, मण्डलमिव मण्डलकमिति द्वे मण्डलाकारकुष्ठस्य। कुष्णात्यङ्गम्, कुत्सितं तिष्ठतीति वा कुष्ठम् "कुष्ठं भेषजरोगयोरिति" (हैमः) श्वेतत इति श्वित्रमिति द्वे श्वेतकुष्ठस्य। दुष्टं नामास्येति दुर्नामकम्, ऋच्छतीति अर्शः इति द्वे गुदरोगस्य॥ ५४॥

कब्जियत संग्रहणी वमन

पु. पु. स. स.
आनाहस्तु विबन्धः(स्याद्)ग्रहणी रुक्प्रवाहिका।
स. स. पु.
प्रच्छर्दिका वमिश्च(स्त्री)"पुमांस्तु"वमथुः(समाः)५५॥

आनेति—आनह्यतेऽनेन, आनहनं वा आनाहः, विबध्यतेऽनेन विबन्धनं वा विबन्धः स्यादिति द्वे आध्मानस्य। गृह्णाति जठराग्निमिति ग्रहणी, प्रवहति बहु स्रवति गुदमस्याम्, प्रवहणं वेति प्रवाहिका रुक्रोगः प्रवाहिकारोगो ग्रहणी स्यादिति द्वे संग्रहणीरोगस्य। प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, वमनं वमिः स्त्री स्यात्, वमनं वमथुः पुमान्स्यात् "वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशीकरे" (इति मेदिनी) एते समाः समानार्थाः ज्ञातव्याः इति त्रीणि वमनस्य॥ ५५॥

१ स. पु. पु. पु.

रोगविशेष (व्याधिभेदा) विद्रधिः(स्त्री) ज्वरमेहभगन्दराः ।

स. न.

पथरी अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं 'स्यात्' (पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु) ॥५६॥

व्येति—"व्याधिभेदाः रोगप्रभेदाः कथ्यन्ते"—वेदनं,विद्रातीति वा विद्रं तद्धीयतेऽस्याम्, विद्रस्य धानं वेति विद्रधिः स्त्री स्यादित्येकं विद्रधेः "व्यरथिया"इति ख्यातस्य । ज्वरति, ज्वरणं वेति ज्वरः इत्येकं ज्वरस्य । मेहति, मेहनं वेति मेहः इत्येकं प्रमेहस्य । भगं दारयतीति भगन्दरः इत्येकं भगन्दरस्य । अश्मानं राति,अश्माकारं शुक्रं राति ददातीति वा अश्मरी, मूत्रे कृच्छ्रमत्रेति मूत्रकृच्छ्रं स्यादिति द्वे अश्मर्याः "पथरी" इति ख्यातायाः । इतः परं शुक्रावधेः पूर्वं पठिताः शब्दाः त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्ति वाच्यलिङ्गा इति यावत्॥५६॥

पु. पु. पु. पु. पु.

वैद्य=हकीम, डाक्टर रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नीरोगी वार्तो निरामयःकल्य उल्लाघो(निर्गतोगदात्) ॥ ५७ ॥

रोगेति—रोगं हरति तच्छीलो रोगहारी, अगदमरोगं जन्तुं करोतीति अगदंकारः, भिषज्यतीति भिषक्, विद्यामधीते वैद्यः, चिकित्सतीति चिकित्सकः इति पञ्च वैद्यस्य । वृत्तिरस्यास्तीति वार्तः । निष्क्रान्त आमयादिति निरामयः, " निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिके त्रिषु नीरुजे" (इति विश्वमेदिन्यौ) कलासु साधुरिति कल्यः"कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यादिति" (हैमः) उल्लाघते स्म, उल्लाघ्यते स्म इति वा उल्लाघः गदाद्रोगान्निर्गतो निर्मुक्तः उल्लाघः कथ्यते " उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि" (इति हैमः) इति चत्वारि रोगनिर्मुक्तस्य ॥ ५७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

रोगक्षीण रोगी ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

खाजवाला आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः(समौ)पामनकच्छुरौ॥५८॥

ग्लेति—ग्लायति स्म इति ग्लानः, ग्लानशीलो ग्लास्नुरिति द्वे रोगेण क्षीणस्य । आमयोऽस्यास्तीति आमयावी, विक्रियते स्म इति विकृतः,व्याधिः संजातोऽस्येति व्याधितः "पटुर्दक्षे च नीरोगे" (इति मेदिनी) पटोरन्यः अपटुः, आतोतीति आतुरः, अभ्यम्यते स्म, अभ्यमति स्म इति वा अभ्यमितः इडभावे अभ्यान्तः इति सप्त रोगिणः ।

---

१ त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिताभृशम्॥१॥महाशूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवायतम् । स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥२॥ इति भावप्रकाशात्पुंलिङ्गोपि ॥

पामास्यास्तीति पामनः, कच्छूरस्यास्तीति कच्छुरः उभौ समौ स्यातामिति द्वे विचर्चिकायुक्तस्य ॥ ५८ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दादवाला बवासीरवाला **दद्रुणो दद्रुरोगी 'स्याद' र्शोरोगयुतोऽर्शसः ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वातरोगी अतीसारवाला **वातकी वातरोगी 'स्या' त्सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५६ ॥**

देति—दृणाति दद्रूः, दद्रूरस्यास्तीति दद्रुणः, दद्रूश्चासौ रोगश्चेति दद्रुरोगः स एवास्यास्तीति दद्रुरोगी स्यादिति द्वे दद्रुरोगिणः । अर्शोरोगेण युतः अर्शोरोगयुतः, अर्शांसि सन्त्यस्येति अर्शसः इति द्वे मूलव्याधिमतः । वातोऽतिशयितोऽस्येति वातकी, वातरोगोऽस्यास्तीति वातरोगी स्यादिति द्वे वातरोगिणः । सहातिसारेण वर्तते सातिसारः, अतिसारोऽस्यास्तीति अतिसारकी इति द्वे अतिसारवतः ॥ ५६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चिपड़ा चोंधरा चिपड़ी आँखें **(स्युः) क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः (क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी)**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पागल कफी **उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥**

स्युरिति—क्लिन्ने अक्षिणी यस्येति क्लिन्नाक्षस्तस्मिन्, चुल्लचिल्लपिल्लाः स्युः क्लिन्ने चक्षुषी अस्येति चुल्लः, चिल्लः, पिल्लः "अमी चुल्लाद्याः क्लिन्ने अक्षिण च स्युरिति त्रीणि क्लिन्ननेत्रतद्वतोः । उन्माद्यति स्म इत्युन्मत्तः, उन्मदनमुन्मादः सोऽस्यास्तीति उन्मादवान् इति द्वे वातकृतचित्तविभ्रमस्य अथवा उन्मादवति पुरुषे "उन्मत्तः" स्यात् "उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्धत्तूरोन्मादयुक्तयोरिति" (हैमः) इत्येकमुन्मत्तस्य । श्लेष्माऽस्यास्तीति श्लेष्मलः, पामादित्वात् श्लेष्मणः, कफोऽस्यास्तीति कफी इति त्रीणि कफवतः ॥ ६० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कुबड़ा तुन्दीला **न्युब्जो (भुग्नेरुजा) "वृद्धनाभौ" तुण्डिभतुण्डिलौ ।**

सेहुवांवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अन्धा मूर्च्छित **किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृङ्मूर्च्छाले मूर्त्तमूर्च्छितौ ॥६१॥**

न्युबिति—रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युब्जनं न्युब्जः स्यात् "न्युब्जः कुब्जे कुशस्रुचि । अधोमुखेऽपि च न्युब्जं कर्मरङ्गतरोः फले" (इति हैमः) इत्येकं न्युब्जस्य । वृद्धा उन्नता नाभिरस्येति वृद्धनाभिस्तस्मिन्, तुण्ड्यत इति तुण्डिः स एवास्यास्तीति तुण्डिभः, तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः, तुन्दिल इति पाठे तु तुन्दोऽस्यास्तीति "तुन्दिलः" इति त्रीणि उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य । किलासमस्यास्तीति किलासी, सिध्ममस्यास्तीति सिध्मलः इति द्वे सिध्मलस्य । अन्धयतीति अन्धः, न दृगस्येति अदृक्

इति द्वे अचक्षुरः । मूर्च्छाऽस्यास्तीति मूर्च्छालः,मूर्च्छति स्म इति मूर्तः, मूर्च्छा संजाताऽस्येति मूर्च्छितः, मूर्तमूर्च्छितौ मूर्च्छाले स्यातामिति त्रीणि मूर्च्छावतः ॥ ६१ ॥

न. न. न. न. न. न.

बीज पित्त **शुक्रं तेजोरेतसी (च) बीजवीर्येन्द्रियाणि (च)।**

पु. न. पु. पु. म. स.

कफ खाल **मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा (स्त्रियां तु) त्वगसृग्धरा ॥ ६२॥**

शुक्रमिति—शोचत्यनेन, शोचयति वा शुक्रम्, "शुक्रं तु रेतोक्षिरुजोरिति" (हैमः) तेजयतीति तेजः, रिणातीति रेतः, विशेषेण ईजते, बीजयति, बीज्यतेऽनेनेति वा बीजम्" "बीजन्तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे" (इति हैमः) वीरेऽक्लीबे साधुः वीरयति, वीर्यतेऽनेनेति वा वीर्यम् "वीर्यं तेजःप्रभावयोः शुक्रे शक्तौ चेति" (हैमः) इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियमिति षट् बीजस्य । मिनोति देहे ऊष्माणमिति मायुः, अपि दीयते स्म इति पित्तमिति द्वे पित्तस्य । केन जलेन फलति, के शिरसि फणति, फक्कति वा कफः, श्लिष्यतीति श्लेष्मा इति द्वे कफस्य । त्वचति, तनोति वा त्वक् स्त्रियां स्यात् "त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः" (इति मेदिनी) पुंसीति घे त्वच इत्यदन्तोऽपि "त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके" (इति धरणिः) असृजो रक्तस्य धरा "असृग्धरा" इत्येके इति द्वे त्वचायाः ॥ ६२ ॥

न. न. न. न. न. न.

मांस **पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमाऽऽमिषम् ।**

न. न. पु.स.न.

सूखामांस **उत्तप्तं शुष्कमांसं (स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्) ॥ ६३ ॥**

पिशीति—पिंशति, पिश्यते स्म वा पिशितम्, "पिशितं मांसं पिशिता मांसिका" (इति हैमः) तरोबलमस्त्यस्मिन्निति तरसम्, मन्यत इति मांसम्, पलति, पल्यतेऽनेन वेति पललम् "पललं तिलमिश्रे स्यात्पललं पिशितेऽपि च" (इति शाश्वतः) क्लवते, क्लव्यतेऽस्माद्वेति क्रव्यम्, आमिषतीत्यामिषमिति षट् मांसस्य । उत्तप्यते स्म इति उत्तप्तम्, शुष्कं च तन्मांसं चेति शुष्कमांसम्, वल्लते, वल्ल्यते वा वल्लूरं तत् त्रिलिङ्गकं स्यादिति त्रीणि शुष्कमांसस्य ॥ ६३ ॥

न. न. न. न. न. न. न.

रुधिर **रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।**

कलेजा पु.स.न. न. न. न. न. स. स.

हृदय चर्बी **बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेद (स्तु) वपा वसा ॥ ६४ ॥**

रुधीति— रुणद्धि, रुध्यते वा रुधिरं तस्मिन्, अस्यते, न भृजति वा असृग्,

१ "बुक्का हृद् हृदयं बुक्का पुरतं च तदाग्रमामिति (हैमनाममालायाम्) ॥

रोहति, रुह्यते वा लोहितम् "लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति" (इति मेदिनी) अस्यत इत्यस्रम् "अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते" (इति मेदिनी) रज्यते स्म इति रक्तम्, क्षताज्जातं क्षतजम्, शोणति स्म शोणितमिति सप्त रुधिरस्य । वुक्कयते स्वादुत्वान्मृग्यते इति वुक्का, "शोणितेषु स्त्रियां वृक्कावुक्कासुरसमद्वयोः" (इति रभसः) अग्रं मुख्यं मांसमित्यग्रमांसमिति द्वे हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य । हरति, ह्रियते वा हृदयम्, हृत् "पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्"इति द्वे हृदयकमलस्य । चत्वारि पर्याया इत्येके । मेद्यतीति मेदः, वपति, उप्यते वा वपा "वपा विवरमेदसोरिति" (हैमः) वसति, वस्ते वा वसा इति त्रीणि शुद्धमांसस्नेहस्य ॥ ६४ ॥

गले की पिछली नस, नाड़ी, फेफड़ा मैल

(स.) (स.) (स.) (स.)
(पश्चाद्ग्रीवा शिरा) मन्या नाडी (तु) धमनिः(शिरा) ।
(न.) (न.) (न.) (न.) (न.) (पु.न.)
तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलो(ऽस्त्रियाम्)॥६५॥

पेति—पश्चाद्भागे ग्रीवायाः शिरा, मन्यतेऽनयेति मन्या कथ्यत इत्येकं ग्रीवायाः पश्चाद्भागस्थितशिरायाः । नाडयति, नाड्यते वा नाडी "नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट् क्षणकालेपीति" (मेदिनी) धमतीति धमनिः, धमनीति वा "धमनी तु शिराहट्टविलासिन्योश्च योषितीति" (मेदिनी) सिनोतीति सिरा, शिनोतीति विग्रहे तु तालव्यादिरपि "शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषितीति" तालव्यादौ रभसादिति त्रीणि धमन्याः । तेलति, तिलतीति वा तिलं तदेव तिलकम्, "तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियान्तु विशेषके" (इति विश्वमेदिन्यौ) क्लवत इति क्लोम इतिद्वे उदर्यजलाशयस्य । मस्यते, मसनं वेति मस्तिस्तां मस्कते पृषोदरादित्वात् मस्तिष्कम्, गुरते, गूर्यते वा गोर्दमिति द्वे मस्तकभवस्नेहस्य । केटति स्म किट्टम्, मलत इति मलः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति द्वे मलस्य ॥ ६५ ॥

आंत पिलही नस कलेजा या जिगर

(न.) (पु.न.) (पु.) (पु.) (स.)
अन्त्रं पुरीतद् गुल्म (स्तु) प्लीहा पुंस्य (थ) वस्नसा ।
(स.) (न.) (न.)
स्नायुः (स्त्रियां) कालखण्डयकृती (तु समे इमे) ॥ ६६ ॥

अन्त्रमिति—अमत्यनेनेति अन्त्रम्, पुरीं शरीरं तनोतीति पुरीतत् "पुरीतदस्त्रियामिति" वाचस्पतिरिति द्वे अन्त्रस्य "आंत" इति ख्यातस्य । गुड्यतेऽस्मादिति गुल्मः, प्लेहत इति प्लीहा पुंसि स्यात् मुकुटमते तु प्लीहा टाबन्ता चेति द्वे कुक्षिवामपार्श्वे

१ वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविट्मूत्रविण्नखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

मासखण्डस्य। अथेति–वस्ते शरीरमिति वस्नं चर्म तत्स्यतीति वस्नसा, स्नातीति स्नायुः उभे स्त्रियां स्यातामिति द्वे वायुवाहिनीनाड्याः। कालं च तत्खण्डम् च कालखण्डम्, यमनं यः संयमस्तं करोतीति यकृत् इमे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे कुक्षेर्दक्षिण-भागस्थमांसखण्डस्य "कलेजा" इति ख्यातस्य ॥ ६६ ॥

स. स. स. स.

लार, कीचड़ स्रृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका (नेत्रयोर्मलम्)।

न. पु. पु. पु. न. न.

मूत्र मूत्रं प्रस्रावउच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

न. न. पु.न. स. स.

विष्ठा गूथं पुरीषं वर्चस्क (मस्त्री) विष्ठाविषे (स्त्रियौ)।

स्रृणीति–सरतीति स्रृणिः सैव स्रृणिका "स्रृणीका दीर्घमध्यापि" अवश्यं स्य-न्दते इति स्यन्दिनी, लालयत इति लाला इति त्रीणि लालायाः "लार" इति ख्या-तायाः। नेत्रयोर्मलं दूषयति दूषिरेवेति वा दूषिका "पिञ्जोडकं नेत्रमलं दूषी च दू-षिकापि चेति" (वाचस्पतिः) 'दूषीका' अपीत्येकं नेत्रमलस्य। मूत्र्यत इति मूत्रम्, प्रस्रयत इति प्रस्रावः इति द्वे मूत्रस्य। उच्चार्यते त्यज्यते इति उच्चारः, अवकीर्यते अधः क्षिप्यत इति अवस्करः, शाम्यति, शम्यते वा शमलम्, शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वेति शकृत्, गूयत इति गूथम्, पिपर्ति शरीरमिति पुरीषम्, वर्चते, वर्च्यते वा वर्चः, कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्, वितिष्ठते उदरे अनया पुरुषो वेति विष्ठा, वेवेष्टीति विट् तालव्यान्तपाठे तु विशतीति विट् उभे स्त्रियौ स्यातामिति नव पुरीषस्य ॥ ६७ । १/२ ॥

कपाल हड्डी पु. पु.न. न. न. न.

(स्या)त्कर्परःकपालो(ऽस्त्री)कीकसंकुल्यमस्थि(च) ६८॥

पांजर रीढ़ पु स.

(स्याच्छरीरास्थ्नि) कङ्कालः (पृष्ठास्थ्नि तु) कशेरुका।

खोपड़ी पशुड़ी स. स.

(शिरोस्थनि)करोटिः(स्त्री)पार्श्वास्थनि(तु)पर्शुका॥६६॥

स्यादिति–कल्पत इति कर्परः, "कर्परस्तु कटाहे स्याच्छस्त्रभेदकपालयोः"(इतिहैमः) कं पालयति, कम्पते वा कपालः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थ्नि स्याद् घटादेः सकले व्रजे" (इति मेदिनी) इति द्वे शिरोस्थिखण्डस्य। की इति कसतीति कीकसम् "कीकसः कृमिजातौ स्यात्पुंसि कुल्ये नपुंसकमिति" (मेदिनी) कुले भवं, साधु, कोलति, कुल्यते वेति कुल्यम् "कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेपि च। कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणी शूर्पामिषेषु च। पयः प्रणालीसरितोः कुल्या जीवन्ति-कौषधावित्ति" (विश्वः) अस्यत इत्यस्थि इति त्रीणि कीकसस्य। कं शीर्षं कालयति,

कङ्कते वेति कङ्कालः शरीरास्थ्नि स्यादित्येकं त्वङ्मांसरहितशरीरास्थ्नः । कं वायुं शृणाति, केन शीर्यते वा कशेरुः सैव कशेरुका अथवा कशति, कश्यते वा कशेरुः सैव 'कशेरुका' पृष्ठास्थ्नि स्यादित्येकं पृष्ठवंशस्य । कं वायुं रोटते, केन रुट्यते, कं रोटयतीति वा करोटिः, करोटी वा शिरोऽस्थनि स्त्री स्यादित्येकं शिरोऽस्थ्नः । स्पृशति, स्पृश्यते वा पर्शुः, सैव पर्शुका अथवा परं शृणातीति पर्शुः, पर्शुरिव पर्शुका पार्श्वास्थनि स्यात् अप्राणिजातेश्चेत्यूङि पर्शूरपीत्येकं पार्श्वास्थ्नः ॥ ६८ । ६९ ॥

न. पु. पु. पु. न.
अङ्ग **अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनो (ऽथ) कलेवरम् ।**
न. न. न. न. न. पु.
गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
पु. पु.न. स. स. स.
देह **कायो देहः (क्लीबपुंसोः) स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।**

अङ्गमिति—अङ्गतीति अङ्गम्, "अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके "(इति मेदिनी) प्रत्येति, प्रतीयते वा प्रतीकः "प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः" (इति मेदिनी) अवयौतीति अवयवः, अपहन्यते इत्यपघनः इति चत्वार्यङ्गस्य । अथेति—कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनौ वा वरं श्रेष्ठमिति कलेवरम्, एति, गच्छति, गाते वेति गात्रम्, वपति, उप्यते वा वपुः "वपुः क्लीबं तनौ शस्तावपीति" (मेदिनी) संहन्ति, संहन्यतेऽस्मिन्भूतानीति वा संहननम्, शृणाति, शीर्यते वा शरीरम्, वर्षति, वृष्यते वा वर्ष्म, विविधं सुखादि गृह्णाति, विविधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वेति विग्रहः, " विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणोऽस्त्रियामिति" (मेदिनी) चीयतेऽन्नादिभिरिति कायः, " कायः कदेवते मूर्तौ संघे लक्ष्यस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यादिति" (मेदिनी) दिह्यत इति देहः क्लीबपुंसोः स्यात्, मूर्च्छतीति मूर्तिः "मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपीति " (हेमः) तनोति, तन्यते कर्मपाशोऽनयेति वा तनुः " तनुषे तनुपेकमिति वासवदत्तायमकात्स्वान्तापि, "अप्राणिजातेरित्यूङि औणादिके कृषिचमितनीत्यूप्रत्यये वा तनूरेते त्रयः स्त्रियां स्युरिति द्वादश गात्रस्य ॥ ७० । १/२ ॥

न. न. पु. पु. पु. पु.न.
पादाग्र पैर **पादाग्रं प्रपदं पादः पदंह्रिश्चरणो (ऽस्त्रियाम्) ॥ ७१ ॥**
स. पु.न. पु.
गण्ठा एँड़ी **(तद्ग्रन्थी) घुटिके गुल्फौ (पुमा)न्पार्ष्णि(स्तयोरधः) ।**
स. स. पु.न. पु.न. पु.न.
जंघा जानु **जङ्घा (तु) प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीव (दस्त्रियाम्)॥ ७२ ॥**

पेति—पादस्याग्रं पादाग्रं, प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा पदम् प्रपदमिति द्वे पादाग्रस्य ।

पद्यत इति पादः " पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे चेति " (मेदिनी) पद्यते पद्, स्वामिमते तु पद्यतेऽनेनेति पद्गोऽदन्तः, अंहतेऽनेनेति अंह्रिः, अङ्घतेऽनेनेति विग्रहे तु अङ्घ्रिरपि, चरत्यनेनेति चरणः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात् "चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च। भ्रमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः" (इति मेदिनी) इति चत्वारि चरणस्य । तस्य पादस्य ग्रन्थी, घोटतेऽनयेति घुटिका द्वित्वे घुटिके, गलति, गल्यते वा गुल्फः द्वित्वे गुल्फाविति द्वे पादग्रन्थ्योः । तयोर्गुल्फयोरधः पृष्यतेऽनेनेति पार्ष्णिः पुमान्स्यात् " पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्यात्ध्वजिनी कटादिति " (रन्तिदेवः) इत्येकं पादपश्चाद्भागस्य । जायते, जङ्घन्यते, कुटिलं गच्छतीति वा जङ्घा, प्रसरतिस्म, प्रस्रियते स्म, प्रकृष्टं सृतं गमनमनयेति वा प्रसृता इति द्वे जङ्घायाः । जायत इति जानु, ऊर्णूयते इत्यूरुस्तस्य पर्व, ऊरुपर्व, अतिशयितमस्थि यस्मिन्निति अष्ठीवत् एते त्रयोऽस्त्रियां पुंनपुंसके स्युरिति त्रीणि जान्वोः ॥ ७१।७२॥

न. पु. पु.

निरोह जांघ का सक्थि (क्लीबे पुमा) नूरु (स्तत्सन्धिः पुंसि) वङ्क्षणः ।

जोड़ गुदा न. न. पु. पु.स.

मूत्राशय गुदं त्वपानं पायु (र्ना) वस्ति (र्नाभेरधोद्वयोः) ॥ ७३ ॥

सेति—सजति, सज्यते वा सक्थि क्लीबे नपुंसके स्यात्, ऊर्णूयते इति ऊरुः पुमान्स्यादिति द्वे जानूपरिभागस्य । तस्य ऊरोः सन्धिः वाङ्क्षति, वाङ्क्ष्यते, वङ्क्षते, वक्षतीति वा वङ्क्षणः पुंसि स्यादित्येकमूरुसन्धेः । गोदते, गवते, गूयतेऽनेनेति वा गुदम्, अपानित्यनेनेत्यपानम्, पाति मलान्निःसारणेन—पिबति वस्त्यौषधमिति वा पायुः ना पुमान्स्यादिति त्रीणि विष्ठानिर्गममार्गस्य । नाभेरधोभागो वसति मूत्रमत्र वस्ते, वस्यते वेति वस्तिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् " नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोपि चेति " (हैमीयनाममालायाम्) इत्येकं नाभ्यधोभागस्य ॥ ७३ ॥

कमर स्त्री के पु. न. स. स. स.

कमरका पिछला कटो (ना) श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती ।

भाग कमर का पु. न.

अगिला भाग (पश्चा)न्नितम्बः(स्त्रीकट्याः)(क्लीबेतु)जघनं(पुरः) ७४ ॥

केति—कट्यत इति कटः ना पुमान्स्यात्, श्रोणेः फलकमिव चर्माकारत्वादिति श्रोणिफलकम्, कट्यत इति कटिः, श्रोणतीति श्रोणिः, ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत्सोतिशयितोऽस्यामिति ककुद्मती यवादित्वान्मत्वं नेति पञ्च कट्याः । स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागो नितम्यति, नितम्बते, निभृतं तम्यते कामुकैरिति वा नितम्बः कथ्यते इत्येकं स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागस्य । स्त्रीकट्याः पुरोभागः हन्यते इति जघनं क्लीबे स्यादित्येकं स्त्रीकट्या अग्रभागस्य ॥ ७४ ॥

न.
नितम्बोंके गड्ढे (कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने) ककुन्दरे।

स.　　पु.　　पु.
कूले भग, लिङ्ग (स्त्रियां)स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो(वक्ष्यमाणयोः)७५॥

कूपेति—नितम्बे तिष्ठतो नितम्बस्थौ, कूपाविव कूपकौ, कुं भूमिं दारयतः कुन्दरे कुत्सिते कुन्दरे ककुन्दरे कुकुन्दरे वा द्वयेन हीने स्यातामित्येकं पृष्ठवंशाद्धोगर्तयोः। स्फायेते, स्फेटयतो वेति स्फिचौ स्त्रियां स्याताम्, प्रोथतः प्रोथौ कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डाविति कटिप्रोथौ "कटी" प्रोथाविति नामद्वयं वा "स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटीप्रोथौ च पूलकाविति" (रभसः) "प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कट्यामिति" (हैमः) इति द्वे कटिप्रोथयोः। वक्ष्येते वक्ष्यमाणौ तयोः भगशिश्नयोः उपतिष्ठते इति उपस्थः "उपस्थः शेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे" (इति विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं भगलिङ्गयोः॥७५॥

न.　　पु.स.　　पु.　　न.　　न.　　न.
भग-लिङ्ग　भगं योनि (र्द्वयोः) शिश्नो मेढ्रं मेहनशेफसी।

पु.　　पु.　　पु.　　न.
वृषण, मेरुड　मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः (पृष्ठवंशाधरे) त्रिकम्॥ ७६॥

भेति—भज्यत इति भगम् "भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु। माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवाविति" (विश्वमेदिन्यौ) यौतीति योनिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् "योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे" (इति मेदिनी) "योनिः कारणे भगतोययोरिति" (हैमः) इति द्वे भगस्य। शशति, शिनोति वा शिश्नम्, मेहत्यनेनेति मेढ्रम् मिह्यतेऽनेनेति मेहनम्, शेते रेतः पाते इति शेफः, शेपश्च सान्तोऽदन्तश्चेति चत्वारि लिङ्गस्य। मुष्णाति रेत इति मुष्कः, अण्डयोः कोशः अण्डकोशः अण्डकोषश्च, वर्षतीति वृषणः इति त्रीणि वृषणस्य। पृष्ठवंशस्य अधरे अधोभागे त्रयाणां संघस्त्रिकमित्येकं पृष्ठवंशाधरस्य "मेरुड" इति ख्यातस्य॥ ७६॥

१पु.　　पु. पु.न.　　न.　　न.　　पु.　　पु.
पेट कुच　पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुन्दं स्तनौ कुचौ।

पु.न.　　न.　　स.न.　　न.
कुचाग्र गोद　चूचुकं (तु) कुचाग्रं स्या(न्न ना)क्रोडं भुजान्तरम्॥७७॥

पीति—अपि चमत्यन्नम्, अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुनेति वा पिचण्डः पृषोदरादित्वात् पिचिण्डोऽपि, कुष्यते निष्कास्यते मलोऽस्मादिति कुक्षिः, जायते जन्तुर्मलो वात्रेति 'जठरः' "जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकक्खटयोस्त्रिष्विति" (मेदिनी) उदरणाति, उदच्छति, उदियर्ति वा उदरम् "उदरं तुन्दरणयोरिति" (हैमः) तुदति, तर्णोत्यन्नमिति वा तुन्दमिति

---

१ वष्टि भागुरिरित्यल्लोपः॥

पश्चोदरस्य । स्तनति कथयति यौवनोदयम्, स्तन्यते शब्द्यते कामुकैरिति वा स्तनः द्वित्वे स्तनौ, कुचतीति कुचः द्वित्वे कुचाविति द्वे स्तनयोः । चूष्यते, 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायतीति वा चूचकम्, कुचस्य कुचयोर्वाग्रं कुचाग्रं स्यादिति द्वे कुचाग्रस्य । क्रुड्यते इति क्रोडं ना पुमान् न स्यात् "क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्के" (इति हैमः) भुजयोरन्तरं भुजान्तरमिति द्वे अङ्कस्य ॥ ७७ ॥

न. न. न. न.

छाती पीठ **उरो वत्सं (च) वक्ष (श्च) पृष्ठन्तु (चरमं तनोः) ।**

पु. न. पु.न. न.

कन्ध हँसुली **स्कन्धो भुजशिरोंऽसो(ऽस्त्री)(सन्धी तस्यैव) जत्रुणी ७८॥**

उरविति—इयर्तीति उरः "उरो वक्षसि मुख्ये स्यादिति" (हैमः) वदति सामर्थ्यमिति वत्सः, "वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबमिति" (मेदिनी) "पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसीति" (रुद्रः) वक्षतीति वक्षः इति त्रीणि वक्षसः । पञ्चापि वत्सस्येत्यन्ये । तनोर्देहस्य चरमं पृष्यत इति पृष्ठं स्यात् "पृष्ठं चरममात्रे स्याद्देहस्यावयवान्तरे" (इति मेदिनी) इत्येकं देहपश्चाद्भागस्य । स्कन्द्यते इति स्कन्धः "स्कन्धः प्रकाण्डे कायांसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे चेति" (हैमः) भुजस्य शिरो भुजशिरः, अस्यते समाहन्यते भारादिना, अमति, अम्यते वा अंसः "अंसः स्कन्धे विभागे स्यादिति" (हैमः) अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति त्रीणि स्कन्धस्य। तस्यैव सन्धी जायते बाहुरस्मादिति जत्रु द्वित्वे जत्रुणी इत्येकमंसकक्षयोः सन्धेः॥७८॥

न. पु. पु.न.

कांख बगल **बाहुमूले (उभौ)कक्षौ पार्श्व (मस्त्री तयोरधः) ।**

पु.न. पु.न. पु.न.

शरीर का मध्य **मध्यमं चावलग्नं (च) मध्यो(ऽस्त्री) द्वौ परौ द्वयोः॥७९॥**

वेति—उभौ कक्षौ बाहुमूले स्याताम्—बाह्वोर्मूलं बाहुमूलम्, कष्यत इति कक्षः, द्वित्वे कक्षौ "कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्द्धापदेनादोर्मूलकच्छवीरुत्तृणेषु चेति" (मेदिनी) इति द्वे बाहुमूलस्य । तयोः कक्षयोरधोभागः स्पृश्यते, पर्शूनां समूहो वेति पार्श्वम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि चेति" (हैमः) इत्येकं कक्षयोरधोभागस्य । मध्ये भवं मध्यमम् "मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्ने तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजो नार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथेति" (मेदिनी) लग्यते स्म, लज्जते स्म वा लग्नम्, अवकृष्टं, अवसन्नं वा लग्नम् अवलग्नम् "अवलग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके" (इति मेदिनी) मध्ये शरीरस्य भवं, मां शोभां धत्ते वेति मध्यः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "मध्यं विलग्ने न स्त्री स्यान्न्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिष्विति" (मेदिनी) इति त्रीणि देहमध्यस्य । द्वावित्याद्यग्रेऽन्वेति ॥ ७९ ॥

पु.स. पु.स. पु. पु. पु.स. पु.स.

भुजा कोहनी **भुजबाहू प्रवेष्टो दोः(स्यात्)कफोणिस्तु कूर्परः।**

ऊपरला भाग पु. पु.

निचला भाग **(अस्योपरि)प्रगण्डः(स्यात्)प्रकोष्ठ(स्तस्यचाप्यधः)८०॥**

द्वाविति–परौ द्वौ भुजबाहू द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्याताम् –भुजति, भुज्यतेऽनेनेति भुजः, टापि भुजा, "अथोभुजा द्वयोर्बाहौ करे" (इति मेदिनी) बाधते, वहत्यनेनेति वा वाहुः वाहत इति व्युत्पत्त्या तु बाहोपि "बाहोश्वभुजयोः पुमानिति" (दामोदरः) "बाहोऽवाहुरिति स्मृतः" (इति देशीकोषः) बाहोऽश्वमानयोः, वृषे वाहा तु बाहौ स्यादिति" (हैमः) प्रवेष्टत इति प्रवेष्टः, दाम्यत्यनेन दोः भागुरिमते टाप् दोषा "दोर्दोषा च भुजो बाहूः पाणिर्हस्तः करस्तथा" (इति धनञ्जयः) इति चत्वारि भुजस्य। कं सुखं स्फोरयति, केन सुखेन फणति, स्फुरति वा कफोणिः, कुरतीति कूः, पिपर्तीति परः कूर् चासौ परश्च, कुरा शब्देन परः, कुष्यत्यनेनेति वा कूर्परः इति द्वे कूर्परस्य "कोहनी" इति ख्यातस्य। अस्य कूर्परस्य उपरि ऊर्ध्वभागे प्रत्यासन्नो गण्डः कपोलोऽस्येति 'प्रगण्डः' स्यादित्येकं प्रगण्डस्य। तस्य प्रगण्डस्याप्यधोभागः प्रकुष्यतेऽनेन कुसूलादन्नम्, प्रविष्टः कोष्ठं कुसूलमिति वा प्रकोष्ठः स्यादित्येकं कफोणारधोमणिबन्धपर्यन्तस्य ॥ ८० ॥

पु.

पहुँचा बाहिरी **(मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य) करभो (बहिः)।**

भाग हाथ पु. पु. पु. स. स.

तर्जनी **पञ्चशाखः शयःपाणिस्तर्जनी (स्यात्)प्रदेशिनी॥८१॥**

मणीति–मणिर्बध्यतेऽत्रेति मणिबन्धः "मणिबन्धः पाणिमूलमिति" (हलायुधः) तस्मादाकनिष्ठं कनिष्ठापर्यन्तं करस्य बहिर्भागः कृणाति, किरत्यनेन, करे भातीति वा करभः स्यादित्येकं करबहिर्भागस्य। पञ्चशाखा इवाङ्गुलयोऽस्येति पञ्चशाखः, शेते सर्वमस्मिन्निति शयः, शाम्यति कण्डुर्मलो वानेनेति "शमः" इति पाठान्तरम्। पणायन्त्यनेनेति पाणिः "पाणिः शमः शयो हस्तः" (इत्यमरमाला) इति त्रीणि हस्तस्य। तर्ज्यतेऽनयेति तर्जनी, प्रदिश्यतेऽनयेति प्रदेशनी, प्रदेशोऽस्त्यस्या इति विग्रहे तु प्रदेशिनीति पाठान्तरमिति द्वे अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः॥ ८१ ॥

स. स. पु. स.

अँगुलियां अँ- **अङ्गुल्यः करशाखाः (स्युः) पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी।**

गूठा समस्त स. स. स.

अँगुली **मध्यमानामिका(चापि)कनिष्ठा(चेति ताःक्रमात्)॥८२॥**

"अङ्गुलस्तु यवो मतः" (इत्यमरदत्तः) "अङ्गुलो ना यवमानमिति" (वाचस्पतिः) तत्राङ्गेर्बाहुलकादुलः ॥

अङ्गुलिति–अङ्गति, अङ्गं पाणिपादमवयवं लातीति वा अङ्गुलिः ङीपि अङ्गुली "अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य चेति" (हेमविश्वप्रकाशौ) अङ्गुरिः, अङ्गुरी बहुत्वे अङ्गुलयः, करस्य शाखा इव करशाखाः स्युरिति द्वे अङ्गुलीनाम। अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची अङ्गौ पाणौ तिष्ठतीति अङ्गुष्ठः पुंसि स्यात्, प्रदेशोऽस्त्यस्याः प्रदेशिनी उक्तापि यथासंख्यबोधाय पुनरुक्ता, मध्ये भवा मध्यमा, न नामग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनादत एवास्यां पवित्रीक्रियते, अनामा सैव अनामिका, अतिशयेनाल्पा कनिष्ठा "कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वन्तिमाङ्गुलाविति" (हैमः)इति ताः पञ्चाङ्गुलयः क्रमाज्ज्ञातव्याः इत्येकैकं क्रमेण समस्ताङ्गुलीनाम् ॥८२॥

पु. पु. पु.न. पु.न.

नख=नह तीन **पुनर्भवः कररुहो नखो(ऽस्त्री)नखरो(ऽस्त्रियाम्)।**

पु. पु. पु.

प्रमाण विशेष **प्रादेशतालगोकर्णा (स्तर्जन्यादियुते तते) ॥ ८३ ॥**

पुनरिति–पुनर्भवतीति पुनर्भवः, "पुनर्नौतीति पुनर्नवः" इति वा पाठः। करे रोहतीति कररुहः, नखमस्येति नखोऽस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "नखी स्त्रीपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकमिति" (मेदिनी) न खनति, खन्यते वा नखं रातीति वा नखरोऽस्त्रियां स्यात् "नखरं त्रिषु" (इत्यमरमाला) इति चत्वारि नखस्य। तर्जन्यादियुते तते विस्तृते प्रादेशतालगोकर्णाः क्रमात्स्युः प्रदिश्यत इति प्रदेशः "प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते" (इति मेदिनी) इत्येकं तर्जनीसमेतविततांगुष्ठस्य। तलत्यत्रेति तालः "तालःकरतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते। गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे" (इति मेदिनी) इत्येकं मध्यमासहितविततांगुष्ठस्य। गोःकर्ण इव गोकर्णः "गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे। अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधाविति" (विश्वः) इत्येकमनामिकासहितविततांगुष्ठस्य ॥ ८३ ॥

पु.स. पु.

बित्ता **(अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्या) द्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः।**

चटकना **(पाणौ) चपेटप्रतलप्रहस्ता (विस्तृताङ्गुलौ) ॥ ८४ ॥**

अङ्गुष्ठिवति–सकनिष्ठे कनिष्ठया समेते विततेऽङ्गुष्ठे वितस्यतीति वितस्तिः, द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्येति द्वादशाङ्गुलः स्यादिति द्वे वितस्तेः "बिलस्त" इति ख्यातस्य। विस्तृता अङ्गुलयो यस्मिंस्तस्मिन् पाणौ हस्ते चपेटप्रतलप्रहस्ताः स्युः चपतीति चपः, एटतीति इटः चपश्चासाविटश्च चपेटः, चर्पटोप्यत्र "चर्पटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि चेति" (विश्वमेदिन्यौ) प्रतलतीति प्रतलः "प्रतलं पातालभेदे ततांगुलिकरे पुमानिति" (मेदिनी) तलमप्यत्र "तलं स्वरूपाधरयोः स्त्रङ्गमुष्टि-

चपेटयोरिति" (विश्वः) " तलश्चपेटे तालद्राविति" (हेमः) पुंसि तालमहीरुहे चपेटे चेति मेदिनीतश्च पुंस्ययम्, प्रसृतो हस्तः प्रहस्तः इति त्रीणि विस्तृताङ्गुलिहस्तस्य ॥८४॥

पु.

दुहत्था चटकना **(द्वौ संहतौ) सिंहतलः (प्रतलौ वामदक्षिणौ)।**

पु. पु.

पसर अँजुरी **(पाणिर्निकुब्जः) प्रसृति (स्तौ युता) वञ्जलिः (पुमान्) ८५॥**

द्वाविति—द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ संहतौ मिलितौ सिंहस्येव तलमत्रेति सिंहतलः, संहतं संघट्टं लातीति विग्रहे तु संहतलो वेत्येकं वामदक्षिणयोः पाणयोर्मिलितयोर्विस्तृताङ्गुल्योः । नितरां कुब्जाप्रकृतिरस्येति निकुब्जः, पाणिर्हस्तः प्रसरत्यनेन प्रसृतिः, प्रकृष्टं सृतमस्येति विग्रहे तु प्रसृतो वा "प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाञ्जलौ तु पुंलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रसृतस्य "पसर" इति ख्यातस्य । तौ प्रसृतौ युतौ मिलितौ अज्यतेऽनेनेत्यञ्जलिः पुमान्स्यात् "अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकमञ्जलेः ॥ ८५ ॥

हाथ मुण्डाहाथ पु.

कनिष्ठारहित **(प्रकोष्ठे विस्तृतकरे) हस्तो (मुष्ट्या तु बद्धया)।**

पु.स. पु.स.

मूठीवाला हाथ **सरत्निः स्यादरत्नि (स्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना) ॥ ८६ ॥**

प्रेति—विस्तृतकरे विस्तृतः करो यस्य यस्मिन्वा तस्मिन्प्रकोष्ठे कूर्परादधः प्रदेशे हसति, हस्यतेऽनेनेति वा हस्तः स्यात् "चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः" सकलसिद्धान्तोक्तत्वादित्येकं हस्तस्य । बध्यते स्म, बद्धा तया मुष्णाति, मुष्यतेऽनयेति वा मुष्टिस्तयोपलक्षितः सहस्तः ऋच्छति, अर्यतेऽनेनेति वा रत्निः स्यात् "रत्न्यरत्नी स्त्रियौ बद्धमुष्टिततांगुली" (इत्यमरमाला) इत्येकं रत्नेः । निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः रत्निभिन्नोऽरत्निः स्यात् "नारत्निः कफोणौ हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलाविति"(रुद्रः) इत्येकमरत्नेः॥८६॥

पु.

फैला हाथ **व्यामो (बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्)।**

पु.स्त्री.न.

ऊपर उठा हाथ **(ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणि नृमाने) पौरुषं (त्रिषु) ॥ ८७ ॥**

व्येति—तिर्यक् ततयोः सकरयोः बाह्वोरन्तरं मध्यं विशेषेण अम्यते ऽनेनेति व्यामः कथ्यत इत्येकं स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यस्य । दोषौ च पाणी चैषां समाहारो दोःपाणि ऊर्ध्वं विस्तृतं दोःपाणि येन सः तादृशो ना पुरुषस्तस्य यन्मानं परिमाणं तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र पुरुषः प्रमाणमस्येति पौरुषं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् यथा पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः " पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणि नृमाने त्वसिन्धेयवत्" (इति मेदिनी) इत्येकं पौरुषस्य ॥८७॥

कण्ठ ग्रीवा पु.स.न. पु. स. स. स.
तीन रेखावाली **कण्ठो गलो (थ) ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरे (त्यपि) ।**

स. पु.स. स. स.
ग्रीवा घांटी **कम्बुग्रीवा (त्रिरेखा सा) ऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥**

केति—कणति, कण्ठते वा कण्ठः "समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्बुधाः" (इति शाश्वतः) कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे" (इति विश्वः) गलति, गिलति, गीर्यतेऽनेनेति वा गलः "गलः कण्ठे सर्जरसे" (इति मेदिनी) इति द्वे ग्रीवाग्रभागस्य । अथेति—गीर्यतेऽनयेति ग्रीवा तस्याम् , शिरो धीयतेऽस्यामिति शिरोधिः, कं शिरो धरति, धारयति वा कन्धरा इति त्रीणि ग्रीवायाः । तिस्रो रेखा यस्यामिति त्रिरेखा सा कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवेति 'कम्बुग्रीवा' इत्येकं कम्बुग्रीवायाः । अवटलति, अवटीकते, न वटतीति वा अवटुः, "अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा" (इति बोपालितः) घाटयति, घाट्यते वा घाटा, कृकं कण्ठमटतीति कृकाटा सैव कृकाटिका इति त्रीणि ग्रीवायासुन्नतभागस्य "घांटी" इति ख्यातस्य ॥ ८८ ॥

न. न. न. न. न. न. न.
मुख **वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।**

न. स. स. स. स.
नासिका **(क्लीबे)घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा (च)नासिका॥८६॥**

वेति—उच्यतेऽनेनेति वक्त्रम्, आस्यन्दते प्रस्रवत्यम्लादिना, आस्यन्द्यते द्रवीक्रियते वान्नादिना अस्यन्ते वर्णा येनेति, अस्यते ग्रासोऽस्मिन्वेति आस्यम् "मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्" (इति शाश्वतः) वदत्यनेनेति वदनम्, तुण्डतीति तुण्डम्, आनन्त्यनेनेति आननम्, लप्यतेऽनेनेति लपनम्, खन्यतेऽनेनेति मुखम् "प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽच्च प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः" इति सप्त मुखबिलस्य । घ्रायतेऽनेनेति घ्राणम् "घ्राणं क्लीबं नासिकायां घ्राते स्याद्वाच्यलिङ्गकमिति" (मेदिनी) वहतीति वहा, गन्धस्य वहा गन्धवहा "स्याद्गन्धवाहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि" (इति मेदिनी) घोणत्यनयेति घोणाः नासतेऽनयेति नासा, नासत इति नासिका "घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका" (इति साहसाङ्कः) इति पञ्च नासिकायाः ॥ ८६ ॥

पु. पु. पु. न.
ओठ दाढ़ी **ओष्ठाधरौ(तु) रदनच्छदौ दशनवाससी ।**

न. पु. पु. पु.स.
गाल कनपटी **(अधस्ता)च्चिबुकं गण्डौ कपोलौ (तत्परो)हनुः ॥ ९० ॥**

ओष्ठेति—उष्यते उष्णाहारेणेति ओष्ठः द्वित्वे ओष्ठौ, न ध्रियत इति अधरः द्वित्वे

अधरौ ओष्ठौ च अधरौ चेति ओष्ठाधरौ "द्वन्द्वश्च प्राणीत्येकत्वं न भवति अनित्यत्वात्" ओष्ठाभ्यां युतावधराविति शाकपार्थिवादिर्वा रदनाः छाद्यन्ते आभ्यामिति रदनच्छदौ, दशनानां वाससी इव आवरकत्वादिति चत्वार्युत्तराधरोष्ठमात्रस्य। अधरोष्ठस्य अधस्तात् चीवति, चीव्यते, चिनोति शोभां वेति चिबु तदेव चिबुकमित्येकमोष्ठाधोभागस्य। गण्डतीति गण्डः द्वित्वे गण्डौ, "गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि। ग्रहयोगे प्रभेदे च वीध्यङ्गे पिटकेऽपि च। चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे" (इति मेदिनी) कम्यते, कं सुखं पोलतीति वा कपोलः द्वित्वे कपोलाविति द्वे कपोलस्य। ताभ्यां कपोलाभ्यां परः हन्तीति हनुः "हनुर्हट्टविलासिन्यां मृत्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम्। द्वयोः कपोलावयवे" (इति मेदिनी) इत्येकं कपोलाधोभागस्य॥ ९०॥

पु. पु.न. पु. पु. न. न.

दांत, तालु, **रदना दशना दन्ता रदास्तालु (तु) काकुदम्।**

जीभ स. स. स. न.

ओठका किनारा **रसज्ञा रसना जिह्वा (प्रान्तावोष्ठस्य) सृक्कणी॥ ९१॥**

रेति—रद्यतेऽनेनेति रदनः बहुत्वे रदनाः, दशन्तीति दशनाः, दाम्यन्तीति दन्ताः, रदन्तीति रदाः इति चत्वारि दन्तानाम्। तालयति, तरन्त्यनेन वर्णा इतिवा तालु, काकुर्जिह्वा उद्यतेऽनुद्यतेऽस्मिन्, ईषत्ककते, "निश्चेष्टं ककुदं शिरः" ककुदे भवं वा काकुदमिति द्वे तालुनः। रसं जानातीति रसज्ञा, रसति, रसयति, रसन्त्यनयेति वा रसना "तालव्या अपि दन्त्याश्च" इत्यादौ "जिह्वायां रशना तथा" इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्येयम्। लेढि, लिहन्त्यनयेति वा जिह्वा इति त्रीणि जिह्वायाः। ओष्ठस्य प्रान्तौ सृजति लालादिकमिति सृक्कणी "प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणीति क्लीबकाण्डेऽमरदत्तः" कवयुक्तं (सृकणी) इत्यन्ये (सृक्कणी) ङ्यन्ता इत्येके अदन्तं सृक्कमित्यपरे 'सृक्किशब्दो ह्रस्वेकारान्तोऽपि क्लीब इत्यपरे' इत्येकमोष्ठान्तयोः॥ ९१॥

न. न. पु. स.

भाल, भौंह, **ललाटमलिकं गोधि (रूर्ध्वे दृग्भ्यां) भ्रुवौ (स्त्रियौ)।**

भ्रूमध्य, पु.न. स. स.

नेत्र, तिल **कूर्च (मस्त्री भ्रुवोर्मध्यं) तारका (क्ष्णः) कनीनिका॥ ९२॥**

लेति—ललनं ललो विलासस्तमटतीति ललाटम्, अलति -अल्यते वा अलिकम्—अलीकमपि "अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यमिति राजदेवः" गुध्यति, गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन्निति गोधिः "भाले गोध्यलिकालीकललाटानीति" नाममालायामिति त्रीणि ललाटस्य। दृग्भ्यामूर्ध्वभागे भ्रमति, भ्राम्यतीति भ्रूः द्वित्वे भ्रुवौ स्त्रियौ स्यातामित्येकं नेत्रोपरिभागस्थरोमराजेः। भ्रुवोर्मध्यं कूर्वति, कूर्दते वा कूर्चमस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात "कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकैतवे" (इति मेदिनी) अक्ष्णो मध्यं तारयतीति तारका "तारकोदैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि। कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रा-

तरि त्रिषु" (इति मेदिनी) कनतीति कनीना सैव कनीनिका "कनीनिका तारकेऽक्ष्णः स्यात्कनिष्ठाङ्गुलावपि" (इति मेदिनी) इति द्वे अक्षितारकायाः ॥ ९२ ॥

न. न. न. न. न. न.

आँख **लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।**

स. स. न. न. न. न. न.

आँसू **दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु (च) ॥ ९३ ॥**

लविति—लोच्यतेऽनेनेति लोचनम्, नीयतेऽनेनेति नयनम्, नीयतेऽनेनेति नेत्रम् "नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवदिति" (मेदिनी) ईक्ष्यतेऽनेनेति ईक्षणम् । चष्टे, चक्षतेऽनेनेति वा चक्षुः, अक्षति, अश्नुतेऽनेनेति वा अक्षि अक्षं वा, पश्यतीति दृक्, दृश्यतेऽनयेति दृष्टिः "दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने" (इति हैमः) इत्यष्टौ लोचनस्य । अस्यतीति अस्रु, नेत्रयोरम्बु नेत्राम्बु, रुद्यत इति रोदनम्, अस्यतीति अस्रम् "अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते" (इति मेदिनी) अश्नुते कण्ठमिति अश्रु "जागरे चाश्रमश्रुणीत्यूष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च" तालव्यशमपीति पञ्च रोदनस्य "आँसू" इति ख्यातस्य ॥ ९३ ॥

आंखों के किनारे पु. पु.

अपाङ्गौ (नेत्रयोरन्तौ) कटाक्षो (ऽपाङ्गदर्शने) ।

किनारों से देखना पु. पु. न. स. पु.न. न.

कान **कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः(स्त्री)श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥**

अपेति—नेत्रयोरन्तौ अपाङ्गति, अपकृष्टोऽङ्गात्, अपकृष्टान्यङ्गान्यस्माद्वेति 'अपाङ्गः' द्वित्वे अपाङ्गौ स्याताम् "अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च" (इति विश्वः) इत्येकमपाङ्गस्य । अपाङ्गेन दर्शनम् अपाङ्गदर्शनं तस्मिन्, कटावतिशयितावक्षिणी यत्र, कटं गण्डमक्षतीति वा कटाक्षः "कटाक्षकाक्षावितिरभसात्" काक्षोपि इति द्वे कटाक्षस्य । कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते, कीर्यते शब्दो यस्मिन्, किरति शरीरे सुखम्, कर्णयतीति वा कर्णः "कर्णःपृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौश्रुतावपि" (इति मेदिनी) शब्दो गृह्यतेऽनेनेति शब्दग्रहः, श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम्, श्रूयतेऽनयेति श्रुतिःस्त्री स्यात् श्रवति, श्रूयतेऽनेनेति वा श्रवणम्, "श्रवणं श्रुतौ" श्रूयतेऽनेनेति श्रवः इति षट् कर्णस्य ॥ ९४ ॥

न. न. न. पु. पु.न.

शिर, मस्तक **उत्तमाङ्गं शिरःशीर्षं मूर्धा(ना)मस्तको(ऽस्त्रियाम्) ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

केश, बाल **चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥**

उदिति—उत्तमं च तदङ्गं च उत्तमाङ्गम्, श्रीयते उष्णीषादिनेति शिरः "शिरः

प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च" (इति मेदिनी) शिरोवाची शिरोऽन्तो रजोवाचीरजस्तथा, "कुमारशीर्षयोरिति ज्ञापका"च्छिर:शब्दस्य शीर्षादेशे शीर्षम्, मुह्यत्यस्मिन्नाहते मूर्धा ना पुमान्स्यात्, मस्यतेस्म मस्त: स एव मस्तक: अस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यादिति पञ्चशिरस: । 'चि' इति अव्यक्तं कुरतीति चिकुर:, कुन्तं कुन्ताग्राकारं लातीति कुन्तल:, "कुन्तलश्चषके वाले यवे ना भूम्नि नीवृति" (इति मेदिनी) वलतीति वाल:, कच्यते, कचयत्यात्मानं वेति कच: "कच:शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्पते: । कचाकरयेवामिति"(हैम:)क्लिश्नाति, क्लिश्यते, केशेते वा केश:"केश:स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीवेरे कुन्तलेपि च "(इति मेदिनी) शिरसि रोहतीति शिरोरुह: इति षट् केशस्य॥९५॥

केशसमूह टेढ़े बाल (तद्वृन्दे) कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तला: ।
ललाट पर झुके जुल्फें (ते ललाटे) भ्रमरका: काकपक्ष: शिखण्डक: ॥ ९६ ॥

तदिति—तेषां केशानां वृन्दे समूहे कैशिकम्, कैश्यं च स्यात् केशानां समूह: कैशिकम्, पक्षे कैश्यमिति द्वे केशवृन्दस्य । अलति, अल्यते वेति अलक:, बहुत्वे अलका: " अलका कुवेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले " (इति मेदिनी) चूर्णस्य कर्पूरादि क्षोदस्य कुन्तला: इति द्वे वक्रकेशानाम् । ते अलका ललाटे स्युस्तदा भ्रमर इव भ्रमरक: बहुत्वे ' भ्रमरका: ' भवन्ति " अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले " (इति मेदिनी) इत्येकं ललाटनतकेशानाम् । काकस्य पक्षइव काकपक्ष:, शिखाया अण्ड इव शकन्ध्वादित्वात् शिखण्डक: " शिखण्डौ तु शिखा बर्हाविति तालव्यादौ" (रभस:) " शिखण्डो बर्हचूडयो: " (इति मेदिनी) शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति " शिखाण्डकशिखण्डकाविति " (वाचस्पतिसुभूती) इति द्वे सामान्येन शिखाया: बालानां शिखाया वा ॥ ९६ ॥

पटिया जूड़ा कवरी केशवेशो (ऽथ) धम्मिल: (संयता: कचा:) ।
चोटी जटा शिखा चूडा केशपाशी (व्रतिनस्तु) जटा सटा ॥ ९७॥

केति—कूयते, कंशिरो वृणोत्याच्छादयतीति वा कवरी " कवरी केशविन्यासशाकयोरिति" (हैम:) केशानां वेशो मार्जनाबन्धविशेष: केशवेश: इति द्वे केशवेशस्य । अथेति संयता: सम्बद्धा मुक्तादिभिर्ग्रथिता वा कचाश्चेत्तदा धमतीति धम्, मिलतीति मिल्ल: धम् चासौ मिल्लश्चेति धम्मिल्ल: इत्येकं चूडाया: " जूड़ा" इति ख्याताया: । शेते इति शिखा " शिखा शाखा बर्हिचूडा लाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेपि च " (इति मेदिनी) चुड्यन इति चूडा " चूडा शिखा-

मयोः । बाहुभूपावलम्भयोश्चेति" (हैमः) केशानां पाशो यस्यामिति केशपाशी इति त्रीणि शिरोमध्यस्थचूडायाः "चोटी" इति ख्यातायाः । जटतिः शिखा जटति, जन्यते, जायते वेति जटा "जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी" (इति मेदिनी) सटतीति सटा "सटा जटाकेसरयोरिति" (मेदिनी) "कोटीरस्तु जटा सटेति" (रभसः) इति द्वे तपस्विजटायाः ॥ ६७ ॥

स. स. पु. पु.
बेनी लुटरी **वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ (विशदे कचे)।**
साफ पु. पु. पु.
केशसमूह **पाशः पक्ष(श्च)हस्त(श्च कलापार्थाः कचात्परे)॥६८॥**

वेणीति—वेणतीति वेणिः, वेणी वा "वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशबन्धे" (इति हैमः) प्रवेणतीति, प्रकृष्टा वेणिरिवेति प्रवेणिः प्रवेणी वा इति द्वे प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य । विशदे स्नानादिनिर्मले कचे केशे शिरसि भवः शीर्षण्यः पक्षे शिरस्यः उभौ स्यातामिति द्वे विशदकचस्य । कचात्कचवाचकात्परे सन्तः पाशाद्यास्त्रयः कलापोऽर्थो येषामिति कलापार्था भवन्तीति यथा पाश्यत इति पाशः "पाशस्तु मृगपश्वादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छत्राद्यन्ते च निन्दार्थः" (इति हैमः) पक्ष्यत इति पक्षः "पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः" (इतिमेदिनी) हसति, हस्यते वा हस्तः "हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते" (इति मेदिनी) कचपाशः, केशपाशः, केशपक्षः, कुन्तलहस्त इत्यादयः स्युरिति त्रीणि केशसमूहस्य ॥ ६८ ॥

पु.न. न. न. न.
रोम दाढ़ी **तनूरुहं रोम लोम (तद्वृद्धौ) श्मश्रु (पुंमुखे)।**
मोछअलंकार पु. पु. न. न. न.
की शोभा **आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ६९ ॥**

तनेति—तन्वां रोहतीति तनूरुहम्, "तनूरुहं तु लोम्नि स्यात्पतत्रे च नपुंसकमिति" (मेदिनी) "तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोम्नि चेति" (हैमः) रोहतीति रोम, लूयत इति लोम इति त्रीणि तनूरुहस्य । पुंसो मुखे तेषां लोम्नां वृद्धिस्तस्यां श्म मुखं श्रयति, श्मनि मुखे श्रूयते वा श्मश्रु स्यादित्येकं दाढ़िकायाः । आकल्पयति, आकल्पते, आकल्पनं वा आकल्पः, वेवेष्टि, विष्यते, वेषणं वा वेषः, तालव्यशान्तोऽपि विशति, विश्यते, वेशनं वा वेशः "वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये चेति" (मेदिनी) नयतीति निनी नेतस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यं नेपथ्यम् "नेपथ्यन्तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेशभेदे" (इति हैमः) प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म शाकपार्थिवादित्वात् प्रतिकर्म,

प्रसाध्यतेऽङ्गमनेनेति प्रसाधनमिति पञ्चालङ्काररचनादिकृतशोभायाः ॥ ९९ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अलंकार करने (**दशैते त्रिष्व) लंकर्तालंकरिष्णुश्च मण्डितः ।**
वाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अलंकारयुत **प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥**

देति—एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः दश त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्ति । अलं करोतीति अलंकर्ता, अलंकरणशीलोऽलंकरिष्णुरिति द्वे अलंकरणशीलस्य । मण्ड्यते स्म मण्डितः, प्रसाध्यते स्म प्रसाधितः, अलं क्रियते स्म अलंकृतः, भूष्यते स्म भूषितः, परिष्क्रियते स्म परिष्कृतः इति पञ्च भूषितस्य ॥ १०० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. स. स.
अलंकारादिकों **विभ्राड्भ्राजिष्णुरोचिष्णूभूषा (तु स्या) दलंक्रिया ।**
से अतिशोभित पु. न. पु. न.
अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
शृङ्गार गहना न. न. पु.न.
मुकुट **मण्डनं (चाथ) मकुटं किरीटं (पुन्नपुंसकम्) ।**

वीति—विभ्राजते तच्छीलो विभ्राट्, भ्राजनशीलो भ्राजिष्णुः, रोचितुं शीलमस्येति रोचिष्णुरिति त्रीण्यलंकारादिना शोभमानस्य । भूषणं भूषा, अलंकरणमलंक्रिया स्यादिति द्वे भूषायाः । अलंक्रियतेऽनेनेति अलंकारः "अलंकारः कङ्कणादिषु । उपमादाविति" (हैमः) आभ्रियतेऽनेनेति आभरणम्, परिष्क्रियतेऽनेनेति परिष्कारः, विभूष्यतेऽनेनेति विभूषणम्, मण्ड्यतेऽनेनेति मण्डनमिति पञ्च विभूषणानाम् । अथेति मङ्कतेऽनेनेति मकुटम्, ह्युकारपाठे तु बाहुलकाद्धातोरत उः मुकुटमपि, किरति, कीर्यतेऽनेनवा किरीटं पुन्नपुंसकं स्यादिति द्वे किरीटस्य ॥ १०१ । १/२ ॥

चोटी की मणि पु. न. पु.
हारके बीच की **चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो (हारमध्यगः) ॥ १०२ ॥**
बड़ी मणि चोटी स. स. स. स.
की सोनेकी पट्टी **बालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।**
कर्णभूषण या स. न. न. न.
तर्की कुण्डल **कर्णिका तालपत्रं (स्या)त्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥**

चूडेति—चूडायामणिश्चूडामणिः, "चूडामणिः काकचिञ्चाफले मूर्धमणावपि" (इति हैमः) शिरसो रत्नं शिरोरत्नमिति द्वे चूडामणेः । हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छतीति हारमध्यगोमणिः तरं तरणं लातीति तरलः कथ्यते "तरलं चञ्चलेपिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियामिति" (मेदिनी) इत्येकं

हारमध्यमणेः । बालपाशे केशसमूहे साधुः, बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा बाल-पाश्या, परितस्तथाभूताः परितथा सैव पारितथ्या इति द्वे सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादि-पट्टिकायाः । पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या पत्रपाश्या, ललाटस्यालंकारः ललाटिका इति द्वे ललाटाभरणस्य । कर्णस्यालंकारः कर्णिका "कर्णिका कर्ण-भूषणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्यां हस्तिहस्ताग्रे" (इति-हैमः) तालस्य पत्रं तालपत्रं स्यात् "तालपत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डाया-मिति (हैमः) 'ताटङ्कोऽप्यत्र सुवर्णरचितस्यापीदं नाम' इति द्वे कर्णाभरणस्य । कुण्डते, कुण्ड्यते, कुण्डं कुण्डलाकारं लातीति वा कुण्डलम्, "कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चनद्रुगुडूच्योः स्त्री" (इति मेदिनी) वेष्ट्यतेऽनेनेति वेष्टनम् कर्णयोर्वेष्टनमिति द्वे कुण्डलस्य ॥ १०२ । १०३ ॥

कण्ठा, कण्ठी — न. स. न. स.

लम्बी कण्ठी — **ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं (स्या) ल्ललन्तिका ।**

सोने की लम्बी कण्ठी मोतियों से गुथी कण्ठी — स. स.

(स्वर्णैः)प्रालम्बिकाथोरःसूत्रिका(मौक्तिकैःकृता) १०४

ग्रैवेयेति—ग्रीवायां भवं ग्रैवेयकम्, "ग्रैवेयमपि"[1] भूष्यतेऽनयेति भूषा कण्ठस्य भूषा कण्ठभूषा इति द्वे कण्ठभूषायाः "कण्ठा" इति ख्यातायाः । लम्बत इति लम्बनम् ललतीति ललन्ती सैव ललन्तिका स्यादिति द्वे किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य । सैव ललन्तिका स्वर्णैः कृता चेत्तदा प्रालम्बत इति प्रालम्बिका स्यादित्येकं लम्बकण्ठिकायाः। अथेति—सैव ललन्तिका मौक्तिकैः मुक्ताभिः कृता चेत्तदा उरसः सूत्रमिव उरः सूत्रिका स्यादित्येकं मुक्ताग्रथितललन्तिकायाः ॥ १०४ ॥

पु. स. पु.

मोतियोंका हार सौलरका हार — **हारो मुक्तावली देवच्छन्दो(ऽसौ) शतयष्टिकः) ।**

पु. पु. पु.

हारभेद — **(हारभेदा यष्टिभेदा) द्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥**

पु. पु. स.

अर्धहारो माणवक एकावल्ये (कयष्टिका) ।

स.

(सैव) नक्षत्रमाला (स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः)॥१०६॥

हरेति—हारयति मनः, ह्रियते मनोऽनेन वा हारः, भिदादिपाठादङ्हारापि, मुक्तानाम-वली दीर्घा पङ्क्तिः मुक्तावली "हारो मुक्तावली हारः"(इति रभसः) इति द्वे हारस्य । शतं यष्टिका लतिका यस्येति शतयष्टिकोऽसौ हारः देवैश्छन्द्यत इति देवच्छन्दः स्या-

---

१ "स ग्रैवेयस्त्वमसि फणिना" इति राजशेखरः ॥

द्विरेकं शतलतिकहारस्य। यष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः यथा गुच्छति इति गुत्सः " गुत्सःस्यात्स्तबके स्तम्बे हारभिद्ग्रन्थिपर्णयोः " इति दन्त्यान्तेषु (मेदनी) छान्तोपि "स्याद्गुच्छःस्तबके स्तम्बे हारभेदकलापयोः" (इति मेदिनी) गूयत इति गुच्छः, द्वात्रिंशल्लतिको गुच्छः, गुत्सस्यार्धः गुत्सार्धः चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः स्यात्, गोःस्तनइव गोस्तनः, " चतुस्त्रिंशल्लतो हारश्चतुःसरिब गोस्तनः, अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः अर्धहारः, माणवो बालः सइव माणवकः ॥ " माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे वटौ " (इति मेदिनी) एकयष्टिका एकाचासाववली चेति एकावली स्यात्, सा एकावल्येवसप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता चेत्तदा नक्षत्राणां मालेव नक्षत्रमालास्यादिति प्रत्येकमेकैकम् ॥ १०५।१०६ ॥

पु.　पु.　पु. न.　पु. न.
पहुँची व कड़े **आवापकः पारिहार्यः कटको वलयो (ऽस्त्रियाम्)।**
बाजूबन्द　पु.न.　पु.न.　पु. न.　स.
आदि अंगूठी **केयूरमङ्गद (न्तुल्ये) अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥**

आवेति—आ उप्यते आवापः स एव आवापकः, परिह्रियते इति परिहार्यः सएव पारिहार्यः अथवा परिहार एव पारिहार्यः, कटति, कट्यते वा कटकः, "कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डने। सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि" (इति मेदिनी) वलते इति वलयः " वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुन्नपुंसकमिति" (मेदिनी) उभावस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यातामिति चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य के बाहु शिरसि यौतीति ' केयूरम्' अङ्गं द्यते, दायति, द्यति वा अङ्गदम् उभे तुल्ये समानार्थे समानलिङ्गे स्याताभिति द्वे प्रगण्डभूषणस्य। अङ्गुलौ भवमङ्गुलीयकम् अङ्गुरीयकमिति वा पुंलिङ्गोऽप्ययम् " अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः " इति सद्भिप्रयोगात्, ऊर्मिरिव, ऊर्मिं[१] प्रकाशं कायतीति वा 'ऊर्मिका' इति द्वे अङ्गुलीभूषणस्य ॥ १०७ ॥

स.　पु.न.　न.
मोहर करने-वाली कङ्कण **(साक्षरा)ङ्गुलिमुद्रा(सा)कङ्कणं करभूषणम्।**
स.　स.　स.　स.
व कड़ा अंगूठी स्त्रियों की **(स्त्रीकट्यां)मेखला[२] काञ्ची सप्तकी रशना(तथा)॥१०८॥**
पु.स.न.
करधनी पुरुषों की करधनी **(क्लीबे)सारसनं(चाथपुंस्कट्यां)शृङ्खलं(त्रिषु)।**

सेति—सा ऊर्मिका साक्षरा अक्षरैः सहिता चेत्तदा अङ्गुल्या मुदं राति, मोदते वा मुद्रा अङ्गुल्या मुद्रा इत्येकं रामनामाद्यङ्किताङ्गुलीयस्य । कं शुभं कणति, कङ्कते वा

---

१ " ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोरिति " मेदिनी ॥

२ "एकयष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका। रशना षोडशा ज्ञेया: कलापः पञ्चविंशकः" इति भेदस्त्विह न विवक्षितः ॥

कङ्कणम् "कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्डनयोरपि" (इति मेदिनी) करं भूषयति, करो भूष्यतेऽनेन वा करभूषणम् " हस्तमण्डनसूत्रे स्यात्कङ्कणोना प्रतीसरः "(इति रत्नकोषः) इति द्वे करभूषणस्य । स्त्रीणां कटिस्तस्यां मखं गतिं लातीति पृषोदरादित्वान्मेखला काञ्चत इति काञ्ची काञ्चिर्वा " काञ्ची स्यान्मेखला दाम्नि प्रभेदे नगरस्य च" (इति मेदिनी) सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः, सप्तस्वरान् कायतीति वा सप्तकी, अश्नुते, अश्नाति, रशतीति वा रशना, रसयतीति विग्रहे तु 'रसना' दन्त्यमध्यापि, सारमुत्कृष्टं सनमस्येति सारसनम् "मेखलायां सारसनमुरस्त्रे च तउत्रिणामिति दन्त्यादौ रभसः" क्लीबे नपुंसके स्यादिति पञ्चस्त्रीकटिभूषणस्य । अथेति पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची शृङ्गैः खलतीति पृषोदरादित्वात् शृङ्खलं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् " शृङ्खलं पुंस्कटी काञ्च्या लोहरज्जौ च बन्धने" इति हैमः । इत्येकं पुरुषकटिकाञ्चिकायाः ॥ १०८ । १ ॥

न. पु. पु.न. पु.न.
बिछिया या पायजेब **पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरो(ऽस्त्रियाम्) ॥ १०९ ॥**

पु. पु. स. स.
घुंघुरू **हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।**

स.
वस्त्रों के बनाने का कारण **(त्वक्फलकृमिरोमाणि) वस्त्रयोनि(र्दशत्रिषु) ॥ ११० ॥**

पेति—पादस्याङ्गदमिव, पादएवाङ्गं, पादाङ्गं दायति, दयते, द्यति वा पादाङ्गदम्, तुलां तुलया वा कोटयति, तुलाकारं कोटिरग्रमस्येति वा तुलाकोटिः "तुलाकोटिर्मानभेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेपि च" (इति हैमः) मञ्जतीति मञ्जीरः, नुवनं नूयते वा नूस्तस्यां पुरतीति नूपुरः उभावस्त्रियां पुन्नपुंसके स्याताम् "मञ्जीरोऽस्त्रीस नूपुरः (इति रभसः) हंसइव, हंसइव कायतीति वा हंसकः, पादस्य पादयोर्वा कटको वलयः पादकटकः इति पट् नूपुरस्य । किञ्चित्किणां शब्दं करोति, किङ्किणायति वा किङ्किणी, स्वामिमते तु कङ्के गता वणतीति, कं सुखं कणति वा कङ्कणी "कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका" (इति भागुरिः) घण्टति, घण्टयति, घण्टेत वा घण्टिका क्षुद्रा चासौ घण्टिका चेति क्षुद्रघण्टिका इति द्वे किङ्किण्याः "घुंघुरू" इति ख्यातायाः । त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्राणां योनिः कारणं वस्त्रयोनिरित्येकं वस्त्रकारणस्य । वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जं वाल्कादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्ति चकारादेकादशं तन्त्रकमपि त्रिषु स्यादिति ॥ १०९ । ११० ॥

पु.स.न. १ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अलसी से बने कपास से रचे **वाल्कं(क्षौमादि)फालं'तु' कार्पासं बादरं (च तत्) ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पुं.स.न.
रेशमी कपड़े पशमीना आदि **कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥**

---

१ वाल्कक्षौमफालकार्पासबादरकौशेयराङ्कवानाहतनिष्प्रवाणि तन्त्रकाणि—इति स्वामी ॥

वेति—क्षुमाया अतस्या: विकार: क्षौमं तदेवादि यस्येति क्षौमादि वस्त्रं वल्कस्य विकारो वाल्कं स्यादित्येकमतस्यादिरचितवस्त्रस्य। फलस्य विकार: फालम्, कर्पास्या: कर्पासस्य वा विकार: कार्पासम्, बदराया बदरस्य वा विकारो बादरमिति त्रीणि कर्पासरचितवस्त्रस्य। कोशे, कोषे वा संभूतं कौशेयम्, कौषेयं वा कृमीणां कोशस्तस्मादुत्थं जातं कृमिकोशोत्थमिति द्वे कृमिकोशोद्भववस्त्रस्य। रङ्कौ भवं राङ्कवम्, मृगाणां रोमाणि तेभ्यो जातं मृगरोमजम्, मृगशब्देनात्र पशुमात्रं ग्राह्यं तेन कम्बलाद्यपि राङ्कवं ज्ञेयमिति द्वे पशुरोमरचितवस्त्रस्य ॥ १११ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. न.

नवीन वस्त्र, **अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं (च) नवाम्बरे ।**

न.

धोये वस्त्र **(तत्स्यादु) द्गमनीयं (यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्[1]) ॥ ११२ ॥**

अनेति—न आहतमनाहतम्, प्रोयतेऽनयेति प्रवाणी, निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकाऽस्मादिति निष्प्रवाणि, तन्त्रादचिरापहृतम् तन्त्रकम्, नवं च तदम्बरं चेति नवाम्बरमिति चत्वारि क्षेदभोगक्षालनरहितवस्त्रस्य। धौतयो: प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्यद्युगं तत् उद्गम्यतेऽभिलष्यते इति उद्गमनीयं स्यादित्येकं धौतवस्त्रयुगस्य ॥ ११२ ॥

न. न. न. न.

धोये रेशमी दुशाला आदि **पत्त्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ।**

न. न. पु.स.न. पु.स.न.

पट्ट वस्त्र वस्त्रों का किनारा **क्षौमं दुकूलं (स्याद्) द्वे तु निवीतं प्रावृतं (त्रिषु) ॥ ११३ ॥**

पेति—पत्रेषु कृतोर्णा पत्त्रोर्णास्त्यत्रेति पत्त्रोर्णम् "पत्त्रोर्णं धौतकौशेये पत्त्रोर्ण: शोणकद्रुमे" (इति हैम:) धाव्यते स्म धौतम् धौतं च तत्कौशेयं च धौतकौशेयमिति द्वे प्रक्षालितकौशेयस्य। बहु मूल्यमस्येति बहुमूल्यम्, महद्धनमूल्यमस्येति महाधनमिति द्वे बहुमूल्यवस्त्रस्य। क्षौति, क्षूयते वा क्षौमम् "क्षोममट्टे दुकूलेऽस्त्रीति" (मेदिनी) क्षोममेव क्षौमम्, दुष्टं कूलति पृषोदरादित्वाद्दुकूलं स्यादिति द्वे पट्टवस्त्रस्य। निवीयते स्म निवीतम्, प्राव्रियते स्म प्रावृतम्, द्वे त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यातामिति द्वे वस्त्रावृतस्य, वस्त्रान्तस्य वा ॥ ११३ ॥

स. पु.स.

वस्त्रों का छोर **(स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य) दशा: (स्युः) वस्तयो (द्वयो:) ।**

न. पु. पु. पु. स.

लम्बाई चौड़ाई **दैर्घ्यमायाम आनाह: परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥**

स्त्रियामिति—वस्त्रस्य दश्यन्त इति दशा: स्त्रियां बहुत्वे स्यु: "दशावर्त्यामवस्थाय-

---

[1] युगमित्यविवक्षितम् ॥

वस्त्रान्ते भूम्नि पुंस्त्रियोरिति " (रभसः) वस्यत इति वस्तिः बहुत्वे ' वस्तयः ' द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्युरिति द्वे वस्त्रान्तावयवानाम् । दीर्घस्य भावो दैर्घ्यम् , आयाति आयम्यते ऽनेन, आयमनं वा आयामः, आनह्यतेऽनेन आनाहः, आरुह्यतेऽनेन " आरोहः " इति पाठान्तरम् "आरोहस्त्ववरोहे च वरयोषित्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये " (इति मेदिनी) इति त्रीणि दैर्घ्यस्य । परिणह्यतेऽनेनेति परिणाहः, विशालस्य भावो विशालता इति द्वे परिणाहस्य " पनहा " इति ख्यातस्य ॥११४॥

न. न. पु. पु.

पुराना वस्त्र फटा पटच्चरं जीर्णवस्त्रं (समौ) नक्तककर्पटौ ।

या चिथड़ा न. न. न. न. न. न.

वस्त्रमात्र वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

पटदिति—पटदित्यव्यक्तं शब्दं चरति, पट इवाचरति, पटतीति पटत् पूर्वं भूतं पटदिति वा पटच्चरम्, जीर्णं च तद्वस्त्रं चेति जीर्णवस्त्रमिति द्वे जीर्णांशुकस्य । नञ्जत इति नक्तः स एव नक्तकं सुखमस्मादिति वा नक्तकः, क्वचित् ' लक्तकः ' इति पाठः । लक्ष्यते स्म लक्तः स एव ' लक्तकः ' किरति, कृणाति, करोति वा कर्, पटतीति पटः- कर् चासौ पटश्च, करस्य पटः शकन्ध्वादित्वात् कर्पटः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य, मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य वा " चिथड़ा " इति ख्यातस्य । वस्यतेऽनेनेति वस्त्रम्, आच्छाद्यतेऽनेन आच्छादनम्, वस्यतेऽनेन वासः, चिल्यतेऽनेनेति चेलं तदेव चैलं वा "चेलो नीचेऽधमे त्रिषु, नपुंसकन्तु वसने" (इति मेदिनी) वस्यतेऽनेन वसनम्, अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः " (इति हैमः) अंशून् कायति, अंशुभिः काशते वा अंशुकम् "अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोरिति" (मेदिनी) इति षट् वस्त्रस्य ॥ ११५ ॥

पु. पु.न. पु.न. पु.स.न.

अच्छे कपड़े मोटे सुचेलको[1] पटोऽस्त्री (ना) वराशिः स्थूलशाटकः ।

कपड़े ओहार पु. पु. पु. पु.

कम्बल निचोलः प्रच्छदपटः (समौ) रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सुचेलेति—शोभनं चेलं सुचेलं कायतीति सुचेलकः, पटतीति पटः अस्त्री स्यात् "पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री प्रियालद्रुमे पुमानिति" (मेदिनी) इति द्वे शोभनवस्त्रस्य । वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्नुते वराशिः ना पुमान्स्यात् " वरासिः स्यात्खड्गवरे वरासिः स्थूलशाटके " (इति दन्त्यान्तेषु रभसः) शटतीति शाटकः, स्थूलश्चासौ शाटकश्चेति स्थूलशाटकः इति द्वे स्थूलपटस्य । निचोल्यते, निचोडयते वा निचोलः " निचोलन्तु

१ शोभनं चेलमेव स्वार्थे कन् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि ॥

२ " पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः " (इति रभसः) ॥

नपुंसकमिति " (रभसः) स्त्रियां निचोली इत्यपि राजदेवः, निचुलोपि " निचुलस्तु निचोले स्याद्विज्जलाख्यमहीरुहे " (इति मेदिनी) प्रच्छदति, प्रच्छद्यते, प्रच्छाद्यतेऽनेन वा प्रच्छदः, प्रच्छदश्चासौ पटश्चेति प्रच्छदपटः इति द्वे डोलिकाद्यावरणपटस्य । रमते इति रत्, लातीति लाः, रत् चासौ लाश्च स एव, रमणं रत् क्रीडा लक्ष्यतेऽनेन, रतं लातीति रल्लकः " रल्लकः कम्बले स्मृतः, तथैव कम्बलमृगे " (इति हैमः) कम्बति, कम्ब्यते वा कम्बलः " कम्बलः कृमिसास्नयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले " (इति हैमः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्यातामिति द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥

न. न. न. .
धोती आदि **अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके ।**
पु. पु. स.
अँगौछा या **(द्वौ)प्रावारोत्तरासङ्गौ (समौ) बृहतिका(तथा)॥११७॥**
दुपट्टा आदि न. न. पु.स. पु.न.
अँगिया या **संव्यानमुत्तरीयं (च) चोलकूर्पासकौ (स्त्रियाः) ।**
चोली रजाई या पु.
अँगरखा **नीशारः (स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे) ॥११८॥**

अन्तेति– अन्तरे भवमन्तरीयम्, उपसंवीयतेऽनेन, उपसंव्यानम्, परिधीयते इति परिधानम्, अधोदेहभागस्यांशुकमधोंशुकमिति चत्वारि परिधानवस्त्रस्य । प्रव्रियतेऽनेन प्रावारः, उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते उत्तरासङ्गः इमौ द्वौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः, तथा बृहत्येव बृहतिका, संवीयतेऽनेन संव्यानम् , उत्तरस्मिन्देहभागे भवमुत्तरीयमिति पञ्चोपरि वस्त्रस्य । चोल्यतेऽनेन चोलः गौरादित्वाच्चोली, कूर्परेऽस्यते, कूर्परोऽत्रास्यते, कूर्परे आस्ते वा पृषोदरादित्वात् कूर्पासः स एव कूर्पासकः " कूर्पासस्त्वर्धचोलकः " (इति हारावली) इति द्वे स्त्रियाः कञ्चुलिकाख्यस्य 'स्त्रियाः' इति विशेषेणोक्तं पुंसोऽप्येतावुपमानादिति सुभूतिः, द्वे स्त्रीपुंसकञ्चुलिकाया (इति मुकुटः) हिमानिलनिवारणे प्रावरणे नितरां शीर्यते हिमानिलावत्रानेन, वा 'नीशारः' स्यादित्येकं हिमानिलविनाशकवस्त्रस्य ॥ ११७ । ११८ ॥

पु.न.
उटंग लहँगा **(अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्या) च्चण्डातक (मंशुकम्) ।**
पु.स.न.
लम्बा लहँगा **(स्यात्त्रिष्वा) प्रपदीनं (तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि तत्) ॥११९॥**

अर्धेति–वरस्त्रीणामूरोरर्धमर्धोरुस्तस्मिन् काशतेऽर्धोरुकमंशुकं वस्त्रं चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतनीति चण्डातकम् " अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः "

इति पुंस्काण्डे वोपालितात्पुंलिङ्गोपि स्यादित्येकं चण्डातकस्य " उटंगलहँगा " इति ख्यातस्य । यत् आप्रपदं प्राप्नोति तत् आप्रपदीनं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यादित्येकं पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य ॥ ११६ ॥

पु.न. पु. न.

चँदवा तम्बू (अस्त्री) वितानमुल्लोचो दूष्या (द्यं वस्त्रवेश्मनि)।

स. स. स.

डेरा क़नात प्रतिसीरा जवनिका (स्या)त्तिरस्करणी (च सा)॥१२०॥

अस्त्रीति—वितन्यत इति वितानम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् " वितानो यज्ञ उल्लोचे वितारे पुंनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोरिति " (मेदिनी) ऊर्ध्वं लोचति, ऊर्ध्वं लोच्यते वा उल्लोचः इति द्वे वितानस्य " चँदवा " इति ख्यातस्य । वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितसद्मनि दूष्यते इति दूष्यं स्यात् आद्येन पटकुटी, पटवेश्म, पटवास, पटकुड्यादिग्रहः इत्येकं वस्त्रगेहस्य । प्रतिसिनोति, प्रतिसीयते वा प्रतिसीरा, जवत्यस्यामिति जवना सैव जवनिका " यमनिका " इति वा पाठः यमयतीति यमना सैव यमनिका सा च तिरस्क्रियतेऽनयेति तिरस्करणी स्यादिति त्रीणि व्यवधानपटथाः " क़नात " इति ख्यातायाः । क्वचित्तु पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अञ्चलं त्वंशुकान्ते स्यान्नीवीसारसनश्च यः" इत्यधिकं पठन्ति ॥ १२० ॥

न. पु. स. स. स.

अङ्ग संस्कार पोछना उबटना परिकर्माङ्गसंस्कारः (स्या) न्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा।

न. न. पु. पु.

नहाना चन्दनादि से उद्वर्तनोत्सादने (द्वे समे) आप्लाव आप्लवः ॥१२१॥

न. स. न. पु. न.

लेपे गये गन्ध को फिर करना स्नानं चर्चा (तु) चार्चिक्यं स्थासको (थ) प्रबोधनम्।

पु. स. स.

स्तन, गाल आदि में कस्तूरी आदि से चिह्न रचना अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलि (रिमे समे)॥ १२२ ॥

षेति—परिक्रियते मलाद्यनेन परिमलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि, 'प्रतिकर्म' इति वा पाठः । अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन अङ्गसंस्कारः इति द्वे शरीरशोभाधायककर्मणः । मार्जनं मार्ष्टिः, मार्जयतीति मार्जना, मार्जनं मृजा इति त्रीणि प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य । उद्वर्त्यतेऽनेन उद्वर्तनम्, उत्साद्यतेऽनेन उत्सादनम् " उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च " (इति विश्वमेदिन्यौ) इमे द्वे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्तः इति द्वे उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य । आप्लवनमाप्लावः पक्षे आप्लवः, स्नायते स्नानमिति त्रीणि स्नानस्य । चर्चनं चर्चा " चर्चा स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्ता स्थासकयोरपि" (इति हैमः) चर्चनं चर्चतीति वा चर्चिका तस्याभावश्चार्चिक्यम्,

तिष्ठतीति स्थासः स एव स्थासकः "स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्बुदे" (इति मेदिनी) इति त्रीणि चन्दनादिना देहविलेपनस्य । अथेति–प्रबुध्यत इति प्रबोधनम्, अनुबोधनमनुबोधः इति द्वे गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य (यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना) पत्त्राकारा लेखा शाकपार्थिवादित्वात् पत्रलेखा, पत्त्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः पत्त्राङ्गुलिरिमे समे स्त्रियां स्यातामिति द्वे स्तनकपोलादौ केसरादिना रचिततिलकविशेषस्य ॥ १२१ । १२२ ॥

न. न. न. पु.न.

तिलक, **तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।**

न.

(द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रिया)मथ कुङ्कुमम् ॥१२३॥

न. न. न. न. न.

कुंकुम **कश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाल्हीकपीतनम् ।**

न. न. न. न. न.

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

तमेति–तमालस्य पत्त्रमिव तदाकृतित्वात्तमालपत्त्रम् "तमालपत्त्रं तापिच्छे तिलके पत्त्रके" (इति विश्वः) "तमालस्तिलके खड्गे" इति विश्वात्तमालोपि, तिलति, तेलति वा तिलकम् "तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके क्लोम्नि" (इति हैमः) चित्रयति, चित्रं करोति वा चित्रकम् "चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिच्चञ्चुरण्टिषु" (इति हैमः) विशिनष्टि विशेषकम् "विशेषकोऽस्त्रीतिलके विशेषयितरि त्रिषु" (इति मेदिनी) द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकम्, च स्त्रियां न भवतः किन्तु पुंनपुंसकयोरिति चत्वारि ललाटकृततिलकस्य । अथेति–कुक्यते, कुंकुं इति शब्दोस्ति वाचकत्वेनास्येति वा कुंकुमम्, कशति, कश्यते वा कश्मीरस्तस्मिञ्जन्मास्येति कश्मीरजन्म "काश्मीरं कुंकुमेपि स्याट्टङ्कपुष्करमूलयोरिति" (मेदिनी) अग्निरिव शिखा केसरोऽस्येति अग्निशिखम् "अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे कुंकुमेऽपि चेति" (मेदिनी) व्रियत इति वरम्, "वरो वृतौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु घुसृणे किंचिदिष्टे" (इति हैमः) बल्हते बल्हीको देशस्तस्मिन् भवं बाल्हीकम् "बाल्हीकं बाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्मदेशयोरिति" (त्रिकाण्डशेषः) पीतयति, पीयते वा पीतनम् "पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्रातकेमतः" (इति मेदिनी) रज्यते स्म रक्तम् "रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनु रक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे" (इति हैमः) संकोचति, संकोचयति, संकोच्यते वा संकोचम् "संकोचो मीनभेदे च बन्धे क्लीबन्तु कुङ्कुम" इति मेदिनी । पिंशतीति पिशुनम् "पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपि वक्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री

स्यादिति " (मेदिनी) दधाति, धीयते वा धीरः "धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबन्तु कुङ्कुमे " लोहितं च तच्चन्दनं चेति लोहितचन्दनम्, लोहितमपि " लोहितं रक्त-गोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने " (इति मेदिनी) इत्येकादश केसरस्य ॥ १२३।१२४॥

स. स. न. पु. पु. पु.

महावर **राक्षा लाक्षा जतु (क्लीबे) यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।**

न. न. न. न.

लवङ्ग **लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञ (मथ) जायकम् ॥ १२५ ॥**

न. न.

पीत चन्दन **कालीयकं (च) कालानुसार्यं (चाथ समार्थकम्) ।**

न. न. न. न. न. न.

अगुरु **वंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥**

रेति—रक्ष्यतेऽनयेति रक्षा सैव राक्षा, लक्ष्यतेऽनयेति लक्षा सैव लाक्षा, जायते इति जतु क्लीबे स्यात्, यौति, यूयते वा यवः स एव यावः, न लज्जते स्म, न लक्ष्यते स्म, न रक्तोऽस्मादिति वा अलक्तः, द्रुमाणामामयो द्रुमामयः इति षट् अलक्तस्य "महावर" इति ख्यातस्य । लुनाति, लूयते वा लवङ्गम्, देवानां कुसुमम्, कुसुमेषु देव इवेति, देव-योग्यं कुसुमं वेति देवकुसुमम्, श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्येति श्रीसंज्ञमिति त्रीणि लव-ङ्गस्य । अथेति—जयति गन्धान्तरमिति जायकम्, कालस्य वर्णास्येदं कालीयं तदेव कालीयकम्, कलेरिष्टं कालेयमिति वा पाठः " कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्ति-दायकमिति" (व्याडिः) अनुस्रियतेऽनुसार्यम्—कालेन वस्तुनानुसार्यं कालानुसार्यम्, " कालानुसार्यं शैलेये कालीये शिंशपाद्रुमे " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि सुगन्धद्रव्यभेदस्य । अथेति—समानोऽर्थो यस्य तदिति समार्थकम्, वंश इव वंशकम्, वंशोऽस्त्यत्रेति विग्रहे तु वंशिकमपि " राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो वंशकं लोहनामकमिति " (वाचस्पतिः) न गुरु यस्मादिति अगुरु " अगुर्वगुरुराजार्ह-मिति "(हैमः) राजानमर्हतीति राजार्हम्, "राजार्हं जोङ्गके क्लीबं राजयोग्येऽभिधेय-वदिति" (मेदिनी) लुह्यते, रोहतीति वा लोहम् " लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतेजसि" (इति मेदिनी) कृमिभिर्जन्यते कृमिजम्, जुङ्गति, जुङ्ग्यते वा पृषोदरा-दित्वात् जोङ्गकमिति षट् अगुरुणः ॥ १२५ । १२६ ॥

न. पु. न. स.

काला अगुरु **कालागुर्वगुरु (स्यात्त) न्मङ्गल्या (मल्लिगन्धि यत्) ।**

पु. पु. पु. पु.

अगुरुका भेद **यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥**

यक्षधूप या राल पु. पु. पु.

दशाङ्गधूप **बहुरूपो (ऽप्यथ) वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।**

केति–कालं च तद्गुरु चेति, कालागुरु, न गुरु अगुरु "कालागुर्वप्यगुरूच्यते" (इति सुभूतिः) इति द्वे कालागुरुणः। मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्येति यदगुरुमल्लिगन्धि तत् मङ्गल्ये साधुः मङ्गल्या स्यादित्येकमगुरुभेदस्य। यक्षान् धूपायतीति यक्षधूपः, सर्जस्य सालस्य रसः सर्जरसः, न राति दुःखमिति अरालः, स्वामिमते रालोपि "रालः सर्वरसोऽरालो धूपको वह्निवल्लभः" (इति रभसः) सर्वे रसा यस्मिन् सर्वे रस्यते वा सर्वरसः, बहूनि रूपाण्यस्येति बहुरूपः "बहुरूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे" (इति हैमः) इति पञ्च रालस्य। अथेति–वृक इव धूपो वृकधूपः, "वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिमधूपयोरिति" (मेदिनी) कृत्रिमश्चासौ धूपश्च कृत्रिमधूपः स एव कृत्रिमधूपकः इति द्वे नानासुगन्धिकृतदशाङ्गादिधूपस्य ॥ १२७ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

लोबान **तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लो यावनो(ऽप्यथ)पायसः ॥१२८॥**

पु. पु. पु. पु.

देवदारु धूप **श्रीवासो वृकधूपो (ऽपि) श्रीवेष्टसरलद्रवौ।**

तुर्विति–तुतोर्त्तीति तुरुस्स एव तुरुष्कः, "तुरुष्कः सिह्लके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) पिण्डत इति पिण्डः स एव पिण्डकः "पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि। ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः। पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबू खर्जूरभेदयोः" (इति मेदिनी) स्निह्यतीति पृषोदरादित्वात् सिह्लः, यवनदेशे भवः याव्यते वा यावनः इति चत्वारि सिह्लकस्य "लोबान" इति ख्यातस्य। अथेति–पय एव, पयसो विकारो वा पायसः "पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः" (इति मेदिनी) श्रियो वासः श्रीश्चासौ वासश्चेति वा श्रीवासः, "श्रीवासो वृकधूपे स्यात्पङ्कजे मधुसूदने" (इति मेदिनी) धूप्यतेऽनेनेति धूपः, वृकनामाधूपः शाकपार्थिवादित्वात् वृकधूपः, श्रियः श्रीसंज्ञको वावेष्टः श्रीवेष्टः, मुकुटमते तु श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः श्रीपिष्टोपि सरलस्य देवदारोर्द्रवः इति पञ्च सरलद्रवस्य "देवदारुधूप" इति ख्यातस्य ॥ १२८ । ३ ॥

पु. पु. स. न.

कस्तूरी **मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी (चाथ) कोलकम्॥ १२९॥**

न. न. पु न.

कबाबचीनी कपूर **कक्कोलकं कोशफल (मथ) कर्पूर (मस्त्रियाम्)।**

पु. पु. पु. पु.

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

मृगेति–मृगस्य नाभिः, मृगनाभिः "मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च"

१ "श्रीर्वेषरचनाशोभाभारती सरलद्रवे" (इति विश्वः)॥

(इति माधवात्) मृगोपि" मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे " (इति रभसात्) नाभिरपि, मृगस्य मदः, मृगमदः, " मदो रेतसि कस्तूर्यामिति " (मेदिनी) मदोपि, कसति गन्धोऽस्या इति कस्तूरी इति त्रीणि कस्तूरिकायाः । अथेति—कोलतीति कोलकम् " रलयोरेकत्वात् " कोरकमपि, " कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः " (इति मेदिनी) कक्कतेऽत्रेति कक्, कोलतीति कोलम्, कक् च तत्कोलं चेति कक्कोलं तदेव कक्कोलकम्, कोशे फलमस्येति कोशफलमिति त्रीणि फलकर्पूरस्य " कबाबचीनी " इति ख्यातस्य । अथेति—किरति, कृणाति, करोति वा कर्, पूर्यत इति पूरः कर् चासौ पूरश्चेति कर्पूरमस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्, घनो दृढः सारोस्य, घनस्य सार इव वा घनसारः, चन्द्रस्य संज्ञा इव संज्ञा यस्येति चन्द्रसंज्ञः, सितं श्वैत्यं, बन्धनं, चन्द्रं वा अभ्रतीति सिताभ्रः, सिता आभा यस्येति विग्रहे तु सिताभोपि हिमा चासौ बालुका चेति हिमबालुका इति पञ्च कर्पूरस्य ॥ १२९ । १३० ॥

पु. पु. पु. पु.न.

मलयागिरि **गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनो (ऽस्त्रियाम्) ।**

चन्दन चन्दनों न. न. पु.न.

के भेद **तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दन (मस्त्रियाम्) ॥१३१॥**

गन्धेति—गन्धवान्सारः स्थिरभागोऽस्य, गन्ध एव सारोऽस्येति वा गन्धसारः, मलये जातो मलयजः, भद्रा श्रीरस्येति भद्रश्रीः "हस्तिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोरिति" (विश्वः) चन्दयतीति चन्दनम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति चत्वारि मलयजचन्दनस्य । तिलपर्णी वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी सैव तैलपर्णिका तस्यां भवं तैलपर्णिकम्, गोः शीर्षमिव गोशीर्षम्, हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, हरिः कपिलवर्णं चन्दनं वा हरिचन्दनम् "हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकन्तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि" (इति मेदिनी) अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति चन्दनविशेषाणां पृथक्पृथगेकैकम् ॥ १३१ ॥

स. न. न. न.

रक्तचन्दन **तिलपर्णी (तु) पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।**

न. न. न.

जायफल **कुचन्दनं (चाथ) जातीकोशजातीफले (समे) ॥१३२॥**

तिलेति—तिलस्येव पर्णान्यस्याः, तिलपर्णी नदी आकरोऽस्या वा ' तिलपर्णी ' पत्रेऽत्रङ्गति, पत्रमेवाङ्गमस्येति वा पत्राङ्गम्, पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने " (इति मेदिनी) रञ्जयतीति रञ्जनम् "रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने" (इति मेदिनी) रक्तं च तच्चन्दनं च रक्तचन्दनम्, कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यस्मात्, कुत्सितं चन्दनं, कौ चन्दनं वेति कुचन्दनमिति पञ्च रक्तचन्दनस्य । जात्याः कोशम् जातीकोशम्

"जातिर्जातीफलेपि च" इति रभसाज्जातिरपि, जात्याः फलम् जातीफलम् "फलं लाभे जातिकोषे बाणाग्रे फलकेपि च" (इति रुद्रः) फलमपि उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे जातीफलस्य "जायफल" इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥

महासुगन्धित लेप पीसे सुगन्धित द्रव्य घिसे चन्दनादि लेप

पु.
(कर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलै) र्यक्षकर्दमः।
स. स. न. न.
गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

कर्पूरेति—समभागैः कर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलैः यक्षप्रियः कर्दमः यक्षकर्दमः कथ्यते "कर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलघुसृणानि च। एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यते" (इति व्याडिः) कुङ्कुमागरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा। महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः (इति धन्वन्तरिः) इत्येकं यक्षकर्दमलेपस्य। गात्रमनुलिप्यते ययेति गात्रानुलेपनी, वर्त्यत इति वर्तिरिति द्वे गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टसुगन्धिद्रव्यस्य। वर्णं करोति वर्णयतीति वर्णकम्, विलिप्यतेऽनेनेति विलेपनं स्यात् "गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम्। वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायोङ्गरागके" (इति रभसः) इति द्वे घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥ १३३ ॥

सुगन्धकारक चूर्ण वासित वस्तु गन्धमालादि का धारण

न. पु. पु.स.न. पु.स.न.
चूर्णानि वासयोगाः (स्यु) र्भावितं वासितं (त्रिषु)।
न.
(संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तद) धिवासनम् १३४॥

चूरिति—चूर्ण्यत इति चूर्णम्, बहुत्वे चूर्णानि, वासे सुगन्धीकरणे योगाः उपायाः वासयोगाः स्युरिति द्वे पटवासादिक्षोदस्य। भाव्यते स्म भावितम्, "भावितं वासिते प्राप्ते" (इति हैमः) वास्यते स्म वासितम् "वासितं भाविते रुते" (इति मेदिनी) उभे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यातामिति द्वे द्रव्यान्तरभावितस्य। गन्धमाल्याद्यैः मङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् अधिकं वास्यते अधिवासनं स्यादित्येकं गन्धमाल्याद्यधारणस्य ॥ १३४ ॥

शीशमाल्य केश मध्यमाल्य शिर से चोटी तक शिर से ललाट तक

न. स. स. पु.
माल्यं मालास्रजौ (मूर्ध्नि) केशमध्ये (तु) गर्भकः।
न. न.
प्रभ्रष्टकं (शिखालम्बि) (पुरोन्यस्तं) ललामकम् १३५॥

मेति—मूर्ध्नि शिरसि इदमतन्त्रमन्यत्रापि माला भवत्येव। मल्यते, मालैव वा माल्यम् "माल्यं कुसुमतत्स्रजोरिति" (मेदिनी) मल्यते, मां लातीति वा माला "माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि" (इति हैमः) सृजति, सृज्यते वा स्रक् इति त्रीणि शिरोधार्यमाल्यस्य। केशमध्ये तु गर्भ इव गर्भकः स्यादित्येकं केशमध्यस्थमाल्यस्य। शिखालम्बि

शिखातो लम्बमानं माल्यं प्रभृश्यते स्म, प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तमिति वा प्रभ्रष्टं तदेव प्रभ्रष्टकं स्यादित्येकं शिखालम्बिमाल्यस्य। तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तं ललाममिव ललामकं स्यादित्येकं पुरस्थललाटपर्यन्तमाल्यस्य ॥ १३५ ॥

न. न.

गलस्थमाला **प्रालम्ब (मृजुलम्बि स्यात्कण्ठा) द्वैकक्षकं (तु तत्)।**

वक्षस्स्थ माला पु. पु.

शिखास्थ माला **(यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि) (शिखास्वा) पीडशेखरौ॥१३६॥**

प्रेति—कण्ठादूर्ध्वमृजुलम्बितुं शीलमस्य तदेव माल्यं प्रालम्बत इति प्रालम्बं स्यादित्येकं कण्ठोर्ध्वलम्बमानमाल्यस्य । यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक्क्षिप्तं माल्यं तत् विशिष्टकक्षोऽस्माद्विकक्षमुरस्तत्र भवं वैकक्षं तदेव वैकक्षकं स्यादित्येकं वक्षस्स्थमाल्यस्य। शिखासु क्षिप्तं माल्यम्, आपीडयतीति आपीडः, शिङ्खतीति शेखरः इति द्वे शिखास्थमाल्यस्य ॥ १३६ ॥

स. पु. पु. स.

मालादिका **रचना (स्या) त्परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता।**

बनाना सब न. पु. स. न.

वस्तु से पूर्ण **उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीय (वत्) ॥ १३७॥**

तकिया शय्या न. पु. पु. पु. स.

पलँग **शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया (समाः)।**

रेति—रचनमिति रचना, परिस्पन्द्यतेऽत्र, परिस्पन्दनं वा परिस्पन्दः, "परिस्यन्दः" इति वा पाठः इति द्वे शिल्पादिरचनायाः । आभोजनमाभोगः "आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि" (इति विश्वमेदिन्यौ) परितः पूर्यते स्म परिपूर्णस्तस्य भावः परिपूर्णता स्यादिति द्वे समस्तसामग्रीपूर्णतायाः । उपधीयते शिरोऽत्रेति उपधानम् उप बृह्यतेऽत्रेति अनेन वा उपबर्हः इति द्वे शिरोनिधानस्य। शय्यतेऽत्रेति शय्या "शय्या स्याच्छयनीयेपि गुम्फनेपि च योषिति" (इति मेदिनी) शय्यतेऽस्मिन्निति शयनीयम् (वदित्यव्ययम्) शय्यतेऽत्रेति शयनम् "शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकमिति" (मेदिनी) इति त्रीणि तूलिकादेः शय्यामात्रस्य वा। मञ्चत इति मञ्चः, परितोऽङ्कयते पर्यङ्कः "परेश्च घाङ्कयोरिति वा लत्वे" पल्यङ्कः "पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च" (इति मेदिनी) एते खट्यते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति खट्वा तया समाः समानार्था ज्ञेया इति चत्वारि पल्यङ्कस्य ॥ १३७ । १ ॥

पु. पु. पु. पु. न. न.

गेंद या छोटी **गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥१३८॥**

---

१ "दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः। दशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्यपि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लोचकः" (इति त्रिकाण्डशेषः)॥

तकिया, दीप, पु. पु. पु. पु.
आसन, डब्बा, **समुद्गकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः।**
पीकदान, कङ्घी, स. स. पु. पु.
बुकवा, **प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः॥ १३९॥**

गयिति—गाते गा गच्छन्निन्दुरिव, गे गगने इन्दुरिवेति वा गेन्दुकः, कन्द्यते, कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छति वा कन्दुः स एव कन्दुकः इति द्वे गेन्दुकस्य "गेंद" इति ख्यातस्य "गालमसूरिया" इति ख्यातस्य वा। दीपयति, दीप्यतेऽनेनेति वा दीपः, प्रदीपयति, प्रकृष्टो दीप इति वा प्रदीपः इति द्वे प्रदीपस्य। पेठन्त्यत्र, पीयतेऽत्रेति वा पीठम् "विष्टरः पीठमस्त्रियामिति" (त्रिकाण्डशेषः) आस्यतेऽत्रेति आसनमिति द्वे आसनस्य। समुद्गच्छति समुद्गः स एव समुद्गकः, संपुट्यते इति संपुटकः इति संपुटस्य "डब्बा" इति ख्यातस्य। प्रतिगृह्णातीति प्रतिग्राहः पक्षे प्रतिग्रहः "प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे। योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे" (इति मेदिनी) पततो ग्रहः पतद्ग्रहः इति द्वे पतद्ग्रहस्य "पीकदानी" इति ख्यातायाः। प्रसाध्यतेऽनयेति प्रसाधनी "प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ वेशे प्रसाधनमिति" (विश्वमेदिन्यौ) कङ्कते, कस्य शिरसोऽङ्कास्तेष्वततीति वा कङ्कतिका "कङ्कती तु प्रसाधनी" (इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला) "कङ्कतं तु प्रसाधनमिति क्लीबकाण्डे च इति द्वे कङ्कतिकायाः "कङ्घी" इति ख्यातायाः। पिष्टमततीति पिष्टातः, पटं वासयति, पटो वास्यतेऽनेनेति वा पटवासः स एव पटवासकः इति द्वे पिष्टातस्य "बुकवा" इति ख्यातस्य॥ १३८। १३९॥

शीशा या दर्पण पु.न. पु. पु. न. न.
बेना या पंखा **दर्पणे मकुरादर्शौ व्यजनं तालवृन्तकम्॥ १४०॥**

इति मनुष्यवर्गः॥

दरिति— दर्पयतीति दर्पणः, "आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः" (इत्यमरमाला) मङ्कते मकुरः, मङ्कुरोपि वा मुञ्चति ज्योतिरिति विग्रहे तु मुकुरोप्युकारवानपि "मकुरः स्यान्मुकुरवद्दर्पणे वकुलद्रुमे" (इति मेदिनी) आदृश्यते रूपमत्रेति आदर्शः "आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि" (इति मेदिनी) इति त्रीणि दर्पणस्य। व्यजन्त्यनेन व्यजनम्, तालस्येव वृन्तमस्य, ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्येति वा तालवृन्तं तदेव तालवृन्तकमिति द्वे व्यजनस्य "पंखा" इति ख्यातस्य॥ १४०॥

इति मनुष्यवर्गविवरणम्॥

---

१ किं तद्दर्पणमपि यत्र सकलमिति धर्मसेनोऽत्रो नपुंसकमपि॥

अथ ब्रह्मवर्गो व्याख्यायते ।

स्त्री. न. न. न. पु. पु.

वंश सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

पु. पु. पु. पु.

वर्ण वंशोऽन्ववायः सन्तानो वर्णाः (स्युर्ब्राह्मणादयः)॥१॥

समिति–संतन्यत इति सन्ततिः " सन्ततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारपर्ये च पुत्रपौत्राणामिति " (मेदिनी) गूयत इति गोत्रम् "गोत्राभूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु " (इति मेदिनी) जन्यत इति जननम्, "जननं वंशजन्मनोरिति" (मेदिनी) कूयते, कोलति, कुं भूमिं लाति, कौ लीयते वा कुलम्, " कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबं कपटकार्योपधौ कुली " (इति मेदिनी) अभिजन्यते, अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्रेति वा अभिजनः, " भवेदभिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेपि च पुमानिति " (मेदिनी) अन्वीयत इत्यन्वयः, उश्यते, वन्यते वा वंशः "वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेपि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) अन्ववाय्यतेऽन्ववायः, संतन्यते सन्तानः "सन्तानः सन्ततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे" (इति मेदिनी) इति नव वंशस्य । ब्राह्मण आदिर्येषु ते ब्राह्मणादयः वर्ण्यन्ते इति वर्णाः स्युः " वर्णो द्विजादिशुक्लादि यशोगुणकथासु च। स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने" (इति मेदिनी) इत्येकं वर्णस्य ॥ १ ॥

न.

चारवर्ण राज-(विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा) श्चातुर्वर्ण्य (मिति स्मृतम्) ।

पु. पु. पु. पु.

वंश कुलीन राजवीजी राजवंश्यो वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

विप्रेति–विप्रश्च क्षत्रियश्च विट् च शूद्रश्च ते विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतं कथितमित्येकं चातुर्वर्ण्यस्य । राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य, राज्ञो वीजं राजवीजमस्यास्तीति वा राजवीजी, वंशे भवो वंश्यः राज्ञो वंश्यः, राजवंशे साधुर्वेति राजवंश्यः इति द्वे राजवंश्यस्य । वीज्यते, वीजमस्यास्ति, वीजे भवः साधुर्वेति वीज्यः, कुले संभवति, कुले संभवोऽस्य, संभवत्यस्मादिति संभवः कुलस्य संभवो वेति कुलसंभव इति द्वे कुलीनस्य ॥ २ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

महाकुलीनब्रह्म- माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

चारी आदि पु. पु. पु. पु.

चारो आश्रम ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षु (श्चतुष्टये) ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
ब्राह्मण, आश्रमो (ऽस्त्री) द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।
पु. पु.
ब्राह्मणकर्म विप्रश्च ब्राह्मणो(ऽसौ)षट्कर्मा(यागादिभिर्युतः) ॥४॥

मेति—महच्च तत्कुलं चेति महाकुलं तस्यापत्यं माहाकुलः, महत्कुलमस्येति विग्रहे तु ' महाकुलः ' ह्रस्वादिरपि । कुलस्यापत्यं कुलीनः, अर्यत इति आर्यः, सभायां साधुः सभ्यः, अस्तीति सन् संश्चासौ जनश्चेति सज्जनः, साध्नोति धर्ममिति साधुः "साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवदिति" (मेदिनी) इति षट् महाकुलीनस्य । ब्रह्मवेदस्तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म तच्चरितुं शीलमस्य, ब्रह्मतपो ज्ञानं वा चरत्यर्जयत्यवश्यमिति वा ब्रह्मचारी, गृहा दाराः सन्त्यस्येति गृही, वनमेव वनस्य वा प्रस्थः, प्रदेशस्तत्र भवो वानप्रस्थः, भिक्षणशीलो भिक्षुः एतच्चतुष्टये चतुरवयवसमुदाये । आश्राम्यन्त्यत्रानेन वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्रेति वा आश्रमः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् " आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियामिति" (मेदिनी) इत्येकं चतुराश्रमस्य । द्वे जाती जन्मनी यस्येति द्विजातिः "द्विजातिर्विप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः" (इति मेदिनी) अग्रे आदौ जन्मास्य, अग्रान्मुखाज्जन्मास्येति वा अग्रजन्मा, "अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः " (इति विश्वः) भुवो, भुवि वा देव इव भूदेवः, " वडवाकुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषा द्विजन्मनाम् " (इति रभसः) वडवायां जातः, वाडनं वालनं वा वाडः सोऽस्यास्ति, वाडं वातीति वा वाडवः " वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले " (इति मेदिनी) विप्राति, उप्यतेऽत्र, विप्राति, विपाति वा विप्रः, ब्रह्मणोऽपत्यम्, ब्रह्म अधीते जानाति वा ब्राह्मणः इति षट् ब्राह्मणस्य । असौ विप्रो यागादिभिर्युतः सन् षट्कर्माण्यस्येति ' षट्कर्मा ' कथ्यते " इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते " इत्येकं षट्कर्मणो विप्रस्य ॥ ३ । ४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
पण्डित वैदिक विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः॥५॥
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।
पु. पु. पु. पु.
दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ (समौ) ॥६॥

---

१ मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनादिति मनुः ॥

वीति–वेत्तीति विद्वान् " विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत् " (इति विश्वः) विप्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति वा पृषोदरादित्वात् विपश्चित्, दोषं जानातीति दोषज्ञः, अस्तीति सन् " सन्साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युभयोः स्त्रियामिति" (मेदिनी) सुप्रुध्यायतीति सुधीः, कौति धर्मादि, कवते वा कुः, वेत्तीति विदः कोर्वेदस्य विदः " विदा ज्ञाने च निर्दिष्टा मनीषायां च योषितीति" (मेदिनी) कविवेदे विदा यस्येति वा कोविदः, बुध्यते बुधः " बुधः सौम्ये च पण्डिते " (इति मेदिनी) धियं राति ददाति, धियमीरयति वा धीरः " धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायामिति" (मेदिनी) मनीषास्यास्तीति मनीषी, जानातीति ज्ञः " ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु " (इति मेदिनी) प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः " प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति " (इति मेदिनी) प्रज्ञ एव प्रज्ञास्यास्तीति वा प्राज्ञः, संख्या विचारणास्त्यस्येति संख्यावान्, पण्ड्यतेऽनयेति पण्डा "पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यादिति" (मेदिनी) पण्डा जातास्य, पण्ड्यते स्म वा पण्डितः "यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः" (इति गीतायाम्) कवते, कौति वा कविः "कविर्वाल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति " (इति मेदिनी) धीरस्यास्तीति धीमान् " धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ " (इति मेदिनी) सूते, सूयते वा सूरिः केचित्तु " सूरश्चारुभटे सूर्ये " (इति विश्वः) सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्येति " सूरी " नान्तमाहुः "दूरदृक् कोविदः सूरी " (इति रभसः) प्रशस्तं कृतं कर्मास्य, कृतमनेन वा कृती " कृतीस्यात्पण्डिते योग्ये " (इति हैमः) कर्षतीति कृष्टिः " आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवेन्नातु " विपश्चिति " (इति रन्तिदेवः) लब्धो वर्णः स्तुतिर्येनेति लब्धवर्णः, विचष्ट इति विचक्षणः, दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूरदर्शी, दीर्घं पश्यतीति दीर्घदर्शी इति द्वाविंशतिः पण्डितस्य । छन्दोऽधीते निपातनाच्छ्रोत्रियः पक्षे छान्दसः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे सम्पूर्णशाखाध्यायिनः ॥ ५ । ६ ॥

पढ़ानेवाला, पिता आदि, — पु. उपाध्यायोऽध्यापको (थ) (सनिषेकादिकृ) पु. गुरुः[1] पु. ।

आचार्य, — (मन्त्रव्याख्याकृदा[2]) पु. चार्य (आदेष्टा त्वध्वरे) पु. व्रती ॥७॥

यजमान, दीक्षित, बहुयाग — पु. यष्टा (च) पु. यजमान (श्च) (स सोमवति) पु. दीक्षितः ।

कर्ता सविधि यज्ञकर्ता — पु. इज्याशीलो पु. यायजूको पु. यज्वा (तु) विधिनेष्टवान् ॥ ८॥

---

१ गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्रुशब्दस्तन्निषेधकृत् । अन्धकारनिरोधत्वाद्गुरुरित्याभिधीयते ॥ १ ॥ (इति गुरुगीतायाम्) ॥

२ पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥

उपेति—उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः, अध्यापयतीति अध्यापकः " एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते"(इति मनुः) इति द्वे उपाध्यायस्य । अथेति—सोऽध्यापकः निषेकादिकृत् निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता सन् गृणाति धर्मादिं, गिरत्यज्ञानमिति वा गुरुः कथ्यते " गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि " (इति मेदिनी) " निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्येन स विप्रो गुरुरुच्यते " (इति मनुरपि) इत्येकं गुरोः । मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यां करोतीति मन्त्रव्याख्याकृत्, आचर्यते इत्याचार्यः " उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते " (इति मनुः) इति द्वे आचार्यस्य । अध्वरेयागे यः आदिशति स्वेष्टसंपादनाय ऋत्विजः प्रेरयतीति आदेष्टा, "आदिष्टी इति पाठेतु आदिष्टमनेनेत्यादिष्टी"सः व्रतं भोजनादि नियमोस्त्यस्य,व्रतयतीति वा व्रती, यजते यष्टा, यजते इति यजमानश्च स्यादिति त्रीणि यजमानस्य । स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सत् दीक्षते स्म, दीक्षा जातास्येति वा दीक्षितः स्यादित्येकं दीक्षितस्य । इज्याशीलमस्य, इज्यां शीलतीति वा इज्यशीलः, पुनः पुनर्भृशं वा यजत इति यायजूकः इति द्वे यायजूकस्य । यस्तु विधिना इष्टवान् स यजते स्म यज्वा स्यादित्येकं सविधियज्ञकर्तृकस्य ॥ ७ । ८ ॥

बृहस्पति यज्ञ-कर्ता सोमरस-पायी, सर्वस्व दक्षिणासे यज्ञ करनेवाला

पु. पु. पु.
(सगीर्पतीष्ट्या) स्थपतिः सोमपीती (तु) सोमपः ।
पु.
सर्ववेदाः (स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः) ॥ ९ ॥

स इति—स यज्वा गीर्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवननामकयागेनेष्टवान्सन् स्थानं स्थः, पातीति पतिः स्थश्चासौ पतिश्चेति स्थपतिः स्यात् " स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु " (इति मेदिनी) इत्येकं स्थपतेः । सोमस्य पीतं सोमपीतमस्यास्तीति सोमपीती, स्वामिमते तु सोमपीथः, सोमं पिबतीति सोमपः दीर्घपाठे तु क्विबन्तः सोमपः, इति द्वे सोमपायियजमानस्य । सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स यागो येन इष्टः कृतः सः सर्वं वेदयति, सर्वं विन्दतीति वा सर्ववेदाः कथ्यत इत्येकं सर्वस्वदक्षिणायागकर्तृकस्य ॥ ९ ॥

साङ्ग वेदपाठी गृहस्थाश्रम आदि के लिये गुरुसे आज्ञापाने वाला अभिषव स्नान करनेवाला

पु.
अनूचानः (प्रवचने साङ्गेऽधीती) गुरोस्तु यः ।
पु. पु.
(लब्धानुज्ञः) समावृत्तः सुत्वा (त्वभिषवेकृते) ॥ १०॥

अन्विति—साङ्गे शिक्षाद्यङ्गषट्कोपेते प्रोच्यते प्रवचनो वेदस्तत्र अधीतमनेनेत्य-

धीती अन्ववोचदित्यनूचानः स्यात् "अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे" (इति विश्वः) इत्येकं साङ्गवेदविशारदस्य । गुरोः सकाशाद् यो लब्धानुज्ञः लब्धा प्राप्ता अनुज्ञा आज्ञा येन स समावर्त्तते स्म समावृत्तः स्यादित्येकं गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य । अभिषेकेऽवभृथस्नाने कृते सति सुतवानिति सुत्वा स्यादित्येकमवभृथस्नानकर्तृकस्य ॥१०॥

पु. पु. पु. पु. पु.

शिष्य नया **छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।**

पु.

शिष्य सपाठी **(एकब्रह्मव्रताचारा मिथः) सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥**

छेति—गुरुदोषाच्छादनं छत्त्रं तच्छीलमस्येति छात्रः, अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्येति अन्तेवासी, "अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगेऽपि च" (इति विश्वः) शिष्यत इति शिष्य इति त्रीणि शिष्यस्य । शिक्षामधीयते, शिक्षाया इमे, शिक्षायां भवाः, शिक्षां लभन्ते वा शैक्षाः, प्रथमकल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं येषामिति, प्रथमकल्पमधीयते वा प्राथमकल्पिकाः इति द्वे प्रथमारब्धवेदानाम् । एकस्मिन्ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते मिथः परस्परं समानं ब्रह्म चरन्तीति सब्रह्मचारिणः स्युरित्येकं सपाठिनाम्॥११॥

पु. पु. पु.

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव (श्चितवानग्नि) मग्निचित् ।

न.

(पारम्पर्योपदेशे) स्यादैतिह्यमितिह (व्ययम्) ॥ १२॥

सेति—समाने तीर्थे वसन्तीति सतीर्थ्याः, एको गुरुर्येषान्ते एकगुरवः इति द्वे सतीर्थ्यस्य । यः अग्निं चितवान् सः अग्निमचैषीदिति अग्निचित्स्यादित्येकमग्निचितवतः । परम्पराया आगतः स एव पारम्पर्यः, उपदिश्यते उपदेशनं वा उपदेशः पारम्पर्यश्चासावुपदेशश्च पारम्पर्योपदेशस्तस्मिन् 'इतिह' इति निपातसमुदायः, तदेव ऐतिह्यम्, इत्येवं हकिन्न 'इतिह' अव्ययं स्यादिति द्वे पारम्पर्योपदेशस्य ॥ १२ ॥

स. पु.

प्रथम ज्ञान, **उपज्ञा (ज्ञानमाद्यं स्या) (ज्ज्ञात्वारम्भ) उपक्रमः ।**

जानकर आरम्भ पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

करना, यज्ञ **यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥**

उपेति—आदौ भवमाद्यं प्राथमिकं ज्ञानं उपज्ञानम् उपज्ञा स्यात् यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मीकेर्ज्ञानमित्येकमाद्यज्ञानस्य । ज्ञात्वा अवबुद्ध्वाय: आरम्भणमारम्भः स उपक्रमणमुपक्रमः स्यात् "उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे च विक्रमे । चिकित्सायामिति" (मेदिनी) यथामाने नन्दस्य प्रथमारम्भः उपक्रमः सः इत्येकं ज्ञात्वा

---

१ "अस्ति हि परम्पराशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, परं पिपर्ति, पचाद्यच्, श्वपचाजारभरावत् पृषोदरादिर्वा ॥

प्रथमारम्भस्य । इज्यतेऽत्रानेन वा यज्ञः "यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः" (इति हैमः) सूयते सोमोऽत्रानेन वा सवः "सवो यज्ञे च सन्धाने" (इति मेदिनी) न ध्वरति, अध्वानं राति वा अध्वरः "अध्वरः सावधाने स्याद्वसुभेदे क्रतौ पुमान्" (इति मेदिनी) इज्यतेऽत्रानेन वा यागः सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते, तानि सप्त तन्यन्तेऽत्रेति वा सप्ततन्तुः, मखन्ति देवा अत्रानेनवा मखः, करोति, क्रियते वा क्रतुः "क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि" (इति मेदिनी) इति सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. स. न. पु.

पञ्च महायज्ञ **पाठो होम(श्चातिथीनां) सपर्य्या तर्पणं बलिः ।**

पु.

(एते पञ्च) महायज्ञा (ब्रह्मयज्ञादिनामकाः) ॥ १४ ॥

पेति–पठनं, पाठनं वा पाठः, हवनं होमः, अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानां सपर्यणं सपर्या (पूजा) तृप्यतीति तर्पणम्, बलनं बलिः एते ब्रह्मयज्ञआदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषान्ते ब्रह्मयज्ञादिनामकाः पञ्च महान्तश्चते यज्ञाश्च महायज्ञाः स्युः "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" (इति मनुः) अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः, तर्पणं पितृयज्ञः, होमो देवयज्ञः, बलिर्भूतयज्ञः, अतिथिपूजनं नरयज्ञः स्यादिति पञ्च महायज्ञानामेकैकम् ॥ १४ ॥

स. स. स. स. स. स.

सभा **समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।**

स. न. स.न.

आस्थानी (क्लीब)मास्थानं (स्त्रीनपुंसकयोः)सदः॥१५॥

सेति–समजन्त्यस्यामिति समज्या, परितः सीदन्त्यस्यामिति परिषद् बाहुलकात्परेरन्त्यलोपे 'पर्षद्' च, गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्यामिति गोष्ठी "गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) सह भान्त्यस्याम्, समाना भान्त्यस्यामिति वा सभा, "सभा सामाजिके गोष्ठयां द्यूतमन्दिरयोरपि" (इति मेदिनी) संयन्त्यस्याम्, सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमास्यामिति वा समितिः "समितिः सम्पराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च" (इति मेदिनी) संसीदन्त्यस्यामिति संसद्, आतिष्ठन्त्यस्यामिति आस्थानी, आस्थानं क्लीबं स्यात्, सीदन्त्यस्यामिति सदः स्त्रीनपुंसकयोः स्यादिति नव सभायाः ॥ १५ ॥

यज्ञगृहविशेष, पु. पु.

यज्ञदर्शक, **प्राग्वंशः (प्राग्घविर्गेहा) त्सदस्या (विधिदर्शिनः) ।**

सभामें बैठने पु. पु. पु. पु.

वाले **सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिका(श्च ते)१६॥**

१–"पाठश्च पठने ख्यातो विड्पण्यन्तु योषिति" (इति मेदिनी) ॥

प्रागिति—हविर्गेहात् हविःशालायाः प्राक् पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थं गेहे प्राञ्चतीति प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणो वात्रेति प्राग्वंशः स्यादित्येकं यज्ञगृहविशेषस्य। विधिं द्रष्टुं शीलं येषान्ते विधिदर्शिनः न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः सदसि साधवः सदस्याः स्युरित्येकं सदस्यानाम्। ते च सभायां सीदन्तीति सभासदः, सभा स्तृणन्तीति सभास्तारा:, सभायां साधवः सभ्याः समाजं समवयन्ति, समाजं रक्षन्तीति वा सामाजिकाः स्युरिति चत्वारि सामाजिकानाम् ॥ १६ ॥

पु. पु. पु.
वेदत्रयी ज्ञाता, **अध्वर्यूद्गातृहोतारो (यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्)।**
पु. पु.
ऋत्विक् **(आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या)ऋत्विजो याजका(श्च ते)॥१७॥**

अध्वेति—यजुश्च सामानि च ऋचश्च यजुसामर्चस्ता विदन्तीति यजुस्सामर्ग्विदः क्रमात् अध्वरमिच्छति,न ध्वरति वा अध्वर् तं याति, यौति वा अध्वर्युः,उद्गायति सामेति उद्गाता, जुहोतीति होता एते स्युः यजुर्विदध्वर्युः सामविदुद्गाता, ऋग्विद् होता भवति इति ऋत्विग्विशेषाणां क्रमादेकैकम्। धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा व्रियन्त इति वार्याः ते अग्नीनिन्धे अग्नीदृत्विग् अग्नीधः स्थानं तात्स्थ्यात्सोपि आग्नीध्रः स एव आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसि अच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानां ते आग्नीध्राद्या ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः, यजन्तीति याजकाश्च स्युः "वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्चते" (इति कात्यः) इति द्वे याजकानाम् ॥ १७ ॥

यज्ञवेदी यज्ञ स. न. न.
का चौतरा यज्ञ **वेदिः(परिष्कृता भूमिः)(समे)स्थण्डिलचत्वरे।**
स्तम्भविशेष पु. पु. स.
रक्षार्थटट्टी, **चषालो यूपकटकः कुम्बा (सुगहना वृतिः) ॥ १८ ॥**

वेदिरिति—परितः कृता संस्कृता भूमिः विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वेदयति, वेद्यते वा वेदिः "वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान्। स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले" (इति मेदिनी) इत्येकं यज्ञवेदिकायाः। स्थलन्त्यस्मिन्निति स्थण्डिलम्, चतन्त्यस्मिन्निति चत्वरम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्तः इति द्वे यागार्थं संस्कृतभूमेः। चषति, चष्यते वा चषालः, यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः यूपकटकः इति द्वे यज्ञस्तम्भविशेषस्य। सुगहना निविडा वृतिर्वेष्टनं कुम्ब्यतेऽनयेति कुम्बा स्यादित्येकमन्त्यजादिदृष्टिवारणाय निविडावृतेः "रक्षार्थटट्टी" इति ख्यातायाः ॥ १८ ॥

यज्ञस्तम्भशीर्ष न. न. पु.स.
अग्नि निकालने की दो **यूपाग्रं तर्म (निर्मन्थ्यदारुणि) त्वरणि (द्वयोः)।**
लकड़ी तीनों पु. पु. पु.
यज्ञाग्नियां **दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ (त्रयोऽग्नयः) ॥१९॥**

यूपेति—यूपस्याग्रं यूपाग्रम्, तरतीति तर्म इति द्वे यूपाग्रभागस्य । निर्मथ्यते निर्मन्थ्यम्, निर्मन्थ्यं च तद्दारु चेति निर्मन्थ्यदारु तस्मिंस्तु ऋच्छतीति अरणिः द्वयोः पुंस्त्रियोः स्यात् "अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि" (इति मेदिनी) इत्येकमरण्योः । दक्षिणोऽग्निः दक्षिणाग्निः, गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्यः, आहूयते प्रीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र, आहवनमर्हतीति वा आहवनीयः एते त्रयोऽग्नयो भवन्ति इति यज्ञाग्नित्रयाणामेकैकम् ॥ १९ ॥

तीनों अग्नि, यज्ञाग्निविशेष, यज्ञाग्निस्थल

(अग्नित्रयमिदं) त्रेता (स.) प्रणीतः (पु.) (संस्कृतोऽनलः) ।
समूह्यः (पु.) परिचाय्योपचाय्या (पु., पु.) (वग्नौ प्रयोगिणः) ॥२०॥

अग्नीति— इदमग्नित्रयं त्राणमिति त्राः सदा संधुक्षणम्, त्रायन्ते त्रा आहुतयस्ताभिरिता, त्रित्वमिता वा पृषोदरादित्वात् त्रेता स्यात् "त्रेता युगेऽग्नित्रये च"(इति हैमः) इत्येकमग्नित्रयाणाम् । संस्कृतोऽनलोऽग्निः प्रकर्षं नीतः प्रणीतः स्यात् "प्रणीत उपसम्पन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च" (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं संस्कृतानलस्य । समुह्यते, समूह्यते वा समूह्यः, परिचीयते परिचाय्यः, उपचीयते उपचाय्यः एते त्रयोऽग्नौ प्रयोगोस्ति येषान्ते प्रयोगिणः प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः इति त्रीणि यज्ञाग्निस्थलस्य ॥ २० ॥

अग्निविशेष, अग्निप्रिया

(यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
तस्मि)न्नानाय्यो (पु.) ऽथाग्नायी (स.) स्वाहा (स.) (च)हुतभुक्प्रिया (स.) २१॥

य इति—गार्हपत्यादानीय यः दक्षिणाग्निः प्रणीयते दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते तस्मिन् आनीयत इत्याऽऽनाय्यः स्यात् यस्तु भ्राष्ट्रवैश्यकुलयोनिः स 'आग्नेयः' कथ्यत इत्येकं गार्हपत्यानीताग्निविशेषस्य । अथेति—अग्नेः स्त्री अग्नायी, सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनयेति, स्वाहास्त्यस्या वा स्वाहा, हुतं भुनक्तीति हुतभुक् तस्य प्रिया 'हुतभुक्प्रिया' स्यादिति त्रीणि अग्निप्रियायाः ॥ २१ ॥

अग्न्युद्दीपन मन्त्र, गायत्र्यादि छन्द, यज्ञपायस

(ऋक्) सामिधेनी (स.) धाय्या (स.) (च या स्यादग्निसमिन्धने) ।
(गायत्रीप्रमुखं) छन्दो (हव्यपाके) चरुः (पु.) (पुमान्) ॥२२॥

ऋगिति—अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक् सा समिधामाधानी सामिधेनी धीयते धाय्या च स्यादिति द्वे अग्निसमुद्दीपनर्चायाः । गायन्तं त्रायते, गायेन गानेन

१—मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । "उगवादिभ्योयत्" कैयटस्तु स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदनेभाक्तः इत्याह ॥

त्रायते वा गायत्री, " गायत्री त्रिपदा देवी छन्दोभिन् खदिरेषु च " (इति मेदिनी) गायत्री प्रमुखा प्रधाना आद्या वा यस्मिंस्तत् ' गायत्रीप्रमुखम् ' षडक्षरपदा गायत्री, " प्रमुखशब्देन उष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्करीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् " चन्दति इति छन्दः स्यादित्येकं गायत्र्यादीनाम् । पच्यते, पचनं वा पाकः हव्यस्य पाको हव्यपाकस्तस्मिन् चर्यते भक्ष्यत इति चरुः पुमान्स्यात् " चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने " (इति विश्वप्रकाशः) इत्येकं हव्यान्नस्य ॥ २२ ॥

स.
दधिमिलादूध **आमिक्षा (साश्रृतोष्णेया क्षीरे स्यादधियोगतः)।**

न.
यज्ञ का पंखा **धुवित्रं (व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा) ॥ २३ ॥**

आमीति—श्रृतोष्णे कथिते तप्ते च क्षीरे पयसि दधियोगतः दध्नो योजनात् या सा आमिक्षा स्यादित्येकं दधियुक्तपक्वोष्णादुग्धस्य। मृगचर्मणा रचितं विनिर्मितं यद् व्यजनं तद् धवित्रम्, धुवित्रं च स्यादित्येकमग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचारचितव्यजनस्य ॥ २३ ॥

न. न. पु.न.
दही समेत घी **पृषदाज्यं (सदध्याज्ये)परमान्न (न्तु)पायसम्।**
खीर देवपित्रन्न न. न. पु.न.
यज्ञपात्र **हव्यकव्ये (दैवपैत्रे अन्ने) पात्रं (स्रुवादिकम्) ॥ २४ ॥**

पृषदिति—सदध्याज्ये दध्नासहिते घृते पर्षति, पृष्यते वा पृषत्, आज्यतेऽनेन आज्यम् पृषच्च तदाज्यं च, पृषद्भिः सहितमाज्यं वा पृषदाज्यं स्यात् " पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते "-इत्येकं दधिमिश्रितघृतस्य। परमं च तदन्नं च, परमाणामुत्तमानामन्नमिति वा परमान्नम्, पयसि संस्कृतं पायसम् "पायसः श्रीवासे पायसं परमान्नके" (इति हैमः) इति द्वे परमान्नस्य। देवानामिदं दैवम्, पितृणामिदं पैत्रम् दैवं च पैत्रं च दैवपैत्रे अद्येतेस्म अन्ने हूयन्ते प्रीणयन्ते देवा येन, हूयते प्रक्षिप्यते वा हव्यम्, कूयते पितृभ्यः कव्यम् देवान्नं हव्यम्, पित्रन्नं कव्यम् हव्यं च कव्यं च हव्यकव्ये स्यातामेकैकं हव्यकव्यान्नयोः। स्रवति घृतादिकमिति स्रुवः स आदिर्यस्य तदिति स्रुवादिकं पाति, पिबत्यनेन वा पात्रं स्यादित्येकं स्रुवादिकस्य आदिना चमसोलूखलमुसलस्फ्यादीनां ग्रहणं बोध्यम् ॥ २४ ॥

स. स. स. पु.स. पु.
स्रुवभेद, **ध्रुवोपभृज्जुहू(र्ना तु)स्रुवो[2] भेदाः स्रुचः (स्त्रियः)।**
पु.
यज्ञपशु **उपाकृतः (पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः) ॥ २५ ॥**

---

१ ध्रुवा वटपत्राकृतिः, उपभृच्चक्राकृतिः, जुहूरर्धचन्द्राकृतिरिति मुकुटः ॥
२ स्रुवो द्रयोर्होमपात्रे शल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम् (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवेति—ध्रुवतीति ध्रुवा " ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदो पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाह्वयोः शालपर्ण्यां गीतस्रुग्भेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च" (इति मेदिनी) उपबिभर्तीति उपभृद्, जुहोतीति जुहूः, स्रवतीति स्रुवः ना पुमान्स्यात् एते च स्रवतीति स्रुक् चान्ता तस्या भेदाः विशेषाः स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः स्युरिति चत्वारि स्रुवभेदानाम् । क्रतौ यागे अभिमन्त्र्य अभितो मन्त्रयित्वा यः पशुः हतो हन्तुमारब्धः असौ उपाक्रियते स्म उपाकृतः स्यात् " उपाकृतोऽध्वरहते पशौ नोपद्रुते त्रिषु " (इति विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं क्रतावभिमन्त्रितपशोः ॥ २५ ॥

न. न. न.

यागपशुवध **परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं (च) (वधार्थकम्) ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मारेहुए पशु **(वाच्यलिङ्गाः) प्रमीतोपसम्पन्नप्रोक्षिता (हते)॥२६॥**

परमिति—अकनमाकः परमतिशयेऽव्ययं परंपरः श्रेष्ठ आकोऽस्मादिति परम्पराकम्, शमयति, शम्यते वा शमनम्, " शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते " (इति विश्वमेदिन्यौ) शसनमिति स्वामी, ससनमित्यन्ये । प्रकृष्टमुक्षणं प्रोक्षणम् "प्रोक्षणं सेकवधयोः " (इति हैमः) एतत्त्रयं वधो हिंसार्थोऽस्येति वधार्थकं स्यादिति त्रीणि यज्ञार्थपशुहननस्य । प्रमीयते स्म प्रमीतः "प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च" (इति मेदिनी) उपसंपद्यते स्म उपसम्पन्नः "उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते" (इति विश्वमेदिन्यौ) प्रोक्ष्यते स्म प्रोक्षितः "प्रोक्षितं निहते सिक्ते" (इति रभसः) एते त्रयो हते वाच्यलिङ्गाः स्युरिति त्रीणि यज्ञहतपशोः ॥ २६ ॥

साकल्यवि- न. न. पु.स.न.

शेषहूनी वस्तु **सांनाय्यं हवि (रग्नौ तु हुतं त्रिषु) वषट्कृतम् ।**

यज्ञान्तस्नान पु. न.

यज्ञीयवस्तु **(दीक्षान्तो)ऽवभृथो यज्ञ (स्तत्कर्मार्हन्तु)यज्ञियम्॥२७॥**

यज्ञकर्म न. न.

कर्मविशेष **(त्रिष्वथ क्रतुकर्मे) ष्टं पूर्तं (खातादिकर्मणि) ।**

यज्ञशेष, न. पु.

श्राद्धशेष **अमृतं विघसो (यज्ञशेषभोजनशेषयोः) ॥ २८ ॥**

सामिति—संनीयते सान्नाय्यम्, हूयते हविरिति द्वे हविर्विशेषस्य । अग्नौ हुतं प्रक्षिप्तं हविः वषडिति मन्त्रोपलक्षणं वषट् मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तं वषट्कृतं त्रिषु त्रिलिङ्ग्या स्यादित्येकं हुतस्य । दीक्षाया अन्तःप्रधानकर्मसमाप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः स अवभ्रियतेऽनेन अवभृथः स्यादित्येकं यज्ञविशेषस्य । तस्य यज्ञस्य कर्मक्रियामर्हतीति तत्कर्मार्हं यज्ञमर्हतीति यज्ञियं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यादित्येकं क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः ।

१ विघसाशी भवेन्नित्यं नित्य चामृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषः स्यादग्निशेषस्तथामृतम् (इति मनुः)॥

अथेति—क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि क्रतुकर्म यजनमिष्टं स्यात् "इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते" (इत्यजयः) "एकाग्निकर्महवनं त्रेतायां यच्च हूयते। अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते" (इति मनुः) इत्येकं यज्ञकर्मणः। खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामादिनिर्माणस्य खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् पूरणं, पूर्यते स्म वा पूर्तं स्यात् "पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च। आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेदिति" (स्मृतिः) "पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीबं खातादिकर्मणि" (इति मेदिनी) इत्येकं खातादिकर्मणः। यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः, देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषस्तयोः अमृतमिव अमृतं स्यात् "अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं यज्ञशेषस्य। विशिष्टैरद्यते विघसः स्यादित्येकं भोजनशेषस्य॥ २७। २८॥

पु. न. न. न. न.

दान **त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने।**

न. न. न. न.

मृतक के लिये **विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्॥ २९॥**

न. न. न. स.

दान **प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः।**

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्॥ ३०॥

त्येति—त्यजनं त्यागः "त्यागो दाने च वर्जने" (इति मेदिनी) विहापनं विहापितम्, दत्तं दानम्, "दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु" (इति विश्वमेदिन्यौ) उत्सृष्टमुत्सर्जनम्, विसृष्टं विसर्जनम्, "विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च" (इति मेदिनी) विश्राणितं विश्राणनम्, वितीर्णं वितरणम्, स्पृष्टं स्पर्शनम्, "स्पर्शनो मारुते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्" (इति मेदिनी) प्रतिपादितं प्रतिपादनम्, "प्रतिपादनं तु दाने प्रतिपत्तौ प्रबोधने" (इति मेदिनी) प्रादिष्टं प्रादेशनम्, निरुप्तं निर्वपनम्, अपवर्जितमपवर्जनम्, हन्ति दुरितमनयेति अंहतिः "अंहतिस्त्यागरोगयोः" (इति हैमः) इति त्रयोदश दानस्य। मृतायेदं मृतार्थं तदहे प्रेतदिने यद्दानं तत् देहादूर्ध्वं ऊर्ध्वदेहस्तस्मिन् भवमौर्ध्वदैहिकमौर्ध्वदेहिकं वा त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यादित्येकं प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपिण्डादेः॥२९।३०॥

न. पु. न.

पितृदान, श्राद्ध, मासिक श्राद्ध, श्राद्धकाल **पितृदानं निवापः (स्या)च्छ्राद्धं (तत्कर्म शास्त्रतः)।**

न. न. पु.न.

अन्वाहार्यं मासिकें(ऽशोऽष्टमोऽह्नः)कुतपो(ऽस्त्रियाम्)३१

पीति—पितृभ्यो दानं पितृदानम्, न्युप्यते, निवपनं वा निवापः स्यादिति द्वे सपि-

---

१—तदहर्दानमिति पाठेतु समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्॥

ण्डनादूर्ध्वं पित्रुद्देशेन दानस्य । शास्त्रतः शास्त्रविधानेन तत्कर्म तेषां पितॄणां कर्म श्रद्धा-त्यत्रेति श्राद्धमित्येकं श्राद्धस्य । अनु आह्रियते अन्वाहार्यम्, मासे भवं मासिकम् "पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्" (इति मनुः) इत्येकं मासिकश्राद्धस्य । पञ्चदश मुहूर्तात्मकस्य अह्नो दिवसस्याष्टमोंऽशो भागः कुत्सितं तपति, कुं भुवं तपतीति वा कुतपोऽस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यात् "दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्" (इति शातातपः) इत्येकं श्राद्धकालविशेषस्य ॥ ३१ ॥

स. स. स. स.

धर्मादि का खोजना नि- पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा (च) गवेषणा ।

स. स. स. स. स. स.

नय, मांगना सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाभिषस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

परीति—पर्येषणं पर्येषणा, पर्येषणं परीष्टिः, अन्वेषणं अन्वेषणा, गवेषणं गवेषणा इति चत्वारि धर्माद्यन्वेषणस्य । सननं सनिः, अध्येषणं अध्येषणा इति द्वे गुर्वाद्याराधनस्य, गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिदर्थे नियोजनस्य वा । याचनं याच्ञा, अभिशंसनम् अभिशस्तिः, स्वामी तु अभिषसनम् अभिषस्तिरित्यवोचत्, याचनमिति याचना, अर्थनमिति वा अर्थना इति चत्वारि याचनस्य ॥ ३२ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

पूजार्थ जल, पांव धोना (षट् तु त्रिष्व) र्घ्यमर्घार्थे पाद्यं (पादाय वारिणि) ।

पु.स.न. पु.स.न.

अतिथिनिमित्त कर्म क्रमादातिथ्यातिथेये (अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि) ॥ ३३ ॥

षडिति—अर्घ्यादारभ्य आगन्तुपर्यन्ताः षट्शब्दाः त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युः अर्घार्थे वारिणि जले अर्घायेदम् अर्घ्यं स्यादित्येकमर्घ्यस्य । पादाय वारिणि पादायेदं पाद्यं स्यादित्येकं पाद्यस्य । अत्र अतिथ्यर्थे साधुनि चार्थे क्रमादातिथ्यातिथेये स्तः अतिथय इदमातिथ्यमित्येकमातिथ्यर्थकर्मकस्य । अतिथौ साधु आतिथेयमित्येकमतिथिनिमित्तसिद्धस्य ॥ ३३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.

पाहुन, (स्युरा) वेशिक आगन्तुरतिथि (र्ना गृहागते) ।

स. स. स. स. स. स.

पूजा पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः (समाः) ॥ ३४ ॥

स्युरिति—"वेशो वेश्यागृहे गृहे" (इति मेदिनी) आवेशे अगृहे भवः आवेशिकः, आगच्छतीति आगन्तुः, अतति, नास्ति द्वितीया तिथिर्यस्येति वा अतिथिः ना पुमान्स्यात् "अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेपि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) एते त्रयः शब्दाः गृहागते स्युः इति त्रीणि गृहागतस्य । पूजनं पूजा, नमस्यनं नमस्करणं

वा नमस्या, अपचायनमपचितिः, सपर्यणं सपर्या, अर्चनमर्चा, अर्हणमर्हणा एताः समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति षट् पूजनस्य ॥ ३४ ॥

स. स. स. स.
सेवा **वरिवस्या (तु) शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।**
घूमना स. स. न. स.
ध्यानादि स्थिति **व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या (त्वीर्यापथस्थितिः) ॥ ३५ ॥**

वरीति–' वरिवस् ' शब्दः पूजार्थः वरिवस्यनं वरिवसः करणं वा वरिवस्या, शुश्रूषणं शुश्रूषा, परिचरणं परिचर्या " परिचर्यानुपसर्येष्टिरिति " (भागुरिः)उपासनमुपासना " उपासनमिति पाठे तु भावे ल्युट् " " उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति चत्वारि सेवायाः । व्रजनं व्रज्या, अटनमटाट्यनं वा अटाट्या, परितोऽटनं पर्यटनम् , " अटा पर्यटनं भ्रमः " (इति रत्नकोषादटापि) इति त्रीण्यटनस्य । ईर्यते ज्ञायते ईर्या तस्याः पन्था ईर्यापथो ध्यानाद्युपायस्तत्र स्थितिः चरणं चर्या कथ्यत इत्येकं ध्यानमौनादिस्थितेः ॥ ३५ ॥

पु. न. न. न.
आचमन, **उपस्पर्शस्त्वाचमन (मथ) मौनमभाषणम् ।**
स. स. स. पु.
चुपचाप, **आनुपूर्वी (स्त्रियां वा) वृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥**
अनुक्रम, पु. पु. पु. पु.
अतिक्रम **पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।**

उपेति–उपस्पर्शनमुपस्पर्शः " उपस्पर्शे स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि " (इति मेदिनी) आचम्यतेऽम्भोऽत्रेत्याचमनमिति द्वे आचमनस्य । अथेति–मुनेः कर्म, भावो वा मौनम्, न भाषणमभाषणमिति द्वे मौनस्य । पूर्वं पूर्वं, पूर्वानुक्रमेण वा अनुपूर्वं तस्य भावः आनुपूर्वी वा स्त्रियां स्यात् पक्षे आनुपूर्व्यम्, आवर्तनमत्रेत्यावृत्, परिपाटनं परिपाटिः " कृदिकारादिति " ङीषि परिपाटी च तेन " कृता लङ्का भर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना " (इति पूर्वप्रयोगः संगच्छते) अनुक्रमणमनुक्रमः, पर्ययणं पर्यायः " पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति पञ्च क्रमस्य । अतिक्रम्य पतनमतिपातः, पर्ययणं पर्ययः, उपगतस्यातिक्रम्यायनमुपात्ययः इति त्रीणि क्रमोल्लङ्घनस्य ॥ ३६ । १ ॥

व्रतमात्र पु. पु.न. न.
चान्द्रायणादि **नियमो व्रत (मस्त्री) (तच्चोपवासादि) पुण्यकम् ॥ ३७ ॥**
उपवास न. पु. पु. स.
उपवास विचार **औपवस्तं (तू) पवासो विवेकः पृथगात्मता ।**

नीति–नियमनं नियमः "नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते" (इति मेदिनी)

व्रियते, व्रजन्ति स्वर्गमनेनेति वा पृषोदरादित्वाद्व्रतम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे व्रतमात्रस्य। उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतं पुण्यमेव पुण्यकं स्यादित्येकमुपवासादेर्विहितव्रतस्य। उपवसनमुपवस्तं तदेव औपवस्तम् "औपवस्त्रमिति पाठे तु उपवसतीति उपवस्ता तस्येदं कर्म औपवस्त्रं स्यात्" उपवसनमुपवासः, उपोषणमुपोषितं वा इति द्वे भोजनविरहस्य। विवेचनं विवेकः "विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोः" (इति मेदिनी) पृथगात्मा यस्य तस्य भावः पृथगात्मता इति द्वे प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य ॥ ३७ । ३ ॥

सदाचार वा वेदाभ्यासफल — न. स.
(स्या) द्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्धि (रथाञ्जलिः)॥३८॥

वेदपाठ में अञ्जलि अञ्जलि — पु. पु.
या मुख से (पाठे) ब्रह्माञ्जलिः (पाठे विप्रुषो) ब्रह्मबिन्दवः।

जलकण आसन विशेष विधान — न. पु. पु. पु.
(ध्यानयोगासने) ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

स्यादिति— ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः ब्रह्मवर्चसम्, वृत्तं चाचारः अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणं तयोर्ऋद्धिः वृत्ताध्ययनर्धिः स्यादिति द्वे आचाराध्ययनसमृद्धेः। अथेति—पाठे वेदपाठे योऽञ्जलिः स ब्रह्मणोऽञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिः स्यादित्येकं वेदपाठकाले कृतस्याञ्जलेः। पाठे वेदपाठे विप्रुषो मुखान्निर्गतबिन्दवो ब्रह्मणो बिन्दवः ब्रह्मबिन्दवः स्युरित्येकं वेदपाठसमये मुखनिर्गतबिन्दूनाम्। ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च तयोरासनं, ध्यानस्य योग उपायः ध्यानमेव योगो वा तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि ब्रह्मणः सम्बन्धि आसनं ब्रह्मासनं स्यादित्येकं ध्यानयोगासनस्य। कल्पतेऽनेन कल्पस्तस्मिन्, "कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने" (इति मेदिनी) वेधनं विधानं वा विधिः, "विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि" क्रमणं क्रमः "क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च" (इति मेदिनी) इति त्रीणि विधानस्य ॥ ३८।३९ ॥

मुख्यविधि — पु. पु.
मुख्यः (स्यात्प्रथमः कल्पो) ऽनुकल्प (स्ततोऽधमः)।

गौणविधि — न.
वेदाध्ययन (संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादु) पाकरणं (श्रुतेः) ॥ ४० ॥

म्वेति—प्रथमः आद्यः कल्पो विधिः मुखमिव मुख्यः स्याद् यथा "व्रीहिभिर्यजेत" इत्येकमाद्यविधेः। ततोऽधमः कल्पः अनुहीनः कल्पः अनुकल्पः स्यात् यथा "व्रीह्यभावे नीवारैर्यजेत" इत्येकं गौणविधेः। संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् श्रुतेर्ग्रहणं उपाक्रियतेऽनेन उपाकरणं स्यादित्येकं वेदपाठारम्भविधिविशेषस्य ॥ ४० ॥

न. न.
नमस्कार (समे तु) पादग्रहणमभिवादन (मित्युभे)।
पु. पु. पु. पु. पु.
संन्यासी भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी[1] ॥ ४१ ॥

सेति—पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः पादग्रहणम्, अभिमुखीकरणार्थं वादनम्, आभिमुख्येन वाद्यते आशीःकार्यतेऽनेनेति वा अभिवादनम् इत्युभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्तः इति द्वे नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य। भिक्षणशीलो भिक्षुः, परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्, कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मन्दी, पराशरस्य गोत्रापत्यं पाराशर्यस्तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी, मस्कनं मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति, मस्करो वेणुरस्यास्ति, माकर्तुं कर्म निषेद्धुं शीलमस्य, मकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति, मङ्क्ते मकरो निधिभेदोऽस्त्यस्येति वा मस्करी इति पञ्च संन्यासिनः॥४१॥

पु. पु. पु. पु. पु.
तपस्वी मौनी तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः।
पु. पु. पु. पु.
दान्त ब्रह्मचारी तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

तेति—तपोऽस्यास्तीति तपस्वी "तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति। मांसिका कटुरोहिण्योः" (इति मेदिनी) तपोऽस्त्यस्येति तापसः, परिकाङ्क्षितुं शीलमस्य, पारमत्रास्ति पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षतीति वा पारिकाङ्क्षी इति त्रीणि तपस्विनः। वाचं यच्छतीति वाचंयमः, मन्यते इति मुनिः "मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने" (इति मेदिनी) इति द्वे मौनव्रतिनः। तपसः क्लेशस्तपःक्लेशः सहते सहः तपः क्लेशस्य सहः तपःक्लेशसहः, दाम्यति स्म दान्तः "दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु" (इति मेदिनी) इति द्वे तपःक्लेशसहस्य। वर्णः स्तुतिरस्यास्तीति वर्णी "वर्णी स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि" (इति विश्वमेदिन्यौ) द्वित्वे 'वर्णिनौ' बहुत्वे वर्णिनः स्युः। ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति तच्छीलो वा ब्रह्मचारी, द्वित्वे ब्रह्मचारिणौ, बहुत्वे ब्रह्मचारिणः स्युरिति द्वे ब्रह्मचारिणः॥ ४२ ॥

पु.स. पु. पु. पु.
ऋषि स्नातक ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लवव्रती[2]।
पु. पु. पु.
जितेन्द्रिय (ये) निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च (ते) ॥ ४३ ॥

ऋषेति—ऋषन्ति जानन्तीति ऋषयः "ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्"

---

१ इदमेव "किं तर्हि मा कृतकर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी इत्याह। अतो मस्करी परिव्राजकः" इति भाष्यसंमतम् ॥

२ गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया। वेद व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

(इति मेदिनी) ते च सप्तविधाः "महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिपरमर्षयः काण्डर्षिः श्रुतर्षिश्च क्रमवराः" (इति रत्नकोषः) स्त्रियां वा ङीप् ऋषी, द्वित्वे ऋष्यौ, बहुत्वे ऋष्यः स्युः, सत्यं वचो येषामिति सत्यवचसः इति द्वे ऋषेः। स्नाति स्म स्नातः स एव स्नातकः, आप्लवते आप्लवः व्रतमस्यास्तीति व्रती आप्लवश्चासौ व्रती च आप्लवव्रती, आप्लुतव्रती वा इति द्वे समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमागतस्य। इन्द्रियाणां ग्रामः, निर्जित इन्द्रियग्रामो यैस्ते, यमनं यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषामिति यतिनः, यतन्ते यतयः "यतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमानिति" (इति मेदिनी) अत्र पक्षे यमः क्तिच्प्रत्ययो बोध्यः इति त्रीणि निर्जितसर्वेन्द्रियस्य ॥ ४३ ॥

भूमिशायी **(यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते) स्थण्डिलशाय्य (सौ)।** पु.

व्यास आदि **स्थाण्डिलश्चा(थ) विरजस्तमसः (स्यु)र्द्वयातिगाः॥४४॥** पु. पु. पु.

यइति—व्रतवशात्स्थण्डिले यः शेते असौ "स्थण्डिले शेते" स्थण्डिलशायी स्यात, स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलः इति द्वे अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः। अथेति—विगते रजस्तमसी येभ्यः, रजस्तमोभ्यां विगता वा विरजस्तमसः, द्वयमतिगच्छन्तीति द्वयातिगाः स्युरिति द्वे निवृत्तरजस्तमोगुणानाम् ॥ ४४ ॥

पवित्र, पाखण्डी **पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः।** पु. पु. पु. पु. पु.

पलाशदण्ड, वैणवदण्ड **(पालाशो दण्ड)आषाढो(व्रते)राम्भ(स्तु वैणवः)॥४५॥** पु. पु.

पेति—पवते, पुनाति वा पवित्रः "पवित्रं वर्षणे कुशे। ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्यादभिधेयवदिति" (मेदिनी) प्रयच्छति स्म प्रयतते वा प्रयतः, पवते स्म पूतः "पूतं त्रिपु पवित्रे च शटिते बहुलीकृते" इति त्रीणि पूतस्य। पापं सन्वन्तीति पाषण्डाः कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पां खण्डयन्तीति पाखण्डाः "पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते। तं खण्डयन्ति ते यस्मात्पाखण्डास्तेन हेतुना" सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषामिति वा सर्वलिङ्गिनः इति द्वे बौद्धक्षपणकादिदुश्शास्त्रवर्तिनाम्। व्रते ब्रह्मचर्ये यः पलाशस्य विकारः पलाशो दण्डः स आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्येति आषाढः स्यादित्येकं ब्रह्मचर्यपालाशदण्डस्य। यस्तु व्रते वैणवो दण्डः स "रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे" (इति मेदिनी) रम्भस्य वेणोर्विकारो राम्भः स्यादित्येकं वैणवदण्डस्य ॥ ४५ ॥

कमण्डलु, ऋष्यासन **(अस्त्री) कमण्डलुः कुण्डी (व्रतिनामासनं) वृषी।** पु.न. स. स.

मृगचर्म, भिक्षासमूह **अजिनं चर्म कृत्तिः(स्त्री)भैक्षं(भिक्षाकदम्बकम्) ॥४६॥** न. न. स. न.

अस्त्रीति—कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारस्तं लाति, लभते वा कस्य मण्डं भूषां लाति वा मितद्र्वादित्वात् कमण्डलुः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्, कुणतीति कुण्डी "कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवल्लीसुते पुमानिति" (मेदिनी) इति द्वे ऋषिपात्रस्य। व्रतिनामासनं ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यां, वर्षति सुखं वा वृषी स्यात् "गण्डूषा मञ्जूषा वृषी" इति मूर्धन्यान्ता, "अतसी वृषी मांसी" इत्यान्ते चन्द्रगोभिलदर्शनादन्त्यान्तापि इत्येकं ब्रह्मचर्याद्यासनस्य। अजति, अज्यते वा अजिनम्, चरति, चर्यते वा चर्म "चर्मकृत्तौ च फलके" (इति मेदिनी) कृत्यते कृत्तिः स्त्री स्यात् "कृत्तिश्चर्म त्वचोभूर्जे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियामिति" (मेदिनी) इति त्रीणि मृगचर्मणः। भिक्षाकदम्बकं भिक्ष्यन्ते भिक्षास्तासां समूहो भैक्षं स्यादित्येकं भिक्षासमूहस्य ॥ ४६ ॥

वेदाध्ययनसोमलताकाकूटना सर्वाघनाशन मन्त्र

पु. पु. स. पु. न.
स्वाध्यायः (स्या)ज्जपःसुत्याभिषवः सवनं (च सा)।
न.
(सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं) त्रिष्वघमर्षणम् ॥ ४७ ॥

स्वेति—सुअतीव आवृत्त्या अध्ययनम्, स्वार्थमध्ययनं वा स्वाध्यायः, जपनं जपः स्यात् बाहुलकाद्धञ् 'जपनं जापः' इति रक्षितस्तेन "शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारादित्यादिसिद्धिरिति मुकुटः" इति द्वे वेदाध्ययनस्य। सवनं सुत्या सा अभिषवणमभिषवः, सुतं सवनं च स्यादिति त्रीणि सोमलताकण्डनस्य। सर्वाणि एनांसि मानसादि पापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य जप्यते जप्यम्, अघं मर्षति, मृष्यति वा अघमर्षणं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यादित्येकं सर्वपापनाशनमन्त्रस्य ॥ ४७ ॥

दर्शयाग,पौर्णमासयाग, नित्यकर्म

पु. पु.
दर्श(श्च) पौर्णमास (श्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक्)।
पु.
(शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म) तद्यमः ॥ ४८ ॥

देति—पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योर्विहितौ यागौ पृथक्क्रमेण दर्शपौर्णमाससंज्ञकौ स्याताम् दृश्यते शास्त्रेणेति दर्शः "पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे, "दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने" (इति मेदिनी) इत्येकं दर्शयागस्य। पौर्णमास्यां भवः पौर्णमासः "पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ" (इति मेदिनी) इत्येकं पौर्णमासयागस्य। शरीरसाधनापेक्षं शरीरमात्रेण साध्यं नित्यं यत् कर्म कार्यं तत् यच्छतीति यमः स्यात् "यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ। शरीरसाधनापेक्षं नित्यकर्मणि संयमे" (इति मेदिनी) तथा च पातञ्जलसूत्रम् "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः २।३०" इत्येकं यमस्य ॥ ४८ ॥

कर्मविशेष, पु. नियम(स्तु स यत्कर्मा[1]नित्यमागन्तुसाधनम्)।
वामस्कन्धा- न. न.
र्पित जनेऊ उप[2]वीतं यज्ञसूत्रं (प्रोद्धृते दक्षिणे करे)॥ ४६॥

नीति—यत् कर्म अनित्यं नतु यावज्जीवं कर्तव्यम्, आगन्तुसाधनं आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैस्साध्यमुपवासस्नानजपादि तत् नितरां यच्छतीति नियमः स्यात् "नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञा निश्चये व्रते" (इति मेदिनी) तथा च पातञ्जलसूत्रम् "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः २।३२" इत्येकं नियमस्य। दक्षिणे करे प्रोद्धृते बहिष्कृते सति वामस्कन्धार्पितम्, उपवीयते स्म, उपाजति स्म, उपवेति स्म वा उपवीतम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रम्, यज्ञस्य सूत्रं वा यज्ञसूत्रमिति द्वे वामस्कन्धार्पितयज्ञोपवीतस्य॥ ४६॥

दाहिने कांधेका न. न.
जनेऊ, कण्ठमें प्राचीना[3]वीत (मन्यस्मि)न्निवीतं(कण्ठलम्बितम्)।
मालाकार, देव न.
तीर्थ, प्रजा-
पतितीर्थ (अङ्गुल्यग्रे तीर्थं)दैवं(स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले)कायम्॥ ५०॥

प्रेति—अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धृते सति प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म प्राचीनावीतं स्यादित्येकं विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य। कण्ठाल्लम्बितं यज्ञसूत्रं निवीयते स्म, नि= अधोभागे वीतं गमनमस्य वा 'नि' इति प्रकृते "राश्यधोभावविन्यासे" (इति मेदिनी) निवीतं स्यादित्येकं. करद्वये बहिष्कृतेसति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसूत्रस्य अङ्गुलीनामग्रे देवानामिदम्, देवो देवतास्येति वा दैवं तीर्थं स्यादित्येकं दैवतीर्थस्य। स्वल्पाङ्गुल्योरनामिकाकनिष्ठिकयोः मूले अधोभागे कः प्रजापतिर्देवतास्येति कायं तीर्थं स्यादित्येकं कायतीर्थस्य॥ ५०॥

पैत्रतीर्थ, न.
ब्रह्मतीर्थ (मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः) पित्र्यं (मूले ह्यङ्गुष्ठस्य) ब्राह्मम्।
ब्रह्म में न. न. न.
लय होना (स्याद्)ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्य(मित्यपि)॥५१॥

मेति—अङ्गुष्ठाङ्गुल्योरङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्ये पितरो देवतास्य, पित्र्यम्, पितॄणामिदं पैत्रं च स्यादित्येकं पितृतीर्थस्य। अङ्गुष्ठस्य मूले 'हि' अवधारणे ब्रह्मा देवतास्येति ब्राह्मं

---

१ कर्मनित्यमिति वा पाठः॥

२ तथा च गोभिलसूत्रे—"दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधायसव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति" (१।२।२)॥

३ "सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति (१।२।३)॥

स्यादित्येकं ब्राह्मतीर्थस्य । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मणो भावो ब्रह्मत्वम्, युनक्तीति युजस्तेन सह युजः, योजनं युक् सहयुजा, सयुजस्य सयुजो वा भावः सायुज्यं ब्रह्मणः सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यं स्यादिति त्रीणि ब्रह्मसायुज्यस्य ॥ ५१ ॥

देवताओं में मिलना, कृच्छ्र चान्द्रायणादि, संन्यासविशेष नष्टाग्निवाला मिथ्याधर्माश्रयी लोभी या दम्भी संस्कार हीन वेदाभ्यास विहीन

न. न.
देवभूयादिकं (तद्वत्) कृच्छ्रं (सान्तपनादिकम्) ।
पु. पु.
(संन्यासवत्यनशने पुमान्) प्रायो (थ) वीरहा ॥ ५२॥
पु. स.
नष्टाग्निः कुहना (लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना) ।
पु. पु. पु. पु.
व्रात्यः संस्कारहीनः (स्याद) स्वाध्यायो निराकृतिः ५३॥

देवेति—देवस्य भावः, देवभूयमादिर्यस्येति देवभूयादिकं तद्वद्ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपात्मकं स्यात् देवस्य भवनं देवभूयम्, देवस्य भावो देवत्वम्, देवस्य सायुज्यं देवसायुज्यं स्यादिति त्रीणि देवसायुज्यस्य । संतपति संतपनं तस्येदं कर्म, सम्यक्तपनमत्रेति वा सांतपनमादिर्यस्येति सान्तपनादिकं कृन्तत्यनेन कृच्छ्रं स्यात् आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः, तेषां स्वरूपाण्याह—" गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतमिति (मनुः ११।२१२) " एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरं द्विजः " इत्येकं कृच्छ्रचान्द्रायणादीनाम् । सम्यङ्न्यसनं न्यास आत्यन्तिकस्त्यागस्तद्युक्ते अनशनेऽभोजने प्रकृष्टमयनं 'प्रायः' पुमान्स्यात् "प्रायो मरणानशने मृत्यो बाहुल्यतुल्ययोः" (इति मेदिनी) इत्येकं संन्यासविशेषस्य । अथेति—वीरोऽग्निस्तं हन्तीति वीरहा, नष्टोऽग्निर्यस्येति नष्टाग्निरिति द्वे प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य । लोभात् अर्थलिप्सया मिथ्येर्यापथकल्पना मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना कुहयति, कुहनं वा कुहना स्यात् " कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनस्त्रिषु " (इति मेदिनी) इत्येकं दम्भेन कृतध्यानमौनादेः । शरीरायासजीवी व्याधादिर्व्रातः स इव व्रातमर्हतीति वा व्रात्यः, संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः संस्कारहीनः स्यादिति द्वे संस्कारहीनस्य । न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्येति अस्वाध्यायः, आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः निराकृतिरिति द्वे वेदाध्ययनरहितस्य ॥ ५२ । ५३ ॥

बहुरूपिया, ब्रह्मचर्यहीन

पु. पु. पु. पु.
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ।
(सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च) ॥ ५४ ॥

सूर्यास्त सुप्त, पु. पु.
सूर्योदय सुप्त, (अंशुमान) भिनिर्मुक्ताभ्युदितौ (च यथाक्रमम्)।
पु.
छोटा भाई परिवेत्ता (नुजोनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्) ॥ ५५ ॥

धर्मेति–धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम्, धर्मो ध्वज इव वा धर्मध्वजोऽस्यास्तीति धर्मध्वजी, लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्येति लिङ्गवृत्तिरिति द्वे भिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः। अवकरणमवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन अवकीर्णी, क्षतं खण्डितं व्रतमस्येति क्षतव्रतः इति द्वे खण्डितब्रह्मचर्यादेः। यस्मिन्सुप्ते अंशुमान्सूर्योऽस्तमेति अस्ताचलं प्राप्नोति, यस्मिन्सुप्ते उदेति उदयं प्राप्नोति च तत्र यथाक्रमम् अभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ स्याताम् अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः, अभिसर्वं सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा अभिनिर्मुक्तः स्यादित्येकं सूर्यास्तसमयसुप्तस्य। अभिसर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्मादिति अभ्युदितः स्यादित्येकं सूर्योदयसुप्तस्य। ज्येष्ठे भ्रातरि अनूढे विवाहरहिते सति दारपरिग्रहात् अनुजो लघुभ्राता परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते 'परिवेत्ता' स्यादित्येकं ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहकनिष्ठस्य ॥ ५४ । ५५ ॥

पु. पु. पु.
बड़ा भाई, विवाह परिवित्तिस्तु (तज्ज्यायान्) विवाहोपयमौ (समौ)।
पु. पु. पु. न.
(तथा) परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

परीति–तज्ज्यायान् तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठः परिवर्जनं विन्दति लभते इति परिवित्तिः स्यादित्येकं परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः। विशिष्टं वहनं विवाहः, उपयमनमुपयमः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः तथेति–परिणयनं परिणयः, उद्वहनमुद्वाहः, उपयमनमुपयामः, पाणेः पीडनं ग्रहणं पाणिपीडनमिति षड्विवाहस्य ॥ ५६ ॥

पु. पु. न. न. न.
मैथुन, त्रिवर्ग, व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्।
पु. पु.
चतुर्वर्ग त्रिवर्गो (धर्मकामार्थै) श्चतुर्वर्गः (समोक्षकैः) ॥५७॥

व्येति–व्यवायनं व्यवायः, ग्रामे भवा ग्राम्या जनास्तेषां धर्मो ग्राम्यधर्मः, मिथुनस्य कर्म मैथुनम्, नितरां धुवनं हस्तपादादि चालनमत्रेति निधुवनम्, रमणं रतमिति पञ्च मैथुनस्य। धर्मश्च कामश्च अर्थश्च धर्मकामार्थास्तैः कृत्वा त्रयाणां वर्गः समूहस्त्रिवर्गः स्यादित्येकं त्रिवर्गस्य। समोक्षकैः मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा उपलक्षितो वा चतुर्णां वर्गश्चतुर्वर्गः स्यादित्येकं चतुर्वर्गस्य ॥ ५७ ॥

चतुर्भद्र वर के मित्रयासहबाला आदि **सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥**

इति ब्रह्मवर्गः ॥

सेति—सबलैः बलेन सहितैस्तैर्धर्मादिभिरुपलक्षितं चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे चत्वारि भद्राणीति वा चतुर्भद्रं स्यात् " भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः " (इति विश्वः) इत्येकं चतुर्भद्रस्य । वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः स्युः " जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियभृत्यहितेषु च " (इति विश्वः) इत्येकं वरवयस्यादीनाम् ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गविवरणम् ॥

अथ क्षत्रियवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
क्षत्रिय राजा **मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।**
पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
राज्ञि राट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

मूर्धेति— मूर्धन्यभिषिच्यत इति मूर्धाभिषिक्तः " राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते तत्प्रभावात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्तः स्यात् " राजति, राज्ञोऽपत्यं वा राजन्यः, बाहुभ्यां बाह्वोर्वा जातो बाहुजः " बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयं जाततिलेऽपि च " (इति विश्वमेदिन्यौ) क्षदति, क्षतात्त्रायते वा पृषोदरादित्वात् क्षत्रस्तस्यापत्यं क्षत्रियः, विशेषेण राजतीति विराडिति पञ्च क्षत्रियस्य । राजतीति राजा, " राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति" (मेदिनी) राजतीति राट्, पृथिव्या ईश्वरः, पार्थिवः, " पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत् " (इति विश्वः) क्ष्मां बिभर्तीति क्ष्माभृत्, "क्ष्माभुगिति पाठे तु क्ष्मां भुनक्ति पालयतीति क्ष्माभुक् " नॄन्पातीति नृपः, भुवं पातीति भूपः, महीं क्षियति, मह्यां क्षयतीति वा महीक्षित् इति सप्त राज्ञः ॥ १ ॥

महाराजा पु.
महाराजाधिराज **(राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्याद) धीश्वरः ।**
पु. पु. पु.
छोटा राजा **चक्रवर्ती सार्वभौमो (नृपोऽन्यो) मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥**

राजेति—संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः समन्तासमन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः सामन्ताः प्रणता अशेषाः सामन्ता स्वदेशानन्तरराजानो यस्येति प्रणताशेषसामन्तो राजा अधिकईश्वरः अधीश्वरः स्यादित्येकं सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः । चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य, चक्रं गणे चक्रवाके" (इति विश्वः)

चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य अवश्यं चक्रं वर्तयतीति वा 'चक्रवर्ती' सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः " सार्वभौमस्तु दिङ्नागे सर्वपृथ्वीशतावपि " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य । सार्वभौमादन्यो नृपः नरपालः मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः मण्डलेश्वरः स्यादित्येकं मण्डलेशस्य ॥ २ ॥

राजसूयादि कर्ता (येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च) यः ।
मण्डलेश्वर, **शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स) सम्राड (थ) राजकम्॥३॥**
नृपाध्यक्ष, नृप न.
समूह, क्षत्रिय **राजन्यकं (च) (नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्) ।**
समूह, मन्त्री पु. पु. पु. पु.
या वज़ीर, छोटा मन्त्री **मन्त्री धीसचिवोऽमात्यो(ऽन्ये)कर्मसचिवा(स्ततः)४ ॥**

येनेति—येन नृपेण राजसूयेन इष्टं यजनमकारि, यश्च मण्डलस्य ईश्वरः यश्च आज्ञया राज्ञो नृपान् शास्ति शिक्षयति सः सम्यग् राजतीति सम्राट् स्यादित्येकं सार्वभौमविशेषस्य । केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः। राजसूयकर्ता सम्राट्, द्वादशराजमण्डलेश्वरोपि सम्राट्, सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् स्यात् । अथेति—नृपतिक्षत्रियाणां गणे समूहे क्रमात् राज्ञां समूहो राजकम्, राजन्यानां समूहो राजन्यकं च स्यात् नृपतिसमूहात्मकं राजकं स्यादित्येकं नरपतिसमूहस्य । क्षत्रियसमूहात्मकं राजन्यकं स्यादित्येकं क्षत्रियसमूहस्य । मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति, अवश्यं मन्त्रयते वा मन्त्री, धिया, धियां वा सचिवः सहायः, धीप्रधानः सचिवो वेति धीसचिवः, अमासह समीपे वा भवोऽमात्यः स्यादिति त्रीणि धीसचिवस्य । ततो धीसचिवादन्ये कर्मसु सचिवाः सहायाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकं कर्मसचिवस्य ॥ ३ । ४ ॥

प्रधानमन्त्री, पु. पु.न. पु. पु.
पुरोहित, **महामात्राः प्रधानानि पुरोधा (स्तु) पुरोहितः ।**
पञ्च या पु. पु.
न्यायाधीश **(द्रष्टरि व्यवहाराणां) प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥**

महेति—" मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छिदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कार्त्स्न्येऽवधारणे " (इति मेदिनी) महती मात्रा येषामिति महामात्राः, "महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे " (इति मेदिनी) प्रकर्षेण धीयन्ते इति प्रधानानि " प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा" (इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम्, पुंलिङ्गोऽपि "महामात्रः प्रधानः स्यादिति" 'पुंस्काण्डे वोपालितात्' इति द्वे प्रधानस्य । पुरोऽग्रे धीयत इति पुरोधाः, पुरोधीयते स्म पुरोहितः इति द्वे पुरोहितस्य । ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहारास्तेषां

१ सम्राट् समाराधनतत्परोभूदिति रघुः ॥

द्रष्टरि निर्णेतरि प्रच्छनं प्राट्, विवचनं विवाकः प्राट् च विवाकश्च प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः प्राड्विवाकः " विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः " अक्षन्तीत्यक्षाः " अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः " (इति विश्वः) पश्यतीति दर्शकः, अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ' अक्षदर्शकः ' इति द्वे धर्माध्यक्षस्य ॥ ५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

द्वारपाल, **प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।**

रखवार, पु. पु. पु. पु.

अधिकारी **रक्षिवर्ग (स्त्व) नीकस्थो(ऽथा)ध्यक्षाधिकृतौ(समौ)६॥**

प्रतीति–प्रतिहरणं प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्येति प्रतीहारः, " प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति " (इति विश्वमेदिन्यौ) द्वारं पालयतीति द्वारपालः, द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थः, द्वारि तिष्ठति स्म द्वाःस्थितः " द्वाःस्थितो वेत्रधारकः " (इति त्रिकाण्डशेषः) पश्यतीति दर्शकः "स्याद्दर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः" (इति रुद्रः) द्वाःस्थितस्य दर्शक इति समस्तं नामेत्यन्ये, " द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी " (इति रभसः) इति पञ्च द्वारपालस्य । अवश्यं रक्षन्तीति रक्षिणः, वृज्यत इति वर्गः, रक्षिणां वर्गो रक्षिवर्गः, अनीकेन, अनीके वा तिष्ठतीति अनीकस्थः " अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविचक्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे रक्षकगणस्य । अथेति–अध्यक्षति, अधिगतोऽक्षं व्यवहारमिति वा अध्यक्षः " अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवदिति" (मेदिनी) अधि अधिकमुपरि वा क्रियते स्म अधिकृतः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्यातामिति द्वे व्यापारितस्य ॥ ६ ॥

एकग्रामाध्यक्ष, पु. पु.

बहुग्रामाध्यक्ष, **स्थायुको (ऽधिकृतो ग्रामे) गोपो (ग्रामेषु भूरिषु) ।**

स्वर्णाधिकारी, पु. पु. पु. पु.

रूप्याधिकारी **भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्ष (स्तु) नैष्किकः॥७॥**

स्थेति–ग्रामेऽधिकृतः स्थातुं शीलमस्येति स्थायुकः स्यादित्येकमेकग्रामाधिकृतस्य । भूरिषु ग्रामेषु अधिकृतो गोपायतीति गोपः स्यात् "गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते शारिवाख्यौषधौ स्त्रियामिति " (मेदिनी) इत्येकं बहुग्रामाधिकृतस्य । भूरिणि सुवर्णे नियुक्तो भौरिकः, कनकस्य अध्यक्षः कनकाध्यक्षः इति द्वे सुवर्णाधिकृतस्य । आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्येति रूप्यः " रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु " "आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकमिति " (मेदिनी) रूप्यस्याध्यक्षो रूप्याध्यक्षः;

निष्के हेम्नि नियुक्तो नैष्किकः " टङ्कपतिर्नैष्किको रजताध्यक्षः " (इति रभसः) इति द्वे टङ्कादिशालायां नियुक्तस्य ॥ ७ ॥

पु.

रनिवासाधि-   (अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्या) दन्तर्वंशिको (जनः)।
कारी, रनिवास   पु.   पु.   पु.   पु.
का सेवक   सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च (ते)॥८॥

अन्तरिति—अन्तःपुरे अधिकृतो जनः अन्तर् अभ्यन्तरो वेशो गृहम्, अन्तर्वेशस्तस्मिन्नियुक्त अन्तर्वेशोऽस्त्यस्येति वा 'अन्तर्वंशिकः' स्यादित्येकमन्तःपुराधिकृतजनस्य। सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीति सुविदल्लाः स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः सौविदल्लाः, कञ्चुकश्चोलकोऽस्त्येषामिति कञ्चुकिनः, " कञ्चुकी जोङ्गकतरौ महल्लेपन्नगे विटे " (इति हैमः) तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः स्थाः दारास्तेषां पान्तीति पतयः स्थपतयस्त एव स्थापत्याः, सुविदन्तीति सुविदा एव, सुवेदनं सुविद् सुज्ञानमस्त्येषामिति, सुविदश्चतुराः स्त्रियस्तासामिमे रक्षका वा सौविदा इति चत्वारि रुग्यगारे वहीरक्षाधिकृतस्य ॥ ८ ॥

खोजा   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
सेवक   शण्ढो वर्षवर (स्तुल्यौ) सेवकार्थ्यनुजीविनः।
पड़ोसी राजा   पु..   पु.
अन्य राजा   (विषयानन्तरो राजा) शत्रुर्मित्र[1] (मतः परम्)॥ ९ ॥

शेति—शाम्यति शिश्नाभावादिति शण्ढः, " शण्ढः क्लीबस्तु कञ्चुकी " (इति तालव्यादौ रभसः) "शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि " (इति मेदिनी) " शण्ढषण्ढौ सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्धरे क्लीबे " (इति हैमः) वरति, वृणोति वा वरः वर्षस्य रेतःपातस्य वरो वर्षवरः उभौ तुल्यौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः " ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः " इति द्वे शण्ढस्य । सेवत इति सेवकः, " सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजीविनि " (इति मेदिनी) अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्तीति अर्थी, " अर्थी पुमान्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि " (इति मेदिनी) अनुजीवितुं शीलमस्येति, अनुजीवी इति त्रीणि सेवकस्य । विषयानन्तरः स्वदेशाव्यवहितदेशो राजा शातयतीति शत्रुः स्यादित्येकं स्वदेशाव्यवहितदेशीयनृपस्य । अतः शत्रोः परं मेद्यतीति मित्रं स्यादित्येकमन्यनृपस्य ॥ ९ ॥

---

१ "मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि स्त्रियां गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमानिति" (मेदिनी) ॥

दोनोंसे भिन्न, पु. पु.

अपने राज्य से उदासीनः (परतरः) पार्ष्णिग्राह (स्तु पृष्ठतः)।

पीछे का राजा, पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

वैरी द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः।

पु. पु. पु. पु. पु.

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

उदेति—अतिशयितः परः परतरः शत्रुमित्राभ्यां परो राजा उदास्त इति उदासीनः स्यादित्येकं शत्रुमित्रपरनृपस्य। पृष्ठतः पृष्ठभागस्थितो राजा पार्ष्णिपश्चात्पदं गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः "सैन्यपृष्ठे पुमान्पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः" (इति विश्वः) इत्येकं जिगीषुपृष्ठभागस्थितनृपस्य। रपति दोषमनिष्टमिति वा रिपुस्तस्मिन्, वीरस्य कर्म भावो वा वैरमस्यास्तीति वैरी, सपत्नीव सपत्नः, इयर्ति विरोधमिति अरिः, द्वेष्टीति द्विषन्, द्वेषणशीलो द्वेषणः, दुष्टं हृदयमस्येति दुर्हृद्, द्वेष्टीति द्विट्, विरुद्धः पक्षो विविधः पक्षो वास्येति विपक्षः, न हितमस्मादिति अहितः, अमति गच्छतीति अमित्रः, दस्यतीति दस्युः, शातयतीति शत्रुः शत्रुरेव शात्रवः, शत्रुः, अभिहन्तुं शीलमस्येति अभिघाती, "द्वेष्योऽभियातिरमित्रः" (इति रत्नकोषः) अभियातीति "अभियातिः" पिपर्ति रोषमिति परः, न राति सुखमिति अरातिः, प्रतिकूलमर्थयितुं शीलमस्येति प्रत्यर्थी, परिदोषाख्यानं पन्थयितुं शीलमस्येति परिपन्थी इत्यूनविंशतिःशत्रोः॥१०।११॥

समान वयवाले, पु. पु. पु. न. पु. पु.

मित्र, वयस्यः स्निग्धः सवया (अथ) मित्रं सखा सुहृत्।

मित्रता या न. न. पु. न.

मिताई, भलाई सख्यं साप्तपदीनं (स्याद) नुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

वयेति—वयसा तुल्यो वयस्यः, स्निह्यतीति स्निग्धः, समानं वयोऽस्येति सवयाः इति त्रीणि समानवयस्यस्य। अथेति—मेद्यतीति मित्रम्, समानः ख्यायते लोकैरिति सखा, शोभनं हृदयमस्येति सुहृदिति त्रीणि मित्रस्य। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्, सप्तभिः पदैरवाप्यत इति साप्तपदीनं स्यादिति द्वे सख्युर्धर्मकर्मणोः। अनुगम्य रोधनम् अनुरोधः, अनुगम्य वर्तनं चित्ताराधनमिति द्वे आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य ॥ १२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

दूत या यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरःस्पशः।

हलकारा, पु. पु. पु. पु.

विश्वासी चार (श्च) गूढपुरुष (श्च) आप्तः प्रत्ययित(स्त्रिषु)॥१३॥

---

१ बाहुलकादनादेशस्याभावः "अनुनासिकपरत्वाभावादनादेशो नेति तु भाष्यसिद्धान्तः ॥

२ "प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाधारहेतुषु" (इति विश्वः) ॥

यथेति—अर्हतीति अर्हः यो योऽर्हो यथार्हं वर्णो रूपमस्येति यथार्हवर्णः " वर्णः स्याद्भेदरूपयोः " (इति धरणिः) प्रकर्षेण निधीयते ज्ञेयमत्रेति प्रणिधिः, " प्रणिधिर्याचने चरे " (इति हैमः) अपसर्पतीति अपसर्पः, चरतीति चरः "चरोऽक्षद्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले " (इति मेदिनी) स्पशति बाधते परानिति स्पशः, " स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम् " (इति मेदिनी) चर एव चारः " चारः पियालवृक्षे स्याद्गतौ बन्धापसर्पयोः " (इति मेदिनी) गूढश्चासौ पुरुषश्चेति गूढपुरुषः इति सप्त चारस्य " जासूस " इति ख्यातस्य । आप्यते स्म आप्तः, प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्येति प्रत्ययितः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यादिति द्वे विश्वासाधारस्य ॥ १३ ॥

ज्योतिर्विद **सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञ गणका (वपि) ।**
(स्यु)र्मौहूर्तिको मौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका(अपि) ॥१४ ॥

(पु. पु. पु. पु. / पु. पु. पु. पु.)

सामिति—संवत्सरं वेत्तीति सांवत्सरः, ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषस्तमधीते वेद वा ज्यौतिषिकः, दैवं प्राक्तनं शुभाशुभं कर्म जानातीति दैवज्ञः, गणयतीति गणकः, मुहूर्तमधिकृत्य कृतं ग्रन्थमधीते वेद वा मौहूर्तिकः (अणि) मौहूर्तः, ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी " कृतान्तोयमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु " कृतान्तं वेत्तीति कार्तान्तिकः इत्यष्टौ ज्यौतिषस्य ॥ १४ ॥

शास्त्री, **तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्त्री गृहपतिः (समौ) ।**
मोदी,
लेखक **लिपिंकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चु (श्च) लेखके ॥ १५ ॥**

(पु. पु. पु. पु. / पु. पु. पु. पु.)

तेति—तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा तान्त्रिकः, ज्ञातः सिद्धान्तो येनेति ज्ञातसिद्धान्तः इति द्वे तान्त्रिकस्य तत्त्वार्थज्ञस्य वा । " सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे " (इति विश्वः) सत्त्रमस्यास्तीति सत्त्री, गृहस्य पतिः गृहपतिः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे सदान्नादिदानकर्तृगृहस्थस्य । लिपिं करोतीति लिपिंकरः एवं लिबिंकरोपि, अक्षरे वित्तोऽक्षरचणः, एवमक्षरचुञ्चुरपि । लिखतीति लेखकः इति चत्वारि लेखकस्य ॥ १५ ॥

लिखायाअक्षर **(लिखिताक्षरविन्यासे)लिपिर्लिबि(रुभे स्त्रियौ) ।**
दूत,
दूतका काम **(स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं (तद्भावकर्मणि) ॥ १६ ॥**

(स. स. / पु. पु.)

लिखीति—लिख्यते स्म लिखितम्, न क्षरन्तीत्यक्षराणि, विन्यसनं विन्यासः, अक्ष-

राणां विन्यासः, लिखितं चाक्षरविन्यासश्चानयोः समाहारो लिखिताक्षरविन्यासं तस्मिन्, लिप्यत इति लिपिः, लिबिः सौत्रो धातुः लिब्यत इति लिबिः, उभे स्त्रियौ स्यातामिति चत्वारि लिखितस्य । संदेशं वाचिकं हरतीति संदेशहरः, दवति, दूयते स्म वा दूतः इति द्वे दूतस्य । तद्भावकर्मणि दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम्, 'ष्यञि' दौत्यमपि स्यादित्येकं दौत्यस्य ॥ १६ ॥

पथिक, **अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।**
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥
राज्याङ्ग **राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।**

अध्वेति—अध्वानमलंगच्छतीति अध्वनीनः, अध्वानं गच्छतीति अध्वगः, अध्वानमलं गच्छतीति अध्वन्यः, पन्थानं नित्यं गच्छतीति पान्थः स्त्रियां पान्था ष्कनिप्रत्यये पथिकः स्त्रियां पथिकी इति पञ्च पथिकस्य । स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम्, कोशो भण्डारः, राष्ट्रं देशः, पर्वतादि दुर्गाणि, बलं सैन्यम् एतानि सप्त राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि । प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यमिति प्रकृतयः, पौराणां नागराणां श्रयन्ति, श्रीयन्ते वा श्रेणयः एकमुख्याः सजातीयसमूहाश्च यथा कामन्दकीये “स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते” पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यमिति दर्शितमिति त्रीणि द्वे वा राज्याङ्गानाम् ॥ १७ । १/२ ॥

पु. पु. न. न. न. पु.
मिलाप आदि **सन्धि (र्ना) विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥**
पु. स.
६गुण ३शक्तियां **(षड्) गुणाः शक्तय (स्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः) ।**
त्रिवर्ग **(क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च) त्रिवर्गो (नीतिवेदिनाम्) ॥ १९ ॥**

सन्धिरिति—सन्धानं सन्धिः ना पुमान्स्यात् “स्वर्णादिदानेन परबन्धुभिः प्रीत्युत्पादनामित्रीकरणं सन्धिः” (१) विरुद्धं विविधं वा ग्रहणं विग्रहः “परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादिविग्रहः” (२) यान्त्यत्रेति यानम् “उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनाय यात्रायानम्” तच्च विगृह्य यानम्, सन्धाय यानम्, संभूय यानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्ष्ययानं च पञ्चविधं विज्ञेयम् (३) आसितमासनम् “नाहमिदानीं योद्धुं समर्थः इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः । “स्थितिरासनम्” तदपि पञ्चविधम् (४) द्विप्रकारं द्वैधम् “बलिनो वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणं द्वैधम्” तच्च चतुर्विधम् (५) आश्रयणमाश्रयः, उक्तं हि—“उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्” (६) एते षट् गुण्यन्ते इति गुणाः गुणशब्दवाच्या भवन्ति इत्येकं

सन्ध्यादीनाम् । प्रभावोत्साहमन्त्रजाः तिस्रः शक्तयः स्युः भवत्यनेन भावः प्रकृष्टो भावः प्रभावः उक्तं हि–"कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः" उत्साहतेऽनेन उत्साहः उक्तं हि–"विक्रमबलमुत्साहशक्तिः" सन्ध्यादीनां सामादीनां च यथावत्स्थापनं न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः "पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिरित्यन्ये" प्रभावश्च उत्साहश्च मन्त्रश्च प्रभावोत्साहमन्त्रास्तेभ्यो जातास्तिस्रः शक्यन्ते जेतुमनयेति शक्तयः स्युरित्येकं त्रिशक्तीनाम् । क्षयणं क्षयः "कृषिर्वणिक्पथं दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकारबलादानं शून्यानां च निवेशनम् इत्यष्टवर्गस्तस्यापचयः क्षयः" स्थितं स्थानम् "उपचयापचयाभावः स्थानम्" वर्धनं वृद्धिः "उपचयो वृद्धिः" इति नीतिं वेदितुं शीलं येषां तेषां त्रयाणां वर्गस्त्रिवर्गः स्यादित्येकं नीतिशास्त्रोक्तक्षयस्थानवृद्धीनाम् ॥ १८ । १९ ॥

पु. पु.

प्रभाव उपाय **(स) प्रतापः प्रभावश्च (यत्तेजः कोषदण्डजम्) ।**

पु.

(भेदो दण्डः सामदानमित्यु)पाय (चतुष्टयम्) ॥२०॥

सइति–कोषो धनम्, दण्डो दमः सैन्यं च ताभ्यां जातं यत् तेजः "अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्यये प्रसहनं तत्तेजः समुदाहृतमिति" (भरतः) सः प्रतापयत्यनेन प्रतपनं वा प्रतापः, भवत्यनेनभावः प्रकृष्टो भावः प्रभवनं वा प्रभावश्च स्यादिति द्वे प्रभावस्य । भेदनं भेदः "शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्यात्मसात्करणं भेदः, स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः इति" दमनं दण्डः "वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च । इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोपि त्रिविधः स्मृतः" सामनम्, स्यति रोषमनेन वा साम "परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । सम्बन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्" दत्तं दानम् स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् "प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्" इत्युपायानां चतुष्टयं विज्ञेयम् अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः "साम दानं च दण्डश्च भेदश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः" इति नृपोपायचतुष्टयानामेकैकम् ॥ २० ॥

दण्ड मिलाप न. पु. पु. न.

भेद मन्त्री आदि **साहसं (तु) दमो दण्डः सामसान्त्व (मथो समौ) ।**

के कामों को पु. पु. स.

देखना **भेदोपजापा (वुपधा) धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥**

सेति–सहसि बले भवं साहसम्, "साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि। अविमृश्य कृतौ धाष्टर्ये" (इति हैमः) दमनं दमः " दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च" (इति हेमचन्द्रः) दाम्यति, दण्डयत्यनेन वा दण्डः "दण्डः सैन्ये दमे यमे। मानव्यूहग्रहभेदेष्वश्वेऽर्कानुचरे मथि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः" (इति हैमः) इति त्रीणि दण्डस्य। सामनम्, स्यति रोषमनेन वा साम, सान्त्वनं सान्त्वमिति द्वे साम्नः " मिलाप" इति ख्यातस्य। अथविति–भेदनं भेदः "भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे" (इति विश्वमेदिन्यौ) उपांशु जपनं जापः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे भेदस्य । धर्म आद्यो येषामिति धर्माद्याः आद्येन कामार्थभयग्रहः तैर्धर्मार्थकामभयैरमात्यादेर्यत्परीक्षणं तत् उपाधीयते शुद्धिज्ञानमत्रेति, उपधा स्यादित्येकं राज्ञा धर्माद्यैरमात्यादेः परीक्षणस्य ॥ २१ ॥

पु.स.न.

सलाह (पञ्चत्रिष्व) षडक्षीणो (यस्तृतीयाद्यगोचरः)।

एकान्त पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. न.

एकान्त की बात विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाका (स्तथा) रहः ॥ २२ ॥

अ. अ. पु.स.न.

विश्वास रहश्चोपांशु (चालिङ्गे) रहस्यं (तद्भवे त्रिषु)।

पु. पु. पु.

अन्याय (समौ)विस्रम्भविश्वासौभ्रेषो(भ्रंशोयथोचितात्)२३॥

पेति–निःशलाकान्ताः पञ्च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युः यः तृतीयाद्यगोचरस्तृतीयादिभिर्न ज्ञातः स अविद्यमानानि षट् अक्षीण्यत्रेति अषडक्षीणः स्यादित्येकं द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य। विविञ्चन्ति जना अत्रेति विविक्तः " विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहः पूतविवेकिषु" (इति मेदिनी) विगतो जनोऽस्मादिति विजनः, छद्यते स्म छन्नः " छन्नं तु रहसि क्लीबं छादिते वाच्यलिङ्गकम्" निर्गता शलाकाप्यस्मात्, शलाकाया निर्गतो वेति निःशलाकः 'तथा' शब्दः समुच्चये रह्यते, रमन्तेऽत्रेति वा रहः " रहस्तत्त्वे रते गुह्ये" (इति मेदिनी) रभसोपि, " रहो निधुवनेपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम्" उपगता अंशवः किरणा अत्रेति उपांशु "उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशुविजनेऽव्ययम्" (इति विश्वहेममेदिन्यः) अलिङ्गे द्वे अव्यये स्यातामिति सप्तैकान्तस्य। तद्भवे रहो भवं रहस्यं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् " रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवदिति" (मेदिनी) इत्येकं रहस्यस्य। विस्रम्भणं विस्रम्भः, तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः " विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) विश्वसनं विश्वासः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे विश्वासस्य। यथोचितात् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनं भ्रेषणं भ्रेषः स्यादित्येकमन्यायस्य ॥ २२ । २३ ॥

पु. पु. पु. न. न.

न्याय न्याययुत अभ्रेषन्यायकल्पा (स्तु) देशरूपं समञ्जसम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

द्रव्ययुक्तायुक्त युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीत (वत्) ॥ २४ ॥

पु.स.न. स. न.

परीक्षा न्याय्यं (च त्रिषु षट्) संप्रधारणा (तु) समर्थनम् ।

अभ्र इति—भ्रेषादन्योऽभ्रेषः, नियमेन ईयत इति न्यायः, कल्पनं कल्पः "कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने" (इति मेदिनी) दिश्यत इति देशः देशो रूपमस्य, दिश्यमानस्योचितस्य रूपम्, प्रशस्तं देशनं वेति देशरूपम्, सम्यगञ्जोऽत्र, संगतमञ्जसा तत्त्वमत्रेति वा समञ्जसमिति पञ्चोचितस्य । युज्यते स्म युक्तम् "युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीबं हस्तचतुष्टये" (इति मेदिनी) उपयन्त्यनेन उपायः उपाय एव औपयिकम्, लभ्यत इति लभ्यम्, "लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये" (इति मेदिनी) भजते फलमनुबध्नातीति भजमानम्, अभिनीयते स्म अभिनीतम् तेन तुल्यमभिनीतवत् "अभिनीतं संस्कृते च न्याय्ये चामर्षिणि त्रिषु" (इति रुद्रः) न्यायादनपेतं न्याय्यम् एते युक्तादयः षट् त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्युरिति षट् न्यायागतस्य । संप्रधारणमिति संप्रधारणा, समर्थितं समर्थनमिति द्वे 'इदमुचितमेव' इति निश्चयस्य ॥२४ । १॥

पु. पु. पु. न.

आज्ञा या हुक्म अववाद (स्तु) निर्देशो निदेशः शासनं (च सः) ॥ २५ ॥

स. स. स. स. स. स.

मर्यादा

अपराध शिष्टि (श्चा) ज्ञा (च) संस्था (तु) मर्यादा धारणा स्थितिः ।

न. पु. पु. न. न.

कैद करना आगोऽपराधो मन्तु (श्च) (समे तू) द्दानबन्धने ॥ २६ ॥

अवेति—अवलम्ब्य वदनमत्रेति अववादः, निर्देशनं निर्देशः, निदेशनं निदेशः "निदेशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते" (इति विश्वः) शिष्टं शासनम्, शासनं शिष्टिः बाहुलकात्तिः शास्तिरपि आज्ञानमाज्ञापनं वा आज्ञा इति षडाज्ञायाः । सम्यगवस्थानं, संतिष्ठतेऽनयेति वा संस्था "संस्थश्चरेऽवस्थिते स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः" (इति मेदिनी) 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम् तत्र दीयते इति मर्यादा, धारयति धर्ममिति धारणा "धारणाङ्गे च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्धिधारणे" स्थानं तिष्ठन्त्यत्रेति वा स्थितिरिति चत्वारि न्याय्यपथस्थितेः । एतीति आगः "आगोऽपराधे पापे स्यादिति" (मेदिनी) अपराधनमपराधः, मन्यत इति मन्तुः "मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि

१ विश्वहैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके "युतः" इति पाठस्योपालम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

प्रजापतौ ” (इति मेदिनी) इति त्रीण्यपराधस्य । उद्दितमुद्दानम्, बद्धमिति बन्धनम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे बन्धनस्य ॥ २५ । २६ ॥

दूना दण्ड पौत या राज-भाग महसूल भेंट या नज़र

पु. पु. पु. पु.
द्विपाद्यो (द्विगुणो दण्डो) भागधेयः करो बलिः ।
पु.न. न. न.
(घट्टादिदेयं) शुल्को(ऽस्त्री) प्राभृत(न्तु) प्रदेशनम् २७॥

द्वीति—द्विगुणो दण्डः द्वौ पादौ परिमाणमस्येति द्विपाद्यः स्यादित्येकमपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्द्विगुणदण्डस्य । भाग एव भागधेयः “ अर्थागमो भवेदायो भागधेयो बलिः करः ” (इति हलायुधः) कीर्यत इति करः “ करो वर्षोपले पाणौ रश्मौ प्रत्यायशुण्डयोः ” (इति मेदिनी) कर एव कारः “ कारोवधे निश्चये च बलौ रत्ने यतावपि ” (इति विश्वमेदिन्यौ) बल्यत इति बलिः “ बलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरा-धयवेपि च ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य । घट्टः आदिर्यस्येति घट्टादिः आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रहस्तस्मिन् घट्टादौ यद्देयं द्रव्यादिकं तत् शुल्क्यत इति शुल्कः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “ शुल्कं घट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहे-ऽस्त्रियामिति ” (मेदिनी) इत्येकं घट्टादिदेयराजभागस्य “महसूल” इति ख्यातस्य । प्राभ्रियते स्म प्राभृतम् , प्रदिश्यत इति प्रदेशनमिति द्वे देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य ॥ २७ ॥

उपहार दायज या व्रत व भीख आदि में देयधन

न. न. पु. स.
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।
पु. पु.
(यौतकादि तु यद्देयं) सुदायो हरणं (च तत्) ॥ २८ ॥

उपेति—उपेयते, उपाय्यते वा उपायनम् “उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम्” (इत्यमरमाला) उपगृह्यत इति उपग्राह्यम् , उपह्रियत इति उपहारः “ तथेति समुच्चये ” उपदीयत इति उपदा इति चत्वार्युपहारस्य षडप्युपहारस्येत्यन्ये । युतकं योनि-सम्बन्धस्तत्र भवम् , युतयोर्वरवध्वोरिदं वा यौतं तदेव यौतकम् “ यौतकं यौतुकं च तदिति वाचस्पतेरुमध्यमपि ” तदेवादिर्यस्येति यौतुकादि “ आदिना व्रतभिक्षादि-परिग्रहः ” यद्देयं तत् सुदीयत इति सुदायः, ह्रियत इति हरणम् “ हरणं यौतका-दीनां द्रव्ये भुजे हृतावपि ” (इति मेदिनी) इति द्वे कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य ॥ २८ ॥

---

१ “ युतकं युगले युक्ते संशयेऽपि चेति रभसः । युतकं संशये युगे । नारी वस्त्राञ्चले युक्ते चलनाम्रे च यौतके ” (इति मेदिनी) ॥

पु. न. स्त्री.

वर्तमान,भविष्य तत्काल(स्तु)तदात्वं (स्यादुत्तरः काल) आयतिः ।
शीघ्रफल, न. पु.
आगामीफल सान्दृष्टिकं (फलं सद्य) उदर्कः (फलमुत्तरम्)॥२६॥

तदिति—स चासौ कालश्चेति तत्कालः, 'तदा' इत्यस्य भावस्तदात्वं स्यादिति द्वे वर्तमानकालस्य । उत्तरः कालः आयंस्यतेऽत्र, आयास्यतीति वा आयतिः "आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः" (इतिमेदिनी) इत्येकमुत्तरकालस्य । सद्यः फलं सन्दृष्टौ प्रत्यक्षे भवं सान्दृष्टिकं स्यादित्येकं व्यापारानन्तरं जायमानफलस्य । उत्तरं फलम् उदर्क्यते, उदर्च्यते, उदृच्यते वा उदर्कः स्यात् "उदर्क एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके" (इति मेदिनी) इत्येकं भाविकर्मफलस्य ॥ २६ ॥

न. न.

अदृष्टभय, दृष्ट अदृष्टं (वह्नितोयादि) दृष्टं (स्वपरचक्रजम्) ।
भय, अपने न.
पक्षीयों से भय (महीभुजा) महिभयं (स्वपक्षप्रभवं भयम्) ॥३०॥

अद्रिति—वह्निश्च तोयं च आदिर्यस्येति भयहेतुत्वाद्भयम् आदिना "हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभादयः" गृह्यन्ते, अदृष्टहेतुकत्वान्न दृष्टमदृष्टमित्येकमग्न्यादिकृतभयस्य । स्वश्च परश्च स्वपरौ तयोश्चक्रे सैन्ये ताभ्यां जातं स्वपरचक्रजं भयं दृश्यते स्म दृष्टं स्यादित्येकं स्वपरसैन्यात्परराष्ट्राच्चौराट्टविकादेः परचक्राद्दाहविलोपादेर्भयस्य । महीभुजामवनिपालानां स्वपक्षात्प्रभवतीति स्वपक्षप्रभवं भयम् अहिरिव गृहस्थत्वादावृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एव अहिस्तस्य भयमहिभयं स्यादित्येकं स्वसहायाज्जातभयस्य ॥ ३० ॥

स्त्री. पु. न. न.

व्यवस्था प्रक्रिया (त्व)धिकारः(स्याच्)चामरं(तु)प्रकीर्णकम् ।
स्थापन, चँवर, न. न. न.
राजगद्दी, नृपासनं (तु) यद्भद्रासनं सिंहासनं (तु तत्)॥३१॥
सिंहासन,छाता, न. न. न.
राजछाता, (हैमं) छत्रं त्वातपत्रं (राज्ञस्तु) नृपलक्ष्म (तत्) ।
पूर्ण कलश, पु. पु. पु. स्त्री.
झारी भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

प्रेति—प्रकर्षाय करणं प्रक्रिया "प्रक्रिया तूत्पादने स्यादधिकारप्रकारयोरिति" (हेमचन्द्रः)अधि आधिक्यस्य करणमधिकारः स्यादिति द्वे राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य । चमति, चम्यतेऽनेन वा चमरम् "चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे" (इतिहैमः)

चमरमेव चामरम् स्त्रियामजादित्वाच्चामरापि "चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छक-मिति" (रभसः) प्रकीर्यते स्म प्रकीर्णम् तदेव प्रकीर्णकम् "प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तारे ना तुरङ्गमे" (इति मेदिनी) इति द्वे चामरस्य। यत् नृपस्य आसनं नृपासनम्, तत् भद्रं च तदासनं चेति भद्रासनं स्यादिति द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य। यत् हैमं हेमविकारजं नृपासनं तत् सिंहाकारमासनं सिंह इव आसनं वेति सिंहासनं स्यादित्येकं सुवर्णकृतराजासनस्य। छादयत्यनेन छत्रम्, आतपात्त्रायत इत्यातपत्रमिति द्वे छत्रस्य। तत् छत्रं राज्ञो नृपस्य लक्ष्म चिह्नं नृपलक्ष्म स्यादित्येकं नृपच्छत्रस्य। भद्रस्य भद्रो वा कुम्भः भद्रकुम्भः, पूर्णः कुम्भः पूर्णकुम्भः इति द्वे पूर्णकलशस्य। बिभर्ति जलमिति भृङ्गारः, कनकस्य आलुः कनकालुः सैव कनकालुका स्यादिति द्वे सुवर्णकृतजलपात्रस्य ॥ ३१ । ३२ ॥

पु. न. न. न.

सेनानिवास, **निवेशः शिबिरं (षण्ढे) सज्जनं (तू) परक्षणम्।**

गश्त या पहरा, न.

सेनाङ्ग **(हस्त्यश्वरथपादातं) सेनाङ्गं (स्याच्चतुष्टयम्)॥३३॥**

नीति—निविशन्तेऽत्रेति निवेशः "निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासेद्रङ्गविवाहयोः" (इति हैमः) शवन्त्यत्रेति शिबिरं षण्ढे क्लीबे स्यादिति द्वे आगन्तुकसैन्यवसतेः। सज्जन्त्यनेन, सच्छोभनं जन्यतेऽनेन वा सज्जनम्, उपरक्ष्यतेऽनेन उपरक्षणमिति द्वे सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य। पदातीनां समूहः पादातम्, हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं चेति हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। चत्वारोऽवयवा यस्येति चतुष्टयं सेनाया अङ्गं सेनाङ्गं स्यादित्येकं सेनाङ्गस्य ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

हाथी, **दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

हाथियोंकाराजा, **मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी॥ ३४॥**

पु. पु. पु. पु. पु.

मदान्ध **इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथ (स्तु) यूथपः।**

हाथी, हाथी का पु. पु. पु. पु.

बच्चा **मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः॥ ३५॥**

देति—अतिशयितौ दन्तावस्येति दन्ती, दन्तौ स्तोऽस्येति दन्तावलः, हस्तः शुण्डास्त्यस्येति हस्ती, द्वौ रदावस्येति द्विरदः, अनेकेन करेण मुखेन च पिबतीति अनेकपः, द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबतीति द्विपः, मतङ्गाद्दृषेर्जातो मतङ्गजः, गजतीति गजः, न अगः नगे भवो वा नागः, "नागो मतङ्गजे सर्पे पुन्नागे नागकेशरे। क्रूराचारे

नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च। देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः। नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे" (इति हैमः) अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्येति कुञ्जरः, "कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा धातकीद्रुमे। पाटलायां चेति" (हेमचन्द्रः) वारयति शत्रुबलमिति वारणः "वारणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे" (इति विश्वः) करोऽस्त्यस्येति करी, एति, ईयते वा इभः "स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डे द्रुमगुच्छयोरिति" (विश्वः) स्तम्बे रमते स्तम्बेरमः, पद्मं विन्दुजालमस्त्यस्येति पद्मी इति पञ्चदशहस्तिनः। यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथो यूथनाथः, यूथं पातीति यूथपः इति द्वे यूथमुख्यहस्तिनः। मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तो मदोत्कटः, मदेन कलते, मदे सति कलो ध्वनिर्यस्येति वा मदकलः इति द्वे अन्तर्मदस्य हस्तिनः। कलते, कलयति, कलं भाषते वा कलभः, करिणः शावकः करिशावकः इति द्वे करिशावकस्य॥३४।३५॥

मदस्रावीहाथी, वे मदवाला, हाथियों का झुण्ड, हथिनी

पु. पु. पु. पु. पु.
प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः (समा)वुद्वान्तनिर्मदौ।
न. स. स. स. स.
हास्तिकं गजता (वृन्दे) करिणी धेनुका वशा॥ ३६॥

प्रेति—प्रकर्षेण भिद्यते स्म प्रभिन्नः, गर्जयति, गर्जो जातोऽस्येति वा गर्जितः "गर्जितं वारिवाहादिध्वनौ ना मत्तकुञ्जरे" (इति विश्वमेदिन्यौ) माद्यति स्म मत्तः इति त्रीणि जातमदस्य। उद्गतं वान्तं मदवमनमस्मादिति उद्वान्तः, मदान्निर्गतः, मदो निर्गतोऽस्मादिति वा निर्मदः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे गतमदगजस्य। वृन्दे करिणां समुदाये हस्तिनां समूहो हास्तिकम्, गजानां समूहो गजता इति द्वे गजसमूहस्य। करोऽस्त्यस्या इति करिणी, धेनुरिव धेनुका, "स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि दानवविशेषे" (इति मेदिनी) वष्टि, उश्यते वा वशा "वशा बन्ध्यासुता योषा स्त्री गवीकरिणीषु चेति" तालव्यान्तेषु विश्वादिति त्रीणि करिण्याः "हस्तिनी" इति ख्यातायाः॥ ३६॥

हाथी का गाल, उसका मद, सूंड़ से निकले जलकण शीश का मांस पिण्ड कुंभों का मध्य भाग

पु. पु. पु. न. पु. पु.
गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः।
पु. पु.
कुम्भौ(तु पिण्डौ शिरस)(स्तयोर्मध्ये)विदुः(पुमान्)३७

गेति—गण्डतीति गण्डः, "गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि। ग्रहयोगप्रभेदे च वीरव्यङ्गे पिटकेऽपि च। चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे" (इति मेदिनी) कटतीति कटः "कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शवे। समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता" (इति मेदिनी) माद्यत्यनेन, मदयति वा मदः "मदो रेतसि कस्तूर्यां

गर्वे हर्षमदानयोः" (इति मेदिनी) द्यत्यनेन दानम् "दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेद-शुद्धिषु" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे मदपतनस्य । वम्यते वमनं वा वमथुः "वमथु-र्वमने कासे मातङ्गकरशीकरे" (इति हैमः) करस्य शुण्डादण्डस्य शीकरः कर-शीकरः इति द्वे शुण्डान्निर्गतजलस्य । शिरसो मस्तकस्य पिण्डेते पिण्डौ "पिण्डो बाले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि । ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूर-भेदयोः" (इति मेदिनी) कुं भुवमुम्भतः शकन्ध्वादित्वात् कुम्भौ स्याताम् "कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वारनार्यां च घटे क्लीबन्तु गुग्गुलौ" (इति मेदिनी) इत्येकं गजशिरसो मांसपिण्डस्य । तयोः कुम्भयोर्मध्ये मध्यभागे वेत्ति संज्ञामत्र घातेनेति 'विदुः' पुमान्पुंलिङ्गः स्यादित्येकं कुम्भमध्यभागस्य ॥ ३७ ॥

हाथीका मत्था, नेत्रोंकी गोलाई देखना, कानों की जड़

पु. स.
अवग्रहो (ललाटं स्या) दिषीका (त्वक्षिकूटकम्) ।
न. स.
(अपाङ्गदेशो) निर्याणं (कर्णमूलं तु) चूलिका ॥३८॥

अवेति—गजस्य ललाटं अवगृह्यतेऽङ्कुशेनेति अवग्रहः घञि तु अवग्राहोपि स्यात् "गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्यवग्रहः" (इति रुद्रः) इत्येकं गजललाटस्य । अस्य अक्षिकूटकं चक्षुर्गोलकं ईष्यत इति इषीका, ईषीका दीर्घादिरपि इत्येकं हस्ति-चक्षुर्गोलकस्य । अस्य अपाङ्गस्य अपाङ्गो वा देशोऽपाङ्गदेशः निर्यात्यनेनेति निर्याणं स्यात् "निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे" (इति मेदिनी) इत्येकं गजापाङ्ग-देशस्य । अस्य कर्णयोर्मूलं चूल्यतेऽनयेति चूलिका स्यात् "चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं करिकर्णमूलस्य ॥ ३८ ॥

ललाट का अधोभाग, दांतों का मध्यभाग, कंधा, बिन्दुसमूह

अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।
आसनं स्कन्धदेशः स्यात् पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥३८॥

अधइति—कुम्भस्य वातकुम्भस्य अधो ललाटाधोभागः अवश्यं वहति वाही स ति-ष्ठत्यत्रेति पृषोदरादित्वाद् वाहित्थं स्यात् "कुम्भयोरन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्थं तु ततोऽप्यधः" (इति हैमनाममाला) इत्येकं ललाटाधोभागस्य । अस्य वाहित्थस्य यत् अधोभागस्तत् प्रतिमीयतेऽनेनेति प्रतिमानं स्यात् "प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः" (इति रुद्रः) इत्येकं वाहित्थाधोभागस्य दन्त-मध्यस्य । आस्यतेऽत्रेति आसनम्, "आसनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने" (इति विश्वमेदिन्यौ) स्कन्ध एव देशः स्कन्धदेशः इति द्वे गजस्कन्धस्य । पद्ममिव पद्म-

कम् "पद्मकं स्यात्पद्मकाष्टबिन्दुजालकयोरपि" (इति मेदिनी) बिन्दूनां जालमिव बिन्दुजालकं स्यादिति द्वे गजमुखादिस्थबिन्दुसमूहस्य ॥ ३९ ॥

पार्श्वभाग,अग्र पु. पु. पु.
भाग,पूर्वजङ्घा **पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभाग(स्तु योऽग्रतः)।**
भाग,अपरजङ्घा न. न.
भाग **(द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ) गात्रावरे(क्रमात्) ॥४०॥**

पक्षेति—पक्षयत्यनेनेति पक्षः, भज्यत इति भागः पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः पक्षभागः, पार्श्वस्य, पार्श्वमेव वा भागः पार्श्वभागः इति द्वे गजपार्श्वस्य। अग्रतो यो भागः स तु दन्तस्य भागः, दन्तसम्बन्धी भागो वा दन्तभागः स्यात् शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः इत्येकमग्रभागस्य। पूर्वा च पश्चाच्च, पूर्वापश्चाच्च ते जङ्घे च, पूर्वापश्चाज्जङ्घे आदी ययोरिति, पूर्वापश्चाज्जङ्घादी तौ च देशौ चेति पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ यौ द्वौ ते क्रमात् क्रमेण गातेऽनेन, एत्यनेन वा गात्रम् "गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे" (इति मेदिनी) अवराति, न वृणोति, व्रियते वेति अवरम् "अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिपु" (इति मेदिनी) गात्रं च अवरं चेति गात्रावरे स्याताम् पूर्वजङ्घाभागो गात्रम्, पश्चाज्जङ्घाभागोऽवरमिति यावत् "द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे न ना" (इति रभसः) इत्येकैकं पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशयोः ॥ ४० ॥

न. न. न. पु. पु.स.न.
चाबुक, खूंटा, **तोत्रं वैणुकमालानं बन्धस्तम्भे (ऽथ) शृङ्खला।**
पु. पु.न. पु.न. पु.स.
आंदू, अंकुश **अन्दुकोनिगडोऽस्त्रीस्यादङ्कुशोऽस्त्रीसृणिः स्त्रियाम्४१**

तविति—तुद्यतेऽनेनेति तोत्रम्, "तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽपि च" (इति मेदिनी) वेणुना निर्वृत्तमिति वैणुकम् "वेणुकमिति पाठान्तरम्" इति द्वे तोदनदण्डस्य। आलीयतेऽत्रेति आलानम्; बन्धस्य बन्धनस्य स्तम्भो बन्धस्तम्भः इति द्वे बन्धनस्तम्भस्य। अथेति—शृङ्गं प्राधान्यं खलति, शृङ्गात्प्राधान्यात्खलत्यनेन वा पृषोदरादित्वात् शृङ्खला "शृङ्खला पुंस्कटी काञ्च्यां लोहरज्जौ च बन्धने" (इति हैमः) अन्द्यते बध्यतेऽनयेति अन्दूः "अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च" (इति मेदिनी) स एवान्दुकः, निगलति, निर्गतो गडः सेचनमस्मादिति वा निगडोऽस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति त्रीणि निगडस्य "बेड़ी" इति ख्यातस्य। अङ्क्यतेऽनेनेति अङ्कुशः अस्त्री

१ "गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते" (इति भागुरिः) कश्चित्तु अष्ठीवद्भागादूर्ध्वमवरम्। अधस्तु गात्रमित्याह।अपरा पवर्गादिमध्या च। अपरं तूत्तरार्थे स्यात्पश्चाद्भागे च दन्तिनामिति"(विश्वः)॥

२ अन्दुकः स्वार्थे कन् "स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि" इति पुंस्त्वम् ॥

३ तेन आरक्षमग्नमवमत्यसृणिं सिताग्रमिति माघवाक्यं संगच्छते ॥

पुंनपुंसकं स्यात् , सरत्यन्तर्गच्छत्यनयेति सृणिः, शृणातीति विग्रहे तु शृणिस्ताल-व्यादिरपि " शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः" (इति शभेदः) स्त्रियां स्यात ' स्त्रियामित्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते' तेन सृणेः पुंस्त्वमपि, इति सुभूत्या-दयः स्त्रियामिति प्रायिकत्वादुक्तमिति द्वे अङ्कुशस्य ॥ ४१ ॥

कमर बांधने की स. स. स. स. स.
रस्सी पलान **दूष्या कक्ष्या वरत्रा (च) कल्पना सज्जना (समे) ।**
आदिसे सजना स. न. पु. पु. पु.स.
गद्दी या झूल **प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो (द्वयोः) ॥४२॥**

द्वीति–दूष्यतेऽनयेति दूष्या " दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे " (इति मेदिनी) चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनादृश्यतां नीयते इति चूषेति मुकुटः, कक्षे भवा कक्ष्या, " कक्ष्या बृहतिकायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे चेति" (मेदिनी) वरं त्रायते, व्रियतेऽनयेति वा वरत्रा इति त्रीणि गजमध्यबन्धनस्य । कल्पनं कल्पना " अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीबं क्लृप्तौ च कल्पने " (इति मेदिनी) सज्जनं सज्जना " सज्जनं तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणपट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति" (इति मेदिनी) उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे पल्याणाद्यारोपणेन सज्जीकरणस्य । प्रकर्षेण वीयतेऽस्यामिति प्रवेणिः " प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योः" (इति मेदिनी) कृदिकारादिति वा ङीषि तु प्रवेण्यपि, आस्तीर्यतेऽनेनेति आस्तरणम्, व्रियतेऽनेन, बहवो वर्णाः सन्त्यस्येति वा वर्णः " वर्णः स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं तु कुङ्कुमे" (इति हैमः) परिगतस्तोमोऽत्र, परिस्तूयते वा परिस्तोमः, कुथ्यति, कुथ्नाति, कुन्थत्यशोभामिति वा कुथः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् " कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि " (इति मेदिनी) क्लीबेपि, " स्त्रीप्रवेणी कुथं त्रिषु " (इति बोपालितः) इति पञ्च गजोपर्यास्तरणचित्रकम्बलस्य ॥ ४२ ॥

न. स. स.
निर्बल हाथी, **वीतं (त्वसारं हस्त्यश्वं) वारी (तु) गजबन्धनी ।**
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
घोड़ा, हाथी **घोटके पीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥**
बांधनेकी शाला, पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
घोड़ामात्र **वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।**

वीति–न सारो बलमस्येत्यसारं हस्ती चाश्वश्चेति हस्त्यश्वम् सेनाङ्गत्वादेकत्वम् अजति स्म, वेति स्म युद्धादिकर्मणो वेति वीतं स्यात् "वीतमसारगजे स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च" (इति मेदिनी) इत्येकं बलरहितगजाश्वस्य । वार्यतेऽनयेति वारी "वारी

स्याद्गजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । वारिर्वाग्गजबन्धन्योः स्त्री क्लीबेम्बुनि वालुके ” (इति मेदिनी) बध्यतेऽस्यामिति बन्धनी गजस्य बन्धनी गजबन्धनी इति द्वे गजबन्धनशालायाः । घोटत इति घोटकः पचाद्यचि घोटोऽपि, “ घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः ” (इति रभसः) पिबतीति पीतिः “ पीतिर्नाश्वे स्त्रिया पाने ” (इति मेदिनी) वेतीति व्युत्पत्त्या तु वीतिरपि “ वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्ताविति ” (हैमः) तोरणं तुरस्तेन (त्वरया) गच्छतीति तुरगः, तुरङ्गः, अश्नुत इति अश्वः, तुरेण गच्छतीति तुरंगमः, अवश्यं वजति, वाजाः पक्षाः सन्त्यस्येति वा वाजी “ वाजी वाणाश्वपक्षिषु ” (इति मेदिनी) वाहते, वाह्यते, उह्यतेऽनेन वा वाहः “ वाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु ” (इति मेदिनी) ऋच्छति, अर्वति वा ‘ अर्वा ’ “ अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ” गन्धमर्वतीति शकन्ध्वादित्वात् गन्धर्वः “ गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तरा भवदेहे च ” (इति हैमः) हयति, हिनोति वा हयः, सिन्धुषु भवः सैन्धवः “ सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । मणिमन्थेऽपि ” (इति हैमः) सपति सेनायां समवैतीति सप्तिरिति त्रयोदश तुरंगमस्य ॥ ४३ । १/२ ॥

अच्छी जाति-वाला घोड़ा सिखलाया घोड़ा घोड़ों का भेद, अश्वमेधीय घोड़ा अधिक वेगवाला

पु. पु. पु. पु.
आजानेयाः कुलीनाः (स्यु) र्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥
पु. पु. पु. पु.
वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाल्हिका (हयाः) ।
पु. पु. पु. पु.
ययु (रश्वो) ऽश्वमेधीयो जवन (स्तु) जवाधिकः ॥ ४५ ॥

आजेति—अजनमाजः क्षेपणं तेन आनेयाः प्रापणीयाः आयत्ता वा आजानेयाः “ शक्तिनिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः ” (इत्यश्वशास्त्रम्) कुलस्यापत्यानि कुलीनाः स्युरिति द्वे कुलीनाश्वस्य । विनीयन्ते स्म विनीताः, “ विनीतः सुवहाश्वे स्याद्वाणिज्येऽपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते विनयान्विते ” (इति मेदिनी) साधु वहनशीलाः साधुवाहिनः इति द्वे सुशिक्षिताश्वस्य । वनायुषु देशेषु जाता हया वनायुजाः, पारसीके देशे भवाः पारसीकाः, कम्बोजेषु भवाः काम्बोजाः, वल्हिकदेशे भवा वाल्हिकाः “ वाल्हीकं वाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः ” इति त्रिकाण्डशेषतो दीर्घमध्योऽपि इति हयविशेषाणामेकैकम् । अश्वमेधाय हितः अश्वमेधीयोऽश्वः, यातीति ययुः स्यात् “ययुः पुमानश्वमेधतुरगे च तुरंगमे ” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वमेधीयाश्वस्य द्वे इत्यन्ये । जवनशीलो जवनः, “ जवनस्तु स्मृते वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु ” (इति मेदिनी) जवेन वेगेनाधिको जवाधिकः इति द्वे अधिकवेगशालिनोऽश्वस्य ॥ ४४ । ४५ ॥

लदुवा उजला रथवाहीबछेड़ा घोड़ी, घोड़ियों का गिरोह

पु. पु. पु. पु.
पृष्ठ्यः स्थौरी (सितः) कर्को रथ्यो (वोढा रथस्य यः)।
पु. पु. स. स. स. न.
बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं (गणे) ॥ ४६ ॥

प्रिति—प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्येति पृष्ठ्यः, स्थूलस्येदं रलयोरेकत्वात्स्थौरं बलमस्यास्तीति स्थौरी " स्थौरी पृष्ठ्यः पृष्ठवहः " (इति वोपालितः) इति द्वे भारवाहिनोऽश्वस्य । सितः शुक्लोऽश्वः करोति, क्रियते वा कर्कः स्यात् " कर्कः कर्के तनौ वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे " (इति मेदिनी) इत्येकं शुक्लाश्वस्य । रथस्य वोढा वाहको योऽश्वः स रथं वहतीति रथ्यः स्यात् " रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति । रथवोढरि पुंलिङ्गः " (इति मेदिनी) इत्येकं रथवाहकाश्वस्य । अश्वस्य बालः कशति, किञ्चिच्छवतीति वा किशोरः स्यात् "अथ किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपर्ण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः " (इति मेदिनी) इत्येकमश्वकिशोरस्य । वामयति, वं वरुणमति, तेनाम्यते वा गौरादित्वात् वामी " वामी शृगाली वडवा रासभीकरभीषु च " (इति मेदिनी) अश्वजातिरजादित्वादश्वा, बलं वाति, बलेन वजति, बलं सामर्थ्यमतिशयितमस्त्यस्या वा डलयोरेकत्वाद् वडवा " वडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां नारीजात्यन्तरेऽपि च " इति त्रीणि वडवायाः " घोड़ी" इति ख्यातायाः । गणे घोटिकानां समुदाये वडवानां समूहो वाडवं स्यात् " वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले" (इति मेदिनी) इत्येकं घोटिकासमूहस्य ॥ ४६ ॥

घोड़ों की १ दिन की मंजिल, घोड़ों की बिचली देह, हिनहिनाना

पु.स.न.
(त्रिष्वा) श्वीनं (यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते)।
न. स. स.
कश्यं (तु मध्यमश्वानां) हेषा ह्रेषा (च निस्वनः) ॥४७॥

त्रिष्विति—अश्वेन एकेन दिनेन यद् मार्गो गम्यते तत् " अश्वेन एकाह्नातिक्रम्यत इत्याश्वीनं " त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यादित्येकमश्वानामेकाह्निकयानस्य । अश्वानां मध्यम् अश्वादेस्ताडनीताडनं वा कशा तामर्हतीति कश्यम् " कश्यं त्रिषु कशार्हे स्यात्क्लीबं मध्याश्वमध्ययोः " (इति मेदिनी) इत्येकमश्वानां मध्यभागस्य । अश्वानां निस्वनः शब्दः हेषणं हेषा, ह्रेषणं ह्रेषा च स्यादिति द्वे अश्वानां ध्वनेः " हिनहिनाना " इति ख्यातस्य ॥ ४७ ॥

घोड़ों का गला, घोड़ों का गिरोह, घोड़ों की चालें, लगाम,

पु. पु. न. न.
निगाल (स्तु) गलोद्देशे (वृन्दे त्वा) श्वीयमाश्व (वत्)।
न. न. न. न. न.
आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ ४८ ॥

स. स. पु.न.

टाप (गतयोऽमूः पञ्च)धारा घोणा(तु)प्रोथमस्त्रियाम्।

स. पु.न. न. पु.

कविका(तु)खलीनो(ऽस्त्री)शफं(क्लीबे)खुरः(पुमान्)४९॥

नीति—निगिरति, निगिलत्यनेन वा निगालः, गलस्य उद्देशः समीपभागो गलोद्देशः " घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मतः " इति द्वे ग्रीवायाः समीपभागस्य । वृन्दे अश्वानां समुदाये अश्वानां समूहः आश्वीयम्, पक्षेऽणि आश्वम्। वदिति निर्देशश्चात्रोभयत्र समत्वज्ञापनार्थः इति द्वे अश्ववृन्दस्य । आस्कन्दनम्, आस्कन्दः संजातोऽस्येति वा आस्कन्दितम् " उत्तेजितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि । उत्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः " (इति हैमनाममाला) धोरणं धोरितं तदेव धोरितकम् धोरितमेव धोरितन्तदेव धौरितकं वा "अथ धौरितकं धौर्यं धोरणं धौरितं च तत्" (इति वाचस्पतिः) रेचनं रेचितम् " उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः " (इति हैमनाममाला) वल्गनं वल्गितम् " वल्गितं पुनः । अग्रकाय समुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् " (इति नाममाला) प्लवनं प्लुतम् "प्लुतमश्वस्य गतौ प्लुतस्त्रिमात्रके " (इति हैमः) अमूरश्वानां पञ्च गतयो भवन्ति ता धार्यन्तेऽनयाऽत्रेति वा धाराः स्युः " धारा सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरङ्गगतिपञ्चके " इत्येकमश्वगतिविशेषाणाम्। घोणत इति घोणा, प्रोथतीति प्रोथम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यात् " प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु " (इति मेदिनी) इति द्वे अश्वप्रोथस्य " थूथुन " इति ख्यातस्य। कवत इति कविका, खे मुखे लीनः खलीनः इति द्वे खलीनस्य " लगाम " इति ख्यातस्य। शं फणतीति शफं क्लीबे नपुंसके स्यात्, "शफं मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च" (इति मेदिनी) खुरतीति खुरः पुमान्स्यात् "खुरः कोलदले शफे" (इति मेदिनी) इति द्वे अश्वखुरस्य " टाप " इति ख्यातस्य॥ ४८। ४९॥

पु.न. न. न. पु. पु.

पूंछ, बालयुत पुच्छो (ऽस्त्री) लूमलाङ्गूले वालहस्त(श्च)वालधिः।

पूंछ, लोटना (त्रिषू) पावृत्तलुठितौ (परावृत्ते मुहुर्भुवि)॥ ५०॥

पिवति—पुच्छतीति पुच्छः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् " पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याल्लाङ्गूले पुच्छमिष्यते " (इति मेदिनी) लूयत इति लूमम्, लङ्गतीति लङ्गूलं तदेव लाङ्गूलम् " लाङ्गूलं पुच्छशेफयोः " (इति मेदिनी) इति त्रीणि लाङ्गूलस्य। " वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालधौ " (इति पवर्गीयादौ मेदिनी) वालो हस्त इव दंशादिनिवारकत्वात् वालानां हस्तः समूहो वेति वालहस्तः, वाला धीयन्तेऽत्रेति वालधिरिति द्वे केशवल्लाङ्गूलमात्रस्य । श्रमशान्त्यर्थं मुहुर्भुवि पुनः

पुनर्भूमौ परावृत्ते सति उपावर्तते स्म उपावृत्तः, लुठति स्म लुठितः उभौ त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यातामिति द्वे अश्वलुठितस्य ॥ ५० ॥

पु. पु. पु.

लड़ाई का रथ, **(याने चक्रिणि युद्धार्थे) शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।**

पु.

रथविशेष **(असौ) पुष्यरथ(श्चक्रयानं न समराय यत्) ॥५१॥**

येति—युद्धायेदं युद्धार्थं तस्मिन्युद्धार्थे युद्धप्रयोजनवति चक्रमस्यास्तीति चक्री तस्मिंश्चक्रिणि चक्रयुक्ते यान्त्यनेन यानं तस्मिन्याने सति शतमङ्गान्यवयवा यस्येति शताङ्गः, स्यन्दत इति स्यन्दनः "स्यन्दनं तु स्रुतौ नीरेतिनिशे ना रथेऽस्त्रियामिति" (मेदिनी) रमन्तेऽत्रानेन वा रथः " रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च " (इति मेदिनी) इति त्रीणि युद्धार्थरथस्य । यत् चक्रयानं समराय संग्रामाय न स्यात् असौ पुष्य इव रथः, पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वेति पुष्यरथः पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात् पुष्पमिव रथः पुष्परथः स्यादित्येकं युद्धं विना यात्रासेवादौ सुखभ्रमणार्थरथस्य ॥ ५१ ॥

पु. न. न.

जनाना रथ **कर्णी[१]रथः प्रवहणं डयनं (च समं त्रयम्) ।**

न. पु.न. स. न.

गाड़ा, गाड़ी **(क्लीबे)ऽनःशकटोऽस्त्रीस्याद्गन्त्री(कम्बलिवाह्यकम्)५२**

केति—कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णः कर्णोऽस्यातीति कर्णी कर्णी चासौ रथश्च शब्दमात्रेण रथो न तु वस्तुतो रथः अथवा सामीप्यात्कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते कर्णः स्कन्धः सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन स्कन्धवाह्यः स चासौ रथश्चेति कर्णीरथः, प्रोह्यतेऽनेनेति प्रवहणम्, डीयतेऽनेनेति डयनम्, हीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तु हयनमपि स्यादिदं त्रयं समं समानार्थकं विज्ञेयमिति त्रीणि पुरुषस्कन्धवाह्ययानविशेषस्य "डोला" इति ख्यातस्य । अनिति चीत्करोतीति अनः क्लीबे नपुंसके स्यात्, शक्नोति भारं वोढुं जीवयितुं वेति शकटः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे शकटस्य " गाड़ा " इति ख्यातस्य । गम्यतेऽनयेति गन्त्री, कम्बलिभिः सास्नावद्भिर्वृषैरुह्यते इति कम्बलिवाह्यं तदेव कम्बलिवाह्यकमिति द्वे शकटिकायाः " गाड़ी " इति ख्यातायाः ॥ ५२ ॥

स. न. स. स.

पालकी हिंडोला या डोली वाच **शिबिका याप्ययानं(स्याद्)दोलाप्रेङ्खा(दिकाःस्त्रियाम्)।**

पु.स.न. पु.स.न.

चर्मसे घिरा रथ **(उभौ तु) द्वैपवैयाघ्रौ (द्वीपिचर्मावृते रथे) ॥ ५३ ॥**

---

१ अन्येषामपीति (६ । ३ । १३७) दीर्घः ॥

शीति–शिवं करोति, शिवैवेति वा शिबिका, याप्यैरधमैर्वाह्यं यानं याप्ययानं स्यादिति द्वे शिबिकायाः "पालकी" इति ख्यातायाः। दोलयति, दोल्यते वा दोला, प्रेङ्ख्यत इति प्रेङ्खा "आदिना शयनखट्वादिर्दोला" उभे स्त्रियां स्यातामिति द्वे दोलायाः "हिंडोला" इति ख्यातायाः "डोली" इति वा ख्यातायाः। द्वीपिचर्मावृते रथे द्वीपिनो विकारो द्वैपः, द्वैपेन चर्मणा परिवृतो रथो द्वैपः, व्याघ्रस्य विकारो वैयाघ्रः, वैयाघ्रेण चर्मणा परिवृतो रथो वैयाघ्रः उभौ (त्रिषु) स्यातामिति द्वे वैयाघ्रचर्मवेष्टितरथस्य ॥ ५३ ॥

सफेद कम्बल से घिरा रथ, कम्बल,वस्त्र व दुकूलादि से युक्त रथ

पु.
(पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः) पाण्डुकम्बली[1]।

पु.स.न. पु.स.न.
(रथे) काम्बलवास्त्राद्याः (कम्बलादिभिरावृते॥५४॥

पेति–पाण्डुकम्बलसंवीतः श्वेतकम्बलवेष्टितः स्यन्दनो रथः पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः पाण्डुकम्बली स्यादित्येकं शुक्लकम्बलवेष्टितरथस्य। कम्बलादिभिरावृते रथे सति कम्बलेन परिवृतो रथः काम्बलः, वस्त्रेण परिवृतो रथो वास्त्रः, आदिना चार्मक्षौमदौकूलादिग्रहः इति कम्बलाद्यावृतरथानामेकैकम् ॥ ५४ ॥

स. स.
रथसमूह, (त्रिषु द्वैपादयो) रथ्या रथकट्या (रथव्रजे)।

न. पु.
धुरी, तांगा धूः(स्त्री)'क्लीबे'यानमुखं(स्याद्र)थाङ्गमपस्करः॥५५॥

त्रीति–द्वैपादयो वास्त्रान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युः। रथानां समूहो रथ्या "रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरे" (इति हैमः) रथानां समूहो रथकट्या, रथानां व्रजो रथव्रजः इति त्रीणि रथसमूहस्य। धूर्वतीति धूः स्त्री स्यात् "धूर्यानमुखभारयोः" (इति हैमः) यानस्य मुखं यानमुखं क्लीबे स्यादिति द्वे वोढृबन्धनस्थानस्य। रथस्य अङ्गं रथाङ्गम्, अपकीर्यते स्वस्थाने क्षिप्यत इति अपस्करः इति द्वे चक्रभिन्नरथारम्भकस्य ॥ ५५ ॥

न. न. स. पु.
पहिया, पुट्ठी या हाल, चक्रं रथाङ्गं(तस्यान्ते)नेमिः(स्त्री स्या)त्प्रधिः(पुमान्)।

स. स. पु. पु.स.
नाह, कुलावा पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके(तु द्वयो)रणिः ॥ ५६ ॥

चेति–क्रियते गतिरनेनेति चक्रम्, "चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः। जलावर्तेऽपि" (इति मेदिनी) रथस्य

---

१ "स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारग्रामभेदयोः" (इति मेदिनी)॥

अङ्गं रथाङ्गम् " रथाङ्गं न द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहंगमे " (इति मेदिनी) इति द्वे चक्रस्य " पहिया " इति ख्यातस्य । तस्यान्ते तस्य चक्रस्यान्तो भूमिस्पर्शिभागस्तस्मिन्, नयति रथमिति नेमिः स्त्री स्यात् " नेमिर्नातिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) प्रधीयतेऽनेनेति प्रधिः पुमान्स्यादिति द्वे नेमेः "पुट्ठी" इति ख्यातायाः। पिण्ड्यन्तेऽरा यस्यामिति गौरादित्वात् पिण्डी सैव पिण्डिका, नभ्यतेऽक्षेण, नह्यन्तेऽरा अत्रेति वा नाभिः " नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे " (इति मेदिनी) इति द्वे रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः " नाह " इति ख्यातायाः । अक्षाग्रकीलके अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके अणतीति अणिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् कृदिकारादिति वा ङीपि अणी आणी च " अणिराणिवदक्षाग्रकीले स्यादश्रिसीमयोः " (इति विश्वः) इति द्वे अक्षाग्रकीलकस्य " कुलावा " इति ख्यातस्य ॥ ५६ ॥

स. पु. पु. पु.

लोह का परदा जूआ का काठ **रथगुप्तिर्वरूथो (ना) कूबर (स्तु) युगन्धरः ।**

पु. पु.

रथ के नीचे का काठ दूसरा जूआ **अनुकर्षो (दार्वधःस्थं) प्रासङ्गो(ना)(युगान्तरम्)॥५७॥**

रथेति—रथस्य गुप्तिरावरणमिति रथगुप्तिः व्रियते रथोऽनेनेति वरूथः ना पुमान्स्यात् " वरूथो रथगुप्तौ स्याद्वरूथं चर्मवेश्मनोः " (इति मेदिनी) इति द्वे परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य । कुबते, कूयते वेति कूबरः " कूबरस्त्रिषु चारौ ना कुब्जकेऽस्त्री युगन्धरे " युगं वोढृबन्धनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः इति द्वे युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य । अधस्स्थं रथस्याधःस्थं दारुकाष्ठम् अनुकृष्यत इति अनुकर्षः स्यात् " अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्यप्यनुकर्षणे " (इति मेदिनी) नान्तोप्ययम् " अनुकर्षा नाक्षतलदारु " (इति बोपालितः) इत्येकं रथस्याधस्तलभागदारुणः । द्वितीयं युगं युगान्तरं प्रसज्यत इति प्रासङ्गः ना पुमान्स्यादित्येकं रथाद्यङ्गयुगादन्ययुगं वृषभाणां दमनकाले यदासज्यते तस्य स्वामी तु " युगाद्युगः " इति पाठमाश्रित्य युगेन अततीति युगाद्यादित्वस्य युगः प्रासङ्गः ना पुमान्स्यादित्याह अन्ये तु युगान्तरं यद्बध्यते तस्येत्याहुः " युगं द्वितीयं प्रासङ्गः " इति कात्योपि व्याख्यातवानिति ॥ ५७ ॥

न. न. न. न. न.

सब सवारी, **(सर्वं स्याद्)वाहनं यानं युग्यं पत्रं (च) धोरणम् ।**

पु.न.

कहार आदि से लेजाने वाली **(परम्परावाहनं यत्त) द्वैनीतक (मस्त्रियाम्) ॥ ५८ ॥**

सर्वमिति—सर्वं हस्त्यश्वरथादि दोलान्तं वाहयति, वहत्यनेन वेति वाहनम् यान्त्यनेनेति यानम् " यानं स्याद्वाहने गतौ " (इति मेदिनी) युज्यतेऽनेन वेति युग्यम् ,

पतन्त्यनेनेति पत्रम् " पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः " (इति मेदिनी) धोरति, धोरयत्यनेन वा धोरणं स्यादिति पञ्च वाहनमात्रस्य । यत् परम्परया वहतीति परम्परावाहनं तत् विनीतकानामिदं, विनीयते स्म विनीतं तदेव विनीतकं तदेव वेति वैनीतकम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यादित्येकं परम्परावाहनस्य ॥ ५८ ॥

फीलवान   पु. आधोरणा पु. हस्तिपका पु. हस्त्यारोहा पु. निषादिनः ।

रथवान् या   पु. नियन्ता पु. प्राजिता पु. यन्ता पु. सूतः पु. क्षत्ता (च) पु. सारथिः ॥ ५९ ॥

गाड़ीवान   पु. सव्येष्टृ पु. दक्षिणस्थौ (च संज्ञा रथकुटुम्बिनः) ।

आधविति–आधोरयन्तीति आधोरणाः, हस्तिनं पान्तीति हस्तिपास्त एव हस्तिपकाः, हस्तिनमारोहयन्तीति हस्त्यारोहाः, निषीदन्त्यवश्यम्, निषादयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनमिति वा निषादिनः इति चत्वारि हस्तिपकस्य " महावत " इति ख्यातस्य । नियच्छति नितरामश्वान्प्रेरयतीति नियन्ता, प्राजति प्राजयतीति वा प्राजिता, यच्छति प्रेरयत्यश्वानिति यन्ता, सुवति गमयति स्म अश्वानिति सूतः " सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु " (इति विश्वमेदिन्यौ) क्षदति संवारयत्यश्वानिति क्षत्ता, सरति गमयत्यश्वान्, सरथस्यापत्यं वेति सारथिः, सव्ये वामे तिष्ठतीति सव्येष्टा "सव्येष्टा सारथिः" (इति कैयटः) "सव्येष्ठः"इत्यदन्तोपि " प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ठ एव च " (इत्यमरमाला) दक्षिणे तिष्ठतीति दक्षिणस्थः एताः रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य, रथस्य कुटुम्बं तदस्यास्तीति रथकुटुम्बी तस्य संज्ञा ज्ञातव्या इत्यष्टौ सारथेः ॥ ५९ । १ ॥

रथ में चढ़कर लड़नेवाले,   पु. रथिनः पु. स्यन्दनारोहा पु. अश्वारोहा (स्तु) पु. सादिनः ॥ ६० ॥

सवार, लड़नेवाले,   पु. भटा पु. योधा (श्च) पु. योद्धारः पु. सेनारक्षा (स्तु) पु. सैनिकाः ।

गश्तवाले, फौज या सेना   (सेनायां समवेता ये) पु. सैन्या (स्ते) पु. सैनिका (श्च ते) ॥ ६१ ॥

रेति–रथाः सन्त्येषामिति रथिनः, स्यन्दनमारोहन्तीति स्यन्दनारोहाः इति द्वे रथारूढयोधस्य । अश्वमारोहन्तीति अश्वारोहाः, सीदन्त्यवश्यमिति सादिनः " सादी तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते " (इति मेदिनी) इति द्वे अश्वारोहस्य " असवार " इति ख्यातस्य । भटन्तीति भटाः, " भटः स्यात्पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च " (इति मेदिनी) युध्यन्त इति योधाः, युध्यन्त इति योद्धारः, इति त्रीणि भटस्य ।

सेनां रक्षन्तीति सेनारक्षाः, ठक्प्रत्यये सेनां रक्षन्तीति सैनिकाः, " सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके " (इति मेदिनी) इति द्वे सेनारक्षकस्य । ये सेनायां समवेताः संमिलिताः ते सैन्याः ते च सैनिकाः स्युः सेनायां समवयन्तीति सैन्याः पक्षे ठक्प्रत्यये सैनिकाः इति द्वे सेनायां मिलितस्यैकदेशीभूतस्य ॥ ६० । ६१ ॥

पु. पु.

सूबेदार बहादुर, सेनारक्षक, सेनापति

(बलिनो ये सहस्रेण) साहस्रा (स्ते) सहस्रिणः ।

पु. पु. पु. पु.

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

बेति—ये सहस्रेण बलिनो बलवन्तस्ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः सहस्रं बलानि सन्ति येषामिति साहस्राः इन्प्रत्यये तु सहस्रिणः इति द्वे सहस्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः । परिधौ सेनान्ते तिष्ठतीति परिधिस्थः, परितश्चरतीति परिचरः, इति द्वे सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः, रथगजादेश्चक्रपादादिरक्षकस्य वा । सेनां नयतीति सेनानीः " सेनानीः स्यात्पुमान् कार्त्तिकेये सेनापतौ पुमान् " (इति मेदिनी) वाहिन्याः पतिरिति वाहिनीपतिरिति द्वे सेनापतेः ॥ ६२ ॥

पु. पु.न.

बख्तर **कञ्चुको वारवाणो (ऽस्त्री) (यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः) ।**

न. न. न.

कमरपट्टी **(बध्नन्ति तत्) सारसनमधिकाङ्गो (ऽथ) शीर्षकम् ॥ ६३ ॥**

न. न. न. न. न.

टोप **शीर्षण्यं (च) शिरस्त्रे (ऽथ) तनुत्रं वर्म दंशनम् ।**

पु. पु. पु. पु.

कवच **उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचो (ऽस्त्रियाम्) ॥ ६४ ॥**

केति—कच्यत इति कञ्चुकः " कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चुक्यौषधिभेदे " (इति मेदिनी) वाणं वृणोति, वारयति वा वारमाच्छादकं वानमस्येति वा वारवाणः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे चोलकाकृतिसंनाहस्य । सकञ्चुकाः कञ्चुकसमेताः मध्ये मध्यकाये यत् बध्नन्ति तत् सारं सनोति, सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेनेति वा सारसनम् "सारसनं मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणामिति" (विश्वः) अधिकमङ्गादित्यधिकाङ्गम् "क्वचित्तु सारसनाधिपाङ्गे " इति पाठः यत्कात्यः " अधिपाङ्गं सारसनम् " इति द्वे कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य । अथेति—शीर्षस्य प्रतिकृतिः, शीर्षे कं सुखमस्मादिति वा शीर्षकम्, शिरसे हितं शीर्षण्यम्, " शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे । शीर्षण्यो विशदे कचे " (इति हैमः) शिरस्त्रायत इति शिरस्त्रमिति त्रीणि शीर्षकस्य " टोप " इति ख्यातस्य ।

अथेति–तनुं त्रायत इति तनुत्रम्, वृणोति देहमिति वर्म, दंश्यतेऽनेनेति दंशनम् "दंशनं वर्मदंशयोः" (इति हैमः) उरश्छाद्यतेऽनेनेति उरश्छदः, कं सुखं कटति, कङ्कते वा कङ्कटः स एव कङ्कटकः, जगता गृह्यते, जागर्तीति वा पृषोदरादित्वाद् जगरः "जगरः कङ्कटो योगः सन्नाहः स्यादुरश्छदः" (इति बोपालितः) कं वातं वञ्चतीति कवचः अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यात् " कवचो गर्दभाण्डे च सन्नाहे पटहेऽपि च" (इति विश्व-मेदिन्यौ) इति सन्नाहस्य ॥ ६३ । ६४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

झिलिम आदि **आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्ध (वत्) ।**

धारे हुए मन्त्र पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आदिसे रक्षित **सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥**

आम्विति–आमुच्यते स्म आमुक्तः, प्रतिमुच्यते स्म प्रतिमुक्तः, अपि नह्यते स्म "वष्टिभागुरिरित्यल्लोपे" पिनद्धः, अपिनद्धेन तुल्यमपिनद्धवदिति चत्वारि परहित-कवचवस्त्रादेः । संनह्यति, संनह्यते स्म वा सन्नद्धः, " सन्नद्धो वर्मिते व्यूढे " (इति मेदिनी) वर्मणा नह्यते स्म, वर्म संजातमस्येति वा वर्मितः, सज्जतीति सज्जः, " अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते त्रिषु " दंश्यते स्म, दंशः संजातोऽस्येति वा दंशितः, व्यूढो धृतः कङ्कटो येनेति व्यूढकङ्कटः इति पञ्च धृतसन्नाहस्य ॥ ६५ ॥

न.

कवचधारिसमूह **(त्रिष्वामुक्तादयो) (वर्मभृतां) कावचिकं (गणे) ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

पैदल, पैदलों **पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥**

पु. पु. न. स.

का गिरोह **पद्ग (श्च) पदिक (श्चाथ) पादातं पत्तिसंहतिः ।**

पु. पु. पु. पु.

हथियारबन्द **शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीया युधिकाः (समाः)॥६७॥**

त्रीति–आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युः यथा आमुक्ता शाटी, आमुक्तौ वारबाणः, आमुक्तं शस्त्रमिति ज्ञेयम् । वर्मभृतां कवचधारिणां गणे समुदाये कवचिनां समूहः कावचिकं स्यादित्येकं धृतसंनाहानां गणस्य । पादाभ्या-मततीति पदातिः, पद्यत इति पत्तिः, पादाभ्यां गच्छतीति पदगः, पादाभ्यामतति, पदातिरेवेति वा पादातिकः, पादाभ्यामजतीति पदाजिः बहुत्वे पदाजयः, पादाभ्या-मवतीति विग्रहे तु पादाविकोपि स्यात्, पादाभ्यां गच्छतीति पद्गः, पादाभ्यां चरतीति पदिकः स्यादिति सप्त पदातेः " पैदर " इति ख्यातस्य । अथति–पदातीनां समूहः पादातम्, पत्तीनां संहतिरिति पत्तिसंहतिरिति द्वे पदातिवृन्दस्य । शस्त्रमाजीवत्युपजी-

३४

वतीति शस्त्राजीवस्तस्मिन्, काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्येति काण्डपृष्ठः मुकुट-मते तु स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येनेति काण्डस्पृष्टोऽपि स्यात्, आयुधेन जीवतीति आयुधीयः, ठनिप्रत्यये तु आयुधिकः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति चत्वारि शस्त्रजीविनः ॥ ६६ ।६७ ॥

पु. पु. पु.

अच्छे तीरंदाज **कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्ख (वत्)।**

निशाना से चूके पु.

बाणवाला **अपराद्धपृषत्को (ऽसौ लक्ष्याच्च्युतसायकः)॥६८॥**

कृतेति—कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्येति कृतहस्तः, सुप्रयोगः शोभनप्रयोगवान् विशिखो बाणो यस्येति सुप्रयोगविशिखः, कृतोऽभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खवान् शरो येनेति कृतपुङ्खस्तेन तुल्यं कृतपुङ्खवदिति त्रीणि सम्यक्कृतशराभ्यासस्य । लक्ष्याद्वेध्याद् यः च्युतसायको भ्रष्टबाणकः असौ अपराद्धः पृषत्को बाणोऽस्येति अपराद्धपृषत्कः स्यादित्येकं लक्ष्या-प्राप्तशरस्य ॥ ६८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

धनुर्द्धारी **धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः ।**

बाणधारी पु. पु. पु. पु.

बर्छीवाला **(स्या)त्काण्डवां(स्तु)काण्डीरःशाक्तीकःशक्तिहेतिकः६९**

धेति—"धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च" (इति मेदिनी) धन्वास्यास्तीति धन्वी, धनुरस्यास्तीति धनुष्मान् , धनुःप्रहरणमस्येति धानुष्कः, निषङ्गोऽस्यास्तीति निषङ्गी, "अस्त्रं प्रहरणे चापे" (इति विश्वः) अस्त्रमस्या-स्तीति अस्त्री, धरतीति धरो धनुषो धरो धनुर्धरः इति षट् धनुर्धरस्य । "काण्डःस्तवे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडी वृन्धे रहसि न स्त्रियामिति" (मेदिनी) काण्डो बाणोऽस्यास्तीति काण्डवान् , काण्डोऽस्त्यस्येति काण्डीरः स्यादिति द्वे बाणधारकस्य । शक्तिः प्रहरणमस्येति शाक्तीकः, शक्तिर्हेतिर्यस्येति शक्तिहेतिरिति द्वे शक्तिधारकस्य ॥ ६९ ॥

पु. पु.

लट्ठधारी, फरसा **याष्टीकपारश्वधिकौ (यष्टिपर्श्वधहेतिकौ)।**

धारी,खड्गधारी, पु. पु.

सांगधारी, भालाधारी **नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिःस्या(त्समौ)प्रासिककौन्तिकौ ७०**

येति—यष्टिश्च पर्श्वधश्च तौ हेती ययोस्तौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ, यष्टिः प्रहरणमस्येति याष्टीकः, पर्श्वधः परशुः प्रहरणमस्येति पारश्वधिकः तौ च याष्टीकपारश्वधिकौ

स्यातामित्येकैकम्। निस्त्रिंशः प्रहरणमस्येति नैस्त्रिंशिकः, असिर्हेतिरायुधो यस्येति असिहेतिः स्यादिति द्वे खड्गायुधस्य। प्रासः प्रहरणमस्येति प्रासिकः, कुन्तः प्रहरणमस्येति कौन्तिकस्तौ च समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ च स्यातामित्येकैकम्॥ ७०॥

पु. पु. पु. पु.
ढालवाला, **चर्मी फलकपाणिः (स्यात्) पताकी वैजयन्तिकः।**
झण्डावाला, पु. पु. पु. पु.
सहायक **अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः (समाः)॥ ७१॥**

चेति–चर्मास्यास्तीति चर्मी, फलकं पाणावस्येति फलकपाणिः स्यादिति द्वे फलकधारकस्य। पताकास्यास्तीति पताकी, वैजयन्त्याचरति, वैजयन्त्यस्यास्तीति वा वैजयन्तिकः स्यादिति द्वे ध्वजधारकस्य। अनु पश्चात्प्लवते इति अनुप्लवः, सह एति, अयते वा सहायः, अनुचरतीति अनुचरः, अभितः सरतीति अभिसरः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्च स्युरिति चत्वारि सहायस्य॥ ७१॥

पु. पु. पु. पु. पु.
अगुआ, धीरे२ **पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः।**
पु. पु. पु. पु.
चलनेवाला **पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी (तु) मन्थरः॥ ७२॥**

पुरइति–पुरो गच्छतीति पुरोगः, अग्रे सरतीति अग्रेसरः, प्रतिष्ठते गच्छतीति प्रष्ठः "प्रष्ठस्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधौ" (इति मेदिनी) अग्रतः सरतीति अग्रतःसरः, पुरःसरतीति पुरःसरः, पुरो गच्छतीति पुरोगमः, पुरोगमनशीलः पुरोगामी इति सप्ताग्रेसराणाम्। मन्दं गच्छति तच्छील इति मन्दगामी, मन्थति पादौ, मन्थं रातीति वा मन्थरः "मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान्। कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवत्" (इति मेदिनी) इति द्वे शनैर्गमनशीलस्य॥ ७२॥

पु. पु. १ पु. पु.
जल्द चलने- **जङ्घालोऽतिजव (स्तुल्यौ) जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ।**
वाला, हल- पु. पु. पु. पु. पु. पु.
कारा, जल्द-
बाज़ **तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः॥ ७३॥**

जेति–अतिशयिता जङ्घास्येति जङ्घालः, पिच्छादित्वादिलचि जङ्घिलोऽपि, "प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः" (इति वाचस्पतिः) अतिशयितो जवो वेगो यस्येति अतिजवः उभौ तुल्यौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे अतिवेगवतः। जङ्घा साध्यत्वादुपचाराद्गतिजङ्घा सैव करो राजदेयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा जङ्घाकरोऽस्यास्ति, जङ्घैव करी हस्ती यस्येति वा जङ्घाकरिकः, जङ्घाभ्यां जीवतीति जाङ्घिकः इमावपि

१ तुल्याविन्युभयत्रान्वयः॥

तुल्याविति द्वे जङ्घाजीविनः । तरो वेगोऽस्यास्तीति तरस्वी, त्वरते, त्वरा संजातास्येति वा त्वरितः "त्वरितं वेगतद्वतोरिति" (हैमः) अतिशयितो वेगोऽस्येति वेगी, प्रजवतीति प्रजवी, जवतीति जवनः, जवतीति जवः " जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौड्रपुष्पे जवा मता ".(इति मेदिनी) इति षट् वेगवन्मात्रस्य ॥ ७३ ॥

जीतनेशक्य, जीतनेयोग्य, जीतनेवाला, सामर्थ्य से शत्रु के सामने जानेवाला पहलवान

पु. जय्यो (यः शक्यते जेतुं) पु. जेयो (जेतव्यमात्रके) ।
पु. जैत्र (स्तु) पु. जेता (यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति)॥ ७४॥
(सो)ऽभ्यमित्र्यो पु.ऽभ्यमित्रीयो पु.ऽप्यभ्यमित्रीण पु. (इत्यपि)।
पु. ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी पु. (य ऊर्जातिशयान्वितः)॥७५॥

जेति—यः जेतुं शक्यते सः जेतुं शक्यो जय्यः स्यादित्येकं जेतुंशक्यस्य । जेतव्यमात्रके जेतुं योग्यो जेयः स्यादित्येकं जेतुं योग्यस्य । जेता एव जैत्रः, जयनशीलो जेता स्यादिति द्वे जयवतः । यो विद्विषतः प्रति अलंगच्छति सः अमित्रस्याभिमुखमभ्यमित्रमलंगामी अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्रीण इत्यपि स्यादिति त्रीणि सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः । यः ऊर्जस्य बलस्यातिशयस्तेन अन्वितो युक्तः सः " ऊर्जस्तु कार्त्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेपि च " (इति मेदिनी) अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्तीति ऊर्जस्वलः, ऊर्जस्वी च स्यादिति द्वे बलातिशयवतः ॥ ७४ । ७५ ॥

चौड़े छातावाला रथका स्वामी यथेष्टगामी वारंवारगामी

(स्यादु) पु. रस्वानु पु. रसिलो पु. रथिरो पु. रथिको पु. रथी ।
पु. कामंगाम्यनु पु. कामीनो पु. ह्यत्यन्तीन (स्तथा भृशम्)॥ ७६ ॥

स्यादिति—प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्येति उरस्वान् इलचि प्रत्यये तु उरसिलः स्वामिमते तु उरसा बलं लक्ष्यत इत्युरसिलः स्यादिति द्वे विपुलोरसः । रथोऽस्यास्तीति रथिरः, रथोऽस्त्यस्येति रथिकः इनि प्रत्यये तु रथी रथस्येनः प्रभुः शकन्ध्वादित्वाद्रथिनोऽपीत्येके इति त्रीणि रथस्वामिनः । कामं यथेच्छं गमनशीलो कामंगामी, कामस्य सदृशम् अनुकामं गामी अनुकामीनः इति द्वे यथेष्टं गमनशीलस्य । तथा भृशंगामी अन्तस्यात्ययः अत्यन्तंगामी अत्यन्तीनः स्यादित्येकमतिगमनशीलस्य ॥ ७६ ॥

बहादुर, जीतनेवाला रणकुशल

पु. शूरो पु. वीरश्च पु. विक्रान्तो पु. जेता पु. जिष्णु (श्च) पु. जित्वरः ।
पु. सांयुगीनो(रणेसाधुः) शस्त्राजीवादय (स्त्रिषु) ॥ ७७ ॥

---

१ ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च ॥ २ मेधारथाभ्यामिरन्निचाविति पठित्वा रथिर इति व्याख्याय रथीन इत्यपपाठ इत्याह स्वामीभाष्योक्तं स्वीकृतवानिति ॥

शिवति—शूरयतीति शूरः " शूरःस्याद्यादवे भटे " (इति मेदिनी) वीरयतीति वीरः " वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिषु । स्त्री सुरा क्षीरकाकोली तामलक्येलवालुके । पतिपुत्रवतीरम्भा विदारीदुग्धिकासु च । मलयूक्षीरविदार्योः क्लीबं शृङ्ग्यां नतेऽपि च " (इति पवर्गतृतीयादौ मेदिनी) विक्रामति स्म विक्रान्तः इति त्रीणि शूरस्य । जयनशीलो जेता, जयत्येवंशीलो जिष्णुः, "जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवदिति" (मेदिनी) जयति तच्छीलो जित्वरः इति त्रीणि जयशीलस्य । रणे साधुः " संयुगे संग्रामे साधुः " सांयुगीनः स्यादित्येकं युद्धकुशलस्य । शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युः ॥ ७७ ॥

स. स. स. स. स. स.
सेना या **ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।**
स. न. न. न. पु.न.
फ़ौज **वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीक (मस्त्रियाम्) ॥ ७८ ॥**

ध्वेति—ध्वजाः सन्त्यस्यामिति ध्वजिनी, वाहाः सन्त्यस्यामिति वाहिनी, सिनोति, सह इनेन वेति सेना, प्रियत इति पृतना, " पृतना तु स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः " (इति मेदिनी) अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेनास्या इति अनीकिनी, " अनीकिनी स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः " (इति मेदिनी) चमति शत्रूनिति चमूः " चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति " (इति मेदिनी) वरूथाः सन्त्यस्यामिति वरूथिनी, बलति, बलते वा बलम्, सेनैवेति सैन्यम्, क्रियतेऽनेनेति चक्रम्, अनित्यनेन अनीकम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यादित्येकादश सेनायाः ॥ ७८ ॥

क़िला बांधना पु. पु.
सेना के विशेषभेद व्यूह **व्यूह (स्तु) बलविन्यासो (भेदा दण्डादयो युधि) ।**
का पीछा पु. पु. पु.
सेना का पीछा **प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः (सैन्यपृष्ठे) प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥**

व्यिवति—व्यूह्यत इति व्यूहः " व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः " (इति मेदिनी) बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनमिति बलविन्यास इति द्वे व्यूहस्य । युधि संग्रामे दण्डादयो भेदा विशेषाः स्युः । यदाह कामन्दकिः " तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः " आदिना शकट-मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोपि संगृह्यत इत्येकैकं सेनाविशेषभेदानाम् । प्रतीपमासारयति भग्नानिति प्रत्यासारः, व्यूहस्य पार्ष्णिः पृष्ठभाग इति व्यूहपार्ष्णिः " पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे व्यूहस्य पृष्ठभागस्य । सैन्यस्य पृष्ठं सैन्यपृष्ठन्तस्मिन् प्रतिगृह्यतेऽनेनेति प्रतिग्रहः " प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो

विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे (इति मेदिनी) इत्येकं सैन्यपश्चाद्भिन्नसंघातानीकस्य ॥ ७६ ॥

स.

सेना विशेष **(एकेभैकरथात्र्यश्वा) पत्तिः (पञ्चपदातिका)।**
(पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम्)॥८०॥

एकेति—एक इभो यस्यामित्येकेभा, एको रथो यस्यामित्येकरथा, त्रयोऽश्वा यस्यामिति त्र्यश्वा, पञ्च पदातयो यस्यामिति पञ्चपदातिका सेना पद्यते, पत्यते वा पत्तिः स्यात् "पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभत्र्यश्वपञ्चपदातिके" (इति मेदिनी) भरतः—"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते" इत्येकं सेनाविशेषस्य । सर्वैः पत्त्यङ्गैः त्रिगुणैस्त्रिभिर्गुणितैः यथोत्तरं क्रमादाख्याः सेनामुखाद्याः संज्ञाः स्युरिति ॥ ८० ॥

न. पु.न. पु. स. स. स.

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

स. स.

अनीकिनी (दशानीकिन्यो)ऽक्षौहिण्य(थ संपदि) ८१॥

सयिति—तिस्रः पत्तयः सेनाया मुखमुपक्रमः सेनामुखं स्यात्, त्रिभिः सेनामुखैः गुडति, गुड्यते वा गुल्मः, त्रयो गुल्माः गण्यते गणयति वा गणः, त्रयो गणा वाहाः सन्त्यस्यामिति वाहिनी, तिस्रो वाहिन्यः प्रियत इति पृतना, तिस्रः पृतनाः चमति शत्रूनिति चमूः, तिस्रश्चम्वोऽनीकं रणोऽस्त्यस्यामिति अनीकिनी स्यादेकैकं सेनाविशेषस्य । दशानीकिन्यः ऊहः समूहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति अक्षौहिणी स्यात् "अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संख्यायुक्तासहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः" इत्येकमक्षौहिण्याः अथ संपदीत्यस्यान्वयोऽग्रे वक्ष्यते ॥ ८१ ॥

तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ।

सेना	पत्तिः	सेनामुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः,रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

स. स. स. स. स. स.
संपति, विपति **सम्पत्तिः श्री (श्च) लक्ष्मी (श्च) विपत्तौ विपदापदौ।**
न. न. न. न.
हथियार धनुष **आयुध (न्तु) प्रहरणं शस्त्रमस्त्र (मथास्त्रियौ)॥८२॥**
पु.न. पु.न. न. न. न. न.
राजा कर्ण का **धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्।**
पु. न.
इष्वासो (ऽप्यथ कर्णस्य) कालपृष्ठं (शरासनम्)॥८३॥

अथेति—संपदनं, सम्पद्यतेऽनयेति वा सम्पत्, सम्पत्तिः, श्रीयते सर्वैरिति श्रीः, "श्रीर्वेषरचना शोभा भारती सरलद्रुमे। लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तौ वेषोपकरणे मतौ" (इति विश्वमेदिन्यौ) लक्ष्यते, लक्षयति पश्यति नीतिज्ञमिति वा लक्ष्मीरिति चत्वारि धनोत्कर्षस्य। विपदनं, विपद्यतेऽनयेति वा विपत्तिः, विपत्, आपदनं, आपद्यतेऽनयेति वा आपत्, आपत्तिरिति त्रीणि विपत्तेः। आयुध्यन्तेऽनेनेति आयुधम्, प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम्, शस्यतेऽनेनेति शस्त्रम्, अस्यते, असति वा अस्त्रमिति चत्वारि प्रहरणमात्रस्य। अथेति—धनतीति धनुः "धनुः पियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने। धनुर्धरे त्रिषु" (इति सान्तेषु मेदिनी) उदन्तोऽपि, "धनुः पुमान् पियालद्रौ राशिभेदे शरासने" (इति नान्तेषु मेदिनी) ऊप्रत्ययान्तः स्त्रियामपि "स्थावरन्तु धनुर्गुणी"। शरावापो धनूः स्त्री स्यात्तृणाता त्रिणाताऽपि च" (इति त्रिकाण्डशेषः) चपस्य वंशभेदस्य विकारश्चापः उभावस्त्रियौ पुंनपुंसकौ स्याताम्, धन्वतीति धन्व "धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च" (इति मेदिनी) शरा अस्यन्तेऽनेनेति शरासनम्, कोदण्डो वंशोऽस्येति कोदण्डम् "कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि" (इति हेमचन्द्रः) कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् "अथ कार्मुकः। वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे" (इति हैमः) इषवो बाणा अस्यन्तेऽनेनेति इष्वासः "इष्वासो धन्वधन्विनोरिति" (हैमः) इति सप्त चापस्य। अथेति—कर्णस्य शरासनं कालो यम इव पृष्ठमस्य, कालवर्णं पृष्ठमस्येति वा कालपृष्ठं स्यादित्येकं कर्णधनुषः॥ ८२। ८३॥

पु.न. पु.न.
अर्जुनका धनुष **(कपिध्वजस्य) गाण्डीवगाण्डिवौ (पुंनपुंसकौ)।**
धनुषका किनारा स. स. स.न. स.न.
दस्ताना **कोटि (रस्या) टनी गोधे तले (ज्याघातवारणे)॥८४॥**

केति—कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्येति कपिध्वजोऽर्जुनस्तस्य शरासने गाण्डीगाण्डिर्वा ग्रन्थिरस्यास्तीति गाण्डीवः गाण्डिवश्च उभौ पुंनपुंसकौ स्याताम्

" जिष्णोर्धनुषिकोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं तथा " (इति शाश्वतः) इति द्वे अर्जुन-धनुषः । अस्य धनुषोऽन्त्ये कोटयतेऽनयेति कोटी कोटिर्वा, " कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौसंख्याभेदप्रकर्षयोः " (इति मेदिनी) अटति गुणोऽत्रेति अटनी अटनिर्वा इति द्वे धनुषोऽन्त्यस्य । ज्यायागुणस्याघातस्य वारणे गुध्येत बाहुभ्यामिति गोधे, " गोधा तलनिहाकयोः " (इति मेदिनी) तलतीति तला, तलम् वा, द्वित्वे तले स्याताम् व्यक्तिद्वयाद्द्वित्वमिति द्वे चर्मरचितहस्तानाविशेष इति ख्यातानाम् ॥ ८४ ॥

पु. न. स. स. स. पु.

धनुष का मध्य **लस्तक (स्तु) धनुर्मध्यं मौर्वीज्याशिञ्जिनी गुणः ।**

रोदा धन्वियों के न. न.

आसन **(स्यात्)प्रत्यालीढमालीढ(मित्यादिस्थानपञ्चकम्)८५**

लेति—लस्यते स्म लस्तः स एव लस्तकः, धनुषो मध्यं धनुर्मध्यमिति द्वे धनुषो मध्य-भागस्य । मूर्वाया विकारो मौर्वी, जिनातीति ज्या, शिञ्ज इति शिञ्जिनी, गुणयत इति गुणः "गुणोज्यासूत्रतन्तुषु । रज्जौ सत्त्वादौ सन्ध्यादौ शौर्यादौ भीमइन्द्रिये । रूपादा-वप्रधाने च दोषान्यस्मिन्विशेषणे " (इति हैमः) इति चत्वारि गुणस्य " रोदा " इति ख्यातस्य । प्रत्यालेहनं प्रत्यालीढम्, "प्रत्यालीढन्तु चरणान्यासभेदेऽशिते त्रिषु" (इति मेदिनी) आलेहनमालीढम् " आलीढं पादविन्यासेशिते त्रिषु " (इति विश्वमेदिन्यौ) तत्र ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् , विपर्यये-ऽन्त्यम् आदिना समपाद-विशाख-मण्डलग्रहः वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः, भरतस्त्वाह " वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा, प्रत्यालीढमथालीढं स्थाना-न्येतानि षड् नृणाम् " इति पञ्च धन्विनां स्थानभेदानाम् ॥ ८५ ॥

न. न. न. पु. न.

निशाना बाण **लक्षं लक्ष्यं शरव्यं (च) शराभ्यास उपासनम् ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

सीखना बाण **पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मग खगाशुगाः ॥ ८६ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.स.

या तीर **कलम्बमार्गणशराः पत्रीरोपइषु (द्वयोः) ।**

लेति—लक्ष्यत इति लक्षम् " लक्षं व्याजशरव्ययोः । संख्यायामपि " (इति हैमः) लक्षितुमर्हं लक्ष्यम् , शरवे हिंस्राय हितं ! शरान्व्ययति वा शरव्यमिति त्रीणि लक्ष्यस्य " निशाना " इति ख्यातस्य । शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शराभ्यासः उपास्यत इत्युपासनमिति द्वे शराभ्यासस्य । पर्षतीति पृषत्स एव पृषत्कः, वणनं बाणः शब्दोऽस्त्यस्येति बाणः " बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । बाणा तु बाणमूले स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्वयोः " (इति मेदिनी) विशिष्टा शिखाग्रमस्येति

विशिखः "विशिखा खनित्रिकाया रथ्यायां विशिखः शरे" (इति हैमः) जिह्मस्याभावः, अजिह्ममृजुगच्छतीति अजिह्मगः, खं गच्छतीति खगः "खगोऽर्कग्रहपक्षिषु। शरे देवेऽपि" (इति हैमः) आशु गच्छतीति आशुगः "आशुगोऽर्कशरे वायौ" (इति हेमचन्द्रः) कलयत इति कलम्बः "कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्" (इति मेदिनी) मार्गयति, मार्ग्यते वा मार्गणः "मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तुशरेऽर्थिनि" (इति हैमः) शृणात्यनेनेति शरः "शरस्तु तेजने बाणे दध्यग्रे ना शरं जले" (इति विश्वमेदिन्यौ) दन्त्यादिपाठे तु सरतीति सरः "बाणः स्यादस्त्रकण्टकः। स्थूलक्ष्वेडोविपाटश्च चित्रपुङ्खः शरः सरः। पत्रवाहोविकर्षः" (इति त्रिकाण्डशेषः) पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्येति पत्री "पत्री काण्डे खगे द्रुमे। रथेऽद्रौ रथिके श्येने" (इति हेमचन्द्रः) रोप्यते, रुप्यतेऽनेनेति वा रोपः "रोपो रोपणबाणयोः" (इति विश्वः) ईष्यतेऽनेनेति इषुः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वादशबाणस्य॥ ८६। १/२॥

पु. पु. पु. पु.

लोहियाबाण, **प्रक्ष्वेडना (स्तु) नाराचाः पक्षो वाज (स्त्रिषूत्तरे)॥८७॥**

फोंक, फेंकाबाण, पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विषैलेबाण **निरस्तः (प्रहिते बाणे) (विषाक्ते) दिग्धलिप्तकौ।**

प्रेति—प्रकर्षेण क्ष्वेदन्त इति पृषोदरादित्वात् प्रक्ष्वेडनाः, नरानाचामन्ति, नराणां समूहो नारमाचामन्तीति वा नाराचा इति द्वे सर्वलोहमयशरस्य। पक्षति, पक्ष्यतेऽनेनेति वा पक्षः, व्रजति, वाजयत्यनेन वा वाजः "वाजो निस्वनपक्षयोः। वेगे पुमानथ क्लीबे घृतयज्ञान्नवारिषु" (इति मेदिनी) इति द्वे शरपक्षस्य। उत्तरे निरस्तादयो लिप्तकान्ताः वक्ष्यमाणाः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युः। प्रहिते प्रक्षिप्ते बाणे निरस्यते स्म निरस्तःस्यादित्येकं प्रक्षिप्तबाणस्य। विषाक्ते बाणे दिह्यते स्म दिग्धः, लिप्यते स्म लिप्तः स एव लिप्तकः उभौ स्यातामिति द्वे विषसम्बद्धबाणस्य॥८७। १/२॥

पु. पु. पु, पु. पु.स.

तरकस **तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधि (र्द्वयोः)॥ ८८॥**

स. पु. पु. पु. पु. पु.

तलवार **तूण्यां खड्गे (तु) निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः।**

पु. पु. पु. पु.

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाण (वत्)॥ ८९॥

त्विति—तूणयति, तूण्यते शरैरिति वा तूणः स्त्रियां तूणा च "स्त्रियां तूणीषुधी उपासङ्गः" (इति रत्नकोषः) उपासज्यन्ते शरा अत्रेति उपासङ्गः, तूणीं तूणत्वमीर्ते, तूणीं शरैः संकोचं रातीति वा तूणीरः, नितरां सज्यन्ते शरा अत्रेति निषङ्गः, इषवो धीयन्तेऽत्रेति इषुधिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात, तूण्यते बाणैरिति गौरादित्वात् तूणी

इति षट् शराधारस्य । खण्डति परं, खण्ड्यतेऽनेनेति वा खड्गः "खड्गो गण्डकशृङ्गासिबुद्धिभेदेषु गण्डके" (इति विश्वमेदिन्यौ) निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः निस्त्रिंशोनिर्घृणे खड्गे " (इति हैमः) चन्द्रइव हासः प्रभास्य, चन्द्रं हसति वा द्युतिमत्त्वादिति चन्द्रहासः, " चन्द्रहासोऽसिमात्रके । दशग्रीवकृपाणे च कनीयसि च गुग्गुलौ (इति हैमः) अस्यते, असति वा असिः "असिः खड्गे नदीभिदि " (इति हैमः) रेषति, रिशति वा रिष्टिः "रिष्टिः खड्गे ना शुभे स्त्री" (इति मेदिनी) शिलाशूलर्ष्टिमुद्गरमिति भट्टिप्रयोगाद् ऋषतीति ऋष्टिरपि " ऋष्टिः खड्गस्तरवारिकौक्षेयकौ च नन्दकः" (इति रभसः) कुक्षौ भवः कौक्षेयकः, मण्डलमग्रमस्येति मण्डलाग्रः, करं पालयतीति करपालः करवाल इति पाठे तु करे वालो यस्य, करंवलति, करेण वल्यते वा करवालः, कृपां नुदतीति कृपाणस्तेन तुल्यं कृपाणवदिति नव खड्गस्य॥ ८८।८९ ॥

पु. स.

कब्ज़ा,परतला,**त्सरुः(खड्गादिमुष्टौ स्यात्) मेखला (तन्निबन्धनम्) ।**

पु. न. न. पु.

ढाल,हथकड़ा,**फलको (ऽस्त्री) फलं चर्म संग्राहो (मुष्टिरस्य यः) ॥ ९० ॥**

त्सेति—खड्गादिमुष्टौ त्सरतीति त्सरुः स्यात् आदिना कटितलच्छुरिकादिग्रहः इत्येकं खड्गादिमुष्टेः " क़ब्ज़ा " इति ख्यातस्य । तन्निबन्धनं मांलक्ष्मीमीखति, माशब्दो निषेधे मा ईखति, माईं लक्ष्मीं खलति वा मेखला " मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं खड्गादेश्चर्मादिनिर्मितकटिबन्धनस्य युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिबन्धे प्रध्रियमाणस्य चर्मादेर्वा । फलतीति फलकः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् अचि प्रत्यये फलम् " फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः " (इति मेदिनी) चर्यते, चरत्यनेनेति वा चर्म " चर्म कृत्तौ च फलके " (इति विश्वः) इति त्रीणि चर्मणः " फरी " इति ख्यातायाः । अस्य फलस्य यो मुष्टिः स संगृह्यते इति संग्राहः स्यादित्येकं चर्ममुष्टेः " हथकड़ा " इति ख्यातस्य ॥ ९० ॥

मुद्गर, एक पु. पु. पु. स. स.

धारवाली,खड्ग या खांड़ा, **द्रुघणो मुद्गरघनौ (स्यादी) ली करपालिका ।**

गोफना, पु. पु. पु. पु.

लोहांगी **भिन्दिपालः सृग (स्तुल्यौ) परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥**

द्रुइति—द्रुर्वृक्षो हन्यतेऽनेनेति द्रुघणः, "द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद् द्रुहिणे च परश्वधे" (इति विश्वमेदिन्यौ) केचित्तु क्षुभ्नादित्वान्न णत्वमिच्छन्ति द्रुघनोऽपि, गिरतीति गरः मुदोगरो मुद्गरः, हन्यतेऽनेनेति घनः " घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रकारयोः " (इति हैमः) इति त्रीणि

मुद्गरस्य। ईर्ते, ईर्यते, ईड्यते वा ईली, इलतीति विग्रहे तु 'इली' ह्रस्वादिरपि, करं पालयतीति करपाली सैव करपालिका, "करवालिका" इति पाठे तु करं वलते, करेण वाल्यते वा करवाली सैव करवालिका इति द्वे करवालिकायाः "गुप्ती" इति ख्यातायाः। भिन्दतीति भिन्दिः "भिन्दिर्द्वादश तालं तु दश कुन्तोऽभिधीयते" (इति भरतः) तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिस्तं पालयतीति भिन्दिपालः, सरतीति सृगः उभौ तुजया सम्मितौ तुल्यौ स्यातामिति द्वे सृगस्य "गोफण" इति ख्यातस्य। परितो हन्यतेऽनेनेति परिघः "परिघोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेपि च" (इति हैमः) परितो घातयत्यनेनेति परिघातनः इति द्वे लोहबद्धलगुडभेदस्य "लोहांगी" इति ख्यातायाः॥ ९१॥

पु.स. पु.स. पु.स. पु.

फरसा या **(द्वयोः)कुठारः स्वधितिः परशु (श्च)परश्वधः।**

कुल्हारा छूरी स. स. स. स.

या चाकू **(स्या)च्छस्त्री(चा)सिपुत्री(च)छुरिका(चा)सिधेनुका९२**

द्वेति—कुठे गतिप्रतिघाते आरोगतिरस्य, कुठं वृक्षमृच्छतीति वा कुठारः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्। स्वं धियतीति स्वधितिः, परं शृणातीति परशुः, पर्शुरपि, परस्य श्वयनं परश्वस्तं धयतीति परश्वधः, पर्श्वधोऽपि 'परस्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वंदधाति काष्ठदण्डधारकत्वात् परस्वधः "कुठारः स्त्री च स्वधितिः परशुश्च परश्वधः" (इति रभसः) इति चत्वारि कुठारस्य। शस्यतेऽनयेति शस्त्री, "लोहे शस्त्री छुरिकायामिति हैमः" असेः पुत्री असिपुत्री, छुरतीति छुरिका असेर्धेनुरिव असिधेनुका स्यादिति चत्वारि छुरिकायाः "छूरी" इति ख्यातायाः॥ ९२॥

पु.न. पु. स. पु न.

बर्छी, गुर्ज, **(वा पुंसि)शल्यं शङ्कु(र्ना)शर्वला तोमरो (ऽस्त्रियाम्)।**

सांग,भाला,खड्गा-पु. पु. पु. स. स. स.

दिकों की नोक **प्रास(स्तु)कुन्तः कोण(स्तु स्त्रियः)पाल्यश्रिकोटयः९३**

वेति—शलतीति शल्यं वा पुंसि स्यात् "शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेपु तोमरे। मदनद्रुश्वाविधोर्ना" (इति मेदिनी) शङ्कतेऽस्मादिति शङ्कुः ना पुमान्स्यात् "शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशम्भुषु। पादोऽस्त्रभेदयोर्मेढ्रे" (इति हैमः) इति द्वे शल्यस्य 'बर्छी' इति ख्यातायाः। शर्वतीति शर्वला, स्वामिमते तु सर्वं लातीति सर्वलापि, तौतीति तौः म्रियत इति मरः तौश्चासौ मरश्च, तौर्गन्ता म्रियतेऽनेनेति वा तोमरः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति द्वे तोमरस्य 'गुर्ज' इति ख्यातस्य। प्रास्यत इति प्रासः, कुं शरीरमुनत्तीति शकन्ध्वादित्वात् कुन्तः "कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके। कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलद्रुमे" (इति विश्वः) इति द्वे कुन्तस्य "भाला"

इति ख्यातस्य । कुणात्यनेनेति कोणः "कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च" (इति मेदिनी) पालयतीति पालिः, ङीषि पाली वा "पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्क्तावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः" (इति मेदिनी) अश्नाति, अश्नुते, आश्रीयते प्रहारार्थमिति वा अश्रिः "अश्रिः कोणैकदेशयोः" (इति धरणिः) "अस्रः कोणे शिरसिजे" इति विश्वादस्रोऽपि, कोटयति, कोटयते वा कोटिः "कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः" (इति मेदिनी) इति चत्वारि कोणभागस्य ॥ ९३ ॥

पु. पु. पु.
फौजकी तैयारी या जमाव **सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।**
पु.
शस्त्रपूजन **लोहाभिहारो(ऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः)॥९४॥**

सेति—सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः, सर्वस्य ओघः समूहः सर्वौघः, "सर्वौघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्" (इति मेदिनी) सर्वेषां संनहनं सर्वसंनहनमर्थो यस्येति सर्वसंनहनार्थकः इति त्रीणि सर्वसैन्यसंनहनस्य। अस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां राज्ञां नृपाणां निःशेषेण नितरां वा राजनं नीराजना तस्या विधिः नीराजनाविधिः लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणं सरणं वा लोहाभिहारः, लोहाभिसारो वा स्यादित्येकं महानवम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः ॥ ९४ ॥

न.
शत्रु पर चढाई प्रस्थान या पयान **(यत्सेनयाभिगमनमरौ तद)भिषेणनम् ।**
स. स. न. न. न. पु.
यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

यदिति—अरौ शत्रुसमीपे सेनया यदभिगमनं तदभिषेणितमभिषेणनं स्यादित्येकं सेनया शत्रुसमीपगमनस्य। यानं यात्रा "यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) व्रजनं व्रज्या अभिनिर्यातमभिनिर्याणम्, प्रस्थितं प्रस्थानम्, गतं गमनम्, गमनं गमः "गमोनाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि" (इति मेदिनी) इति षट् प्रस्थानमात्रस्य ॥ ९५ ॥

पु. न. न. न.
फौज का फैलाव चलती फौज भयरहित वीर का जाना **(स्यादा)सारः प्रसरणं प्रचक्रं चलिता(र्थकम्) ।**
पु.
(अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यान) मभिक्रमः ॥ ९६ ॥

स्येति—आसरणमासारः स्यात् "आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्बले" (इति विश्वः) प्रसृतं प्रसरणम् प्रसरणी इति पाठे तु प्रसरतीति प्रसरणिः कृदिका-

रादिति वा ङीषि प्रसरणी इति द्वे सर्वतोऽव्यापिसैन्यप्रसरणस्य । प्रस्थितं चक्रं सैन्यं प्रचक्रम्, चलितमेवार्थो यस्येति चलितार्थकम् चलितशब्दस्य समानार्थकम् "प्रचक्रं चलितं त्रिषु" (इत्यमरमाला) इति द्वे प्रस्थितसैन्यस्य । रणे संग्रामे अभीतस्य भयरहितस्य अहितान्प्रतियानम् अभिक्रमणमभिक्रमः स्यादित्येकमभीतयानस्य॥ ९६॥

पु. पु. पु. पु.

प्रभात जगाने-वाले घड़ियाली यश-गायक भाट **वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिका(र्थकाः)।**

पु. पु. पु. पु.

(स्यु)र्मागधा(स्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः॥९७॥

वायिति—विविधेन तालेन शब्देन चरन्तीति वैतालिकाः, बोधं कुर्वन्तीति बोधकरा इति द्वे प्रातर्जागरणकारिणः । चक्रेण समूहेन चरन्तीति चाक्रिकाः, घण्टया चरन्तीति घाण्टिकास्त एवार्थो येषामिति घाण्टिकार्थकाः इति द्वे बहुमिलितनृपस्तुत्यादिपाठकानाम्। क्वचित्तु "चक्रिका घटिकार्थका इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन येषामिति चक्रिकाः, घटीं कायन्तीति घटिकास्त एवार्थो येषामिति घटिकार्थकाः इति द्वे घटिकावादकानाम् । मगध्यन्ति याचन्त इति मगधास्त एव मागधाः अणोऽभावे मगधा इति द्वे वंशपरम्पराशंसकानाम् । अवश्यं वन्दन्त इति वन्दिनः "वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः" पठन्तीति पाठकाः स्तवनं स्तुतिस्तस्याः पाठकाः स्तुतिपाठकाः इति द्वे वन्दिनः "भाट" इति ख्यातस्य ॥ ९७ ॥

पु.

लड़ाई से नहीं भागनेवाला **संशप्तका(स्तु समयात्संग्रामादनिवर्त्तिनः)।**

पु.स. स. पु. न.

धूरि या धूलि **रेणु(र्द्वयोः स्त्रियां)धूलिः पांशु(र्ना न द्वयो)रजः॥९८॥**

समिति—समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ये संग्रामात् न निवर्तितुं शीलं येषामिति अनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्ते संशपनं शपथं कुर्वन्ति संशप्तयन्तीति, संशप्तं सम्यक् शप्तं सत्यं येषामिति वा संशप्तकाः स्युरित्येकं रणादपराङ्मुखानाम् । रिणाति, रीयते वा रेणुः। द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, धुवति, धूयते, धवनं धूस्तया लीयते वा धूलिः स्त्रियां स्यात्, पंशतीति पांशुः, पांसुरिति दन्त्यान्तश्च ना पुमान् स्यात्, रजतीति रजः सान्तोऽदन्तश्च द्वयोः स्त्रीपुंसयोः न स्यादिति चत्वारि रजसः ॥ ९८ ॥

पु.न. पु. पु. पु.

बड़ी धूलि बड़ी व्याकुल फ़ौज झण्डा या निशाना **(चूर्णे) क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ (भृशमाकुले)।**

स. स. न. पु.न.

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वज(मस्त्रियाम्)॥९९॥

---

१ उत्पिञ्जलश्च । "कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः" (इति माघः) इति मुकुटः ॥

चूरिति–चूर्ण्यत इति चूर्णः, " चूर्णा निवासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा " (इति शाश्वतः) क्षुद्यत इति क्षोदः " क्षोदः पेषणचूर्णयोः " (इति हैमः) इति द्वे सशर्करधूलेः षडेव रजस इत्येके । भृशमाकुले अतिसंकुले समुत्पिञ्जयतीति समुत्पिञ्जः, पिञ्जं लातीति पिञ्जलः उभौ स्यातामिति द्वे अतिसंकुलस्य । पतति, पत्यतेऽनयेति वा पताका " पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्कयोः " (इति विश्वमेदिन्यौ) विजयत इति विजयन्तस्तस्येयं वैजयन्ती " वैजयन्तो गृहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्ती पादपे स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) केत्यते ज्ञायतेऽनेनेति केतनम् " केतनन्तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च कृत्ये च " (इति मेदिनी) ध्वजतीति ध्वजः "ध्वजः पूर्वदिशोगृहे । शिश्ने चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च" (इति हैमः) इति चत्वारि पताकायाः ॥ ९९ ॥

भयावनी युद्ध-भूमि हम पहले लड़ैंगे

(सा) वीराशंसनं (युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा)।
स.
(अहं पूर्वमहं पूर्वमित्य) हंपूर्विका (स्त्रियाम्) ॥ १०० ॥

सेति–या युद्धभूमिः रणभूमिः अतिभयप्रदा भृशं भीतिप्रदायिका सा वीरा आशंस्यन्तेऽत्रेति वीराशंसनं स्यादित्येकमतिभीतिप्रदाया रणभूमेः । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यस्यामिति अहंपूर्विका स्त्रियां स्यादित्येकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वमिति' योधानां धावनक्रियायाः ॥ १०० ॥

हमीं पुरुष हैं या हमीं लड़ैंगे आपस में घमंड करना

आहोपुरुषिकादर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।
अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं योभवत्यहंकारः॥ १०१॥

आहविति–दर्पादभिमानादात्मनि या संभावना सा अहो अहं पुरुषः अहोपुरुषस्तस्यभावः आहोपुरुषिका स्यादित्येकमात्मनि शक्त्याविष्करणस्य । यः परस्परं अहंकारो भवति सा अहमहंशब्दोऽस्त्यत्रेति अहमहमिका स्यादित्येकं परस्पराहंकारस्य ॥ १०१ ॥

न. न. न. न. न. न. न.
सामर्थ्य **द्रविणं तरःसहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं (च)।**
स. पु. पु. पु. स.
अतिसामर्थ्य **शक्तिः पराक्रमप्राणौ विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥**

द्रेति–द्रवत्यनेनेति द्रविणम्, " द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात् " (इति हेमचन्द्रः) तरत्यनेनेति तरः " तरो जवे बले " (इति हैमः) सह्यतेऽनेनेति सहः " सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः " (इति सान्तेषु हैमः) "दण्डोत्पला मुद्गपर्णी कुमारीनखभेषजे । सहास्त्रियां बले न स्त्री " (इति रभसाददन्तमपि,)

बलते, बलत्यनेनेति वा बलम् "बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः। पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च। बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाल्याल्के तु योषिति" (इति मेदिनी) शूरस्य भावः कर्म वा शौर्यम् "शौर्यमारभटीशक्त्योः" (इति विश्वः) तिष्ठत्यनेनेति स्थाम, शुष्यत्यनेनारिरिति शुष्मम् "शुष्मं तेजसि सूर्ये ना" (इति मेदिनी) शक्यतेऽनयेति शक्तिः "शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम्" (इति हैमः) पराक्रम्यतेऽनेनेति पराक्रमः "पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्योद्योगयोरपि" (इति विश्वः) प्राणित्यनेनेति प्राणः "प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले। पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु" (इति मेदिनी) इति दश सामर्थ्यस्य। विक्रमणं विक्रमः "विक्रमस्तु पुमान् क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि" (इति मेदिनी) अतिशयिता शक्तिर्यस्य तस्य भावोऽतिशक्तिता इति द्वे अतिसामर्थ्यस्य ॥ १०२ ॥

न.

नशा करना **वीरपाणं (तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे)।**

वीति—रणे संग्रामे वृत्ते प्रवृत्ते निवृत्ते भाविनि वा सति वीराणां यत्पानं तत् वीरपानं स्यात्। वीराणां पानम् वीरपाणं वीरपानं वा इत्येकं मद्यपानस्य ॥

न. न. न. न. न.

लड़ाई **युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥**

न. न. न. न. न.

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम्।

पु. पु. पु. पु. पु.

(अस्त्रियां) समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥१०४॥

पु. पु. पु. पु. पु.

सप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः[1]।

पु. पु. पु. पु. पु.

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

पु. स. स. स. स. स.

समुदायः (स्त्रियः) संयत्[2]समित्याजिसमिद्युधः ॥

ग्विति—योधनं युद्धम्, आयुद्धमायोधनम्, जननं, जायते वा जन्यम् "जन्यं हट्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम्" (इति विश्वमेदिन्यौ) प्रधानम्, प्रदधन्ति वा प्रधनम् "प्रधनं युधि दारणे" (इति हैमः) प्रविदारितं प्रविदारणम् "प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे" (इति मेदिनी) मर्दनं मृधम्, आस्कन्दितमास्कन्दनम् "आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च" (इति विश्वः) संख्यानं संख्यम्

१ रथयुग इति निर्देशात्—प्रतिजनादिपुगणे संयुगशब्दपाठाद्वा गुणाभावः ॥

२ संयत्तुरस्यपि "खेजिसंयत्यतुलास्त्रगौरवे" (इति दण्डी) ॥

" संख्यमाहवे । संख्यैकादौ विचारे च " (इति हैमः) समनं समीकम्, संपरायणं संपरायस्तदेव संपरायकम् (ठकि) साम्परायिकोऽपि, एते समरादयः समुदायान्ता अस्त्रियां पुंनपुंसके स्युः । समरणं समरः, अननं, ननयनं वा अनीकः "अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये " (इति मेदिनी) रणनं रणः " रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुन्नपुंसकम् " (इति मेदिनी) " कलं तु मधुरध्वनौ " (इति धरणिः) कलस्य हननमिति कलहः, विग्रहणं विग्रहः " विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः " (इति हैमः) संप्रहरणं संप्रहारः " संप्रहारो गतौ रणे " (इति हैमः) अभिसंपतनमभिसंपातः, कलनं कलिः " कलिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि " (इति हैमः) संस्फोटनं संस्फोटः, संयोजनं संयुगः, अभ्यामर्दनमभ्यामर्दः, अभिमर्दनमभिमर्दोऽपि, समाहननं समाघातः " समाघातो वधे युद्धे " (इति मेदिनी) संग्रामणं संग्रामः, अभ्यागमनमभ्यागमः " अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घातेरोधेऽभ्युपगमे " (इति हैमः) आह्वानमाहवः " आहवः समरे यज्ञे " (इति हैमः) समुदयनं समुदायः, संयतनं, संयमनं वा संयत्, समयनं समितिः " समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायामिति " (हेमचन्द्रः,) अजनमाजिः " आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे " (इति मेदिनी) समयनं समित्, योधनं युद् एते संयदादयः स्त्रियः स्युरित्येकत्रिंशत्प्रहरणक्रियायाः ॥ १०३ । १०५ । १/२ ॥

बाहुयुद्ध रण व्याकुलता सिंहनाद हाथियों का गिरोह वीरों को निन्दापूर्वक पुकारना हाथियों की गर्जना

न. न. न. न.
नियुद्धं बाहुयुद्धे (स्यात्तुमुलं) रणसंकुले ॥ १०६ ॥
स. पु. स. स.
क्ष्वेडा (तु) सिंहनादः (स्यात्करिणां)घटना घटा ।
न. पु. न. न.
क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

नीति–बाहुयुद्धे नियुद्धं स्यात् । निगृह्य, नितरां वा युद्धं नियुद्धम्, बाहुभिर्युद्धं बाहुयुद्धमिति द्वे बाहुयुद्धस्य । रणसंकुले रणव्याकुले तुमुलं स्यात् । तवनं तौति वा तुमुलम् " तुमुलं व्याकुले रणे " (इति त्रिकाण्डशेषः) रणस्य संकुलं रणसंकुलमिति द्वे रणव्याकुलतायाः । क्ष्वेदनं पृषोदरादित्वात् क्ष्वेडा रूपभेदात्स्त्रीत्वम् " विशेषैर्यद्यबाधितः " इति परिभाषणान्न पुंस्त्वम्, सिंहवन्नदनं सिंहनादः स्यादिति द्वे योधानां सिंहनादस्य । करिणां हस्तिनां समुदाये घटयतीति घटना, घटनं घटा " घटः समाधिभेदेभशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति "

---

१ क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफलेघोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः (इति मेदिनी) ॥

(इति मेदिनी) इति द्वे हस्तिसंघस्य। क्रन्दितं क्रन्दनं "क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि" (इति मेदिनी) संरवणं संराव: योधानां संराव: योधसंराव: इति द्वे अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य। बृंहणं बृंहितम्, करिणां गर्जनं करिगर्जितं स्यादिति द्वे हस्तिगर्जनस्य ॥ १०६ । १०७ ॥

धनुषका शब्द, जुझाऊन-गाड़ा, हठ धोखा देना

पु. पु. पु.
विस्फारो (धनुष: स्वानः) पटहाडम्बरौ (समौ)।
न. पु. पु. न. न.
प्रसभं (तु) बलात्कारो हठो (ऽथ) स्खलितं छलम्॥१०८॥

वीति—धनुष: स्वानः विस्फरणं, विस्फुरणं वा विस्फार: स्यादित्येकं धनुर्नादस्य। पटं हन्तीति पटह: "पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्" (इति मेदिनी) आडम्बनमाडम्बस्तं राति, रायति वा आडम्बर: उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति "आडम्बर: समारम्भे गजगर्जिततूर्ययो:" (इति विश्व:) इति द्वे युद्धपटहस्य "दमदमा" इति ख्यातस्य। प्रगता सभा विचारोऽस्मात्, सभाया: प्रगतो वेति प्रसभम् "क्लीबे तु प्रसभं हठ:" (इति वोपालित:) बलादिति निपातो हठार्थ: बलात्करणं बलात्कार: हठनं हठ: "हठ: स्यात्प्रसभे पृश्न्यामिति" (मेदिनी) इति त्रीणि हठस्य। अथेति—स्खलनं स्खलितम् "स्खलनं छलिते भ्रेषे" छानं छलम् "छलं छद्म स्खलितयो:" (इति हैम:) इति द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥

उत्पात मूर्च्छा देशों को उपद्रव पहुँचाना

न. पु. पु.
अजन्यं (क्लीबे) उत्पात उपसर्ग: (समं त्रयम्)।
स. न. पु. पु. न.
मूर्च्छा (तु) कश्मलं मोहोऽप्यवमर्द (स्तु) पीडनम्॥१०९।

अजेति—न जन्यते, न जने साधुर्वेति अजन्यं क्लीबे नपुंसके स्यात्। उत्पतनमुत्पात:, उपसृज्यते, उपसर्जनं वा उपसर्ग: "उपसर्ग: पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि" (इति मेदिनी) इदं त्रयं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य। मूर्च्छनं मूर्च्छा, कशनं कश्मलम्, मोहनं मोह: "अथ मोहो नृलिङ्ग: स्यादविद्यायां च मूर्च्छने" (इति मेदिनी) इति त्रीणि मूर्च्छाया:। अवमर्दनमवमर्द:, पीडितं पीडनमिति द्वे देशादेरुपद्रवदानस्य ॥ १०९ ॥

धोखे से दबाना विजय या फतेपाना वैर मिट जाना

न. न. पु. पु.
अभ्यवस्कन्दनं (त्व) भ्यासादनं विजयो जय:।
स. पु. न.
वैरशुद्धि: प्रतीकारो वैरनिर्यातनं (च सा)॥ ११० ॥

अभीति—अभ्यवस्कन्दितमभ्यवस्कन्दनम्, अभ्यासादितमभ्यासादनमिति द्वे प्रहारा-

दिना निःशक्तिकरणस्य। विजयनं विजयः, " विजयः स्याज्जये पार्थे स्त्रियां तिथ्यन्तरे स्मृता। उमासख्याम् " (इति मेदिनी) जयनं जयः " जया जयन्तीतिथिभित्पथ्यो-मा तत्सखीषु च। अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे " (इति मेदिनी) इति द्वे विजयस्य। सा वैरस्य शुद्धिः वैरशुद्धिः स्यात्, प्रतिकरणं प्रतीकारः निर्यातितं निर्यातनम् वैरस्य निर्यातनं वैरनिर्यातनमिति त्रीणि वैरशोधनस्य ॥ ११० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

भागना **प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः।**

पु. न. पु.

हारना **अपक्रमोपयानं च (रणे भङ्गः) पराजयः ॥ १११ ॥**

प्रेति—प्रद्रवणं प्रद्रावः, उद्द्रवणमुद्द्रावः, संद्रवणं संद्रावः, संदवनं संदावः, विद्रवणं विद्रवः, द्रवणं द्रवः " द्रवः प्रद्रावनर्मणोः। विद्रवे रसगत्योश्च " (इति हैमः) अपक्रमणमपक्रमः, अपयातमपयानमित्यष्टौ पलायनस्य। रणे संग्रामे यः भङ्गः स पराजयः स्यात्। भञ्जनं भङ्गः " भङ्गो जयविपर्यये। भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) पराजयनं पराजयः इति द्वे पराजयस्य ॥ १११ ॥

पु. पु. पु. पु.

हारा छिपा **पराजितपराभूतौ (त्रिषु) नष्टतिरोहितौ ॥ $\frac{१}{२}$ ॥**

पेति—पराजीयते स्म, परैराजीयते स्म वा पराजितः, पराभूयते स्म पराभूतः उभौ त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यातामिति द्वे प्राप्ताभिभवस्य। नश्यति स्म नष्टः, तिरोधीयते स्म, हिनोति स्म वा तिरोहितः नशनं नष्टं नष्टमस्यास्तीति नष्टः, तिरोहितमस्त्यस्येति तिरोहितो वा " अत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन त्रिष्विति पदं पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते " इति न्यायादिमावपि त्रिलिङ्गयां स्यातामिति द्वे तिरोहितस्य ॥ $\frac{१}{२}$ ॥

न. न. न. न.

वधना, मारना या क़तल करना **प्रमापणं निर्बर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥**

न. न. न. न.

प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिंसनम्।

न. न. न. न.

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

न. न. न. न.

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम्।

न. न. न. न.

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

न. न. न. न.

उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि (च) ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा (अपि) ॥ ११५ ॥

प्रेति–प्रमापितं प्रमापणम्, निर्वर्हितं निर्वर्हणम्, निकारितं निकारणम्, विशारितं विशारणम्, प्रवासितं प्रवासनम्, परास्तं परासनम्, निषूदितं निषूदनम्, निहिंसितं निहिंसनम्, निर्वासितं निर्वासनम्, संज्ञपितं संज्ञपनम्, निर्ग्रन्थितं निर्ग्रन्थनम्, निर्गन्धनमित्यन्ये अपास्तमपासनम्, निस्तर्हितं निस्तर्हणम्, निहतं निहननम्, क्षतं क्षणनम्, परिवर्जितं परिवर्जनम्, निर्वापितं निर्वापणम्, विशस्तं विशसनम्, मारितं मारणम्, प्रतिघातितं प्रतिघातनम्, उद्वासितमुद्वासनम्, प्रमथितं प्रमथनम्, क्रथितं क्रथनम्, उज्जासितमुज्जासनम्, आलम्भनमालम्भः, पिञ्जनं पिञ्जः, विशरणं विशरः, हननं घातः, उन्मथनमुन्माथः "मुकुटमते तु" "उन्मन्थनमुन्मन्थः", हननं वधोऽपीति त्रिंशन्मारणस्य ॥ ११२ । ११५ ॥

स. पु. पु. पु. पु.

मृत्यु या (स्यात्) **पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।**

मौत पु. पु. पु.स. न. पु.न.

अन्तो नाशो(द्वयो)र्मृत्युर्मरणं निधनो(ऽस्त्रियाम्)॥११६॥

स्यादिति–पञ्चानां भावः पञ्चता "पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणेऽपि च योषिति" (इति मेदिनी) कालस्य धर्मः कालधर्मः, दिष्टस्य दैवस्यान्तो दिष्टान्तः, प्रलयनं प्रलयः अत्ययनमत्ययः, "अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः" (इति मेदिनी) अन्तनमन्तः, "अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि" (इति हैमः) नशनं नाशः "नाशः परभायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने" (इति हेमचन्द्रः) मरणं मृत्युः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् "मृत्युर्ना मरणे यमे" (इति मेदिनी) मृतं मरणम्, निधानं निधनम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यात् "निधनं स्यात्कुले नाशे" (इति मेदिनी) इति दश मरणस्य ॥ ११६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मुर्दा **परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।**

पु.स.न. पु.स.न. स. स. स.

चिता **मृतप्रमीतौ(त्रिष्वेते)चिता चित्या चितिः(स्त्रियाम्)११७**

प्रेति–परा गता असवः प्राणा यस्मादिति परासुः, प्राप्तं पञ्चत्वं येनेति प्राप्तपञ्चत्वः परलोकमितः परा दूरमितो वा परेतः "परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्"

(इति मेदिनी) प्रकर्षेण इतः प्रेतः " प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) सन्तिष्ठते स्म संस्थितः, म्रियते स्म मृतमस्त्यस्येति वा मृतः, प्रमीयते स्म प्रमीतः " प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च " (इति मेदिनी) एते परास्वादयः प्रमीतान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युरिति सप्त परेतस्य । चीयतेऽस्यामिति चिता " चितं छन्ने त्रिषु चिता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) चयनं चित्या " चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) चीयतेऽस्यामिति चितिः स्त्रियां स्यात् " चितिश्चित्यावृन्दयोः स्त्री " (इति मेदिनी) इति त्रीणि चितायाः ॥ ११७ ॥

पु.न.

मूंड्कटा कबन्धो(ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्) ।

श्मशान न. न. पु. पु.न.

निर्जीव या लाश श्मशानं(स्या)त्पितृवनं कुणपः शव(मस्त्रियाम्)॥११८॥

केति—क्रियायुक्तं नृत्यादिक्रियासम्पन्नम् अपगतो मूर्धा मस्तको यस्मात्तच्च कलेवरं शरीरं कंशिरो वध्यते छिद्यतेऽस्मात्, केन वायुना वध्यते वा कवन्धः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् " कबन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः " (इति हैमः) इत्येकं रुण्डस्य । शवाः शेरतेऽत्रेति पृषोदरादित्वात् श्मशानं द्वितालव्यम, "वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने " (इति मेदिनी) पितृणां वनं, पितॄन् वनति वा पितृवनं स्यादिति द्वे श्मशानस्य । कणतीति कुणपः " विट्सारिकायां कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च " (इति विश्वमेदिन्यौ) शवतीति शवः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात् " शवः स्यात्कुणपे पुमान् । नपुंसकं तु पानीये "(इति मेदिनी) इति द्वे मृतशरीरस्य ॥ ११८ ॥

पु. पु. स. स. पु.

क़ैदी, जेल- प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्यां कारा(स्याद्बन्धनालये) ।

खाना, पु. पु. न.

प्राण, प्राणी (पुंसि भूम्न्य)सवः प्राणा(श्चैवं)जीवोऽसुधारणम्॥ ११९॥

प्रेति—बन्द्यां प्रग्रहोपग्रहौ स्याताम् प्रगृह्यत इति प्रग्रहः " प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णाहरिपादपे " (इति मेदिनी) उपग्रह्यत इति उपग्रहः " उपग्रहः पुमान्बन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने " (इति मेदिनी) वन्दते, वन्द्यते वा वन्दी वन्दिर्वा इति त्रीणि प्रग्रहस्य " क़ैदी " इति ख्यातस्य । बन्धनालये कारा स्यात् कीर्यतेऽत्रेति कारा " कारो वधे निश्चये च बलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुपारशैले च कारा दूत्यां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि "

१ "को ब्रह्मणि समीरात्मयमदम्भेषु भास्करे । मयूराग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु कम्" (इति मेदिनी)॥

(इति विश्वः) बन्धनस्य आलयो बन्धनालयः इति द्वे बन्धनालयस्य "जेलखाना" इति ख्यातस्य। अस्यन्ति, अस्यन्ते वा असवः एवं प्राणान्त्येभिरिति प्राणाः उभौ पुंसि भूम्नि बहुत्वे स्यातामिति द्वे पञ्चवायूनाम्। जीवनं जीवः "जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे बृहस्पतौ। जीवा जीवन्तिका मौर्वी वचा शिञ्जितभूमिषु। न स्त्री तु जीविते" (इति मेदिनी) धारितं धारणम् असूनां धारणमसुधारणमिति द्वे जीवनस्य॥ ११९॥

आयुर्दाय जीवनोपाय　न. पु. पु.न. न. आयुर्जीवितकालो (ना) जीवातुर्जीवनौषधम्॥ १२०॥

इति क्षत्रियवर्गः॥

आयुरिति—एतीति आयुः, जीवितस्य कालो जीवितकालः इति द्वे जीवावच्छिन्नकालस्य। जीवत्यनेनेति जीवातुः ना पुमान्स्यात्, "जीवातुरस्त्रिया भक्ते जीविते जीवनौषधे" (इति मेदिनी) जीवनस्य औषधम् जीवनौषधमिति द्वे मृतसंजीवनौषधस्य॥ १२०॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम्॥

अथ वैश्यवर्गो व्याख्यायते।

वैश्य　पु. पु. पु. पु. पु. पु. ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः।

जीविका　पु. पु. स. स. न. न. आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने॥ १॥

विति—ब्रह्मणः ऊर्वोर्भवा ऊरव्याः, ऊरोर्जाताः ऊरुजाः, अर्यन्ते इत्यर्याः, विशन्तीति विशस्त एव वैश्याः, भूमिं स्पृशन्तीति भूमिस्पृशः, विशन्तीति विश इति षड् वैश्यस्य। आजीव्यतेऽनेनेति आजीवः, जीव्यतेऽनयेति जीविका "जीवकः प्राणके पीतसारक्षपणयोरपि। कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता। त्रिषु सेविनि वृद्ध्याशीर्जीविनोराहितुण्डिके" (इति मेदिनी) वृत्तिरस्त्यस्यामिति वार्ता "वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः। निस्साराारोग्ययोः क्लीबे वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) वर्ततेऽनयेति वृत्तिः "वृत्तिर्विवरणा जीवकैशिक्यादि प्रवर्तने (इति मेदिनी) वर्तन्ते जीवन्त्यनेनेति वर्तनं "वर्तनो वामने क्लीबं वृत्तौ स्त्री पेषणाध्वनोः। न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने। वर्तिष्णौ त्रिषु" (इति मेदिनी) जीवन्त्यनेनेति जीवनमिति षट् जीवनोपायस्य॥ १॥

---

१ "भूमि स्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः" (इति मेदिनी)॥

वैश्यों की जीविका — स. न. न.
(स्त्रियां) कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं (चेति वृत्तयः) ।
नौकरी खेती सीला बिनना — स. स. न. स. पु. न. न.
सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं (त्वृ) तम् ॥ २ ॥

स्त्रियामिति—कर्षणं कृषिः स्त्रियां स्यात्। पशून्पालयतीति पशुपालस्तस्य कर्म भावो वा पाशुपाल्यम्, वणिजां कर्म भावो वा वाणिज्यम् " वणिज्या च " " सत्यानृतं तु वाणिज्यं वणिज्या " (इति हैमनाममाला) इति वृत्तयो जीवनोपायाः स्युरिति प्रत्येकं जीवनोपायस्यैकैकम् । सेवनं सेवा, शुनो वृत्तिरिव, शुन इव वृत्तिर्वेति श्ववृत्तिरिति द्वे परचित्तानुवर्तनस्य । न ऋतमनृतम् " अनृतं कृषावसत्ये च " (इति रुद्रः) स्वामिमते तु "प्रमृतमिति पाठः सभ्यः, प्रमृतं कर्षणं स्मृतमिति" (मनुः) कर्षणं कृषिरिति द्वे कर्षणस्य । उञ्छनमुञ्छः, शिलनं शिलं तयोः समाहारद्वन्द्वः " उञ्छः कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं शिलम् "(इति यादवः) ऋच्छति, अर्यते वा ऋतम् " पुमानुञ्छः शिलमृतमिति " (बोपालितः) इति त्रीणि शिलोञ्छस्य ॥ २ ॥

मांगने व विना मांगने पै मिलै — न. न.
(द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं) मृतामृते ।
बनियई — न. पु. न. न.
सत्यानृतं वणिग्भावः (स्यादृ) णं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥
उधार लेना ब्याज — पु. पु. न. स.
उद्धारोऽर्थप्रयोग (स्तु) कुसीदं वृद्धिजीविका ।
मांगनेसे मिला वादे से मिला — न. न.
(याच्ञयाप्तं) याचितकं (निमयादा)पमित्यकम् ॥ ४ ॥

द्वे इति—मृतं चामृतं च मृतामृते द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं स्यातामित्येकैकं-प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा । सत्यसहितमनृतं शाकपार्थिवादित्वात् सत्यानृतम्, वणिजोभावो वणिग्भावः स्यादिति द्वे वाणिज्यस्य । अर्यते स्म ऋणम्, परित उदञ्च्यत इति पर्युदञ्चनम्, उद्ध्रियते उद्धारः " उद्धारश्चोद्धृतावृणे " (इति मेदिनी) इति त्रीणि ऋणस्य " क़र्ज़ " इति ख्यातस्य । अर्थस्य प्रयोगः अर्थप्रयोगः कुस्यत इति कुसीदम् " कुसीदं वृद्धिजीवने " (इति हैमः) वृद्ध्या जीविका वृद्धिजीविका इति त्रीणि कुसीदस्य " ब्याज " इति ख्यातस्य । याच्ञयाप्तं याच्ञाप्राप्तं याचितेन निर्वृत्तं याचितकं स्यादित्येकं याचिताप्तस्य । निमयात्परिवर्तनाद्यदाप्तं तत् अपमानमपमित्य ल्यबन्तमव्ययं तेन आप्तमापमित्यकं स्यादित्येकं परिवर्तनेनाप्तस्य ॥ ३ । ४ ॥

---

१ " शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्द्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानात्वादनृतं कृषिरुच्यते" इति ॥

पु.　　पु.

महाजन,कर्ज़ी **उत्तमर्णाधमर्णौ (द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात्)।**

पु.　पु.　पु.　पु.

ब्याजखोर **कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः॥ ५॥**

उत्तेति—प्रयोक्ता च ग्राहकश्च प्रयोक्तृग्राहकौ द्वौ क्रमात् उत्तमर्णश्च अधमर्णश्च उत्तमर्णाधमर्णौ स्याताम् उत्तममृणमस्येति उत्तमर्णः स्यादित्येकमृणव्यवहारे धनस्वामिनः। अधममृणमस्येति अधमर्णः स्यादित्येकमृणव्यवहारे ग्राहकस्य। कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः, वृद्धिंगर्ह्यां प्रयच्छतीति वार्धुषिकः वृद्धिराजीवो जीविकास्येति वृद्ध्याजीवः, पृषोदरादित्वात्कलोपे वार्द्धुषिरिति चत्वारि वृद्ध्याजीवस्य "ब्याजखोर" इति ख्यातस्य॥ ५॥

पु.　पु.　पु.　पु.

किसान **क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषक(श्च) कृषीवलः।**

सामान्य धान्य　पु स.न.　पु.स.न.

धान का खेत **(क्षेत्रं) व्रैहेयशालेयं (व्रीहिशाल्युद्भवोचितम्)॥ ६॥**

क्षेत्रेति—क्षेत्रमाजीवोऽस्येति क्षेत्राजीवः, कर्षतीति कर्षकः क्वुनि कृषकः वृद्धिपक्षे कार्षकोपि, कर्षणं कृषिः सास्त्यस्येति कृषीवल इति चत्वारि कर्षकस्य "किसान" इति ख्यातस्य। व्रीहिशाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं स्यात् व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रैहेयमित्येकं धान्यसामान्योद्भवोचितक्षेत्रस्य। शालीनां च भवनं क्षेत्रं शालेयं स्यादित्येकं कलमाद्युत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य॥ ६॥

जव,सीकुररहित पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.

जव और साठी **यव्यं यवक्यं षाष्टिक्यं (यवादिभवनं हि यत्)।**

का तिल, उड़द,　पु.स.न. पु.स.न.

अलसी, अणुवा,

भांगका **तिल्यतैलीन (वन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता)॥ ७॥**

येति—यवादिभवनं यत् क्षेत्रं तत् यव्यं, यवक्यं, षष्टिक्यं च स्यात् यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं स्यादित्येकं यवोद्भवोचितक्षेत्रस्य। शूकशून्या यवा यवकास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यं स्यादित्येकं शूकशून्ययवोद्भवोचितस्य। षष्टिकानां भवनं क्षेत्रं षष्टिक्यं स्यादित्येकं षष्टिकोद्भवोचितस्य। माषोमाणुभङ्गात् तिल्यतैलीनवद् द्विरूपता स्यात् तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्, तैलीनं च स्यादिति द्वे तिलोद्भवोचितस्य। माषाणां भवनं क्षेत्रं माष्यम्, माषीणं च स्यादिति द्वे माषोद्भवोचितस्य। उमानां भवनं क्षेत्रम् उम्यम्, औमीनं च स्यादिति द्वे उमोद्भवोचितस्य। अणूनां भवनं क्षेत्रम् अणव्यम्, आणवीनं च स्यादिति द्वे अणूद्भवोचितस्य। भङ्गाया भवनं क्षेत्रं भङ्ग्यम्, भाङ्गीनं च स्यादिति द्वे भङ्गोद्भवोचितक्षेत्रस्य॥ ७॥

मूँग,कोदों,गेहूँ, कयराव,कुल्थी, ककुनी,चना आदि शाक व तरकारी बोकर जुतेखेत,जुतेखेत

पु.स.न. पु.स.न.
मौद्गीन कौद्रवीणा(दि शेषधान्योद्भवक्षमम्)।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
बीजाकृतं तूप्तकृष्टं सीत्यं कृष्टं (च) हल्य(वत्)॥ ८ ॥

मौद्गीति—शेषधान्योद्भवक्षमं क्षेत्रं मौद्गीनकौद्रवीणादि स्यात्। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मुद्गीनं स्यादित्येकं मुद्गभवोचितस्य। कोद्रवाणां भवनं क्षेत्रं कौद्रवीणं स्यादित्येकं कोद्रवोद्भवोचितस्य। आदिना गोधूमानां भवनं क्षेत्रं गौधूमीनं स्यादित्येकं गोधूमोद्भवोचितस्य। कलायानां भवनं क्षेत्रं कालायीनं स्यादित्येकं कलायोद्भवोचितस्य। कुलत्थानां भवनं क्षेत्रं कौलत्थीनं स्यादित्येकं कुलत्थोद्भवोचितस्य। प्रियङ्गूणां भवनं क्षेत्रं प्रैयङ्गवीणं स्यादित्येकं प्रियङ्गूद्भवोचितस्य। चणकानां भवनं क्षेत्रं चाणकीनं स्यादित्येकं चणकोद्भवोचितस्येत्यादि विज्ञेयम्। बीजेन सह कृतं कृष्टं बीजाकृतम्, पूर्वमुप्तं च तत्पश्चात्कृष्टं च उप्तकृष्टमिति द्वे[1] बीजाकृतस्य। सीतया संमितं सीत्यम्, कृष्यते स्म कृष्टम्, हलेन कृष्टं हल्यं तेन तुल्यं हल्यवत्स्यादिति त्रीणि हल्यस्य॥ ८॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
तीनबारजुतेखेत त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्य(मपि तस्मिन्)
पु.स.न. पु.स.न.
दोबार जुतेखेत द्विगुणाकृते(तु तत्सर्वं द्विपूर्वं) शम्बाकृत (मपीह)॥ ९॥

त्रीति—त्रिगुणं कृतं त्रिगुणाकृतम्, तृतीयं कृतं तृतीयाकृतम्, त्रिवारं हलेन कृष्टं त्रिहल्यम्, त्रिवारं सीतया संमितं त्रिसीत्यमपीति चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य। तस्मिन् द्विगुणाकृते क्षेत्रे तु तत् पूर्वोक्तं सर्वं सकलं द्विपूर्वं स्यात् यथा द्विगुणं कृतं द्विगुणाकृतम्, द्वितीयं कृतं द्वितीयाकृतम्, द्विवारं हलेन कृष्टं द्विहल्यम्, द्विवारं सीतया संमितं द्विसीत्यम्, इह द्वितीयाकृते शम्बाकृतमपि शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते शम्बं कृतं शम्बाकृतम् 'सम्बाकृतम्' दन्त्यादापि इति पञ्च द्विवारकृष्टस्य॥ ९॥

द्रोण, आढक, प्रस्थ,कुडव व खारीभर बोये जानेवाले खेत.

पु.स.न. पु.स.न.
(द्रोणाढकादिवापादौ[2]) द्रौणिकाढकिका (दयः)।
पु.स.न.
(खारीवापस्तु) खारीक (उत्तमर्णादयस्त्रिषु)॥ १०॥

द्रोणेति—द्रोणश्च आढकश्च तावादी येषामिति तेषां वपनम्, उप्यन्तेऽत्रेति वा वापः स एवादिर्यस्येति तस्मिन् द्रौणिकश्च आढकिकश्च तावादी येषामिति ते स्युरिति

---

१ अबीजं सबीजं संपन्नं बीजाकृतमिति स्वामी तन्न "अभूततद्भावे" इत्यस्यानुवृत्तेः॥

२ "शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकः। चतुराढको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम्। कुडवोऽर्द्धशरावकः"। (इति शार्ङ्गधरभावप्रकाशौ)॥

यथा द्रोणस्य वापः द्रौणिकः स्यादित्येकं द्रोणपरिमितधान्यवापोचितक्षेत्रस्य। आढकस्य वापः आढकिकः स्यादित्येकमाढकपरिमितधान्यवापोचितस्य। आदिना प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकः स्यादित्येकं प्रस्थपरिमितव्रीह्यादिवापयोग्यस्य। कुडवस्य वापः कौडविकः स्यादित्येकं कुडवपरिमितधान्यादिवापयोग्यस्य। वापादावित्यादिना पचाद्यर्थग्रहस्तेन द्रोणम्, आढकं च पचतीत्यादि विज्ञेयम्। खार्या वापः खारीकः स्यादित्येकं खारीपरिमितधान्यवापोचितकेदारस्य। उत्तमर्णादयः खारीकान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युर्वाच्यलिङ्गा भवन्तीति॥ १०॥

खेत (पुंनपुंसकयो) वप्रः (पु.) केदारः (पु.) क्षेत्र (न.) (मस्य तु)।
खेतों के समूह केदारकं (न.) (स्या) त्कैदार्यं (न.) क्षैत्रं (न.) कैदारिकं (न.) (गणे)॥११॥

पुमिति–उप्यतेऽत्रेति वप्रः पुंनपुंसकयोः स्यात्, "वप्रस्तातेपुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे" (इति विश्वः) के जले शिरसि वा दारोऽस्य, केन जलेन दीर्यत इति वा केदारः "केदारोऽद्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः" (इति विश्वः) क्षीयते धान्यैरत्रेति क्षेत्रम् "क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः। केदारे सिद्धिभूपत्न्योः" (इति हैमः) इति त्रीणि क्षेत्रस्य "खेत" इति ख्यातस्य। तथा अस्य गणे समुदाये तु केदाराणां समूहः कैदारकम्, यञि कैदार्यम्, क्षेत्राणां समूहः क्षैत्रम्, केदाराणां गणः कैदारिकं स्यादिति चत्वारि केदारसमूहस्य॥ ११॥

ढेला लोष्टानि (पु.न.) लेष्टवः (पु.) (पुंसि) कोटिशो (पु.) लोष्टभेदनः (पु.)।
सरावनि
चाबुक प्राजनं (न.) तोदनं (न.) तोत्रं[1] (न.) खनित्रम् (न.) अवदारणम् (न.)॥ १२॥
खन्ता
या कुदार

लविति–लोष्टतीति लोष्टम्, द्वित्वे लोष्टे, बहुत्वे लोष्टानि स्युः पुंलिङ्गोऽप्ययम् "लेष्टुः शठेऽपि लोष्टः स्यात्" (इति वोपालितः) लिशति, लिश्यते वा लेष्टुः, द्वित्वे लेष्टू, बहुत्वे लेष्टवः पुंसि भवन्तीति द्वे लोष्टस्य "ढेला" इति ख्यातस्य। कोटिना अग्रेण श्यति, कोटिरस्यास्तीति वा कोटिशः, लोष्टानां भेदनः लोष्टभेदन इति द्वे लोष्टभेदनकाष्ठस्य "सरावनि, हेंगा, पटेला, मई" इति ख्यातायाः। प्रवीयते प्राज्यते वानेनेति प्राजनम्, प्रवयणम् वा तुद्यतेऽनेनेति तोदनम्, ष्ट्रनि प्रत्यये तु तोत्रम् "तोत्रन्तु प्राजने वेणुकेऽपि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि वृषभादिप्रेरणदण्डस्य। खन्यतेऽवदार्यतेऽनेनेति खनित्रम्, अवदार्यतेऽनेनेति अवदारणमिति द्वे खनित्रस्य "खन्ता" इति ख्यातस्य॥ १२॥

---

१ पक्षक्ष्यम् "तोत्रवेत्रैकपाणये" इति॥

न. न. न. न. न. न.
हँसिया, दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्र (मथो) फलम्।
जोत, न. न. पु. पु. न. न.
फार, निरीशं कुटकं फालः कृषिको लाङ्गलं हलम्॥ १३॥
हर, न. पु. स. पु.
सैला गोदारणं (च) सीरो (ऽथ) सम्या (स्त्री) युगकीलकः।

देति--दात्यनेनेति दात्रम्, लूयतेऽनेनेति लवित्रमिति द्वे दात्रस्य "हँसिया" इति ख्यातस्य। आवध्यतेऽनेनेति आबन्धः, यूयतेऽनेनेति योत्रम्, युज्यतेऽनेनेति योक्त्रमिति त्रीणि वृषादेर्गले युगबन्धनस्य। अथविति–फलतीति फलम् "फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः। त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः। फली फलिन्याम्" (इति हैमः) ईशाया निर्गतं निरीशम् स्वामिमते तु निष्क्रान्ता ईषास्मादिति निरीषं मूर्धन्यान्तमपि, कुटतीति कुटकम् कूटयति छिनत्तीति विग्रहे तु कूटं तदेव कूटकमिति दीर्घाद्यमपि, फालयतीति फालः, कृषतीति कृषिकः "कृषिकाकृषिकौ फालकृषकाविति रुद्रात्स्त्रियामपि" क्वनि तु कृषकः "कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधयवत्" (इति विश्वः) इति पञ्चापि फालस्य आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य अन्त्यद्वयं तु फालस्येति स्वामी। लङ्गतीति लाङ्गलम् "लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबन्तु कुसुमान्तरे। गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः" (इति मेदिनी) हलतीति हलम् ज्वलादित्वात् णप्रत्यये तु हालोऽपि "हालः फालवहः सीता" (इति विक्रमादित्यः) गां भूमिं दारयति, गौर्भूमिर्दार्यतेऽनेनेति वा गोदारणम्, सिनोति, सीयते वा सीरः "सीरःस्यादंशुमालिनि। लाङ्गले" (इति हैमः) इति चत्वारि हलस्य। अथेति–शम्यते वृषादिरनयेति शम्या स्त्री स्यात्, युगस्य कीलो युगकीलः स एव युगकीलकः इति द्वे शम्यायाः "सैला" इति ख्यातायाः॥ १३। ½॥

इरस स. पु. स. स.
कूंड़ ईशा लाङ्गलदण्डः (स्यात्) सीता लाङ्गलपद्धतिः॥ १४॥
मेढ़ी (पुंसि) मेधिः (खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने)।
साठी पु. पु. पु.
जव आशुर्व्रीहिः पाटलः (स्यात्) सितशूकयवौ (समौ) ॥१५॥

ईति–ईष्टे, ईश्यतेऽनयेति वा ईशा "ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके" (इति शान्ते विश्वः) ईषते, ईष्यतेऽनयेति वा ईषा "ईषा पेषी च मञ्जूषा" (इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी) लाङ्गलस्य दण्डो लाङ्गलदण्डः स्यादिति द्वे हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य "हरस" इति ख्यातस्य। स्यति भुवम्, सीयते वा सीता "सीता लाङ्गलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकी" (इति दन्त्यादौ रभसः) शेते स्म, इति विग्रहे तु

शीतापि "शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सह धर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः" (इति तालव्यादौ धरणिः) लाङ्गलस्य पद्धतिर्लाङ्गलपद्धतिरिति द्वे लाङ्गलकृत-रेखायाः "कूंड़" इति ख्यातायाः । खले पशुबन्धने यत् दारु काष्ठं न्यस्तं स्थापितं तत् मेध्यन्ते, मेथ्यन्ते च पशवोऽत्रेति मेधिः मेथिश्च पुंसि स्यादित्येकं मेधेः "मेढ़ी" इति ख्यातस्य । अश्नुत इति आशुः "आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः" (इति हेमचन्द्रः) । "आशु स्याद्व्रीहिशीघ्रयोः" इति रत्नमालाप्रामाण्याच्च क्लीबमपि, व्रीयते, बर्हत्यु-पचयं गच्छति वा पृषोदरादित्वात् व्रीहिः, पाटं लाति, पाटलो वर्णोऽस्त्यस्येति वा पाटलः "आशु व्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेन्यलिङ्गवान्" (इति रुद्रः) इति त्रीणि षष्टिकादेः । सितं शूकं यस्येति सितशूकः, स्वामिमते तु शितशूको द्वितालव्योऽपि, यौति, यूयते वा यवः "यवो धान्येऽङ्गुलीपृथक्कृतौ" (इति हैमः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे यवस्य ॥ १४ । १५ ॥

हरा जव पु. पु. पु.
मटर या मटरा **तोक्मस्तु (तत्र हरिते) कलायं (स्तु) सतीनकः ।**

पु. पु. पु. पु.
कोदव **हरेणुखण्डकौ (चास्मिन्)कोरदूष (स्तु) कोद्रवः ॥१६॥**

तविति—तत्र तस्मिन् हरिते यवे तकति, तक्यते वा तोक्मः स्यात्, "तोक्मं कर्ण-मले पुंसि हरिते च हरियवे" (इति मेदिनी) इत्येकमपक्वयवस्य । कलमयते कलायः, सति जीवे इनः प्रभुः सतीनो वायुस्तं करोतीति सतीनकः, प्रज्ञाद्यणि तु सातीनकोपि, अस्मिन्सतीनकेऽपि हरतीति हरेणुः "हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके" (इति रभसात्पुंस्ययम्) खण्डोऽस्त्यस्येति खण्डकः तौ स्तः "कलायस्त्रिकटः[१] प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कुटो ज्ञेयः" (इति व्याडिः) इति चत्वारि कलायस्य । कोरं रुधिरं दूषयतीति कोरदूषः, कौति, कवते वेति कौः, द्रवतीति द्रवः कौश्चासौ द्रवश्च, केन वायुना द्रवति वा पृषोदरादित्वात् कोद्रवः इति द्वे कोद्रवस्य ॥ १६ ॥

पु. पु. पु. पु.
मसूर मोठ **मङ्गल्यको मसूरो (ऽथ) मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।**
या वनमूंग पु. पु. पु. पु.
सरसों **वनमुद्गे सर्षपे (तु द्वौ) तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥**

मेति—मङ्गले साधुर्मङ्गल्यः स एव मङ्गल्यकः, मस्यति, मस्यते वा मसूरः, दीर्घमध्यः मसुरश्च ह्रस्वमध्योऽपि ज्ञेयः "वेश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूरमसुरौ

---

१ "कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः । त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यादिति" (भावप्रकाशः) ॥

पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः " (इति रभसः) इति द्वे मसूरस्य । अथेति—मङ्कति, मङ्क्यते वा मकुः, तिष्ठतीति स्थकः मकुश्चासौ स्थकश्चेति मकुष्ठकः, मकुश्चासौ स्थश्चेति विग्रहे तु मकुष्ठोऽपि पृषोदरादित्वात् मुकुष्ठश्च " मकुष्ठो व्रीहिभेदे स्यान्मकुष्ठो मन्थरेऽन्यवत् " (इति टवर्गद्वितीयान्ते विश्वमेदिन्यौ) मिनोतीति मयुः, तिष्ठतीति स्थकः मयुश्चासौ स्थकश्चेति मयुष्ठकः, उभौ वनमुद्गे स्याताम् वनस्य मुद्गो वनमुद्गः इति त्रीणि वनमुद्गस्य " मोठ " इति ख्यातस्य । सरति स्नेहोऽस्मादिति सर्षपः " सर्षपः स्यात्सरिषपः कटुस्नेहश्च तन्तुभः" (इति त्रिकाण्डशेषः) तत्र तन्तुना भातीति तन्तुभः स्वामिमते तु बाहुलकादुभचित्प्रत्यये पृषोदरादित्वात् तुन्तुभोऽपि, कन्दति, कन्दयति वा कदम्बः स एव कदम्बकः उभौ द्वौ स्यातामिति त्रीणि सर्षपस्य ॥ १७ ॥

सफेद सरसों, गेहूं, कुलथी, चना

पु. पु. पु.
सिद्धार्थ (स्त्वेष धवलो) गोधूमः सुमनः (समौ) ।
पु. पु.[1] पु.[2] पु.
(स्या) द्यावक (स्तु) कुल्मासश्चणको हरिमन्थकः॥१८॥

सीति—एषः सर्षपो धवलः श्वेतवर्णश्चेत्तदा सिद्धोऽर्थोऽस्मादिति सिद्धार्थः स्यात् । " सरिषपः सिते तस्मिन् रक्षोघ्नो भूतनाशनः " (इति रभसः) " सिद्धार्थस्तु पुमाञ्शाक्यसिंहे च सितसर्षपे " (इति मेदिनी) इत्येके सितसर्षपस्य । गुध्यति, गुध्यते वा गोधूमः " गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधिव्रीहिभेदयोः " (इति मेदिनी) सुष्ठु मन्यते इति सुमनः " गोधूमसुमनौ समौ " (इति रभसः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे गोधूमस्य । यौतीति यवकः स एव यावकः स्यात्, कुल्मस्यतीति कुल्मासः दन्त्यान्तः, कुत्सितो माष इति विग्रहे तु पृषोदरादित्वात् " कुल्माषः " मूर्धन्यान्तोपि " कुल्माषो यावकः पुंसि " (इति रभसः) इति द्वे कुल्माषस्य "अर्धस्विन्नयवादिरिति ख्यातस्य" । चण्यत इति चणकः, हरिभिर्वाजिभिर्मथ्यत इति हरिमन्थः स एव हरिमन्थकः इति द्वे चणकस्य " चना " इति ख्यातस्य ॥ १८ ॥

बांझतिल, राई

पु. पु.
(द्वौ तिले) तिलपेज (श्च) तिलपिञ्जश्च (निष्फले) ।
पु. पु. स. स. स.
क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

द्वाविति—निष्फले फलरहिते स्नेहविहीने तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्चेति द्वौ स्यातामिति निष्फलतिलः तिलपेजः, तिलपिञ्जश्च अतिलोऽपि " अतिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः " इति द्वे तैलहीनतिलस्य । क्षौतीति क्षवः, क्षुधामभिजनयतीति

---

१ कुल्माषोऽर्धस्विन्नो यवादिरिति स्वामी—शूकशून्यो यवादिरिति रक्षितादयः ॥

२ " चणको हरिमन्थः स्यात्सकलप्रिय इत्यपि " (इति भावप्रकाशः) ॥

क्षुताभिजननः, क्षुतमभिजनयतीति विग्रहे तु क्षुताभिजननोऽपि राजति, राजयति वा राजिका कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः कृष्णा सैव कृष्णिका, अस्यतीति असुरस्तस्येयमासुरी इति पञ्च राजिकायाः " राई " इति ख्यातायाः ॥ १९ ॥

ककुनी, अलसी, भांग या पटुवा सामा, चीना, मेड़वा

स. स. स. स. स. स.
(स्त्रियौ) कङ्गुप्रियङ्गू (द्वे) अतसी (स्या) उमा क्षुमा।
स. पु. पु.
मातुलानी (तु) भङ्गायां (व्रीहिभेद) स्त्वणुः (पुमान्) ॥२०॥

स्त्रीति—कमङ्गति, अङ्गयति, कं सुखं गच्छतीति वा कङ्गुः कङ्गूर्वा, प्रियं गच्छतीति प्रियङ्गुः प्रियङ्गूर्वा इति द्वे स्त्रियौ स्यातामिति द्वे प्रियङ्गोः "ककुनी" इतिं ख्यातायाः। अततीति अतसी स्यात्, उं शिवं माति, मिमीते वा अवति, ऊयते वा उमा "उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु " (इति मेदिनी) क्षौति, क्षूयते वा क्षुमा " क्षुमातसी-नीलिकयोः " (इति विश्वः) इति त्रीणि क्षुमायाः " अलसी " इति ख्या-तायाः । भङ्गायान्तु मातुलानी स्यात् मायास्तुला मातुला तामानयति, मातुलस्य धत्तूरस्य स्त्रीव वेति मातुलानी, भज्यतेऽनयेति भङ्गा " तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गाशस्य शणाह्वये " (इति रुद्रः) इति द्वे शणाख्यसस्यभेदस्य । व्रीहिभेदः व्रीहिविशेषस्तु अणतीति अणुः पुमान् स्यादित्येकमणोः "मेड़वा, चिनवावा" इति ख्यातस्य॥२०॥

सींकुर या ढूंड़, बाली सामान्य, धान्य गुच्छा

पु. पु.न. पु.न. स.
किंशारुः शस्यशूकं (स्यात्) कणिशं शस्यमञ्जरी।
न. पु. पु. पु. पु.
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छ (स्तृणादिनः) ॥२१॥

किमिति—किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति किंशारुः, " अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च " (इति हैमः) शस्यस्य शूकं शस्यशूकम् स्यात् " मुकुटमते तु शस्यशूको-ऽपि " इति द्वे यवाद्यग्रस्य । कणाः कणाः सन्त्यस्य, कणिनं स्वावयवं श्यतीति वा कणिशम्, " कणिशो धान्यशीर्षके " (इति तालव्यान्ते रत्नकोषः) शस्यस्य मञ्जरी शस्यमञ्जरी इति द्वे शस्यमञ्जर्याः (बाली) इति ख्यातायाः। धाने पोषणे साधुर्धान्यम् " धान्यं तु व्रीहौ धान्याके " (इति हैमः) व्रीणाति, व्रीयते वा व्रीहिः " व्रीहिः सामान्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम् " (इति विश्वः) स्तम्बं करो-तीति 'स्तम्बकरिः' व्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वमिति त्रीणि धान्यसामान्यस्य । तृणा-दिनो गुच्छः स्तम्बः स्यात्—तिष्ठत्यत्रेति स्तम्बः, गवनं गुत् तां छ्यतीति गुच्छः, गुतं स्यतीति विग्रहे तु गुत्सोऽपि, आदिना व्रीहियवादिग्रहः इति द्वे यवादीनां मूलस्य ॥ २१ ॥

---

१ धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते । " व्रीहि, यव, मसूर, गोधूम, मुद्ग, माष, तिल, चणक, अणु, प्रियङ्गु, कोद्रव, मकुष्ठक, कलाय, कुलत्थ, षष्टिक, सर्षप, अतसीति सप्तदश " महाभाष्ये " विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः " इति सूत्रे तु " शणसप्तदशानि धान्यानीत्युक्तम् " ॥

स. न. पु. पु.न.

नरई पयार **नाडी नालं (च) काण्डो (ऽस्य) पलालो (ऽस्त्री सनिष्फलः)।**

पु. न. पु.

भूसाभूसी **कडङ्गरो बुसं (क्लीबे) (धान्यत्वचि) तुषः (पुमान्) ॥२२॥**

नेति—अस्य गुल्मस्य काण्डः नाडी, नालं च स्यात् नालयति, डलयोरेकत्वाद्गौरादित्वाच्च नाडी, " नाडी कुहनचर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः । नाले गुणान्तरे स्नायौ " (इति हैमः) नलतीति नालम् " नालं काण्डे मृणाले च नालीशाककलम्बके " (इति हैमः) कणति, काण्यते वा काण्डः " काण्डो नालेऽधमे वर्गे द्रुस्कन्धेऽवसरे शरे । सहश्लाघाम्बुपु स्तम्बे " (इति हैमः) इति त्रीणि नालस्य " नरई " इति ख्याताया: । स काण्डः निष्फलश्चेत्तदा पलति, पल्यते, पलमलति वा पलालः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादित्येकं पलालस्य " पयार" इति ख्यातस्य। गृणाति-गिरति वा गरः कडस्य गरः, कडतीति कड् अङ्गतीति अङ्गम् कड् च तदङ्गं च कडङ्गं रातीति वा कडङ्गरः, बुसतीति बुसं दन्त्यान्तम् " बुषवेषतुषारतोषाः " इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमपि क्लीबे नपुंसके स्यादिति द्वे बुसस्य " भूसा " इति ख्यातस्य । धान्यत्वचि तुषः पुमान्स्यात् धान्यस्य त्वक् धान्यत्वक् ,तुष्यतीति तुषः "तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके " (इति हेमचन्द्रः) इति द्वे धान्यत्वचाया: " भूसी " इति ख्याताया: ॥ २२ ॥

पु.न. स. स.

सीकुर छीमी **शूको (ऽस्त्रीश्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे) शमी सिम्बा (त्रिषूत्तरे)।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

ढेर बसाया **ऋद्धमावसितं (धान्यं) पूतं (तु)बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥**

शिवति—श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शूकः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् श्यतीति शूकः " शूकोऽनुक्रोशशुङ्गयोः " (इति विश्वः) श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं चेति श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रमिति द्वे शूकस्य । शाम्यतीति गौरादित्वात् ' शमी ' सक्तुपलायां च शिम्बिकायां च वल्गुलौ (इति मेदिनी) समतीति सिम्बा शिनोतीति विग्रहे तु शिम्बा, शिमिः, शिम्बिरपि इति द्वे शिम्बाया: " छीमी " इति ख्याताया: । उत्तरे बहुलीकृतान्ताः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति । आवसितं धान्यं ऋद्धं स्यात् । ऋध्यते स्म ऋद्धम् " ऋद्धं सम्पन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्यवत् " (इति विश्वः) राध्यते स्म विग्रहे तु पृषोदरादित्वादित्वे रिद्धमपि, आवस्यते स्म, अवसानं, रक्षार्थमाच्छादितं वा आवसितम् अवसीयते स्म अवसानं प्राप्तं सम्पन्नं वा अवसितमपि " अवसितमृद्धे

---

१ किंशारोऽन्यः शूको निर्दिष्टः, शूकधान्यशमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥

ज्ञातेऽपि। अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात् " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः। पूयते स्म पूतम् ,बहुमानं लातीति बहुलम् अबहुलम् बहुलमकारीति बहुलीकृतमिति द्वे राशीकृतधान्यस्य ॥ २३ ॥

शमीधान्य शूकधान्य (माषादयः) शमीधान्ये (न.) शूकधान्ये (न.) (यवादयः)। (पु.)

शालिधान्य **शालयः (कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च) पुंस्यमी ॥ २४॥**

मेति—" माषो मुद्गो राजमाषः कुलत्थश्चणकस्तिलः। काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः " (इति रत्नकोषः) माषः आदिर्येषामिति माषादयः शमीप्रभवं धान्यं शमीधान्यं तस्मिन् भवन्तीत्येकं शमीधान्यस्य। यवः आदिर्येषामिति यवादयः शूकयुक्तं धान्यं शूकधान्यं तस्मिन्भवन्तीत्येकं शूकधान्यस्य । कल्यतेऽनेनेति कलमः "कलमः शालिचौरयोः " (इति हैमः) स आद्यो येषामिति कलमाद्याः, षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकास्तदाद्याश्च शाड्यन्ते, शाल्यन्ते वा शालयः स्युः "शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु " (इति हैमः) इत्येकं शालिधान्यस्य अमी माषाद्याः पुंसि भवन्तीति॥२४॥

तिन्नी, पसाही या मुनियों का अन्न, गोहुवां **तृणधान्यानि** (न.) **नीवाराः** (पु.) **(स्त्री) गवेधुः** (स.) **गवेधुका** (स.) **।**

त्रिति—तृणानीव धान्यानि अकृष्टोत्पन्नत्वादिति तृणधान्यानि निव्रियन्त इति नीवाराः " स्यान्नीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते " (इति विश्वः) बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः इति द्वे तृणधान्यस्य " तिन्नी—पसाही " इति ख्यातस्य उक्तं हि " शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम्। शालयो रक्तशाल्याद्याः व्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम्। कङ्ग्वादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यं च तत्स्मृतम् " (इति भावप्रकाशः) गवा जलेन तत्र वा एधते गवेधुः स्त्री स्यात्।सैव गवेधुका, गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसाविति नैरुक्तत्वादस्य डत्वे गवेडुरपि इति द्वे गवेधुकायाः " गोहुवां " इति ख्यातस्य ॥ [1] ॥

मूसर उखली **अयोग्रो** (पु.न.) **मुसलो** (पु.न.) **(स्त्री) स्यादुदूखलम्** (न.) **उलूखलम्** (न.) **॥२५॥**

सूप चलनी **प्रस्फोटनं** (न.) **शूर्पं** (पु.न.) **(मस्त्री) चालनी** (स न.) **तितउः** [2] (पु.न.) **(पुमान्)।**

---

१ "यावनालो यवनालशिखरी वृत्ततन्दुलः। दीर्घनालो दीर्घशिरः क्षेत्रेक्षुश्चेक्षुपत्रकः " इति सामान्ययवनालस्य। धावलो यावनालस्तु पाण्डुलस्तारतन्दुलः। नक्षत्राकृतिविस्तारो वृत्तो मौक्तिकतन्दुलः। जूर्णाह्वयो देवधान्यं जूर्णलो बीजपुष्पकः। जूर्नलः दुग्धगन्धश्च सुगन्धः सगुरुन्दकः (इति भावप्रकाशः) ॥

२ "तितउः पुंसि क्लीबे च पृथग्गुच्चारणे द्वयोः सामर्थ्याद्गुणो न " इति गुणाभावः ॥

अयविति—अयोऽग्मेऽस्येति अयोग्रः, मुस्यत्यनेनेति मुसलः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे मुसलस्य । ऊर्ध्वं च तत्खं च, ऊर्ध्वखं लातीति पृषोदरादित्वात् उदूखलम्, उलूखलमपि " उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः" (इति मेदिनी) इति द्वे उलूखलस्य । प्रस्फोट्यतेऽनेनेति प्रस्फोटनम्, शूर्पयति, शूर्प्यतेऽनेनेति वा शूर्पम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् " सूर्पं च " इति पाठाद्दन्त्यादिरपीति द्वे सूर्पस्य । चाल्यतेऽनयेति चालनी " क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः" (इति कात्यः) तनोति, तन्यतेऽनेनेति वा " तितउः " पुमान्स्यात् " चालनं तितउ प्रोक्तम् " (इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः) " न स्त्री तितउ चालनी " (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे चालन्याः " चलनी " इति ख्यातायाः ॥ २५ । १/२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

थैली या बोरा **स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥**

डलवा या दौरा न. न.

चटाई, झांपी **(समानौ) रसवत्यां (तु)पाकस्थानमहानसे ।**

रसोई का घर पु. पु. पु.

रसोई का स्वामी **पौरोगव (स्तदध्यक्षः) सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु.[२]

रसोईदार **आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।**

स्यूतेति—सीव्यते स्म स्यूतः औणादिके नप्रत्यये तु स्योनोऽपि, " स्योनस्यूतप्रसेवकाः " (इति रभसः) प्रसीव्यत इति प्रसेवः " प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्द्वतौ " (इति हेमचन्द्रः) इति द्वे वस्त्रशणादिनिर्मितस्य " थैला " इति ख्यातस्य । कण्डयत इति कण्डोलः, पिटतीति पिटः कुनि तु पिटकोऽपि पिण्डयते इति विग्रहे तु पिण्डोऽपि स्यादिति द्वे वंशादिनिर्मितभाण्डस्य । कटतीति कटः "कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यान्तु कटी मता " (इति मेदिनी) किल्यतेऽनेनेति किलिर्वेत्रवीरणादिस्तस्माज्जातः पृषोदरादित्वात् किलिञ्जः स एव किलिञ्जकः उभौ समानौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे कटस्य "चटाई " इति ख्यातायाः । रसाः सन्त्यस्यामिति रसवती तस्यान्तु पाकस्थानमहानसे स्याताम् पाकस्य स्थानम् पाकस्थानम् , महच्च तदनश्चेति महानसमिति त्रीणि रसवत्याः " रसोई " इति ख्यातायाः । पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोगवी तस्या अयम्, पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नेत्रमस्येति वा पुरोगुः स एव पौरोगवः, तस्य अध्यक्षस्तदध्यक्षः इति द्वे महानसाधिकृतस्य । सवति रसमिति सूपस्तं करोतीति सूपकारः बहुत्वे सूपकाराः, बल्लनं बल्लः सोऽस्त्यस्य, बल्लं वातीति वा बल्लवः बहुत्वे बल्लवाः, "बल्लवः

१ यल्लक्ष्यं कटे शेते कुमारासाविति सारस्वतीये ॥ २ " गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां च " (इति मेदिनी) ॥

सूपकारे स्याङ्गीमसेने च गोदुहि" (इति विश्वः) अरालं कुटिलं चरन्तीति आरालिकाः, अन्धोभक्तं शिल्पं येषामिति आन्धसिकाः, सूदन्ति छागादीनिति सूदाः "सूदस्तु कथितः सूपकारे च व्यञ्जनान्तरे" (इति विश्वः) ओदनं शिल्पं येषामिति औदनिकाः, गुणयन्त इति गुणा इति सप्त सूपकारस्य ॥ २६ । २७ । १/२ ॥

पु. पु. पु.
पूवा आदि बनानेवाले **आपूपिकः कान्दविको भक्षकार (इमे त्रिषु) ॥ २८ ॥**
न. न. स. स. स.
चूल्ही या चूल्हा **अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।**

आपित्ति—अपूपाः पण्यमस्येति आपूपिकः, कन्दौ संस्कृतं कान्दवम्, कान्दवं पण्यमस्येति कान्दविकः, भक्षं करोतीति भक्षकारः इमे पौरोगवादयः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति त्रीणि पूपादिकारस्य । अश्मनोऽप्यन्तोऽत्रेति शकन्ध्वादित्वाद् अश्मन्तम् "अश्वन्त" इति पाठे तु असूनामन्तोऽत्रेति अश्वन्तोपि, उद्धीयतेऽत्रेति उद्धानम् "उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां नपुंसकम् " (इति विश्वः) "उद्ध्मानमिति पाठे तु उद्ध्मायतेऽत्रेति उद्ध्मानमपि, अधिश्रीयतेऽत्रेति अधिश्रयणी, चुल्ल्यतेऽत्र, चुद्यतेऽत्राग्निरिति वा चुल्लिः ङीपि चुल्ली वा अन्त्यतेऽत्रेति अन्तिका "अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शीतलौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका" (इति मेदिनी) इति पञ्च चुल्लिकायाः ॥ २८ । १/२ ॥

स. स. स.
अंगेठी,अँगार, **अङ्गा[1]रधानिकाङ्गारशकट्य (पि) हसन्[2]त्य (पि)॥२९॥**
स. पु.न. न. न.
लुकाठ, खपरी, **हस (न्यप्यथ न स्त्री स्या) दङ्गारो लातमुल्मुकम् ।**
न. पु. पु.स.
भार या भट्ठी **(क्लीबे)ऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो(ना)कन्दुर्वा स्वेदनी(स्त्रियाम्)३०**

अङ्गेति—अङ्गारा धीयन्तेऽस्यामिति अङ्गारधानी सैव अङ्गारधानिका, अङ्गाराणां शकटी अङ्गारशकटी, हसतीति हसन्ती " हसन्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशाकिनीभिदोः " (इति विश्वः) हसति, हस्यते वा हसनी अपीति चत्वारि हसन्त्याः " बरोसी" इति ख्यातायाः । अथेति—अङ्गति, अङ्गमियर्ति वा अङ्गारः स्त्री न स्यात् " अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसुते " (इति मेदिनी) इत्येकमङ्गारस्य

---

१ स च साग्निर्निरग्निश्च तत्र साग्नौ यथा—"अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते " इति । निरग्नौ यथा "कलङ्कस्तत्रत्यो व्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम्" इत्यादि प्रयोगः संगच्छते ॥

२ " हसन्तीं च हसन्तीं च हसन्तीं वामलोचनाम् । हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नरा मन्दभागिनः ॥१॥

" अँगार" इति ख्यातस्य । लानं लातं, न लातमस्येति अलातम्, ओषतीति उल्मुकमिति द्वे अर्धदग्धकाष्ठस्य त्रयोऽपि पर्याया इत्यन्ये। अम्ब्यतेऽत्रेति अम्बरीषं क्लीबे स्यात् " अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आम्रातकेऽनुतापे च " (इति मेदिनी) भृज्ज्यतेऽत्रेति भ्राष्ट्रः ना पुमान् स्यादिति द्वे भर्जनपात्रस्य " खपरी " इति ख्यातायाः । स्कन्दतीति कन्दुः वा ना स्यात् पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् स्विद्यतेऽस्यामिति स्वेदिनी वा स्त्रियां स्यात् पक्षे स्वेदनोऽपीति द्वे कन्दोः " भट्ठी " इति ख्यातायाः ॥ २९ । ३० ॥

पु. पु. स. स. स.
मेटुका, करवा, **अलिञ्जरः (स्या) न्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।**
पु. स. स. न. पु.
बटलोही घड़ा **पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलश (स्तु त्रिषु द्वयोः)॥३१॥**
पु.स. पु.न. पु.न. पु न. पु.न.
सेरवा **घटः कुटनिपा (वस्त्री) शरावो वर्धमानकः ।**

अलीति—अलति, अलनं वा अलिः सामर्थ्यं तज्जृणाति जरयति वा अलिञ्जरः, मणतीति मणिः स एव मणिकः स्यादिति द्वे मणिकस्य "मेटुका" इति ख्यातस्य । कर्कशं कर्कस्तं रातीति गौरादित्वात् कर्करी " कर्करी भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु" (इति विश्वः) आलुनातीति आलूः, ह्रस्वपाठे तु आलातीति मितद्र्वादित्वात् आलुरपि, " आलुर्गलन्तिकायां स्त्री क्लीबं मूले च भेलके " (इति मेदिनी) गलतीति गलन्ती सैव गलन्तिका इति त्रीणि कर्कर्याः " करवती " इति ख्यातायाः । पेठतीति पिठस्तं रातीति पिठरः, तिष्ठत्योदनाद्यत्रेति, स्थलत्यत्रेति वा स्थाली, " स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः " (इति मेदिनी) ओखतीति उखा ओषतीति विग्रहे तु उषा मूर्धन्यान्तापि कुण्डयतीति कुण्डम् "कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना " (इति विश्वः) इति चत्वारि ओदनादिपचनपात्रस्य " बटुलोही " इति ख्यातायाः । कलं शवतीति कलशः, केन जलेन लसतीति विग्रहे तु कलसो दन्त्यान्तोऽपि त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्, घटत इति घटः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, स्त्रियां घटी " घटः समाधिभेदेन शिरःकूटकुटेषु च। घटाघटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति " (इति मेदिनी) कुटतीति कुटः, नियतं पिबत्यनेनेति निपः उभावप्यस्त्रियौ स्यातामिति चत्वारि घटस्य " घड़ा " इति ख्यातस्य । शृणाति, शरणं वा शरस्तं तस्माद्वा अवतीति शरावः, सरति, सरणं वेति सरस्तं तस्माद्वा अवतीति विग्रहे तु सरावो दन्त्यादिरपि, वर्धते इति वर्धमानः स एव वर्धमानकः इमावप्यस्त्रियौ स्यातामिति द्वे शरावस्य " सेरवा " इति ख्यातस्य ॥ ३१ । १/२ ॥

न. न. पु. न.

तवा ऋजीषं पिष्टपचनं कंसो (ऽस्त्री) पानभाजनम् ॥३२॥

आबखोरा स.

कुप्पा कुतूः (कृत्तेःस्नेहपात्रं) (सैवाल्पा) कुतुपः (पुमान्)।

कुप्पी न. न. न. न. न.

सब बर्तन (सर्वं)मावपनं भाण्डं पात्रामत्रं (च) भाजनम् ॥ ३३ ॥

ऋजीति—अर्जतीति ऋजीषम्, ऋचतीति विग्रहे तु ऋचीषमपि, पिष्यते स्म पिष्टम्, पच्यतेऽत्रेति पचनम्, पिष्टस्य पचनं पिष्टपचनमिति द्वे ऋजीषस्य "तवा" इति ख्यातस्य। कम्यते इति कंसः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना" (इति मेदिनी) पीयते इति पानम्, भाजयतीति भाजनम् पानस्य क्षीरादिपानस्य भाजनं पानभाजनमिति द्वे क्षीरादिपानपात्रस्य "आबखोरा" इति ख्यातस्य। कृत्तेश्चर्मणः स्नेहपात्रं स्नेहस्य तैलघृतादेः पात्रम्, कौति, कुत्सितं तन्यते वा कुतूः स्यादित्येकं चर्मनिर्मितस्नेहपात्रस्य "कुप्पा" इति ख्यातस्य। सा कुतूरेव अल्पा चेत्तदा अल्पा कुतूः कुतुपः पुमान् स्यादित्येकमल्पकुत्वाः "कुप्पी" इति ख्यातायाः। स्यूतादि पिठरादि च सर्वं समस्तं आवपनादि शब्दवाच्यं स्यात् आ उप्यतेऽत्रेति आवपनम्, भणति, भन्दते वा पृषोदरादित्वात् भण्डं तदेव भाण्डम् "भाण्डं मूलवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने। नदीकूलद्वयीमध्ये भूषणे भाजनेऽपि च" (इति हैमः) पाति, पिबत्यनेन वा पात्रम्, अमतीति अमत्रम्, भाजयतीति भाजनमिति पञ्च भाण्डस्य "बर्तन" इति ख्यातस्य ॥ ३२। ३३ ॥

स. स. स. पु.स. पु.

करछुली दर्विः कम्बिः खजाका (च) (स्या)त्तर्दूर्दारुहस्तकः।

चमचा या डौवा पु.न. न. पु. स.

साग (अस्त्री) शाकहरितकं शिग्रु (रस्य तु) नालिका ॥३४॥

साग का डंठल पु. पु. पु. पु.

साग का मसाला कडम्ब(श्च) कलम्ब (श्च) वेसवार उपस्करः।

---

१ पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं सस्वेदजं यथा। शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरुविद्याद्यथोत्तरम् १ प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च। रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण् मारुतानि च २ शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम्। प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूनं हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ३ शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्ते हेतवो देहविनाशनाय। तस्माद् बुधः शाक-विवर्जनन्तु कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः" ॥ ४ ॥

२ "विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलं सार्द्धद्वयं मेथिकायाः, एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम्, त्रीणि पलानि मरिचस्य, अर्धपलं रामठस्य" एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं वेसवार इत्युच्यते ॥

देति—दृणातीति दर्विः, कृदिकारादिति ङीपि तु दर्वी च कम्यते इति कम्बिः कम्बी च खजति मथ्नाति पाकमिति खजाका एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वमिति त्रीणि खजाकायाः "करछुली" इति ख्यातायाः। तरति, तर्दति, तृणत्ति वा तर्दूः स्यात्। हस्तप्रतिकृतिर्हस्तकः दारुणो हस्तको दारुहस्तकः एतत्साहचर्यात्पूर्वः पुंसि स्यादिति द्वे दारुहस्तकस्य "डौवा" इति ख्यातस्य उक्तहैमानुरोधात्पश्चापि पर्याया इत्यन्ये। श्यति, शक्नोति भोक्तुमनेनेति वा शाकम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "शाको द्वीपान्तरेऽपि च। शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान् हरितके स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) हरति, ह्रियते वा हरितवर्णोऽस्यास्तीति वा हरितं तदेव हरितकम् शिनोति, शीकते, शिक्यते वा शिग्रुः "शिग्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि शाकस्य। अस्य शाकस्य तु नालिका नालयतीति नाली सैव नालिका कडतीति कडम्बः, केन लम्ब्यते इति कलम्बः स्त्रियां कलम्बी च "कलम्बः शायके नीपे नाली शाके कलम्ब्यपि" (इति विश्वः) इति त्रीणि शाकनालिकायाः। वेसनं प्रेरणं वेसस्तं वृणोति, वारयति वा वेसवारः "चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यनागरम्। धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समाशकाः। वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्" (इति आत्रेयसंहितायाम्) उपस्करोति व्यञ्जनेन समवैतीति उपस्कारः इति द्वे संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गुजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्षपादेः ॥ ३४ । २ ॥

न. न. न. न.
चूक **तिन्तिडीकं(च)चुक्रं(च)वृक्षाम्ल(मथ)वेल्लजम् ॥३५॥**
न. न. न. न. न.
मिरच **मरिचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्।**

तीति—तिम्यतीति तिन्तिडीकम्, चकति, चकते वा चुक्रम् "चुक्रं वृक्षाम्ले चाङ्गेर्यां स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे" (इति विश्वः) वृक्षस्य अम्लम् वृक्षाम्लमिति त्रीणि चुक्रस्य "चूका" इति ख्यातस्य। अथेति—वेल्लनं वेल्लस्तं जायते जनयतीति वा वेल्लजम्, म्रियते विषमनेनेति मरिचम् बाहुलकादीचि तु मरीचं दीर्घमध्यमपि, कोलतीति कोलकम्, कर्षतीति कृष्णम् "कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने। कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति। मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः" (इति विश्वः) ऊषतीति ऊषणम् ह्रस्वपाठे उषतीति विग्रहे तु उषणमपि, धर्मपत्तने जातं धर्मपत्तनम् संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिरिति षट् मरिचस्य "मिरच" इति ख्यातस्य ॥ ३५ । ३ ॥

पु. पु. पु. स.
सफ़ेद जीरा **जीरको जरणोऽजाजी कणा (कृष्णे तु जीरके)॥ ३६ ॥**
स. स. स. पु. , स. स.
स्याह जीरा **सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका।**

जीति–जवति, जिनाति वा जीरः स एव जीरकः, जरयतीति जरणः "जरणं हिङ्गुनि स्मृतम्। जरणो जीरकेऽपि स्यात् कृष्णे सौवर्चलेऽपि च" (इति विश्वः) अजमजतीति अजाजी, कणतीति कणा "कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च। कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे" (इति विश्वः) इति चत्वारि श्वेतजीरकस्य। कृष्णे कृष्णवर्णवति जीरके तु सुपवर्णं सुपवः सोऽस्त्यस्या इति सुपवी, कारं वाति, कारणं काः संपदादित्वाभवतीति वा गौरादित्वादणन्तत्वाच्च कारवी "कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्री कृष्णजीरके" (इति मेदिनी) प्रथते इति पृथ्वी "पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके" (इति विश्वः) ङीषोऽभावे तु पृथुः "पृथुः स्यान्महति त्रिषु। त्वक्पर्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानग्नौ नृपान्तरे" (इति मेदिनी) कालो वर्णोऽस्त्यस्याः काला, उपकुञ्चतीति उपकुञ्चिका इति षट् कृष्णजीरकस्य ॥ ३६ । [१] ॥

न. न. स. न.
अदरख, **आर्द्रकं शृङ्गवेरं (स्यादथ) छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥**
न. न. स. न.
धनियां, **कुस्तुम्बुरु (च) धान्याक (मथ) शुण्ठी[२] महौषधम्।**
स.न. न. न.
सोंठि **(स्त्रीनपुंसकयो)र्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥**

आर्द्रेति–आर्द्रयति जिह्वाम्, अर्दति कफम्, आर्द्रायां जातम्, आर्द्रसंज्ञकम् वा आर्द्रकम् शृङ्गमिव वेरं कलेवरमस्येति शृङ्गवेरं स्यादिति द्वे आर्द्रकस्य "अदरख" इति ख्यातस्य। अथेति–छत्रमस्त्यस्याः छत्रा "छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रामधुरिकौषधौ। धान्याके च शिलीन्ध्रे च" (इति हेमचन्द्रः) विगतं तुन्नं दुःखमस्मात्, वितुद्यते भक्ष्यार्थमिति वा वितुन्नं तदेव वितुन्नकम् "वितुन्नकं तु धान्याके झाटामलमयूरके" (इति विश्वः) कुत्सितं स्तुम्बतीति बाहुलकादुरुप्रत्यये कुस्तुम्बुरु, धन्यते भक्ष्यार्थिभिः, धान्यमकतीति वा धान्याकम्, मुकुटमते तु धन्याकमपि, "धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्" (इति रभसः) इति चत्वारि धान्याकस्य। शुण्ठतीति गौरादित्वात् शुण्ठी इनि तु शुण्ठिरपि, महच्च तदौषधं चेति महौषधम्, "महौषधं तु च शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च" (इति विश्वः) विशतीति विश्वं स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् "विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वेदेवेषु नागरे। विश्वाप्यतिविषायां स्यादिति" (विश्वः) नगरे भवं नागरम् "नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे" (इति मेदिनी) विश्वस्य दोषस्य भेषजमिति पञ्च शुण्ठिकायाः "सोंठि" इति ख्यातायाः ॥ ३७ । ३८ ॥

---

१ सधन्या शुण्ठिसैन्धवमिति वैद्यकम् ॥

२ यदा पचाद्यचि तदा गौरादित्वकल्पनं समीचीनं भाति, यदा तु सर्वधातुभ्य इनिति इन्प्रत्ययः स्यात्तदा "कृदिकारादिति" वैकल्पिकत्वाद्गौरादित्वकल्पनं व्यर्थमेवेति ॥

न. न. न.

कांजी आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि (च)।

न. न. न. न.

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि (च) काञ्जिके ॥३९॥

आरेति–ऋच्छतीति आरः–नलतीति ज्वलादित्वाग्णप्रत्यये नालः आरो नालोऽस्येति आरनालकम्, सुवीरेषु भवं सौवीरम्, कोलतीति कुल् अर्धस्विन्नो माषोऽस्मिन्, कुलबन्धुर्माषोऽस्येति वा कुल्माषम्, अभिषूयते स्म अभिषुतम, स्वामिमते तु कुल्माषैरर्धस्विन्नैर्यवादिभिरभिषूयते स्म "कुल्माषाभिषुतम्" इत्येकं नाम विज्ञेयम्, सूयते स्म सोमम् अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् अवन्तिसोमम्, धान्याभिषुतमम्लम् धान्याम्लम्, कुत्सितं जलं पृषोदरादित्वात् कुञ्जलम् अञ्जनमञ्जिका के अञ्जिका अस्येति काञ्जिकम् "काञ्चिकं" इति पाठे तु काञ्चयतीति काञ्चि तदेव काञ्चिकम् "काञ्चिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा। अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम्। सौवीरं च सुवीराम्लं तथा शुक्लं तुषोदकम्" (इति धन्वन्तरिः) इत्यष्टौ काञ्जिकस्य ॥ ३९ ॥

न. न. न. न. न.

हींग, सहस्रवेधिजतुकं वाल्हीकं हिङ्गु रामठम्।

स. स. स. स. स. स.

हींग की पत्ती तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥

सेति–सहस्रं वेधितुं शीलमस्येति सहस्रवेधि, जतुइव जतुकम् "जतुकाजिनपत्र्यां जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः" (इति मेदिनी) वल्हीकेषु भवं वाल्हीकम् ह्रस्वमध्यमपि "अथ वाल्हिकः। देशभेदेऽश्वभेदे च वाल्हिकं हिङ्गुकुङ्कुमम्। वाल्हिकवत्" (इति हैमः) हिनोति, हिमं गच्छति वा मृगय्वादित्वात् हिङ्गु, रमतेऽनेन, रामठे देशे भवं वा रामठमिति पञ्च हिङ्गुनः "हींग" इति ख्यातायाः। तस्य हिङ्गुतरोः पत्री तत्पत्री "त्वक्पत्री" इति च पाठः "तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च" (इति रुद्रः) कारं वातीति गौरादित्वात् कारवी, प्रथते इति पृथ्वी "पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके" (इति मेदिनी) बाष्पमिव बाष्पिका, पृषोदरादित्वाद् बाष्पीकापि कं शिरो वृणोत्याच्छादयति कस्य शिरसो वरीति वा कबरी "कबरी केशविन्यासशाकयोः" (इति हैमः) स्वामिमते तु "कर्वरी" च प्रथते इति पृथुरिति षट् हिङ्गुपत्रस्य ॥ ४० ॥

---

१ "आरनालं तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वासंधितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः" २ "सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषीकृतम्। गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे" ३ धान्याम्लं शालिचूर्णं च कोद्रवादिकृतं भवेत्" (इति भावप्रकाशः) ॥

स.　स.　स.　स.　स.

हल्दी　**निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी।**

न.　न.

समुद्रलोन　**(सामुद्रं यत्तु लवणं) मक्षीवं वसिरं (च तत्)॥४१॥**

नीति—निशा आह्वा यस्या इति निशा, "निशापदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते" काञ्च्यतेऽनयेति काञ्चनी, "काञ्चनः काञ्चनारे स्याच्चम्पके नागकेसरे। उदुम्बरे च धत्तूरे हरिद्रायां तु काञ्चनी" (इति विश्वः) पीयते स्म पीता "पीतो वर्णान्तरि-पीतयोः। पीता हरिद्रा" (इति हैमः) हरिं वर्णं द्राति, हरिभिर्द्रूयते, हरितं द्रवतीति वा हरिद्रा, वरश्चासौ वर्णश्च सोऽस्त्यस्यामिति वरवर्णिनी इति पञ्च हरिद्रायाः। यत्तु समुद्रे भवं सामुद्रं लुनातीति लवणं लवणाल्लुगिति निपातनाणत्वम् तत् "अक्ष्णा ईः" (लक्ष्मीः शोभा वा) अक्षीस्तां वाति, वायति वा अक्षीवम् "अक्षीवं वशिरे शिग्रौ ना मत्ते पुनरन्यवत्" (इति विश्वः) वसनं वसिस्तां रातीति वसिरम्, वशनं वशिस्तां रातीति वशिरं तालव्यमध्यमपि "वशिरः पुमान्। क्रिणिही हस्तिपिप्पल्योः क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतः"(इति मेदिनी) इतिद्वे सामुद्रलवणस्य॥४१॥

पु.　न.　न.　न.

सेंधव　**सैन्धवो (ऽस्त्री) शीतशिवं माणिमन्थं (च) सिन्धुजे।**

सांभर　न.　न.　न.　न.　न.

खारी　**रौमकं वसुकं पाक्यं विडं (च) कृतके (द्वयम्)॥ ४२॥**

सैन्धेति—सिन्धुजे सिन्धुदेशोद्भवे लवणे सैन्धवः, शीतशिवं, माणिमन्थं च स्यात् सिन्धुषु भवः सैन्धवः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये। माणिमन्थेऽपि" शीतं च तच्छिवं चेति शीतशिवम् "अथ शीतशिवं क्लीबं शैलेय-मणिमन्थयोः। पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ" (इति मेदिनी) मुकुट-मते तु सितं शुभ्रं च तच्छिवं चेति सितशिवमपि, मणिमन्थाख्यपर्वते भवं माणि-मन्थनम्, स्वामिमते तु मणिबन्धपर्वते भवं माणिबन्धमपि, सिन्धुषु जातं सिन्धुजमिति चत्वारि सैन्धवस्य। रुमायां भवं रौमं तदेव रौमकम्, वसु कायति, वस्वेव, वस्वस्त्यस्मि-न्निति वा वसुकम् "वसुकं रौमके पुंसि शिवमल्ल्यर्कपर्णयोः" (इति विश्वः) वस्तक-मिति पाठे तु वस्त इव अजगन्धित्वाद् वस्तकम् "रौमके वस्तकं वसु"(इति नाममाला) इति द्वे रौमकस्य "सांभरि" इति ख्यातस्य। कृतके विनिर्मिते कृत्रिमे लवणे पाक्यम्, विडं चेति द्वयं स्यात्, पाके साधु, पच्यते वा पाक्यं स्यात्, विडतीति विडमिति द्वे विडस्य "खारी" इति ख्यातस्य॥ ४२॥

सोंचर, कालानमक, **सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।**
राब
सफ़ेद चीनी या मिश्री **मत्स्यण्डी[1] फाणितं खण्डविकारे[2] शर्करा सिता ॥४३॥**

सावित्ति–सौवर्चले लवणे अक्षरुचके स्याताम् । सुष्ठु वर्च्यते, दीप्यते इति सुवर्चलम् तदेव सौवर्चलम्, अक्षतीति अक्षम्, "अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके" (इति हेमचन्द्रः) रोचत इति रुचकम् "रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्य-श्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्ये द्रव्येऽपि कटकेऽपि च" (इति विश्वः) इति त्रीणि सौवर्चलस्य "सोंचर" इति ख्यातस्य । तत्र तस्मिन् सौवर्चले मेचके कृष्णवर्णे चेत्तदा तिलति, तेलति वा तिलकम् "तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके" (इति मेदिनी) इत्येकं श्यामसौवर्च-लस्य । मन्दं मुदं वा स्यन्दते पृषोदरादित्वात् मत्स्यण्डी, फाणयते स्म फाणितम्, इति द्वे फाणितस्य "राब" इति ख्यातस्य । खण्डविकारे खण्डविकारवति द्रव्ये शृणाति पित्तमिति शर्करा "शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्त-देशे शकलेपि च" (इति हैमः) सितः श्वेतवर्णोऽस्त्यस्याः, सिनोति वा सिता स्यात् "सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिपु । शर्करायां स्त्री" (इति मेदिनी) इति द्वे सितायाः "चीनी वा मिश्री" इति ख्यातायाः ॥ ४३ ॥

खोवा **कूर्चिका (स.) क्षीरविकृतिः (स.) (स्याद्र) साला[3] (स.) (तु)मार्जिता (स.) ।**
सिखरन कढ़ी **(स्या)त्तेमनं (न.) तु निष्ठानं (न.) (त्रिलिङ्गा वा सितावधेः)॥४४॥**

---

१ "श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण पित्तं निहन्ति च तदेष हरीतकीभिः । शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय" (इति भावप्रकाशः) ॥ २ "खण्डं तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत्" (इति भावप्रकाशः) ॥

३ "आदौ माहिषमम्लमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किंचिच्च किंचि-त्क्षिपेत् । दुग्धेनार्धघटेन मृन्मयनवस्थाल्यां दृढं स्रावयेदेलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् । भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयं श्रीकृष्णेन पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समास्वादिता । एषा येन वसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यशस्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम्" (इति भावप्रकाशः) पहले खटाई व जलरहित गाढ़े भैंस के दही को ४ सेर लेवे इसमें २ सेर सफ़ेद शकर मिलावे फिर साफ़ गाढ़े कपड़े में डाल हाथों से मले सब दही नीचे के पात्र में इकट्ठा हो जावे इसमें ५ सेर दूध डाले छाने नीचे मिट्टी का पात्र रक्खे जब सारा दही छन जावे तब इसमें इलायचीके बीज, लौंग, भीमसेनी कपूर, कालीमिरच इनका चूर्ण व शहद डाले इस रसाला को भीमसेन कि जिनको भोजन प्यारा है उन्होंने बनाया व श्रीकृष्णजी ने वारंवार स्वाद लिया है इसको वसन्त ऋतु छोड़कर जो प्राणी सेवन करताहै उसके वीर्य बढ़ताहै व सब इन्द्रियोंमें बल आ जाता है इसे श्रीखण्ड भी कहते हैं ॥

किति—कूर्चो मस्त्वादिरस्त्यस्याः, कूर्चतीति वा कूर्चिका "दध्ना सह पयःपक्वं यत्तत्स्याद्दधिकूर्चिका। तक्रेण पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका" "कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुड्मले। कपाटोद्भेदने क्षीरविकृतावपि योषिति" (इति मेदिनी) इति द्वे "किलाटिकायाः" "मावा—खोवा" इति ख्यातायाः। रसानालाति रसाला "अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य। सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम्॥ सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था। एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन" (इति सूदशास्त्रम्) मार्ज्यते स्म मार्जिता इति द्वे रसालायाः "शिखरन" इति ख्यातायाः। तिम्यतेऽनेन तेमनं "तेमनं व्यञ्जने क्लेदे तेमनी चुल्लिभित्त्यपि" (इति हेमचन्द्रः) निष्ठीयतेऽत्रेति निष्ठानं स्यादिति द्वे व्यञ्जनस्य। इतो वक्ष्यमाणा वासितावधेः वासितपर्यन्ताश्शब्दास्त्रिलिङ्गा वाच्यलिङ्गा भवन्तीति॥ ४४॥

शूल पर भुना मांस बटलोही में पका रसियाउरि घी से पका अन्न

शूलाकृतं (पु.स.न.) **भटित्रं** (पु.स.न.) **(च) शूल्यम्** (पु.स.न.) **उख्यं** (पु.स.न.) **तु पैठरम्** (पु.स.न.)**।**

प्रणीतम् (पु.स.न.) **उपसंपन्नं** (पु.स.न.) **प्रयस्तं** (पु.स.न.) **(स्यात्) सुसंस्कृतम्** (पु.स.न.)**॥ ४५॥**

शिवति—शूलेन कृतं शूलाकृतम्, भटति, भट्यते स्म भटित्रम्, शूले संस्कृतं शूल्यं स्यादिति त्रीणि लोहशलाकया पक्वमांसस्य। उखायां संस्कृतम् उख्यम्, पिठरे संस्कृतं पैठरमिति द्वे पिठरपक्वान्नादेः। प्रणीयते स्म प्रणीतम् "प्रणीतमुपसम्पन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते। संस्कृताग्नौ च" (इति हैमः) उपसम्पद्यते स्म उपसम्पन्नम् "उपसम्पन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते" (इति विश्वः) इति द्वे पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः। प्रयस्यते स्म प्रयस्तम्, सुष्ठु संस्क्रियते स्म सुसंस्कृतं स्यादिति द्वे द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य॥ ४५॥

पनिहां व्यञ्जन वीना अन्न चिकना छौंका या बघारा

(स्या)त् पिच्छिलं (पु.स.न.) **(तु) विजिलं** (पु.स.न.) **संमृष्टं** (पु.स.न.) **शोधितं** (पु.स.न.) **(समे)।**

चिक्कणं (पु.स.न.) **मसृणं** (पु.स.न.) **स्निग्धं** (पु.स.न.) **(तुल्ये) भावितं** (पु.स.न.) **वासिते** (पु.स.न.)**॥ ४६॥**

स्यादिति—"पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये। पङ्क्तौ पूगच्छटाकोशमोचानिज्युतेषु च। पिच्छः पुच्छे" (इति विश्वः) पिच्छोऽस्त्यस्येति पिच्छिलः, वेजनं विजिस्ता लातीति विजिलमिति द्वे मण्डयुक्तभक्तजलयुक्तव्यञ्जनयोः। संमृज्यते स्म संमृष्टम्, शोध्यते स्म शोधितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे शोधितस्य। चिक्कनं चिक्कः अणतीति अणम् चिक्कस्य अणं शकन्ध्वादिः चित्यते वा चिक्कणम्,

मस्यति, संवृणोति वा पृषोदरादित्वात् मसृणम् "मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु योषिति" (इति विश्वः) स्निह्यति स्म स्निग्धमिति त्रीणि चिक्कणस्य । भाव्यते स्म भावितम् " भावितं वासिते प्राप्ते " (इति विश्वः) वास्यते स्म वासितम् " वासिता करिणीनार्योर्वासितं भाविते रुते " (इति मेदिनी) उभे तुल्ये समानार्थे स्याता- मिति द्वे ग्राहितहिङ्ग्वादि गन्धस्य व्यञ्जनादेः ॥ ४६ ॥

मुरमुरा न. पु. पु. पु.बहु. पु.न. बहु.
धान का लावा **आपक्कं पौलिरभ्यूषो लाजाः (पुंभूम्नि) चाक्षताः ।**
चिउरा पु. पु. स.बहु.
बहुरी **पृथुकः (स्या)च्चिपिटको[2]धाना (भृष्टयवे स्त्रियः) ॥४७॥**

आपेति—ईषत्पक्कम् आपक्कम्, पोलति, पोलनं वा पोलस्तेन निर्वृत्तः पौलिः अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि भवति, अभ्यूषति, अभ्यूष्यते वा अभ्यूषः " तोक्मं हरितो यवोऽभ्युषः" (इति वोपालितात) ह्रस्वमध्योऽपि पचाद्यचि तु अभ्युषतीति अभ्योषोऽपि इति त्रीणि भर्जितहरितयवादेः । लज्यन्ते इति लाजाः पुंभूम्नि पुंसि बहुत्वे स्युः " लाजः स्यादार्द्रतण्डुले । नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षते " (इति मेदिनी) चो भिन्नक्रमः—क्षणनं क्षतम् न क्षतं येषामिति अक्षताश्च पुंभूम्नि भवन्तीति " अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु त्रिष्वहिंसिते । यवेऽपि कश्चित् " (इति मेदिनी) इति द्वे भृष्टव्रीह्यादेः । प्रथत इति पृथुकः " पृथुकश्चिपिटेऽर्भके " (इति हेमचन्द्रः) नासिकाया नतं चिपिटं तदिव चिपिटकः स्यादिति द्वे चिपिटकस्य " चिउरा " इति ख्यातस्य । भृष्टयवे धानाः स्त्रियः स्युः दधतीति " धानाः " इति बहुवचन- निर्देशादयं नित्यबहुवचनान्तो भवतीति विज्ञेयम् " धाना भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्ण- सक्तुषु " (इति हैमः) भृष्टश्चासौ यवश्चेति द्वे भृष्टयवस्य " बहुरी " इति ख्यातायाः ॥ ४७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. बहु.
पुवा या बरा **पूपोऽपूपः पिष्टकः (स्यात्) करम्भो दधिसक्तवः ।**
दहीसाना स. न. न. न. पु.न. पु.न.
सत्तू भात **भिस्सा[3] (स्त्री) भक्तमन्धोऽन्नमोदनो(ऽस्त्री)सदीदिविः ४८**

प्विति—पवनं पूरिति संपदादित्वात् पिबति, पातीति वा पूपः, न पूयते, अपुवं

---

१ मुकुटस्तु—अक्षतमिति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' इत्यतः कर्मणि क्तः । क्षतं खण्डितम्, न क्षतमक्षत- मिति विगृह्यते ' लाजाः ' नित्यपुंलिङ्गाः नित्यबहुवचनान्ताश्चेति व्याख्यातवान् ॥

२ स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽपि लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपीति पुंस्त्वम् ॥

३ बभस्तीति विग्रहे तु बाहुलकात्सः " बहुलं छन्दसि " इतीत्वम् " ब्राह्मणभिस्सा " इति सूत्रे भाष्य- प्रयोगाल्लोकेऽपि ॥

पिवति पातीति वा अपूपः, पेषणं पिष्टं तस्य विकारः पिष्टकः स्यात् " पिष्टको घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च " इति त्रीणि पूपस्य । केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते केन वायुना नीयते वा करम्भः, केन जलेन रम्बते, किरति, कीर्यते वेति विग्रहे तु करम्बोऽपि, सचन्ते, सच्यन्ते वा सक्तवः " धाना चूर्णन्तु सक्तवः " (इति नाममाला) दध्युपसिक्ताः सक्तवः शाकपार्थिवादित्वाद् दधिसक्तवः इति द्वे दधिमिश्रितसक्तुकस्य । बभस्ति, भेदनं भिद् ता स्यतीति वा भिस्सा स्त्री स्यात् भज्यते स्म भक्तम्, "भक्तमन्ने तत्परे च " (इति हेमचन्द्रः) अद्यते, अन्धयति वा अन्धः, अद्यते स्म अन्नम् " अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात् " (इति विश्वः) सदीदिविः दीदिविसहितः ओदनः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् उनत्ति, ऊर्द्यतेऽनेन वेति पृषोदरादित्वात् ओदनः, " ओदनं न स्त्रियां भक्ते वलायामोदनी स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) दीव्यत्यनेन दीदिविः " दीदिविर्धिषणे पुंसि स्यादन्ने च तदस्त्रियाम् " (इति विश्वः) इति षडोदनस्य ॥ ४८ ॥

स. स. पु.न.

जलाभात **भिस्साटा दग्धिका (सर्वरसाग्रे) मण्ड(मस्त्रियाम्)।**

पसावन या मैल पु. पु. पु.

भात का माड़ **मासराचामनिस्रावा (मण्डे भक्तसमुद्भवे)॥ ४९ ॥**

भीति–भिस्सां टीकते डप्रत्यये ह्रस्वे च भिस्सटा, दह्यते स्म दग्धा कुत्सिता दग्धा दग्धिका इति द्वे दग्धौदनस्य । सर्वरसाग्रे मण्डम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यात् रसश्चासावग्रश्च, रसस्य अग्रः, अग्रो रस इति राजदन्तादिर्वा सर्वस्य रसाग्रः सर्वरसाग्रः, मण्डति, मण्ड्यते, मन्यते वा मण्डः "मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबन्तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः " (इति विश्वः) भक्तात्समुद्भवतीति भक्तसमुद्भवस्तस्मिन् मण्डे मासराचामनिस्रावाः स्युः मा श्रीः सरत्यत्र, मास्यते वा मासरः, आचम्यते आचामः, निस्राव्यत इति निस्रावः, विस्राव्यत इति विग्रहे तु विस्रावोऽपि इति त्रीणि भक्तमण्डस्य ॥ ४९ ॥

स. स. स. स. स.

लप्सी गौ **यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला (च सा)।**

का दूध पु.स.न. स.न. पु.न.

आदि गोबर **गव्यं (त्रिषु गवां सर्वं) गोविट् गोमय(मस्त्रियाम्)॥५०॥**

येति–यौति, यूयते वा यवागूः, उष्णा एव उष्णिका, श्रायते स्म श्राणा, विलिम्पतीति पचाद्यचि गौरादित्वाद् विलेपी या विलेपी सा च तरणं तरस्तं लातीति तरला स्यादिति पञ्च श्राणायाः " लप्सी " ‡ इति ख्यातायाः । गवां धेनूनां सर्वं भव-

‡ "समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् । तस्मिन् घनीकृते न्यस्येल्लवङ्गं मरिचादिकम् । सिद्धैषा लप्सिका ख्याता " (इति भावप्रकाशः) ॥

विकारावयवादि गोरिदं गव्यं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् " गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्ये-ऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च योषिति " (इति मेदिनी) इत्येकं धेनूद्भवपयोदध्यादिकस्य । वेवेष्टि विशतीति वा विट् गोर्विट् गोविट्, गोः पुरीषं गोमयम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे गोमयस्य " गोबर " इति ख्यातस्य ॥५०॥

पु.न. न. न. न.
करसी दूध (तत्तु शुष्कं) करीषो (ऽस्त्री) दुग्धं क्षीरं पयः (समम्) ।
घी, दही आदि न. न.
पतला दही पयस्य (माज्यदध्यादि) द्रप्सं (दधि घनेतरत्) ॥ ५१ ॥

तदिति—तद्गोमयन्तु शुष्कं चेत् तदा कीर्यत इति करीषः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादित्येकं शुष्कगोमयस्य । दुह्यतेस्म दुग्धम्, क्षयणं क्षीस्तामीरयति, घस्यते वा क्षीरम् " क्षीरं पानीयदुग्धयोः " (इति हैमः) पीयते, पयते वा पयः " पयः क्षीरे च नीरे च " (इति हैमः) एतत्रयं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि दुग्धस्य । आज्यं च दधि चादिर्यस्य आदिना तक्रं नवनीतं च गृह्यते, आज्यदध्यादिपयसो विकारः पयस्यं स्यादित्येकं घृतादेः । घनेतरत् घनात्कठिनादन्यत् दधि दृप्यत्यनेन द्रप्सं स्यात् " द्रप्सं दधिघनं तथा " (इति नाममाला) तृप्यत्यनेनेति विग्रहे तु अन्यादित्वात् त्रप्स्यमपि द्रप्स्यं च केचित्तु द्रप्सस्थाने सरं पठन्तीति सरतीति सरः "बाणद्रप्सौ सरौ " (इति दुर्गः) इत्येकं द्रप्सस्य " दगडा " इति ख्यातस्य ॥ ५१ ॥

न. न. न. न. न.
घी घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं (नवोद्धृतम्) ।
नैनू न.
ताजा नैनू (तत्तु) हैयंगवीनं (यद्ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्) ॥ ५२ ॥

घ्रिति—घ्रियते इति घृतम् " घृतमाज्याम्बुदीप्तेषु " (इति हेमचन्द्रः) आज्यते-ऽनेनेति आज्यम्, हूयते इति हविः " हविः सर्पिषि होतव्ये " (इति हैमः) सर्पतीति सर्पिरिति चत्वारि घृतस्य । नवं च तदुद्धृतं च नवोद्धृतं घृतं नवं च तन्नीतं च नवनीतं स्यादित्येकमकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य । यत् ह्यो गोदोहोद्भवं घृतं तत्तु हैयंगवीनं स्यात् । दुह्यते इति दोहः गवां दोहः ह्योगोदोहः ह्योगोदोहादुद्भवतीति तस्य " हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् " ५ । २ । २३ इति निपातः इत्येकमेकरात्रपर्युषित-दध्युत्पन्नघृतस्य ॥ ५२ ॥

न. न. न. पु.
माठा दण्डाहतं कालशेयमरिष्ट (मपि) गोरसः ।
न. न. न.
माठा के भेद तक्रं ह्युदश्विन्मथितं (पादाम्ब्वर्धाम्बुनिर्जलम्) ॥ ५३ ॥

देति—दण्डेन मथाहतं विलोडितं दण्डाहतम्, कलश्यां मन्थपात्रे भवम् कालशेयम्, न रिष्टमक्षेमं यस्मादिति अरिष्टमपि " अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च " (इति विश्वः) गवां रसो गोरसः इति चत्वारि गोरसस्य " घोल " इति ख्यातस्य । अथास्य भेदानाह—पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलं क्रमेण तक्रम्, उदश्वित्, मथितं च स्यात्—तञ्चति, तञ्चयते वा तक्रं पादाम्बुयुतं तक्रं स्यादित्येकं चतुर्थांशजलघोलस्य । उदकेन श्वयति वर्धते इति उदश्वित् अर्धाम्बुयुतमुदश्वित्स्यादित्येकमर्धजलघोलस्य । मथ्यते स्म मथितम् निर्जलं मथितं स्यादित्येकं निर्जलघोलस्य ॥ ५३ ॥

दही का पानी   न.   पु.
पेयुस   **(मण्डं दधिभवं) मस्तु पीयूषो (ऽभिनवं पयः) ।**
भूख   स.   स.   स.   पु.   पु.
कौर   **अशनाया वुभुक्षाक्षुद् ग्रास(स्तु)कवलः(पुमान्)॥५४॥**

मेति—दध्नो भवतीति दधिभवं मण्डं मस्यते, इति मस्तु स्यादित्येकं वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य दध्युपरिभागस्य वा । अभिनवं पयः क्षीरं पीयति, पीयतेऽनेनेति वा पीयूषः स्यात् " पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते " (इति विश्वः) वाहुलकाद्गुणे पेयूषमपि इत्येकं नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य । अशनस्य इच्छा अशनाया, भोक्तुमिच्छा वुभुक्षा क्षोधनं क्षुत् भागुरिमते टापि क्षुधा च इति त्रीणि क्षुधायाः " भूख " इति ख्यातायाः । ग्रस्यते, इति ग्रासः, केन वलत इति कवलः पुमान् स्यादिति द्वे कवलस्य ॥ ५४ ॥

स.   न.   स.   न.
साथ पीना   **सपीतिः(स्त्री) तुल्यपानं सग्धिः(स्त्री) सहभोजनम् ।**
साथ खाना   स.   स.   स.   पु.   स.   न.
प्यास   **उदन्या(तु)पिपासातृट्तर्षो जग्धि(स्तु)भोजनम्॥५५॥**
न.   पु.   पु.   पु.   पु.
भोजन
अघाना   **जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद (इत्यपि) ।**
खाने से बचा   न.   न.   स.   स.   न.
जूंठा   **सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥**

सेति—पानं पीतिः समाना पीतिः सह पीतिर्वा सपीतिः स्त्री स्यात्, तुल्यं च यत्पानं च तुल्यपानमिति द्वे बहुभिः संमिल्यपानस्य । अदनं ग्धिः समाना ग्धिः सग्धिः स्त्री स्यात्, भुक्तं भोजनं समानं भोजनं सहभोजनं वेति द्वे सहभोजनस्य । उदकस्येच्छा उदन्या, पातुमिच्छा पिपासा, तर्पणं तृट् संपदादिः " तृट् तृष्णावतर्पश्च भवेल्लिप्सा-

१ " स्यात्पेयूषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च " (इति हारावली) ॥

पिपासयोः " (इति हैमः) भागुरिमते तु टापि तृषापि "तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्" (इति विश्वः) घञि तु तर्षः इति चत्वारि तृषायाः । अदनं जग्धिः, भुक्तं भोजनम्, जीन्तम्, जेमितं वा जान्तम्, जमितं वा जेमनम्,जमनं वा लेहनं लेहः ' लेपः ' इति पाठे तु लेपनं लेपः " लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च " (इति हेमचन्द्रः) आहरणमाहारः, न्यदनं निघसः ' णे ' न्यादः इत्यपि इति सप्त भोजनस्य । सुहितस्य भावः सौहित्यम्, तृप्तं तर्पणम्, तर्पणं तृप्तिरिति त्रीणि तृप्तेः । फेल्यते इति फेला, पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितम् भुक्तसमुज्झितमिति द्वे भुक्तोत्सृष्टस्य ॥ ५५ । ५६ ॥

न. न. न. न. न. न.

चाह **कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

अहीर **गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥**

केति—कमनं कामम् "विशेषैर्यद्यबाधितः" इति क्लीबत्वं ज्ञेयम् "कामं बाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः स्मरेच्छाकाम्येषु " (इति हैमः) प्रकमनं प्रकामम्, पर्यापणं पर्याप्तम्, निकमनं निकामम्, एषणम् इष्टम्, " इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि " (इति विश्वः) आप्तुमिष्टम् ईप्सितम् ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितमिति षट् इच्छानतिक्रमस्य । गां पातीति गोपः " गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम् " (इति विश्वः) गां पालयतीति गोपालः, " गोपालो नृपगोपेशे " (इति मेदिनी) गां संचष्टे इति गोसंख्यः, गां दोग्धीति गोधुक् (ग्) मूलविभुजादित्वात्के गोदुहोऽपि " गोपगोदुहवल्लवाः " (इति त्रिकाण्डशेषः) आसमन्ताद्भियं राति, आ अभिईरयति वा आभीरः, बल्लनं बल्लस्तं वाति, वायति वा बल्लवः इति षट् आभीरस्य "अहीर" इति ख्यातस्य ॥ ५७ ॥

न. पु.

पशु या चौ- **(गोमहिष्यादिकं) पादबन्धनं (द्वौ) गवीश्वरे ।**

पाये गोपाल, पु. पु. न. न. पु.

गैयोंका गरोह **गोमान् गोमी गोकुलं(तु)गोधनं(स्या)द्गवां व्रजे ॥५८॥**

गोमेति—गौश्च महिषी च गोमहिष्यौ आदी यस्येति गोमहिष्यादिकं पादे बन्धनमस्येति पादबन्धनं स्यात् "यादवं धनमिति"पाठे तु गोमहिष्यादिकं धनं यदूनामिदं यादवं स्यात् " गवादि यादवं वित्तम् " (इति वोपालितः) आदिना खराजाविकादिग्रहः इत्येकं गोमहिष्यादिकस्य । गवीश्वरे गवामधिपे गोमान्, गोमी चेति द्वौ स्याताम् । गवामीश्वरो गवीश्वरः,बहवो गावोऽस्येति गोमान्, गावः सन्त्यस्येति गोमी स्यादिति

त्रीणि गवीश्वरस्य। गवां व्रजे गोसमुदाये गवां कुलं गोकुलम् "गोकुले धनगोधने" (इति व्याडिः) गवां धनं गोधनं स्यादिति द्वे गोसंघातस्य ॥ ५८ ॥

जहां पहले गौओं ने चरा या बैल खाया (त्रिष्वा)शितंगवीनं (तद्गावो यत्राशिताःपुरा)।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

बैलोंका गरोह गैया, बछड़ों और धेनुओंका झुण्ड
पु. पु. पु. न.
अनड्वान्सौरभेयो गौ(रुक्ष्णांसंहति) रौक्षकम्।
स. स. न. न.
गव्या गोत्रा (गवां वत्सधेन्वो) र्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

त्रीति—यत्र पुरा गावो धेनवः आशिता भोजिताः तत् आशितंगवीनं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् आशिता भोजिता गावो यत्रेति आशितंगवीनमित्येकं पूर्वं गवां चारणस्थानस्य। उक्षतीति "श्वन्नुक्षन्निति कनिनन्तो निपातः" भन्दते इति भद्रः "भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके। करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः। काञ्चने च स्त्रियां रास्ना कृष्णा व्योमनदीषु च। तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि। त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे" (इति मेदिनी) वरणं वर् ईश्च वर् च ईवरौ तौ ददातीति ईवर्दः, अतिशयितं बलमस्येति बली स चासावीवर्दश्चेति बलीवर्दः, ऋषतीति ऋषभः, "ऋषभस्त्वौषधान्तरे। स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः" (इति मेदिनी) वर्षतीति वृषभः "वृषभः श्रेष्ठवर्षयोः" (इति विश्वः) इगुपधत्वात्कप्रत्यये तु वृषः "वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गयां पुंराशिभेदयोः। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुक्ले। वृषा मूषिकपर्ण्यां च" (इति मेदिनी) अनः शकटं वहति "अनसि वहेः क्विबनसो डश्च" इति क्विपि सस्य डत्वे च अनड्वान्, सुरभ्या अपत्यं सौरभेयः गच्छतीति गौः "गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान्। स्त्री सौरभेयी दृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति नव बलीवर्दस्य। उक्ष्णां वृषभाणां संहतिः समुदायः उक्ष्णां समूहः औक्षिकं स्यादित्येकं वृषसमूहस्य। गवां संहतिः समूहः गव्या, गोत्रा च स्यात् गवां समूहो गव्या, त्रप्रत्यये तु गोत्रा स्यादिति द्वे गोसमूहस्य। वत्सधेन्वोः संहतिः वात्सकधैनुके स्याताम्। वत्सानां समूहो वात्सकमित्येकं वत्ससमुदायस्य। धेनूनां समूहो धैनुकं स्यादित्येकं धेनुसमूहस्य ॥ ५९। ६० ॥

बड़ा बैल बूढ़ा बैल
पु. पु. पु.
(उक्षामहान्)महोक्षः(स्याद्)वृद्धोक्ष(स्तु)जरद्गवः।

कलोर नया बछड़ा
पु. पु.
(उत्पन्नउक्षा)जातोक्षः सद्योजात (स्तु)तर्णकः ॥६१॥

वेति—महान् उक्षा गवेन्द्रः वृषभश्चेत्तदा महांश्चासावुक्षा चेति महोक्षः स्यादित्येकं महोक्षस्य । वृद्धश्चासावुक्षा चेति वृद्धोक्षः, जरंश्चासौ गौश्चेति जरद्गवः इति द्वे वृद्धवृषभस्य । उत्पन्नो जातः उक्षा वृषश्चेत्तदा जातश्चासावुक्षा चेति जातोक्षः स्यादित्येकं भ्रष्टदम्यभावस्य । सद्योजातस्तु तत्कालसंभूतो वृषभश्चेत्तदा तृणोतीति तर्णकः स्यादित्येकं सद्योजातस्य ॥ ६१ ॥

बछड़ामात्र नाटा बधिया सांड़

पु. पु. पु. पु.
शकृत्करि(स्तु)वत्सः (स्याद्) दम्यवत्सतरौ(समौ) ।
पु. पु. पु. पु.
आर्षभ्यः (षण्डतायोग्यः) षण्डोगोपतिरिट्चरः ॥६२॥

शेति—शकृत् करोतीति शकृत्करिः, वदतीति वत्सः स्यात् "वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णकेनोरसि क्लीवम्" (इति विश्वः) इति द्वे वत्समात्रस्य । दमनार्हो दम्यः, तनुर्वत्सो वत्सतरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे वत्सभावमतीत्य द्वितीयं वयःस्पृष्टस्य । षण्डताया योग्यः षण्डतायोग्यो दम्यश्चेत्तदा ऋषभस्य प्रकृतिः आर्षभ्यः स्यादित्येकं क्लीवतायोग्यस्य । सनोति गर्भं ददाति, सन्यते गर्भो दीयते वा त्रमान्तादिति डे षण्डः स्यात् वाहुलकान्नात्र सत्वम् "षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्" (इति मूर्धन्यादौ डान्ते मेदिनी) शाम्यतीति विग्रहे तु शमेरिति ढे शण्ढोऽपि "शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि" (इति मेदिनी) गवां पतिः गोपतिः, एषणमिट् इच्छा तया चरतीति इट्चरः एति तच्छील इति विग्रहे तु इत्वरोऽपि इति त्रीणि षण्डस्य "सांड़" इति ख्यातस्य ॥ ६२ ॥

कान्धा गलकंवरी नाथे वैल काढ़े वैल

पु. स. पु.
(स्कन्धप्रदेशस्तु) वहः सास्ना(तु) गलकम्बलः ।
पु. पु. पु. पु.
(स्यान्न)स्तित(स्तु) नस्योतः प्रष्ठवाड्युगपार्श्वगः ॥६३॥

स्केति—अस्य वृषभस्य स्कन्धयोः प्रदेशस्तु वहति युगमनेनेति वहः स्यात् "वहः स्याद्वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च" (इति विश्वः) इत्येकं वृषस्कन्धस्य । सस्तीति सास्ना, गलस्य कम्बलो गलकम्बलः "कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोः कृमौ । कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्" (इति विश्वः) इति द्वे सास्नायाः "गलकंवरी" इति ख्यातायाः । नसनं नस्तं तत्कृतमस्येति नस्तितः स्यात्, नासिकायां भवा नस्या नासारज्जुस्तया उतः नस्योतः "नस्तोतः" इति पाठे तु नस्यते इति नस्ता तया उतो नस्तोतोऽपि इति द्वे नासारज्जुयुक्तस्य । प्रष्ठमग्रगामिनं वहतीति प्रष्ठवाट्, स्वामी तु पञ्चमं पष्ठं वा वर्षं वहतीति विगृह्य 'पष्ठवाट्' इति पृषोदरादित्वाद्रेफरहितं पठितवानिति युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छतीति युगपार्श्वगः इति द्वे दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य ॥ ६३ ॥

जोतनियां लदनियां गाड़ी का बैल
पु. पु. पु.
(युगादीनां तु वोढारो) युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।
पु. पु.
हलवाही (खनति तेन तद्वोढास्येदं) हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

स्त्रिति—युगादीनां वोढारस्तु युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः स्युः । युगं वहतीति युग्यः स्यादित्येकं युगवहस्य । प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्ग्यः स्यादित्येकं प्रासङ्गवहस्य । शकटं वहतीति शाकटः स्यादित्येकं शकटवहस्य । तेन खनति, तस्य वोढा तद्वोढा, अस्येद-मेष्वर्थेषु हालिकसैरिकौ स्याताम्—हलेन खनति, हलं वहति, हलस्यायं वा हालिकः, सीरेण खनति, सीरं वहति, सीरस्यायं वा सैरिकः स्यादिति द्वे हलवहस्य ॥ ६४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
धुरिहा बैल, धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।
पु. पु. पु.
एक धुरावाही (उभावे) कधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

धूरिति—धूर्वहे सधुरन्धराः धुरन्धरसमेताः धुर्यधौरेयधुरीणाः स्युः । वहतीति वहः धुरोवहो धूर्वहः, धुरं वहतीति धुर्यः, धौरेयः, धुरीणः, धुरं धारयतीति धुरन्धरः इति पञ्च धूर्वहस्य । एकधुरावहे एकधुरीणैकधुरावित्युभौ स्याताम् । एकाचासौ धूश्च एकधुरा तां वहतीति एकधुरीणः लुक्पक्षे "लुक् तद्धितलुकि" इति टापो निवृत्तौ एकधुरः, एकधुराया वहः एकधुरावहः इति त्रीणि एकधुरावहस्य ॥ ६५ ॥

पु. पु.
सर्वभारवाही (सतु) सर्वधुरीणो (यो भवेत्) सर्वधुरावहः ।
स. स. स. स. स. स.
गैया माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता (च) शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
स. स. स. स.
उत्तम गैया अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी (स्यात्) (स्यादुत्तमा गोषु) नैचिकी ।

स इति—यो वृषभः सर्वधुरावहो भवेत् सतु सर्वधुरीणः स्यात् । सर्वा चासौ धूश्चेति सर्वधुरा तां वहतीति सर्वधुरीणः, सर्वधुराया वहः सर्वधुरावहः स्यादिति द्वे सर्वभार-वाहकस्य । मह्या अपत्यं स्त्री, महाया अपत्यं वा माहेयी, सुरभ्या अपत्यं स्त्री सौर-भेयी, गच्छतीति गौः, वसति क्षीरमस्यामिति उस्रा, "गौरुस्रा प्रिया इला मही" (इति निरुक्तम्) "उस्रो वृषे च किरणेऽप्युस्रार्जुन्युपचित्रयोः" (इति मेदिनी) मान्यते पूज्यते लोकैरिति माता 'मातरौ गोजनन्यौ द्वे' (इति रुद्रः) शृङ्गमस्त्यस्याः शृङ्गिणी, अर्जुनवर्णवती अर्जुनी स्यात् । न हन्ति दातारम् न हन्यते दातेति वा अघ्न्या, रोहितवर्णवती रोहिणी स्यात् "रोहिणी सोमवल्केभे कण्ठरोगोमयोर्गवि" (इति

हेमचन्द्रः) इति नव गोमात्रस्य । गोषु या उत्तमा चेत्सा नैचिकी स्यात् । नीचैश्चरतीति नैचिकी अथवा " निचिः कर्णशिरोदेशे " (इति रभसः) निचिरेव निचिकं प्रशस्तं निचिकमस्त्यस्याः नैचिकी " नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी सा प्रकीर्तिता " इत्येकमुत्तमायाः ॥ ६६ । १/२ ॥

चितकबरी आदि — स. स. (वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः)शबलीधवला (दयः)॥६७॥

दो वर्ष की, एक वर्ष की — स. स. स. स. द्विहायनी द्विवर्षा (गौ)रेकाब्दा(त्वे)कहायनी ।

चारवर्ष की, तीनवर्ष की — स. स. स. स. चतुरब्दा चतुर्हायण्ये (वं) त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

वेति—वर्ण आदिर्येषामिति आदिना प्रमाणावयवादिग्रहस्तेषां भेदाद्विशेषात् (शबलयोगाद्) " अन्यतोङीषिति " ङीषि शबली, धवलयोगाद् अनुदात्तत्वाभावान्न ङीष् धवला ते आदी यासामिति ताः संज्ञाः स्युः । आदिना कृष्णा, कपिला, पाटला इत्यादयः, प्रमाणभेदाद्—दीर्घा, ह्रस्वा, खर्वा, वामनी इत्यादयः, अङ्गभेदात्—पिङ्गाक्षी, लम्बकर्णी, वक्रशृङ्गीत्यादयो गृह्यन्ते इति शबलादीनामेकैकम् । गौर्द्विवर्षा चेत्तदा द्विहायनी स्यात् । द्वौ हायनौ यस्या इति द्विहायनी, द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्या इति द्विवर्षा इति द्वे द्विवर्षायाः । एकाब्दा एकवर्षा चेत्तदा तु एकहायनी स्यात् । एकोऽब्दो यस्या इति एकाब्दा, एकोहायनोयस्या इति एकहायनी इति द्वे एकाब्दायाः । चतुरब्दा चेत्तदा चतुर्हायणी स्यात् । चत्वारोऽब्दा यस्या इति चतुरब्दा, चत्वारो हायना यस्या इति चतुर्हायणी इति द्वे चतुर्वर्षायाः । एवं त्र्यब्दा चेत्तदा त्रिहायणी स्यात् । त्रयोऽब्दा यस्या इति त्र्यब्दा, त्रयो हायना यस्या इति त्रिहायणी इति द्वे त्रिवर्षायाः ॥ ६७ । ६८ ॥

बहिला गिरेगर्भ वाली गर्भिणी — स. स. स. स. स. वशा बन्ध्यावतोका (तु) स्रवद्गर्भा (थ) संधिनी ।

विना समय बैल के पास जानेवाली — स. स (आक्रान्ता वृषभेण) (थ) वेहद्गर्भोपघातिनी॥६९॥

वेति—वष्टीति वशा " वशा नार्यां बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि " (इति हैमः) बध्नातीति बन्ध्या इति द्वे वत्सविहीनायाः " बहिला " इति ख्यातायाः । अवगलितं तोकमपत्यं यस्या अवतोका, स्रवन्गर्भोयस्याः स्रवद्गर्भा इति द्वे स्रवद्गर्भायाः । अथेति वृषभेण आक्रान्ता सा सन्धानं सन्धा गर्भाधानमस्त्यस्याः सन्धिनी स्यात् "सन्धिनी वृषभाक्रान्ता कालदुग्धोस्त्रयोः स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) इत्येकं कृतमैथुनायाः । अथेति—विहन्ति गर्भमिति वेहत् , गर्भमुपहन्तीति गर्भोपघातिनी इति द्वे वृषभयोगेन गर्भपातिन्याः ॥ ६९ ॥

गर्भधारनेयोग्य, स. स. स. स.
गाभिनकलोर **काल्योपसर्या (प्रजने) प्रष्ठौही बालगर्भिणी ।**
या ओसर सीधी स. स. स. स.
बहुतवार ब्यानी **(स्याद्) चण्डी (तु) सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥७०॥**

केति–प्रजने गर्भग्रहणे काल्या प्राप्तकाला चेत्तदा उपस्त्रियते वृषेणेति उपसर्या स्यादित्येकं गर्भग्रहणयोग्यायाः । प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठौही, पृषोदरादित्वाद्रलोपे पष्ठौहीत्यपि, बाला चासौ गर्भिणी चेति बालगर्भिणी इति द्वे प्रथमं गर्भं धृतवत्याः । न चण्डी अचण्डी, सु सुखं करोति, सुक्रियते वा सुकरा स्यादिति द्वे सुशीलायाः । बह्वी सूतिर्यस्या बहुसूतिः, परमिच्छति, परैरिष्यते वा परेष्टुः सैव परेष्टुका इति द्वे बहुप्रसूतायाः ॥ ७० ॥

स. स. स. स.
बकेनि नई ब्याई **चिरसूता वष्कयिणी धेनुः (स्या) न्नवसूतिका ।**
दुहने में सीधी स. स. स. स.
मोटे थनवाली **सुव्रता सुखसन्दोह्या पीनोध्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥**

चीति–चिरंसूता चिरसूता, वष्कते, गच्छति इति बाहुलकादयनि प्रत्यये वष्कयस्तरुणवत्सः सोऽस्त्यस्याः वष्कयिणी स्यात् । शाकटायनमते तु वष्कयस्त्वेकहायनोवत्सस्तेन नीयते ' संपदादित्वाद्गौरादित्वाच्च वष्कयणी इकाररहित उपान्त्योऽपि, इति द्वे वष्कयिण्याः " बकेनि " इति ख्यातायाः । धीयते, इति धेनुः, " धेनुर्गोमात्रके दोग्ध्र्याम् " (इति हैमः) नवं सूतं प्रसवोऽस्या नवसूतिका इति द्वे नवप्रसूतायाः । शोभनं व्रतमस्याः सुव्रता, सुखेन संदुह्यते, इति सुखसंदोह्या इति द्वे सुव्रतायाः । पीनमूधोऽस्याः पीनोध्नी, पीवराः स्तना यस्याः पीवरस्तनी इति द्वे पीवरस्तनवत्याः ॥७१॥

स. स. स.
द्रोण भर दूध **द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा धेनुष्या (बन्धके स्थिता) ।**
देनेवाली, गिरवी स.
धरीहुई बरसायड़ **समां समीना (सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते) ॥ ७२ ॥**

द्रविति–द्रोणपरिमितं क्षीरमस्या द्रोणक्षीरा, द्रोणं दोग्धीति द्रोणदुघा इति द्वे द्रोणपरिमितक्षीरायाः । या बन्धके स्थिता सा धेनुष्या स्यात् " संज्ञायां धेनुष्या " (४ । ४ । ८९) इति साधुरित्येकं बन्धकस्थितायाः । या प्रतिवर्षं प्रसूयते सा समांसमीना स्यात् । समायां समायां विजायते "समां समां विजायते ५ ।२। १२" इति खप्रत्यये उत्तरदले टाद्विभक्त्योर्लोपः, पूर्वदले यलोप एव निपात्यते ' समांसमीना ' स्यादित्येकं प्रतिवर्षप्रसूतायाः ॥ ७२ ॥

थयन न. न. पु.
खूंटा **ऊध (स्तु क्लीब) मापीनं (समौ) शिवककीलकौ ।**
नोइन स.न. न. स. स.
गेरांव **(न पुंसि) दाम संदानं पशुरज्जु (स्तु) दामनी ॥७३॥**

वितिति—वहति, उनत्ति वा असुनिप्रत्यये "ऊधसोऽनङ्" इत्यादिनिर्देशादूधादेशे च ऊधः क्लीबं स्यात् । आप्यायतेस्म आपीनं स्यादिति द्वे क्षीराशयस्य । शेतेऽत्र, श्यति गात्रकण्डूमिति वा शिवः स एव शिवकः, कील्यतेऽत्रेति कीलः स एव कीलकः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ च स्यातामिति द्वे "कीलकस्य" पशुबन्धनकाष्ठस्य "खूंटा" इति ख्यातस्य । द्यति, दीयते वा दाम पुंसि न स्यात्, सन्दीयते, सन्दानमिति द्वे दोहनकाले पादबन्धनरज्जोः "नोइन" इति ख्यातायाः । पशुबन्धनी रज्जुः शाकपार्थिवादित्वात् पशुरज्जुः । दामैव प्रज्ञाद्यणि, अन्निति प्रकृतिभावे, टिड्ढेति ङीपि च दामनी केषांचिन्मते तु वन्धनीति पाठः इति द्वे पशुबन्धनरज्जोः ॥ ७३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
मथानी या रई **वैशाखमन्थमन्थानमन्थानोमन्थदण्डके ।**
खंभा पु. पु. स. स.
महेड़ा **कुठरो दण्डविष्कम्भे मन्थनी गर्गरी (समे) ॥ ७४ ॥**

वायिति—विशाखा प्रयोजनमस्येति वैशाखः "वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तितः" (इति मेदिनी) मथ्यतेऽनेनेति मन्थः "मन्थोरवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे च" (इति हैमः) मन्थनशीलो मन्थानः, मथ्यतेऽनेनेति मन्थाः, मन्थस्य दण्डो मन्थदण्डः स एव मन्थदण्डकः इति पञ्च मन्थानस्य "मथानी" इति ख्यातायाः । दण्डविष्कम्भे कुठरः स्यात् । कुटतीति बाहुलकादरप्रत्यये कुठरः, कुटतीति विग्रहे तु कुटरोऽपि, दण्डं विष्कम्भातीति दण्डविष्कम्भः स्यादिति द्वे मन्थबन्धनकाष्ठस्य, मन्थदण्डधारककाष्ठस्य वा । मथ्यतेऽस्यामिति मन्थनी, गिरति बाहुलकाद्गरटि प्रत्यये, 'गर्ग' इति शब्दं रातीति वा गौरादित्वात् गर्गरी उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे मन्थनपात्रस्य ॥ ७४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
ऊंट, बच्चे **उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः (शिशुः) ।**
काठ में बँधे पु.
छोटे बच्चे **(करभाःस्युः) शृङ्खलका (दारवैः पादबन्धनैः) ॥७५॥**

विति—ओषति, उष्यते वा उष्ट्रः, क्रामतीति विचि प्रत्यये क्रम्, इलति, एलयति वा 'गडुलि' एलकः क्रम्श्चासावेलकश्च क्रमेलकः, मीनाति, मयते वा मयः "मयः

शिल्पिनि दैत्यानां करभेऽश्वतरेऽपि च" (इति मेदिनी) महान्त्यङ्गानि यस्येति महाङ्गः इति चत्वार्युष्ट्रस्य " ऊंट " इति ख्यातस्य । अस्य शिशुः सुतः किरति कीर्यते वा करभः स्यात् " करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते " (इति मेदिनी) इत्येकमुष्ट्रशिशोः । दारवैः काष्ठमयैः पादबन्धनैर्युक्ताः करभाः शृङ्खलं बन्धनं येषामिति 'कनि' शृङ्खलकाः स्युरित्येकं दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धनयुक्तकरभस्य ॥ ७५ ॥

बकरी बकरा — अजा (स.) छागी (स.) स्तभ (पु.) च्छाग (पु.) वस्त (पु.) च्छगलका (पु.) अजे (पु.) ।

भेंड़ा — मेढ्रो (पु.) रभ्रो (पु.) रणो (पु.) र्णायु (पु.) र्मेष (पु.) वृष्णय (पु.) एडके (पु.) ॥ ७६ ॥

अजेति—अजति, न जायते वा टापि अजा " अजश्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे " (इति हैमः) छ्यति, छायते वा जातित्वात् छागी इति द्वे अजायाः " बकरी " इति ख्यातायाः । अजे स्तभच्छागवस्तछगलकाः स्युः स्तभ्नोतीति मूलविभुजादित्वात् के स्तभः तोभते, शोभते वेति विग्रहे तु इगुपधत्वात् के तुभः, शुभोऽपि, वस्तयतीति वस्तः, छायते, इति छगलः स एव छगलकः, अजतीति पचाद्यचि अजः स्यादिति पञ्च छगलस्य " छगड़ा—बकरा वा " इति ख्यातस्य । एडके मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णयः स्युः । मेहतीति मेढ्रः, उरुभ्रमति डे, पृषोदरादित्वात् उना शंभुनारभ्यते वा उरभ्रः, ऋच्छति, अर्यते वा उरणः, ऊर्णा अस्येति ऊर्णायुः, मिषति अचि मेषः, वर्षतीति वृष्णिः, इलति, एलयति वा ण्वुलि डलयोरैक्यात् एडकः इति सप्त मेढ्रस्य "भेंड़ा" इति ख्यातस्य ॥ ७६ ॥

ऊंट, भेंड़, बकरों का समूह — (उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्या) दौष्ट्र (न.) कौरभ्र (न.) काजकम् (न.) ।

गदहा — चक्रीवन्त (पु.) (स्तु)वालेया (पु.) रासभा (पु.) गर्दभाः (पु.) खराः (पु.) ॥ ७७ ॥

विति—उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे औष्ट्रकौरभ्रकाजकं स्यात् । उष्ट्राणां समूहः 'वुञ्' औष्ट्रकं स्यादित्येकमुष्ट्रसमुदायस्य । उरभ्राणां समूह औरभ्रकं स्यादित्येकं मेषसमूहस्य । अजानां समूह आजकं स्यादित्येकं वस्तवृन्दस्य । चक्रवद्भ्रमणं चक्रं तदस्त्येषामिति चक्रीवन्तः, बलये उपसंहाराय संहिताः बलेरपत्यानि वा वालेयाः " बालेयो गर्दभे पुंसि मृदौ बलिहिते त्रिषु " (इति मेदिनी) रासन्ते रासभाः, गर्दन्तीति गर्दभाः " गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः " (इति विश्वः) खं मुखबिलमतिशयितमेषामिति खराः " खरो रक्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च " (इति हेमचन्द्रः) इति पञ्च गर्दभस्य ॥ ७७ ॥

---

१ " ऊर्णाया युस् ५।२।१२३" । सित्वात्पदत्वम् अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् अन्यथाहि "अहंशुभमोर्युस्" इत्यनेनोर्णाग्रहणं कुर्यादिति ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

बनियां या **वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।**

पु. पु. पु.

साहूकार **पण्याजीवो(ह्या)पणिकः क्रयविक्रयिक(श्च सः) ॥७८॥**

वायिति—विदेहेषु भवो, विदेग्घि, वै निश्चितो देह उपचयो यस्येति वा वैदेहकः, " वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च " (इति विश्वः) सार्थं वहतीति सार्थवाहः, निगमे भवो नैगमः " नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च " (इति मेदिनी) संज्ञापूर्वकत्वादवृद्ध्यभावे निगमोऽपि " निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे[1] वणिक्पथे " (इति विश्वः) पणते, इति वणिक् प्रज्ञाद्यणि तु वाणिजः, अणोऽभावे तु वणिक्, पणते पण्यम् पण्यमाजीवो यस्येति पण्याजीवः, आपणनमापणो व्यवहारोऽस्यास्तीति आपणिकः, यः 'आपणिकः' सः क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति क्रयविक्रयिकः स्यादित्यष्टौ सार्थवाहस्य " साहूकार " इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥

बेचनेवाले पु. पु. पु. पु.

खरीदनेवाले **विक्रेता (स्या) द्विक्रयिकः क्रायकः क्रयिकः (समौ) ।**

बनियांपन न. स. न. पु. पु.

मोल **वाणिज्यं (तु)वणिज्या(स्यात्)मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः७९**

वीति—विक्रीणातीति विक्रेता, विक्रयेण जीवतीति विक्रयिकः स्यादिति द्वे विक्रयिकस्य । क्रीणातीति क्रायकः, क्रयेण जीवतीति क्रयिकः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे क्रयिकस्य । वणिजां कर्म वाणिज्यम् , वणिजो भावः, वणिजि साधुर्वा वणिज्या स्यात् । स्त्रीत्वं स्वभावादिति माधवः इति द्वे वणिक्कर्मणः । मूलेनानाम्यं मूल्यम्, वसत्यत्रेति वस्नः " वस्नं वस्त्रे धने मूल्ये भृतौ " (इति हेमचन्द्रः) इति त्रीणि मूल्यस्य ॥ ७९ ॥

स. पु. न. पु. न. न.

पूंजी या मूर **नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ।**

लाभ या नफा न. पु. पु. पु.

अदला बदला **परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमया (वपि) ॥ ८० ॥**

नीति—नितरां[2]मिन्वति, नितरां व्ययति वा " नौव्योयलोपः पूर्वस्य च दीर्घः " इति इणि, यलोपे, नेर्दीर्घे च कृदिकारादितिविकल्पनात् नीवी, नीविरपि, " नीवी स्त्री कटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे " (इति विश्वः) परिपण्यते वृद्ध्यर्थं

---

१ यल्लक्ष्यं "निगमकल्पतरोर्गलितं फलमिति भागवते" ॥

२ 'इवि प्रीणने' (भ्वा. प. से.) "अनित्यमागमशासनम्" इति न नुम्, "इगुपधात्कित् " इति इन् कृदिकारादिति वा ङीप् ॥

प्रयुज्यते इति परिपणः, मूलं च तद्धनं चेति मूलधनमिति त्रीणि मूलधनस्य । लभ्यत इति लाभः, अध्यारूढम् अधिकमिति साधु, फलतीति फलम् " फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली, फलिन्याम् " (इति हैमः) इति त्रीणि लाभस्य । परिवृत्य दत्तं परिदानम्, " प्रतिदानमिति वा पाठः " परिवर्तनं परीवर्तः, निमानं निमेयः प्रज्ञाद्यणि तु निमेय एव नैमेयः, निमीयते निमयः उभावपि स्याताम् इति चत्वारि परिदानस्य " अदला बदला " इति ख्यातस्य ॥ ८० ॥

धरोहरि धरना / धरोहरि देना / बेचनेकी वस्तु / खरीदने की वस्तु

पु. पु. न. न.

(पुमानु) पनिधिर्न्यासः प्रतिदानं (तदर्पणम्)।

पु.स.न. पु.स.न.

(क्रये प्रसारितं) क्रय्यं क्रेयं (क्रेतव्यमात्रके)॥ ८१॥

ति—उपनिधीयत इति उपनिधिः पुमान् स्यात्। न्यस्यते, न्यसनं वा न्यासः इति द्वे निक्षेपस्य "धरोहरि" इति ख्यातायाः । तदर्पणं प्रतिदानं स्यात् । प्रतीपं दत्तं प्रतिदानम् , अर्पितमर्पणम् तस्य अर्पणं तदर्पणमिति द्वे स्वामिने निक्षेपार्पणस्य । क्रये क्रयविक्रयस्थाने ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्या यत् प्रसारितं वस्तु तत् क्रीयते इति क्रय्यं " क्रय्यस्तदर्थे " (६ । १ । ८२) इति साधु इत्येकं " ग्राहका गृह्णीयुः " इति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य । क्रेतव्यमात्रके क्रयणार्हं क्रेयं स्यादित्येकं हट्टे प्रसारणायोगस्य ॥ ८१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बिकाऊ वस्तु **विक्रेयं पणितव्यं (च) पण्यं (क्रय्यादयस्त्रिषु)।**

न. पु. स.

बयाना **(क्लीबे)सत्यापनंसत्यंकारःसत्याकृतिः(स्त्रियाम्)॥८२॥**

वीति—विक्रीयते इति विक्रेयम्, पण्यते इति पणितव्यम् यति प्रत्यये तु पण्यते इति पण्यम् , 'अवद्यपण्येति' साधु इति त्रीणि विक्रयक्रियाकर्मणः । क्रय्यादयः पण्यान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति । सत्यापितं सत्यापनं क्लीबे नपुंसके स्यात् सत्यापयति विग्रहे तु ण्यासेति युचि सत्यापना स्यात् " सत्यापना सत्याकृतिः " (इति स्त्रीकाण्डे वोपालितः) सत्यस्य करणं सत्यंकारः क्तिनि, डाचि च प्रत्यये तु सत्यस्य करणं सत्याकृतिः स्त्रियां स्यादिति त्रीणि सत्याकृतेः ' साई ' इति ख्यातायाः ॥ ८२ ॥

बेचना गिनती / [1] १ से १८ तक / २० से परार्द्ध पर्यन्त

पु. पु.

विपणो विक्रयः(संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु)।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

---

१ इकाई, दहाई, सैकड़ा, हज़ार, दशहज़ार, लाख, दशलाख, करोड़, दशकरोड़, अर्ब, दशअर्ब, खर्ब, दशखर्ब, नील, दशनील, पद्म, दशपद्म, शंख, और दशशंख, आदि गिनतियां होती हैं ॥

वीति—विपणनं विपणः संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः, विक्रयणं विक्रयः इति द्वे विक्रयक्रियायाः । आदश-दशन्ति, दश्यन्ते वा बाहुलकात्कनिन् दशशब्दमभिव्याप्य एकादिकाः नवदशपर्यन्ताः संख्याः त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति एकाद्याः दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः स्युः। यथा एकः पटः, एका शाटी, एकं कुण्डम्, दश पटाः-दश स्त्रियः, दश कुण्डानि आदशेति अष्टादशान्ता (इति क्षीरस्वामी) आदशेति दशशब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते, द्रिव्यधारणे तेन सामानाधिकरण्ये नैव तासां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, नतु वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, नतु एको विप्रस्य, दश विप्राणामित्यादिरिति मुकुटः । विंशतिः आद्या यासान्ताः सर्वाः संख्याः संख्येयसंख्ययोः वर्तमानाः सदा एकत्वे स्युः नित्यमेकवचनान्ता भवन्तीति—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते । "यद्भाष्यम्—आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते, ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च" इति । विंशतिः पटाः विंशतिः पटानाम् । शतं गावः, शतं गवामिति क्षीरस्वामी (वाचस्पतिरप्याह) "ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः" (इति हेमचन्द्रः) तथा च "मुकुटः" विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते यथा विंशतिर्घटाः, विंशतिर्घटानाम्, शतं गावः, शतं गवामिति सद्भिः सुधीभिरेवाकलनीयम् ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विबहुत्वेस्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।
पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

समिति—विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थस्तदा द्विबहुत्वे द्विवचनबहुवचनेऽपि स्तः। संख्यामात्रार्थे वर्तमानायाः विंशत्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्यातामेकशेषेण । यथा द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः । गवां विंशती, गवां विंशतयः (इति क्षीरस्वामी) यदा तु भेदविवक्षायां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामानाधिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । यथा द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः इति । सामानाधिकरण्याभावेऽपि "गवां विंशती, गवां विंशतयः" इति मुकुटोऽपि व्याख्यातवानिति । तासु विंशत्यादिषु आनवतेः नवतिमभिव्याप्य स्त्रियः स्त्रीलिङ्गा भवन्तीति यथा विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानीति । पञ्चनं पङ्क्तिः यद्वा पञ्चकद्वयम् "पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्" (५ । १ । ५९) इति एते रूढि शब्दा निपात्यन्ते । पङ्क्तेर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा दश पङ्क्तयः शतम्, दशशतानि सहस्रम्, दशसहस्राण्ययुतमित्यादि विज्ञेयम ॥ ८४ ॥

तौल या नाप न. न. न. न.
तौल के भेद **यौतवं द्रुवयं पाय्य (मिति)माना (र्थकं त्रयम्)।**
घुंघुची से स. स. पु. पु.
माशातक **(मानं)तुलाङ्गुलिप्रस्थैः (गुञ्जाः पञ्चा) द्यमाषकः ॥८५॥**

यावितिि—युतं, यौतीति वा योतुः शोधनं, शोधको वा तस्येदं यौतवम्, द्रोर्विकारो द्रुवयम् "माने वयः" इति साधु, मीयतेऽनेनेति पाय्यम् "पाय्यसांनाय्येति" साधु इति त्रयं मानमर्थो यस्येति मानार्थकं स्यादिति त्रीणि मानार्थकस्य। अथ मानभेदानाह—तोल्यतेऽनयेति तुला "अङ्गि" अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशाद्गुणाभावः, अङ्गतीति अङ्गुलिः, प्रस्थीयतेऽनेनेति प्रस्थस्तैर्मानं त्रिविधं स्यादिति तुलामानम्, अङ्गुलिमानम्, प्रस्थमानं चेति मानत्रयस्य। पञ्च गुञ्जाः मष्यतेऽनेनेति माषः "माषो व्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वग्दोषभेदयोः" (इति मेदिनी) शास्त्रीयत्वात् माष एव माषकः आद्यश्चासौ मापकश्चेति आद्यमापकः स्यादित्येकं माषस्य "माशा" इति ख्यातस्य॥८५॥

तोला,चार पु. पु.न. न.
तोला,अस्सी **(ते षोडशा)क्षः कर्षो (ऽस्त्री) पलं (कर्षचतुष्टयम्)।**
घुघुची भर, या पु.न. पु.न. पु.
मोहर भर,पल **सुवर्णविस्तौ (हेम्नोऽक्षे) कुरुविस्त (स्तु तत्पले)॥८६॥**

तयितिि—ते षोडश माषाः अक्षतीति अक्षः "अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके। सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ। अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके स्यात्" (इति हेमचन्द्रः) कर्षतीति कर्षः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्" (इति मेदिनी) इति द्वे कर्षस्य। कर्षचतुष्टयं पलं स्यात्। पलतीति पलम् "पलमुन्मानमांसयोः" (इति हैमः) कर्षाणां चतुष्टयं कर्षचतुष्टयमिति द्वे पलस्य। हेम्नोऽक्षे सुवर्णविस्तौ स्याताम्। शोभनो वर्णः, स्तुतिर्वा यस्येति सुवर्णः "सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः" इति रुद्रात्क्लीबमपि "सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे। स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीबे काञ्चने हरिचन्दने" (इति विश्वः) विस्यते स्म विस्तः उभौ स्यातामिति द्वे स्वर्णकर्षस्य। तस्य हेम्नः पले तत्पले कुरुषु विस्तः कुरुविस्तः स्यादित्येकं स्वर्णपलस्य ॥ ८६ ॥

स. पु.
सौपल,बीसतुला **तुला (स्त्रियां पलशतं) भारः (स्याद्विंशतिस्तुला)।**
दश भार पु.न. पु.
गाड़ाभर भार **आचितो (दश भाराः स्युः) (शाकटो भार) आचितः८७**

१ यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः। यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो बल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क्वचित्। चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च। गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषकः। चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः। चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः॥ शास्त्रीयप्रमाणसे पांच रत्ती का 'माशा' होता है और चरक या सुश्रुत आदि के मान से छः रत्ती, सात रत्ती या आठ रत्ती का माशा कहा है॥

त्विति–पलानां शतं पलशतं तोलति, तोलयति वा तुला स्त्रियां स्यात् "तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दारुबन्धाय पीठिकायामपीष्यते । राशौ पलशते भाण्डे तुलं स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री" (इति विश्वः) इत्येकं शतपलस्य । विंशतिस्तुला भ्रियते इति भारः स्यात् "भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके" (इति मेदिनी) कादेर्दीर्घान्तादप्प्रत्यये तु भरोऽपि स्यादित्येकं विंशतितुलायाः । दश भाराः आचीयते स्म आचितः स्युः "आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये" (इति विश्वः) इत्येकं दशभारस्य । शकटेन उह्यते इति शाकटः भारोऽपि 'आचितः' स्यादित्येकं शाकटभारस्य ॥ ८७ ॥

पु. पु. पु.

रुपया-पैसा **कार्षापणः कार्षिकः (स्यात्) (कार्षिके ताम्रिके) पणः ।**

केति–कर्षस्यायं कार्षः, आपणनमापणः कार्षस्य कार्षेण वा आपणः कार्षापणः "कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च" (इति मेदिनी) कर्षस्यायं कार्षिकः स्यादिति द्वे रजतरूप्यस्य । ताम्रिके कार्षिके पण्यतेऽनेनेति पणः स्यात् "पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्रहे । क्रय्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे भृतौ धने" (इति विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं ताम्रकृतकार्षापणस्य । तुलामानमुक्तम्, अङ्गुलिमानं च हस्तादि नरवर्गे प्रोक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ [१] ॥

प्रस्थमानं त्वाह–

आढक आदि मान विशेष **अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥**
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

---

१ "न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया । चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मतं ततः । विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते । त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः । त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते । जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते । षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिःषड्भिश्च राजिका । तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् । षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रको वटकश्चैव द्रंक्षणः स निगद्यते । कोलद्वयं तु कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव तथा षोडशीका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः । उदुम्बरं च पर्यायैः कर्षमेव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा । शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते । पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः । अष्टमानं च स ज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकः । भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः । चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्मणः । उन्मानं च घटो राशिद्रोणपर्यायसंज्ञितः । द्रोणाभ्यां सूर्पकुंभौ च चतुःषष्टिः शरावकः । सूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता । द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुस्सहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा । पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः । माषकंकाक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम्" (इति भावप्रकाशः) ॥

अस्त्रीति–आढौकते इति अचि पृषोदरादित्वात् आढकः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्। " आढकी च तुवर्यां स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु " (इति मेदिनी) इत्येकं चतुःप्रस्थस्य। द्रवतीति द्रोणः अस्त्रियां स्यात् " द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये। पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे। स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते" (इति विश्वः) इत्येकं चतुराढकस्य। खमारातीति मूलविभुजादित्वात् 'के' गौरादित्वाच्च खारी स्यादित्येकं द्रोणचतुष्टयस्य। उह्यतेऽनेनेति वाहः " वाहोऽश्वमानयोः। वृषे वाहा तु बाहौ स्यात् " (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं सूर्पद्वयस्य। नितरां कुञ्चतीति निकुञ्चः स एव निकुञ्चकः, प्रकुञ्चतीति विग्रहे तु प्रकुञ्चः स एव प्रकुञ्चकोपि स्यादित्येकमेकमुष्टिकायाः। कुडते, कुडयते वा बाहुलकात्कवचि प्रत्ययेऽनित्यत्वान्नुमोऽभावेपि कुडवः स्यात्। मुकुटमते तु कुटति, कुट्यते वा कपनि प्रत्यये कुटपोऽपि स्यादित्येकं पादसेटकस्य। प्रस्थीयतेऽनेनेति प्रस्थः "प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि " (इति मेदिनी) इत्येकमेकसेटकस्य। इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् भिन्नाः सन्तीति आद्यर्थेन मानीभविकाप्रवर्तिकादयः संगृह्यन्ते इति ॥ ८८ । [1] ॥

पु. पु. पु. पु.

चौथाई-बांट **पाद(स्तुरीयो भागः)स्या(दंशभागौ तु) वण्टके ॥८९॥**

पेति–तुरीयो भागः पद्यते, इति घञि पादः स्यात् " पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते। चरणे च मयूखे च," (इति मेदिनी) इत्येकं तुर्यभागस्य। अंश्यते, इति कर्मणि घञि कृते अंशः स्यात् " अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः " (इति हेमचन्द्रः) भज्यते इति भागः " भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः " (इति हैमः) वण्ट्यते इति वण्टः स एव वण्टकः स्यादिति त्रीणि वण्टकस्य " बांट " इति ख्यातस्य ॥ ८९ ॥

न. न. न. न. न. न. न.

धन **द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु।**

न. न. न. पु. पु. पु.

हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा (अपि) ॥ ९० ॥

द्रेति–द्रुरिव द्रव्यम् " द्रव्यं च भव्ये " इति साधुः, द्रव्यं भव्ये धने क्ष्मादौ जतुद्रुमविकारयोः। विनये भेषजे रीत्याम् " (इति हैमः) विद्यते स्म वित्तम् " वित्तो भोगप्रत्यययोरिति " साधुः "वित्तं क्लीबे धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते " (इति मेदिनी) स्वपतौ साधु स्वापतेयम् , रिच्यते इति रिक्थम् , ऋच्यते, इति बाहुलकात्क्थनि ऋक्थम्, धनति, दधन्ति वा धनम् , वसति, उष्यते वाऽस्मिन्गुणैरिति वसे,

---

[1] " अर्धर्चादित्वात्पुंनपुंसकम् " ॥

वस्यते वा वसु " वसुर्मयूखाग्निजनाधिपेषु योक्त्रेसुरे स्याद्वसु हाटके च । वृद्धयौषधस्थानधनेषुरत्ने शुष्के वसु स्यान्मधुरेऽन्यवच्च " (इति विश्वप्रकाशः) हर्यति, जिहीते भाग्यवन्तामिति वा हिरण्यम् " हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकमिति" (मेदिनी) द्रवति, द्रूयते वा इनानि प्रत्यये द्रविणम्, " द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे " (इति विश्वः) दिवं मनतीति द्युम्नम् " द्युम्नं वित्ते बलेऽपि च " (इति हेमचन्द्रः) अर्थ्यते, घञि, ऋच्छति, अर्यते वा 'थनि' अर्थः " अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने " (इति मेदिनी) राति सुखम्, रायते वा रातेर्डैरिति साधुः " राद्वयोर्विभवे स्वर्णे " (इति रुद्रः) विभवतीति 'अचि' विभवः "विभवो धननिर्वृत्योः" (इति हैमः) इति त्रयोदश धनस्य ॥ ९० ॥

सोना चांदी तांबा आदि — (स्या) त्कोष (श्च) हिरण्यं (च) (हेमरूप्ये कृताकृते)।
[पु. न.]

तांबा रूपा का मेल — (ताभ्यां यदन्यत्त)त्कुप्यं रूप्यं(तद्द्वयमाहतम्)॥९१॥
[न. न.]

स्येति—यदा हेम च रूप्यं च हेमरूप्ये कृतं चाकृतं च कृताकृते घटिताघटिते स्याताम्। तदा कोषश्च हिरण्यं च स्यात्। कुष्यते इति अकर्तरीति घञि,[1]कोषः, कुश्यते इति विग्रहे तु कोशस्तालव्यान्तोऽपि " तालव्या मूर्धन्याश्चैते " इत्यधिकारे " कोशविशदौ च " (इति शभेदः) हर्यतीति हिरण्यम् स्यादिति द्वे कृताकृतस्वर्णरूप्ययोः । ताभ्यां हेमरूप्याभ्यां यदन्यत्ताम्रादि तत् कुप्यते इति कुप्यं स्यात्। राजसूयेति साधु इत्येकं स्वर्णरूप्यान्यत्ताम्रादिधातोः । तद्द्वयं कुप्याकुप्यं, तयोर्हेमरूप्ययोर्द्वयं वा आहतं ताडितं चेत्तदा " आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते चापि " (इति हैमः) आहतं रूपमस्येति रूप्यं स्यादित्येकं ताम्ररूप्ययोर्मेलकस्य ॥ ९१ ॥

मरकत मणि — गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।
[न. न. पु. पु.]

पद्मराग — शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागो (ऽथ) मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥
[न. पु. पु. न.]

मोती मूंगा — मुक्ता (थ) विद्रुमः (पुंसि) प्रवालं (पुंनपुंसकम्) ।
[स. पु. पु.न.]

गेति—गरुत्मतो जातत्वात् ' तस्येदमित्यणि ' गारुत्मतम्, मरकं तरन्त्यनेनेति डप्रत्यये मरकतम्, अश्मनो गर्भः अश्मगर्भः, हरिद्वर्णो मणिः शाकपार्थिवादित्वात् हरिन्मणिरिति चत्वारि हरिन्मणेः । शोणं च तद्रत्नं च शोणरत्नम्, लोहितमेव कनि

---

१ प्रवालशब्द ओष्ठमध्योऽपि स्यादिति केचिदिच्छन्ति ॥

प्रत्यये लोहितकः, पद्ममिव रागोऽस्येति पद्मरागः स्यादिति त्रीणि पद्मरागस्य। अथेति–मुच्यते शुक्तिभिरिति, मुक्तैवेति वा मौक्तिकम्, मुच्यते स्म मुक्ता "मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः" (इति हैमः) इति द्वे मुक्तायाः। अथेति–विशिष्टो द्रुमः, विशिष्टे द्रौ भवो वेति विद्रुमः पुंसि स्यात् "विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्" (इति मेदिनी) प्रवल्यते, प्रवलतीति वा ज्वलादित्वाण्णप्रत्यये प्रवालं पुंनपुंसकं स्यात् "प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे" (इति विश्वः) इति द्वे प्रवालस्य "मूंगा" इति ख्यातस्य ॥ ६२ । १/२ ॥

न.　पु.स.

रत्नमात्र　**रत्नं मणि (र्द्वयो) (रश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च)॥६३॥**

रेति–अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि च रत्नम्, क्लीबे, मणिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्। रमन्ते धनार्थिनोऽस्मिन्निति रत्नम् "धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत्। ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः। रत्नं क्लीबे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते। तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते। रत्नं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च। इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि। मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव" मण्यते इति मणिर्मणी वा "मणिः स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च। कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिञ्जरेऽपि च" (इति विश्वः) इति द्वे रत्नमात्रस्य ॥६३॥

न.　न.　न.　न.　न.　न.

सुवर्ण　**स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्।**

न.　न.　न.　न.　न.

या सोना　**तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम्॥ ६४ ॥**

न.　न.　न.　न.

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने।

न.　न.　न.　पु.न.

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदो(ऽस्त्रियाम्)॥६५॥

स्वरिति–सुष्ठु शृणोति, "अचि" अर्णानमर्णो "यञि" शोभनोऽर्णो गतिरनेनेति वा स्वर्णम्, शोभनो वर्णोऽस्य, सुष्ठु वर्ण्यते वा सुवर्णम्, कनतीति कनकम्, "कनकं हेम्नि पुंसि स्यात् किंशुके नागकेसरे। धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च" (इति मेदिनी) हिनोति, हीयते वा 'मनिनि' हेम, हटति, हाटयति वा हाटकम्, तप्यतेऽनेनेति तपनीयम्, शतकुम्भे पर्वते भवं शातकुम्भम्, स्वामिमते तु अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धौ शातकौम्भमपि, गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयम् "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्। तदुल्वं पर्वतेन्यस्तं हिरण्यं समपद्यत" (इति वायुपुराणम्)

१ कर्बुरशब्दो दन्त्योष्ठ्यमध्यो वा ओष्ठ्यमध्यः स्यादिति केचिदिच्छन्ति ॥

" गाङ्गेयः स्यात् पुमान् भीष्मे क्लीबं स्वर्णकसेरुणोः" (इति मेदिनी) भरति, बिभर्ति वा ' मनिनि ' भर्म " भर्म स्यात्काञ्चने भृतौ " (इति मेदिनी) कर्बत्यनेन मद्गुरादित्वात् कर्बुरम् " कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत् " (इति विश्वः) चमीकरे आकरे भवम् , चमनं चामी तां करोति वा टप्रत्यये चामीकरम् , जातं रूपं यस्य, प्रशस्तं जातमिति वा जातरूपम् , महच्च तद्रजतं च आन्महत इत्यात्वे महारजतम् काञ्चति, काञ्चते वा नन्यादित्वात् काञ्चनम् , रोचते इति रुक्मम् " रुक्मं लोहे सुवर्णे च " (इति हेमचन्द्रः) कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् , कृताः पठिताः स्वरा येन तस्मै देयमिति वा कार्तस्वरम् , जम्बूरसस्य नद्यां भवं जाम्बूनदम्, अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्येति अष्टानामपदमिति वा अष्टापदः अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यादित्येकोनविंशतिः स्वर्णस्य ॥ ६४।६५ ॥

न.

सोने का ग- (अलंकारसुवर्णं य) च्छृङ्गी कनक (मित्यदः) ।

न. न. न. न. न.

हना-चांदी दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेत (मित्यपि) ॥ ६६ ॥

अलमिति–यत् अलंकारसुवर्णम् अलंकारसम्बन्धि सुवर्णम् अदः शृङ्गिणामीः प्रधाना लक्ष्मीर्वा शृङ्गी तां कनतीति शृङ्गीकनकम् , ' शृङ्गी ' इति पृथगूनाम वेति केचिदाहुः " स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम् " (इति रत्नकोषः) " भूषणं कनकं शृङ्गी " (इति नाममाला च) शृङ्गिर्ह्रस्वान्ता च तथा च " बाणः "–" वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थिता परिमाणशृङ्गिहेमकूटं राजकुलमिति मुकुटः " इत्येकं भूषणसम्बन्धिसुवर्णस्य । सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्येति दुर्वर्णम्, " दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णे क्लीबमैलेयरूप्ययोः " (इति मेदिनी) रजति, रज्यते वा रजतम् " रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबं हारे च दुर्वर्णे " (इति विश्वः) रूप्यते इति रूप्यम् " रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम् " (इति हेमचन्द्रः) खर्जतीति खर्जूरम् " खर्जूरं रूप्यफलयोः । खर्जूरं कीटवृक्षयोः " (इति हैमः) श्वेतते इति श्वेतम् "श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेतावराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले" (इति मेदिनी) इति पञ्च रजतस्य "चांदी" इति ख्यातस्य ॥ ६६ ॥

स. पु.न. न.

पीतल-तांबा रीतिः (स्त्रिया) मारकूटो (न स्त्रिया) (मथ) ताम्रकम् ।

न. न. न. न. न.

शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोन्दुम्बराणि (च) ॥६७॥

रीति–रीयते, रिणाति वा रीतिः स्त्रियां स्यात् । रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः ।

१ अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्या गौरादित्वाच्च शृङ्गी स्यात् ॥

पित्तले लोहकिट्टे च " (इति मेदिनी) अरणामारस्तं कूटयते इति आरकूटः स्त्रियां न स्यात् " आरकूटोऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम् " (इति रभसः) इति द्वे पित्तलस्य। अथेति—ताम्यति, तम्यते वा रकि, दीर्घे च ताम्रम्, शलतीति शुल्वम उल्बादयश्चेति वन्नन्तो निपात्यते, अथवा शुल्वयति, शुल्व्यते वा अचि, घञि वा शुल्वं वान्तमपि, "शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ"(इति हेमचन्द्रः) म्लेच्छ-देशे मुखमुत्पत्तिरस्य, म्लेच्छस्य मुखमिवेति वा म्लेच्छमुखम्, द्वे हेमरूप्ये अश्नुते स्म द्वयष्टम्, अतिशयेन वरम्, उरु वा वरिष्ठम् "वरिष्ठं ताम्रके क्लीबम्" (इति रुद्रः) उं शम्भुं वृणोति उंवरम् पृषोदरादित्वात् उम्बरमपि उत्कृष्टमुम्बरमुदुम्बरम् "उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च षण्डके। कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्" (इति मेदिनी) प्रज्ञाद्यणि तु औदुम्बरम् "औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञादौ यज्ञशाखिनः"(इत्यजयः) इति षट् ताम्रस्य ॥ ९७ ॥

पु.न. न. न. न. न. न.

लोहा लोहाका **लोहो (ऽस्त्री) शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी।**

पु.न. पु.न. पु.न.

मैल **अश्म सारो (ऽथ) मण्डूरं शिङ्घाण(मपि तन्मले)॥९८॥**

लविति—लोहति, लुह्यते वा अचि, लूयतेऽनेनेति वा बाहुलकाद् हे, रोहति, रुह्यते वा अचि, घञि वा कपिलिकादित्वाल्लत्वे लोहः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्, " लोहो-ऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे" (इति मेदिनी) प्रज्ञाद्यणि तु लौहमपि, शस्यतेऽनेन दाम्नीति 'ष्ट्रनि' शस्त्रम् तदेव शस्त्रकम् तेजयति, तेज्यते वा तिजेर्दीर्घश्चेति क्स्नप्रत्यये तीक्ष्णम् " तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके। क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मात्म-त्यागिनोस्त्रिषु " (इति मेदिनी) पिण्डते, पिण्ड्यते वा अचि, घञि वा पिण्डम " पिण्डो बोलेबले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि। ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः। पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूर-भेदयोः " (इति मेदिनी) कालं च तदयश्च " अनोश्मायःसरसामिति टचि " कालायसम्, एति, अयते वा अयः, अश्मनः सारः अश्मसारः " अश्मसारं च शस्त्रकम् " (इत्यमरमाला) इति सप्त लोहस्य। अथेति—मण्डतीति खर्जूरादित्वात् मण्डूरम्, शिङ्घ्यते आणकप्रत्यये पृषोदरादित्वात्कलोपे, सिंहमाणयति वा शिङ्घाणम् " शिङ्घाणं काचपात्रे च लोहनासिकयोर्मले " (इति मेदिनी) सिंहानमिति पाठे तु सिंहवदनिति अचि, सिंहमानयति वा अणि, सिंहानमपि तस्य लोहस्य मले स्यादिति द्वे लोहकिट्टस्य ॥ ९८ ॥

न. स.

सब धातु,फार **(सर्वं स्यात्तैजसं) लोहं (विकारस्त्वयसः) कुशी ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.न.

कांच, पारा **क्षारः काचो (ऽथ)चपलो रसः सूत(श्च)पारदे[1] ॥ ९९ ॥**

सेति—तेजसो विकारः, तेजोऽस्त्यस्येति वा तैजसम् सर्वं तैजसं लोहति, लुह्यते वा लोहम्, लोहमेव लौहं वा स्यादित्येकं सर्वधातूनाम् । अयसो लोहस्य विकारः कुं भूमिं श्यति डप्रत्यये, 'जानपदेति' ङीषि कुशी स्यात् " कुशी फालेऽपि वल्गायां कुशा पाविष्ठमत्तयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः" (इति विश्वः) इत्येकं फालस्य "फार" इति ख्यातस्य । क्षरति, ज्वलादित्वाण्णप्रत्यये क्षारः, "क्षारः काचे रसे गुडे भस्मनि धूर्त्ते लवणे" (इति हैमः) कचते, अचि, प्रज्ञाद्यणि काचयति वा अचि काचः स्यात् " काचः शिक्यमणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे" (इति विश्वः) इति द्वे काचस्य । अथेति—चोपति, 'कले' चपनम् 'अचि, चपं लातीति वा के' चपलस्स्यात्, "चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामपि " (इति हेमचन्द्रः) रसयति, रस्यते वा रसः " रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च " (इति हैमः) शिवेन सूयते स्म सूतः स्यात् " सूतस्तु सारथौ तीक्ष्णे क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दि-पारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु" (इति मेदिनी) पारं ददातीति पारदः " पारत " इति पाठे तु पारं तनोति डे पारतः " पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः " (इति शब्दार्णवः) इति चत्वारि पारदस्य पारा इति ख्यातस्य ॥ ९९ ॥

न. न. न. न.

भैंस का सींग **गवलं (माहिषं[2] शृङ्गं) मभ्रकं गिरिजामले ।**

न. न. न. न.

अभ्रक, सुरमा **स्रोतोऽञ्जनं (तु) सौवीरं कापोताञ्जनयामुने॥ १०० ॥**

गेति—अलतीति अचि, अलम् गवामलम्, गवनं गवस्तं लातीति वा गवलम्, माहिषं शृङ्गं गवलं स्यादित्येकं माहिषशृङ्गस्य । अभ्रति अभ्रयते वा कुनि, अभ्रस्य प्रतिकृति-र्वेति कनि, अभ्रकम्, गिरौ जातं डे, गिरिजम् "गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरी मातुलुङ्गशोश्च योषिति " (इति मेदिनी) अमति वृषादित्वात् कलचि, न मलमस्येति वा अमलं स्यात् "गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवल-ध्वजम्" (इति वाचस्पतिः) स्वामिमुकुटयोर्मते तु गिरिजामलमित्येकं नाम विज्ञेयमिति

१ " रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते " (इति तारपालः) ॥

२ रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथनं समुचितमेवेति मुकुटः ॥

त्रीणि अभ्रकस्य । अज्यते नयनमनेनेति करणे 'ल्युटि' अञ्जनम्—स्रोतोजमञ्जनमिति शाकपार्थिवादित्वात् स्रोतोऽञ्जनम्, सुवीरदेशे भवं सौवीरम् "सौवीरं काञ्जिके स्रोतोऽञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति " (इति विश्वः) कपोतस्येदं, कापोतं च तदञ्जनं चेति कापोताञ्जनम् , यमुनायां भवं यमुनाया इदं वा तद्वच्छ्यामत्वाद् यामुनं स्यादिति चत्वारि स्रोतोञ्जनस्य " सुरमा " इति ख्यातस्य ॥ १०० ॥

न. न. न. न.

तूतिया **तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।**

रसोंत स. स. न. न.

या रसांजन **कर्परी दार्विका (काथोद्भवं) तुत्थं रसाञ्जनम् ॥१०१॥**

न. न. पु. पु.

गन्धक **रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि (तु) गन्धकः ।**

पु. स. स. स.

काला सुरमा **सौगन्धिक(श्च)चक्षुष्याकुलाल्यौ (तु)कुलत्थिका१०२॥**

त्विति—तुत्थयति, तुत्थ्यते वा 'अचि,' तुत्थं च तदञ्जनं चेति तुत्थाञ्जनम्, शिखिनो ग्रीवा, शिखिग्रीवास्त्यस्येति शिखिग्रीवम्, वितुद्यते स्म वितुन्नं तदेव वितुन्नकम्, मयूरस्य प्रतिकृतिः, मयूरं कायति वा सादृश्यात् मयूरकमिति चत्वारि तुत्थाञ्जनस्य "तूतिया" इति ख्यातस्य , कल्पते, बाहुलकादरटि, लत्वाभावे, टिड्ढेति ङीपि च 'कर्परी' स्यात्, दार्वी दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्वी सैव दार्विका,तत्तुत्थं काथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्यायं तुत्थं चास्य नाम " तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुत्थमित्यपि " (इति रभसः) इति त्रीणि आवर्तननिष्पन्नरसाञ्जनभेदस्य । रसजमञ्जनमिति शाकपार्थिवादित्वाद् रसाञ्जनम् , रसोगर्भेऽस्येति रसगर्भम् , तार्क्ष्यशैले भवं तार्क्ष्यशैलमिति त्रीणि रसाञ्जनस्य । स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिकं पर्यन्तं पञ्चकं तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वा दार्विका-काथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—(इति मुकुटः) गन्धयुक्तोऽश्मा शाकपार्थिवा-दित्वात् गन्धाश्मा, गन्धोऽस्त्यस्येति गन्धः सएव गन्धकः ठनिप्रत्यये तु गन्धिकोऽपि, शोभनोगन्धोऽस्येति विनयादित्वात्स्वार्थे 'ठकि' सौगन्धिकः " आमोदलेशयोर्गन्धः ससुगन्धः सुगन्धकः " इति त्रीणि गन्धकस्य । चक्षुषे हिता चक्षुष्या "चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत् " (इति मेदिनी) कुलमलति, कर्मण्यणि, ङीपि च कुलाली " चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका " (इति रत्नकोषः) कुलत्थप्रतिकृतिः, कुले तिष्ठति, सुपीति के, स्वार्थे कनि, च पृषोदरादित्वात्कुलत्थिका इति त्रीणि कृष्णसौवीरस्य " काला सुरमा " इति ख्यातस्य ॥ १०१ । १०२ ॥

न. न. न. न.

अञ्जनविशेष **रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।**

न. न. न.

हरिताल **पिञ्जरं पीतनं तालमालं (च) हरितालके ॥ १०३ ॥**

रीति-रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव तन्मलत्वात् रीतिपुष्पम् , पुष्पस्य केतुरिव केतुर्यस्येति नाशकत्वात् पुष्पकेतु " पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनमिति " (रुद्रः) पुष्पस्य प्रतिकृतिः कनि, पुष्पकम् , ततः स्वार्थेऽणि पौष्पकम् , कुसुममिव कुसुमनाशकं वा अञ्जनं कुसुमाञ्जनमिति चत्वारि ध्मायमानरीतिकाजातमलस्य । पिञ्जनं पिञ्जोवर्णास्तं रातीति पिञ्जरम् , पीतं वर्णं नयते, डप्रत्यये पीतनम् " पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरितालं च " (इति विश्वः) तालयति, तल्यते वा तालम् " तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ तालीजटौषधौ । क्लीबन्तु हरिताले स्यात् " (इति मेदिनी) आलयति, अचि, आलाति वा 'के' आलम् " आलं स्यादनल्पहरितालयोः " (इति हेमचन्द्रः) हरितं वर्णमालाति, मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये, कर्मण्यणि वा हरितालम् तदेव हरितालकम् "हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्" (इति माधवः) इति पञ्च हरितालस्य॥१०३॥

न. न. न. न. न.

शिलाजित **गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं (च) शिलाजतु ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

गन्धरस **बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः (समाः) ॥ १०४ ॥**

गार्थिति-गिरौ भवं गैरेयम् , अर्थ्यते, अर्थादनपेतंवा अर्थ्यम्, " अर्थ्यो विपश्चिति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यन्तु शिलाजतु" (इति रुद्रः) गिरेर्जातं गिरिजम् "गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरी मातुलुङ्गयोश्च योषिति " (इति मेदिनी) अश्मनोजातमश्मजम् , शिलाया जत्विव शिलाजतु इति पञ्च शिलाजतुनः । बोलयति, अचि वातीति वा पिञ्जादित्वादूलचि, बोलः गन्धो गन्धवान्रसोऽस्येति गन्धरसः, स्वामिमते तु राजदन्तादित्वाद् रसगन्धोऽपि, प्राणित्यनेनेति प्राणः, पिण्डते इति पिण्डः मुकुटमते तु गां जलं स्यतीति गोसः, गोर्जलात्पातीति विग्रहे तु गोपोऽपि, रसयति, रस्यते वा रसः एते समाः समानार्थकाः समानलिङ्गाश्च स्वामिमते तु गोपे उत्पत्तौरसोऽस्येति 'गोपरसः' इति समस्तमपीति षट् गन्धरसस्य ॥ १०४ ॥

पु. पु. पु. न. न.

समुद्रफेन **हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।**

न. न. न. न. न. न.

सेंदुर सीसा **नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्चटम् ॥ १०५ ॥**

न. न. पु. पु. न.
रांगा रुई **रङ्गवङ्गे (ऽप्यथ) पिचुस्तूलो (ऽथ) कमलोत्तरम्।**
न. न. न.
कुसुम **(स्यात्) कुसुम्भं वह्निशिखं महारजन(मित्यपि)॥१०६॥**

हीति—' हिण्डी ' ' हिण्डि ' इति वा शब्दमीरयतीति अरिण, अचि, वा हिण्डीरः ' डिण्डी ' इति शब्दमीरयतीति विग्रहे तु डिण्डीरोऽपि, अब्धेः कफ इव अब्धिकफः, स्फायते, इति फेनः, " फेनमीनाविति " साधुः। इति त्रीणि समुद्रफेनस्य। स्यन्दते, इति सिन्दूरम् " स्यन्देः संप्रसारणं च " इति साधुः, " सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके। सिन्दूरी रोचना रक्तचेलिका धातकीषु च " (इति मेदिनी) नागं सीसं संभव उत्पत्तिस्थानमस्येति नागसंभवमिति द्वे सिन्दूरस्य। नगे भवं नागम्, " नागं नपुंसके रङ्गे सीसके करणान्तरे। नागः पुन्नागमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे। नागकेसरपुन्नागनागदन्तप्रभेदके। देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः " (इति मेदिनी) सिनोतीति सि, ईस्यतीति ईसम् सिच तदीसं च सीसं तदेव सीसकम्, योगे धातुसम्बन्धे इष्टम् योगेष्टम्, उप्यते, इति रनि, वप्रम्, मुकुटमते तु वर्धते, इति वर्ध्रमपि, " वर्ध्रः सीसवरत्रयोः " (इति हैमः) इति चत्वारि सीसकस्य। त्रपते, इति त्रपु, " रङ्गसीसकयोस्त्रपुः " (इति रुद्रः) पिच्चयतीति पिच्चटम्, " पिच्चटो नेत्ररोगे स्यात् क्लीवं सीसकरङ्गयोः " (इति विश्वः) रङ्गतीति रङ्गम् " रङ्गो ना रागे नृत्यरणक्षितौ। अस्त्री त्रपुणि " (इति मेदिनी) वङ्गतीति वङ्गम् " वङ्गं सीसकरङ्गयोः। वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे " (इति मेदिनी) इति चत्वारि रङ्गस्य " रांगा " इति ख्यातस्य। अथेति पिचति, पचति वा मृगय्वादित्वात् पिचुः " पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्षे तूलेऽसुरान्तरे " (इति विश्वः) तूलयति, तूल्यते वा तूलः " तूलं स्याद्ब्रह्मदारुणि। आकाशे च पिचौ न स्त्री " (इति मेदिनी) रभसात् पिचु तूलोऽपि इति द्वे तूलस्य " रुई " इति ख्यातस्य। अथेति, कमलादुत्तरं कमलोत्तरम्, कुस्यतीति कुसुम्भं स्यात् " कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ " (इति मेदिनी) वह्निवच्छिखास्येति वह्निशिखम् रज्यतेऽनेनेति रजनं महच्च तद्रजनं च महारजनम् " महारजनमुद्दिष्टं शान्तकुम्भकुसुम्भयोः " इति चत्वारि कुसुम्भस्य॥ १०५। १०६॥

भेड़ा के ऊन से बना कम्बल पु. पु. न. न.
मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि।
खरगोश के ऊन से बना कम्बल न. न. न. न. न.
शहद-मोम **मधुक्षौद्रंमाक्षिका(दि)मधूच्छिष्टं(तु)सिक्थकम्॥१०७॥**

मयिति—मेषलोमकृतः कम्बलः शाकपार्थिवादित्वात् मेषकम्बलः, ऊर्णौतीति ऊर्णा

सास्त्यस्येति ऊर्णायुः " ऊर्णायायुस् " इति साधुः इति द्वे कम्बलस्य । शशस्य ऊर्णाऽस्त्यस्येति शशोर्णम् , " शशोर्णं कारणांकरम् " इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात्क्लीबत्वम् शशस्य लोम शशलोम इति द्वे शशोर्णस्य । मन्यते, इति मधु "मधुपुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यान्तु योषिति " (इति विश्वमेदिन्यौ) क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतं क्षौद्रम्, " क्षौद्रन्तु मधुनीरयोः " (इति हेमचन्द्रः) मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् आदिना भ्रामर, वाटक, पौतिकादयो गृह्यन्ते इति त्रीणि क्षौद्रस्य " शहद " इति ख्यातस्य । मधुना उच्छिष्टं मधूच्छिष्टम्, सिञ्चति, सिच्यते वा थकि, सिक्थम् तदेव सिक्थकमिति द्वे मधूच्छिष्टस्य " मोम " इति ख्यातस्य ॥ १०७ ॥

स. स. स. स.
मैनशिल **मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।**
नैपालीमैनशिल स. स. स. पु. पु.
जवाखार **नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥**
सज्जी पु. पु. पु. पु.
पाक्यो (ऽथ) स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।
सोचर न. न. स. स.
वंशलोचन **सौवर्चलं (स्या) द्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥१०९॥**

मेति—मनःशब्दवाच्या शिलेति शाकपार्थिवादित्वात् मनःशिला, मनसा गुप्ता मनोगुप्ता, मनःशब्देन हूयते कथ्यते "कविधौ प्रसारिणिभ्यो डः " इति डप्रत्यये मनोह्वा, नागानां जिह्वेव नागजिह्विका, नेपाले भवा नैपाली, कौनटति, अचि, गौरादिः, कुत्सिता नटीव वा कुनटी, गां दीप्तिं लाति, ' के ' गुञ्यते वा घञि डलयोरैक्याद् गोला, " गोला गोदावरी सख्योः, कुनटी दुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राञ्जने मण्डने चालिञ्जरे बालखेलने " (इति मेदिनी) इति सप्त मनःशिलायाः । यवानां क्षारः यवक्षारः, यवाग्राज्जायते स्म पञ्चम्यामिति डप्रत्यये यवाग्रजः, पाके साधुः पाक्यः इति त्रीणि यवक्षारस्य । अथेति—स्वर्जिकारसजः क्षारः शाकपार्थिवादित्वात् स्वर्जिकाक्षारः, कपोतवर्णोऽस्त्यस्येति कापोतः, सुखं वर्चयति, 'क्वुन्' सुखवर्चकः, सुवर्चलाया इदं सौवर्चलम्, " अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे " (इति मेदिनी) रोचतेऽनेनेति 'क्वुन्' रुचकं स्यात् " रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च " (इति मेदिनी) इति पञ्च स्वर्जिकाक्षारस्य " सज्जीखार " इति ख्यातस्य । त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः गौरादित्वात् " त्वक्क्षीरी " रोचते, इति नन्द्यादित्वाद् रोचना

---

१ " नैपालीनवमालीमनःशिलासुवहासुन " (इति विश्वः) ॥

वंशस्य रोचना वंशरोचना "स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा। त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी" (इति शाश्वतः) इति द्वे वंशरोचनायाः "वंशलोचन" इति ख्यातायाः॥ १०८। १०९॥

न. न. न.
शोभाञ्जन **शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं (मूलमैक्षवम्)।**
ईख की जड़ न. न. न.
पिपरामूल **ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर (इत्यपि)॥ ११०॥**

शीति—शिग्रोर्जायतेस्म पञ्चम्यामिति डप्रत्यये शिग्रुजम्, श्वेतं मरिचमिव श्वेतमरिचमिति द्वे शोभाञ्जनबीजस्य। इक्षोरिदमैक्षवं मूलं मुरतीति "शकादिभ्योऽटन्" इत्यटनिप्रत्यये मोरटं स्यादित्येकमिक्षुमूलस्य। ग्रन्थेः प्रतिकृतिर्ग्रन्थिकम् "ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः। करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे" (इति विश्वः) पिप्पल्यामूलं पिप्पलीमूलम्, चटकायाः शिर इव चटकाशिरः, अपिशब्दाच्छिरोऽपि "शिरो ना पिप्पलीमूले" (इति रभसः) इति त्रीणि पिप्पलीमूलस्य "पिपरामूल" इति ख्यातस्य॥ ११०॥

जटामांसी, पतङ्ग स. पु. न. न.
मिले सोंठि, **गोलोमी भूतकेशो (ना) पत्राङ्गं रक्तचन्दनम्।**
मिरच, पीपरि, न. न. न. स. न.
मिले अँवरा,
हड़, बहेरा **त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला (तु) फलत्रिकम्॥ १११॥**

इति वैश्यवर्गः॥ ९॥

गवीति—गोलोम्नामियम् "तस्येदमित्यणि" संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावेऽपि गोलोमी "गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः" (इति विश्वः) भूतानां केश इव, भूतः केशोऽस्येति वा भूतकेशः ना पुमान्स्यादिति द्वे जटामांस्याः श्वेतदूर्वाया वा। पत्राण्यङ्गेऽस्येति पत्राङ्गम्, "पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने" (इति मेदिनी) रक्तं चन्दनमिव रक्तसारत्वाद् रक्तचन्दनमिति द्वे रक्तसारद्रव्यस्य "पतङ्ग" इति ख्यातस्य। त्रयाणां कटूनां समाहारः त्रिकटु, ऊषतीति नन्दादित्वाल्ल्युटि ऊषणम् त्रयाणामूषणानां समाहारः पात्रादित्वात् त्र्यूषणम्, विशेषेण ओषतीति अचि, व्योषमिति त्रीणि त्र्यूषणस्य "सोंठि, मिरच, पीपरि" इति ख्यातस्य। त्रयाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अजादिः, तृफतीति वा तृफश्चेति कले, तृफलापि "त्रिफला तृफलापि च" (इति त्रिकाण्डशेषः) फलानां त्रिकं फलत्रिकमिति द्वे त्रिफलायाः॥ १११॥

इति वैश्यवर्गविवरणम्॥ ९॥

अथ शूद्रवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. पु.
शूद्र शूद्रा(श्चा) वरवर्णा (श्च) वृषला (श्च) जघन्यजाः ।
पु.
वर्णसंकर (आचाण्डालात्तु) संकीर्णा (अम्बष्ठकरणादयः) ॥१ ॥

शिवति–शोचतीति " शुचेर्दश्च " इति रकि, दीर्घे च शूद्रः द्वित्वे शूद्रौ, बहुत्वे शूद्राः, अवरोऽधमोवर्णोऽस्य, अवरश्चासौ वर्णश्चेति वा अवरवर्णः द्वित्वे अवरवर्णौ, बहुत्वे अवरवर्णाः, वर्षति, वृष्यते वा ' कलचि ' वृषं धर्मं लुनाति 'डे' वृषं लातीति के, वृषलः, द्वित्वे वृषलौ, बहुत्वे वृषलाः, जघन्यात्पादाज्जाता जघन्यजाः " जघन्यं मेहने क्लीबे चरमे गर्हितेऽन्यवत् " (इति मेदिनी) इति चत्वारि शूद्रस्य । आचाण्डालात् चाण्डालपर्यन्तम् वक्ष्यमाणाः अम्बष्ठश्च करणश्च तावादी येषामिति ते संकीर्यन्ते स्म संकीर्णाः स्युः आदिना उग्रादयो गृह्यन्ते इत्येकमाचाण्डालादम्बष्ठादीनाम् ॥ १ ॥

शूद्रा में बनियांसे पैदा, बनियानी में ब्राह्मणसे उपजा, शूद्रा में क्षत्रिय से जना, क्षत्रिया में बनियां से हुआ

पु. पु.
(शूद्राविशोस्तु) करणोऽम्बष्ठो (वैश्याद्विजन्मनोः) ।
पु. पु.
(शूद्राक्षत्रिययो) रुग्रो मागधः (क्षत्रियाविशोः) ॥ २ ॥

शिवति–शूद्रा च विट् च शूद्राविशौ तयोः सुतः किरति, कीर्यते वा युचि, ल्युटि वा करणः " करणं हेतुकर्मणोः । बालवादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीबं पुंसि शूद्राविशोः सुते" (इति विश्वः) इत्येकं वैश्याच्छूद्रायां जातस्य । वैश्या च द्विजन्मा च तयोः सुतः अम्बे तिष्ठतीति सुपीति के, 'अम्बाम्बेति' षत्वे च अम्बष्ठः " अम्बष्ठोदेशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि " (इति मेदिनी) इत्येकं विप्राद्वैश्यायां जातस्य । शूद्रा च क्षत्रियश्च तयोः सुतः उच्यतीति " ऋज्रेन्द्रेति " निपातनात् उग्रः "उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्रुद्रे पुंसि त्रिपूत्कटे । स्त्री वचाक्षुतयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं क्षत्राच्छूद्रायां जातस्य । क्षत्रिया च विट् च तयोः सुतः मगध्यतीति, अचि, " यस्यहल " इति यलोपे च मगधः 'प्रज्ञाद्यणि' तु मागधः "मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथीमाषाविशेषश्च " (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं वैश्यतः क्षत्रियायां जातस्य ॥ २ ॥

बनियानी में क्षत्रिय से उपजा, क्षत्रिया में शूद्र से जना, ब्राह्मणी में क्षत्रिय से हुआ, ब्राह्मणी में बनियां से उपजा

पु. पु.
माहिष्यो (ऽर्याक्षत्रिययोः) क्षत्ता (र्याशूद्रयोःसुतः)।
पु. पु.
(ब्राह्मण्यां क्षत्रिया)त्सूत(स्तस्यां) वैदेहको(विशः)३॥

मेति—अर्या च क्षत्रियश्च तयोः सुतः महिष्यां साधुः, यति, अणि, महति मह्यते वा टिषचि, महिषः स एव चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञि माहिष्यः स्यादित्येकं क्षत्रियादर्यायां जातस्य । अर्या च शूद्रश्च तयोः सुतः क्षदति, क्षद्यते वा 'शंसिक्षदेति' तृचि क्षत्ता स्यात् " क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेधसोः पुमान् " (इति मेदिनी) इत्येकं शूद्रादर्यायां जातस्य । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूयतेस्म सूतः " सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण " (इति हैमः) इत्येकं क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां जातस्य । तस्यां ब्राह्मण्यां विशो वैश्याज्जातः विदेहेषुभवः अणि, विदेहस्यापत्यं वा जनपदेति'अञि'वैदेहः स एव वैदेहकः " वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं वैश्याद्विप्राङ्गनायां जातस्य ॥ ३ ॥

माहिष्य से करणी में जना ब्राह्मणी में शूद्र से उपजा

पु.
रथकार(स्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य संभवः)।
पु.
(स्या)च्चण्डाल(स्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः)॥४॥

रेति—माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नायां सुतायां यस्य संभवो जन्म स्यात्सः रथं करोतीति कर्मण्यणित्यणि, रथकारः स्यात् " रथकारस्तु माहिष्यात्करणीजे च तक्षणि " (इति मेदिनी) इत्येकं माहिष्यात्करणीजस्य । ब्राह्मण्यां विप्राङ्गनायां वृषलेन शूद्रेण यो जनितः समुत्पादितः सः चण्डते, इति चण्डालः प्रज्ञाद्यणि तु चाण्डालोऽपि स्यादित्येकं वृषलाद्ब्राह्मण्यां जातस्य ॥ ४ ॥

चितेरा, सबों के सजातीय समूह कारीगर प्रधान, माली

पु. पु. पु.स.
कारुः शिल्पी (संहतैस्तैर्द्वयोः) श्रेणिः (सजातिभिः)।
पु. पु. पु. पु.
कुलकः (स्यात्) कुलश्रेष्ठी मालाकार(स्तु) मालिकः॥५॥

---

१ "अर्या स्वामिनी सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् तेन "क्षत्रियायां च शूद्रजे" इत्यनेनाविरोधः ॥

२ " वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासु च " (१० । ११) इति मनुवाक्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

केति—करोतीति " कृवापेत्युण् " कारुः " कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि " (इति हेमचन्द्रः) शिल्पमस्यास्तीति शिल्पी " शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलौषधौ " (इति मेदिनी) तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा। पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः " इति द्वे शिल्पिनः । तैः सजातिभिः समानजातीयैः संहतैस्समूहैः श्रयति, श्रीयते वा ' श्रेणिः ' द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । " श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ " (इति मेदिनी) इत्येकं सजातीयशिल्पिसंघस्य । कोलतीति 'क्वुनि' कुलकः स्यात् "कुलकं तु पटोले स्यात्मन्त्रद्धश्लोकसंहतौ। पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते"(इति मेदिनी)" कुलिकः " इति पाठे तु कुलमधीनत्वेनास्यास्तीति 'ठनि' कुलिकः " कुलिको नागभेदे स्याद्द्रुभेदे कुलसत्तमे, (इति मेदिनी) कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्तीति इनि " कुलश्रेष्ठी " इति द्वे कारुसंघे मुख्यस्य । मालां करोतीति ' अणि ' मालाकारः, मालास्यास्तीति, माला शिल्पमस्येति वा 'ठनि' मालिकः " मालिका सप्तला पुत्री ग्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः " (इति मेदिनी) इति द्वे मालिकस्य " माली " इति ख्यातस्य ॥ ५ ॥

कुम्हार थवई कोली दर्ज़ी

पु. पु. पु. पु.
कुम्भकारः कुलालः (स्यात्) पलगण्ड (स्तु) लेपकः ।
पु. पु. पु. पु.
तन्तुवायःकुविन्दः(स्यात्)तुन्नवाय(स्तु)सौचिकः॥६॥

किति—कुम्भं करोति कर्मण्यण्त्यणि, कुम्भस्य कारः कुम्भकारः " कुम्भकारी कुलत्थ्यां च पुंसि स्याद् घटकारके " (इति विश्वः) कुं भूमिं लालयति, अणि, डलयोरैक्यात्, कुत्समालाति के, कुत्समलति, 'अणि' कुलमालुनातीति वा 'डे' कुलालः स्यादिति द्वे कुलालस्य " कुम्हार " इति ख्यातस्य । पलं मांसं तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति वदनैकदेशमिव करोतीति 'अचि' पलगण्डः, लिम्पतीति 'ण्वुलि' लेपकः स्यादिति द्वे लेपकारस्य "राज" इति ख्यातस्य । तन्तून् वयतीति अणि, तन्तुवायः " तन्त्रवायः " इति पाठे तु तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिंस्तत्तन्त्रम् तद्वयतीति तन्त्रवायः, तन्त्रवाप इति पाठान्तरम्, कुं भुवं कुत्सितं वा विन्दतीति शे, कुप्यति वा किन्दचि, कुवि (वि) न्दः स्यादिति द्वे कुविन्दस्य " कोली " इति ख्यातस्य । तुन्नं छिन्नं वयतीति 'अणि' तुन्नवायः, सूची शिल्पमस्येति 'ठकि' सौचिकः स्यादिति द्वे सौचिकस्य " दर्ज़ी " इति ख्यातस्य ॥ ६ ॥

---

१ " घूके कुलालः कुक्कुभे कुम्भकारेऽञ्जनान्तरे " (इति विश्वः) ॥

पु. पु. पु. पु.
रंगसाज सिकलीगर रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः।
चमार लोहार पु. पु. पु. पु.
पादूकृच्चर्मकारः (स्याद्) व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

रेति—रङ्गं श्वेतपीतरक्तादिकमाजीवति, रङ्गेणाजीवति, इगुपधत्वात्के, रङ्ग आजीवोऽस्येति वा रङ्गाजीवः चित्रं करोतीति "दिवाविभेति" टे, चित्रकरः स्यादिति द्वे चित्रकरस्य "रंगसाज़" इति ख्यातस्य। शस्त्रं मार्ष्टीति अणि शस्त्रमार्जः, असिं धावतीति अणि, असिधावः स एव असिधावकः स्यादिति द्वे शस्त्रमार्जस्य "सिकलीगर" इति ख्यातस्य। पद्यते अनयेति, ऊप्रत्यये पादूस्तां करोतीति क्विपि, तुकि च पादूकृत्, चर्म करोतीति अणि, चर्मकारः स्यादिति द्वे चर्मकारस्य "चमार" इति ख्यातस्य। "व्यो" इत्यव्ययं लोहबीजवाची (इति श्रीभोजः) व्यो करोतीति अणि, व्योकारः, लोहं करोतीति अणि लोहकारः स एव लोहकारकः "व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्" (इति रत्नकोषः) इति द्वे लोहकारस्य "लोहार" इति ख्यातस्य ॥ ७ ॥

पु. पु. पु. पु.
सोनार नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके।
चुरिहार पु. पु. पु. पु.
ठठेर (स्या)च्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

नेति—नाडीं वंशनलीं धमतीति, खशि, ह्रस्वे, मुमि च नाडिंधमः, स्वर्णं करोतीति अणि स्वर्णकारः, कलामादत्ते इति मूलविभुजादित्वात्के कलादः रुक्मं करोतीति अणि, रुक्मकारः स एव रुक्मकारकः इति चत्वारि स्वर्णकारस्य "सोनार" इति ख्यातस्य। शङ्खः शिल्पमस्येति ठकि, शाङ्खिकः, कम्बुः शिल्पमस्येति ठकि, कम्बोर्विकारोऽस्यास्तीति वा ठनि, काम्बविकः स्यादिति द्वे शाङ्खिकस्य "चुरिहार" इति ख्यातस्य। शुल्वघट्टनं शिल्पमस्येति ठकि, शौल्विकः ताम्रं कुट्टयतीति अणि ताम्रकुट्टः स एव ताम्रकुट्टकः स्यादिति द्वे ताम्रकुट्टकस्य "ठठेर" इति ख्यातस्य ॥ ८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
बढ़ई तक्षा (तु) वर्धकिस्त्वष्टा रथकार (श्च) काष्ठतट्।
गांवका बढ़ई पु. पु. पु. पु.
प्रधान बढ़ई ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

तेति—तक्ष्णोतीति 'युवृषीत्यादिना' कनिनि, तक्षा, वर्धते, इति अचि, वर्धस्तं कषतीति बाहुलकाड्डौ, वर्धकिः, त्वक्षतीति तृचि, त्वष्टा, "त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णो-

गादित्यभिद्यपि" (इति मेदिनी) रथं करोतीति अणि, रथकारः, काष्ठं तक्षति–तक्ष्णोति वा क्विपि, काष्ठतट् इति पञ्च तक्ष्णः "बढ़ई" इति ख्यातस्य । ग्रामेऽधि, "सप्तमीति" समासे, "अषडक्षेति" खप्रत्यये, ग्रामाधीनः, ग्रामस्य तक्षा, "ग्रामकौटाभ्यां चेति" टचि, ग्रामतक्षः स्यादिति द्वे ग्रामतक्षस्य । न अधीनोऽनधीनः स एव अनधीनकः स्वाधीनो यस्तक्षा स कुस्त्यांभवः, अणि, कौटः तक्षतीति कनिनि तक्षा कौटश्चासौ तक्षा चेति टचि, कौटतक्षः स्यादित्येकं प्रधानवर्धकेः ॥ ६ ॥

नाऊ या नाई क्षुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः । (पु. पु. पु. पु. पु.)

धोबी या बरेठा कलवार निर्णेजकः (स्या) द्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥ (पु. पु. पु. पु.)

क्षिवति–क्षुरोऽस्यास्तीति इनि, क्षुरी, मुण्डं करोति मुण्डयतीति ग्रह्यादित्वाणिनि मुण्डी, दिवाकीर्तिरस्येति दिवाकीर्तिः "दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसायिनोः" (इति विश्वः) न पियति स्म अपितः न अपितः निषेधार्थकेन न शब्देन 'सुप्सुपेति' समासे नापनं नापः स जातोऽस्येति वा नापितः, नखानामन्तमवसातुं शीलमस्येति 'सुपीति' णिनि, युकि च अन्तावसायी "अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे च नापिते" (इति मेदिनी) इति पञ्चनापितस्य "नाऊ" इति ख्यातस्य । निर्णेनेक्तीति, ण्वुलि, "उपसर्गादसमासे" इति णत्वे च निर्णेजकः, रजतीति क्वुनि रजकः स्यादिति द्वे रजकस्य "धोबी" इति ख्यातस्य । "शुण्डा पानगृहे मता । अम्बुहस्तिनी वेश्या हस्तिहस्तसुरासु च" (इति मेदिनी) शुण्डा सुरा पण्यमस्येति ठक्कि, शौण्डिकः, मण्डं सुराग्रसं हरतीति अणि, मण्डहारः सएव मण्डहारकः इति द्वे शौण्डिकस्य "कलवार" इति ख्यातस्य ॥ १० ॥

गड़रिया पुजारी या पण्डा इन्द्रजाल आदि इन्द्रजाली जावालः (स्या) दजाजीवो देवाजीवी (तु) देवलः । (पु. पु. पु. पु.)

(स्या)न्मायाशाम्बरी मायाकार(स्तु)प्रतिहारिकः॥११॥ (स. स. पु. पु.)

जेति–जवमलतीति अणि, जवमालाति वा के जवालोऽजस्तस्यायं जावालः अजा आजीवो जीविकास्येति अजाजीवः स्यादिति द्वे जावालस्य "गड़रिया" इति ख्यातस्य । देवैराजीवितुं शीलमस्येति णिनि, देवाजीवी, देवआजीवो जीविकास्येति विग्रहे तु देवाजीवोऽदन्तोऽपि, देवान् जीविकार्थे लाति, देवं लक्षणया तत्स्वं लाति वा देवलः स्यादिति द्वे देवलस्य "पण्डा–पुजारी वा" इति ख्यातस्य । विश्वं माति, मिमीते वा यस्यामिति 'माछासिसिभ्य' इति ये टापि च मां यातीति वा "आतो-

ऽनुपेति " के, माया " माया स्याच्छाम्बरीबुद्धयोर्माय: पीताम्बरेऽसुरे " (इति मेदिनी) शम्बराख्यदैत्यस्येयं " तस्येदमित्यणि " शाम्बरी स्यादिति द्वे इन्द्रजालादिमायायाः। मायां करोतीति अणि मायाकारः, प्रतिहरणं घञि, प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्येति ठकि, प्रातिहारिकः स्यादिति द्वे इन्द्रजालिकस्य ॥ ११ ॥

नट — **शैलालिन (स्तु) शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः।**

कथिक या भांड — **भरता (इत्यपि) नटाश्चारणा (स्तु) कुशीलवाः॥ १२॥**

शायिति–शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयत इति 'पाराशर्येति' णिनि, शैलालिनः, शिलूषस्य ऋषेरपत्यानि शैलूषाः "नटे बिल्वे च शैलूषः" (इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः) जायया जीवन्तीति 'इगुपधत्वात्के' जायाजीवाः, कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते कर्मन्देति इनि, कृशाश्विनः भरतस्य मुनेः शिष्याः अणि, संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च भरताः, नटन्तीति अचि नटाः " रङ्गावतारी शैलूषो नटोभरतभारतौ " (इति वाचस्पतिः) इति षट् नटस्य । चारयन्ति कीर्तिमिति नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्यये चारणाः, कुत्सितं शीलमस्त्येषां " कुगतीति " समासे " अन्यत्रापि दृश्यते " इति वप्रत्यये च कुशीलं वान्तीति वा " आतोऽनुपेति " के, कुशीलवाः स्युरिति द्वे वन्दिविशेषस्य " कथिक " इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥

मृदङ्ग बजाने वाला ताली बजानेवाला — **मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादा (स्तु) पाणिघाः।**

बांसुरी बजाने वाला वीणा बजानेवाला — **वेणुध्माः (स्यु) वैणविका वीणावादा (स्तु) वैणिकाः १३॥**

मेति–मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनशिल्पमेषामिति विग्रहे " शिल्पमिति " ठकि, मार्दङ्गिकाः, मुरजः शिल्पमेषामिति मौरजिकाः स्युरिति द्वे मार्दङ्गिकस्य । पाणिं वादयन्तीति णयन्तादणि, पाणिवादाः, पाणिंघ्नन्तीति पाणिघाः "पाणिघताडघौ शिल्पिनि" इति साधुः–इति द्वे पाणिघस्य । वेणुं धमन्तीति "आतोऽनुपेति" के, वेणुध्माः, वेणोर्विकारोऽञि, वैणवम्, तच्छिल्पमेषामिति, ठकि वैणविकाः स्युरिति द्वे वैणविकस्य । वीणां वादयन्तीति णयन्तादणि, वीणावादाः, वीणा शिल्पमेषामिति वैणिकाः स्युरिति द्वे वीणावादकस्य ॥ १३ ॥

चिड़ीमार — **जीवान्तकः शाकुनिको (द्वौ) वागुरिकजालिकौ।**

जालिक कसाई — **वैतंसिकः कौटिक (श्च) मांसिक (श्च समं त्रयम्)॥१४॥**

जीति–जीवानामन्तको नाशको जीवान्तकः, शकुनान् हन्तीति "पक्षिमत्स्येति" ठकि, शाकुनिकः स्यादिति द्वे शाकुनिकस्य "चिड़ीमार" इति ख्यातस्य। वागुरया मृगबन्धन्या चरतीति वागुरिकः, जालेन चरतीति ठकि, जालिकः एतौ द्वौ स्यातामिति द्वे जालिकस्य "बहेलिया" इति ख्यातस्य। वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरतीति वैतंसिकः, कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरतीति कौटिकः, मांसं पण्यमस्येति "तदस्य पण्यमिति" ठकि, मांसिकः एतत्रयं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि मांसिकस्य "चिकवा" इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥

मज़दूर **भृतकोभृतिभुक्कर्मकरो वैतनिको (ऽपि सः)।**
खबरिहा
बोझिया **वार्तावहो वैवधिको भारवाह (स्तु) भारिकः॥ १५॥**

भ्रिति–भ्रियते स्म भृतः स एव कनि, भृतिं करोति भृतयतीति वा क्वनि भृतकः, भृतिं वेतनं भुङ्क्ते क्विपि, भृतिभुक्, कर्म करोतीति "कर्मणि भृताविति" टे, कर्मकरः यः कर्मकरः स वेतनेन जीवति "वेतनादिभ्यो जीवतीति" ठकि वैतनिकोऽपि स्यादिति चत्वारि भृतकस्य "मज़दूर" इति ख्यातस्य। वहतीति अचि, वहः वार्तायावहो वार्तावहः, विवधं, वीवधं वा वहतीति ठनि, विवधिकः, वीवधिकः, पक्षे ठकि, वैवधिकः स्यादिति द्वे वार्तावहस्य "संदेसिहा" इति ख्यातस्य। भारं वहतीति अणि, भारवाहः भारो वाह्यत्वेनास्त्यस्येति ठनि भारिकः स्यादिति द्वे भारिकस्य "बोझिया" इति ख्यातस्य ॥ १५ ॥

नीच **विवर्णः[1] पामरो नीचः प्राकृत (श्च) पृथग्जनः।**
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतर (श्च सः) ॥१६॥

वीति–विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वेति विवर्णः, पामानं रातीति के, पा धर्मो म्रियते येनेति वा घे, पामरः, निकृष्टामीं लक्ष्मीं चिनोतीति डे, नीचः, प्रकृतौ भवः, प्रकृष्टमकृतमकार्यमस्येति वा प्राकृतः, सज्जनेभ्यः पृथग्भूतोजनः शाकपार्थिवादित्वात् पृथग्जनः, निश्चयेन हीनः "कुगतीति" समासे निहीनः, अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदतीति अचि, अपसदः, जालयति, जालं करोति वा बाहुलकान्मे, जाल्मः "जाल्मस्तु पामरे। असमीक्ष्य कारिणि च" (इति हैमः) क्षुधं लाति, के, कनि च क्षुल्लकः, क्षुद्यते वा "स्फायितञ्चीति" रकि, कपिलिकादित्वाल्लत्वे च, क्षुधा लक्ष्यते वा पुंसीति घे,

---

१ "वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे" (इति विश्वः) ॥

क्षुल्लकः, खदनं संपदादित्वात्क्विपि, पृषोदरादित्वादुत्वे च खुद् तां लातीति कनि, खुल्लकः कवर्गद्वितीयादिरपि " खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे " (इति रभसः) इना कामेन तीर्यते, ' ऋदोरिति ' अपि, इतं गमनं करोति, इतेन ज्ञानेन क्षीयते वा बाहुलकादरप्रत्यये इतरः यः क्षुल्लकः स इतरः स्यादिति दश नीचस्य ॥ १६ ॥

सेवक, दास **भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।**

ख़िदमतगार **नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥**

भ्रिति—भ्रियते, इति " भृञोऽसंज्ञायामिति " क्यपि, तुकि च भृत्यः, दास्या अपत्यम् " द्व्य च इति " ढकि, दासेयः, " क्षुद्राभ्यो वेति " ढ्रकि च दासेरः, दंसयति, दंस्यते वा "दंसेष्टटनाविति" टनि, नस्यात्वे च दास्यते इति विग्रहे तु 'घञि' दासः " दासः सेवकशूद्रयोः " दंशेश्चेति टनि " दाशः " तालव्यान्तोऽपि, गुप्यते यति, कनि च गोप्यं कायति वा " आतोऽनुपेति " के गोप्यकः, चेट्यते, "कृञादिभ्य इति " वुनि चेटकः, नियुज्यते, इति नियोज्यः "प्रयोज्यनियोज्याविति "साधुः, किञ्चित्, कुत्सितं वा करोतीति विग्रहे " दिवाविभेत्यत्र " " कियत्तद्बहुष्विति " वार्तिकेन अचि किंकरः, प्रेष्यते, यति, " प्रादूहविति " वृद्धौ च प्रैष्यः, भुङ्क्ते, स्वाम्युच्छिष्टम्, भुज्यते वा " रुचिभुजिभ्यामिति " क्ष्यिनि, भुजिष्यः, परिचरतीति ण्वुलि, परिचारकः इत्येकादश भृत्यस्य ॥ १७ ॥

दूसरे से पालागया **पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।**

मन्द या सुस्त **मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यःशीतकोऽलसोऽनुष्णः १८॥**

पेति—आचीयते वर्द्ध्यते स्म आचितः, परैराचितः पराचितः, "पराजित" इति पाठे तु परैराजीयते स्म परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्येति वा पराजितः, परिस्कन्दतीति पचाद्यचि, " परेश्चेति " वा षत्वे परिस्कन्दः, परपोषितत्वात् परस्माज्जातः परजातः, परैर्जीयते स्म इति विग्रहे तु परजितोऽपि, परैरेधितः संवर्धितः परैधितः इति चत्वारि औदासीन्येन परपोषितस्य । मन्दते, स्वपितीति अचि, मन्दः, "मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरेचाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ " (इति विश्वः) तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति " तुन्दशोकयोरिति " के तुन्दपरिमृजः, न लसतीति अचि, स्वार्थे ष्यञि च आलस्यः, शीतं करोतीति " शीतोष्णाभ्यां कारिणीति " कनि शीतकः, न लसतीति पचाद्यचि, अलसः "उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्य

लिङ्गकः " (इति मेदिनी) उष्णोदक्षस्तस्मादन्योऽनुष्णः स्यादिति षट् मन्दस्य " सुस्त " इति ख्यातस्य ॥ १८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

चतुर **दक्षे (तु) चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्ण (श्च) ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

चाण्डाल **चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥**

पु. पु. पु. पु. पु.

निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।

देति–दक्ष्यते, इति अचि दक्षः " दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे पटौ । द्रुमे दक्षा तु मेदिन्याम् " (इति विश्वः) चतति, चत्यते वा "मन्दवाशीति" उरचि, चतुरः, पेशनम्, घञि, पेशस्तं लातीति के, पेशलः, पाटयतीति पटुः " फलिपाटीति " साधुः "पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि " (इति मेदिनी) सुष्ठु उत्थानमुद्योगोऽस्येति, सूत्थानः, उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्तीति अर्श आद्यचि, उष्णः स्यादिति षट् चतुरस्य । चण्डते, इति " पतिचण्डिभ्यामिति " आलञि, चण्डालः, प्लवते, इति अचि, प्लवः " प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेकवभेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलकेऽप्लवायसे । जलान्तरे प्लवंगन्धतृणोमुस्तकभिद्यपि" (इति हैमः) मतङ्गस्यापत्यम्, मतङ्गस्यायं वा अणि, मातङ्गः, दिवाकीर्तिरकीर्तिर्वास्येति दिवाकीर्तिः, अधार्मिकाञ्जनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छतीति वा " गमेश्चेति " खचि, जनंगमः, निषीदति पापमस्मिन्निति, " हलश्चेति " घञि, निषादः " निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे " (इति मेदिनी) श्वानं पचतीति पचाद्यचि, श्वपचः, अणि तु न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वे श्वपाकोऽपि, ग्रामादेरन्तेवसतीति " सुप्यजाताविति " णिनि " शयवासेति " अलुकि च अन्तेवासी, चण्डाल एव स्वार्थे अञि, चाण्डालः, पुत् कुत्सितं पुण्यं, पुमांसं वा कसतीति अचि, मूलविभुजादित्वात् के, वा पृषोदरादित्वात् पुक्कसः " पुष्कसः श्वपचेऽधमे " इति विश्वेदर्शनात्पुष्कसोऽपि, हैमे तु वुक्कसी, वुक्कसशब्दावुपलभ्येते इति दश निषादस्य ॥ १९ । १ ॥

पु. पु. पु. पु.

म्लेच्छभेद **(भेदाः)किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छ(जातयः)॥२०॥**

भयिति–किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चाण्डालभेदा भवन्तीति. किरतीति इगुपधेति के, किरः अततीति पचाद्यचि अतः किरश्चासावतश्चेति किरातः " किरातो

१ अस्य तु बहुत्वे ' चण्डालाः ' इत्येव रूपम् । " चाण्डालाः " इति रूपे तु " तस्येदम् " इत्याद्यण् बोध्यः छान्दसा अपि क्वचिल्लोके ' सन्धिः ' इत्यादय इव प्रयुज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुट्टनीदुर्गयोरपि " (इति मेदिनी) शवतीति वाहुलकादरप्रत्यये, शवं रातीति, " आतोऽनुपेति " के वा शवरः " शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च" (इति विश्वः) पोलतीति विग्रहे "कुणि पुलिभ्यामिति" किन्दचि पुलिन्दः " पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते " (इति तारपालः) म्लेच्छन्तीति म्लेच्छास्तेषां जातयोऽवान्तरभेदाः स्युः " गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते " (सूतसंहितायामपि) " ब्राह्मण्यां वैश्यतोजातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते " इति त्रीणि म्लेच्छजातिचण्डालभेदानाम् ॥ २० ॥

पु. पु. पु. पु.
बहेलिया **व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धको (ऽपि सः) ।**
कुत्ता पु. पु. पु. पु.
पागल कुत्ता **कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥**
पु. पु. पु. पु.
शिकारी कुत्ता **शुनको भषकः श्वा (स्या) दलर्क (स्तु स योगितः) ।**
पु. स. स.
कुतिया **(श्वा) विश्वकद्रु (मृगयाकुशलः) सरमा शुनी ॥ २२ ॥**

व्येति—विध्यति मृगानिति 'श्याद्व्यधेति' णो, व्याधः, मृगवधेनाजीवतीति इगुपधेतिके मृगवधाजीवः, मृगान्वधार्थं यातीति ' मृगय्वादयश्चेति ' कौ, मृगयुः " मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि " (इति मेदिनी) यः मृगयुः सः लुभ्यते स्म लुब्धः स एव स्वार्थे कनि, लुब्धकोऽपि स्यादिति चत्वारि व्याधस्य " बहेलिया " इति ख्यातस्य । कुले भवः " कुलकुक्षीति " ढकञि, कौलेयकः, "कौलेयकः सारमेये कुलीने" (इति हैमः) सरमाया अपत्यम् ढकि, सारमेयः, कोकते, किपि, कुक्, कुरतीति के, कुक् चासौ कुरश्चेति कुक्कुरः " कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् " (इति विश्वः) मृगान् दशतीति अणि, स्वार्थे कनि च, मृगदंशकः, शुनतीति क्वुनि, शुनकः, भषतीति क्वुनि, भषकः, श्वयतीति "श्वन्नुक्षन्निति" कनिनि, श्वा स्यात् "कुक्कुरस्तु शुनि श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः " (इति वाचस्पतिः) इति सप्त शुनकस्य " कुत्ता " इति ख्यातस्य । यः योगो मत्ततोपायो जातोऽस्येति, योग्यते स्म वा योगितः स अलमर्यते, अर्च्यते वा घञि, शकन्ध्वादित्वात् अलर्कः स्यात् "अलर्को धवलार्के स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे " (इति विश्वः) इत्येकं मत्तशुनकस्य । यः श्वा सारमेयः मृगयाकुशलः आखेटचतुरः स विश्वकं सर्वं द्रवतीति मितद्‍र्वादित्वाड्डौ, विश्वं कन्दतीति जत्र्वादित्वात् विश्वकद्रुः स्यात् " विश्वकद्रुस्त्रिषु खलेध्वा ना खेटशुनोः पुमान् "

(इति मेदिनी) इत्येकमाखेटनिपुणशुनकस्य । सरतीति बाहुलकादमप्रत्यये सरमा "सरमा कुक्कुरी देवशुन्योः स्याद्राक्षसीभिदि" (इति मेदिनी) शुनतीति "इगुपधेति" के, गौरादित्वात् शुनी स्यादिति द्वे सरमायाः "कुतिया" इति ख्यातायाः ॥ २१ । २२ ॥

गांव का सुअर पु. विट्चरः (शूकरो ग्राम्यो) पु. वर्करः (स्तरुणः पशुः) ।
जवान पशु
शिकार न. आच्छोदनं न. मृगव्यं (स्या)दाखेटो पु. मृगया स. (स्त्रियाम्)२३॥

वीति–ग्रामे भवो ग्राम्यः शूकरः विषं विष्ठां चरतीति अचि, मूलविभुजादित्वात् के, विषश्चरो वा विट्चरः स्यादित्येकं ग्राम्यशूकरस्य । तरुणो युवा पशुः वर्कते, इति बाहुलकादरनि, वर्करः स्यात् "वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि" (इति विश्वः) इत्येकं तरुणपशुमात्रस्य । आच्छिद्यन्तेऽत्रेति ल्युटि, पृषोदरादित्वात् आच्छोदनम्, मृगाव्ययन्तेऽत्रेति "अन्येभ्योऽपीति" डे, मृगव्यम्, आखिट्यन्तेऽत्रेति "हलश्चेति" घञि आखेटः, मृग्यन्तेऽत्रेति 'मृगया' स्त्रियां स्यात् "परिचर्या परिसर्या मृगयेति" साधुरिति चत्वारि आखेटस्य "शिकार" इति ख्यातस्य ॥ २३ ॥

दाहिने अङ्ग में (दक्षिणारुर्लुब्धयोगा) पु. दक्षिणेर्मा (कुरङ्गकः) ।
घाववाला चोर पु. चोरैकागारिक पु. स्तेन पु. दस्यु पु. तस्कर पु. मोषक पु. काः ॥ २४ ॥
चौर कर्म पु. प्रतिरोधि पु. परास्कन्दि पु. पाटच्चर पु. मलिम्लुचाः ।
चोरी का माल स. चौर्यिका न. स्तैन्य न. चौर्ये(च)स्तेयं न. लोप्त्रं न. (तु)(तद्धनम्)२५

देति–यः कुरङ्गको लुब्धयोगाद् दक्षिणेऽरुरस्येति दक्षिणारुः स्यात् स दक्षिणे ईर्मास्येति दक्षिणेर्मा स्यादित्येकं दक्षिणाङ्गव्रणवतो मृगस्य । चोरणं चुरा संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः चुराशीलमस्येति "छत्रादिभ्य इति" णे, वृद्धौ च चौरः "चौरः पाटच्चरेऽपि स्याच्चौरपुष्पौषधावपि" (इति विश्वः) पचाद्यचि तु चोरोऽपि, एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्येति 'ऐकागारिकः' "ऐकागारिकट्चौरे" इति साधुः । स्तेनयति, पचाद्यचि स्तेनः, दस्यतीति "जनिमनीति" युप्रत्यये "अनुनासिकयोः" इत्युक्तत्वादनाभावे च दस्युः "दस्युश्चौरे रिपौ पुंसि" (इति हैमः) तत्करोतीति अचि, सुटि, तल्लोपे च तस्करः, मुष्णातीति ण्वुलि, मोषकः, प्रतिरोद्धुं शीलमस्येति

'सुपीति' णिनिः, प्रतिरोधी, परानास्कन्तुं शीलमस्येति परास्कन्दी, पाटयंश्चरतीति अचि, पृषोदरादित्वात् पाटच्चरः "चौरजीर्णपटयोः पटच्चरः" (इति नामानुशासनम्) मलिं धृतं म्लोचतीति मूलविभुजादित्वात्के, मलिम्लुचः "मलिम्लुचो मासभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्" (इति विश्वः) इति दश चौरस्य । चौरस्य भावः कर्म वा मनोज्ञादित्वाद् वुञि, चौरिका, स्तेनस्य भावः कर्म वा ष्यञि, स्तैन्यम्, चौरस्य कर्म ष्यञि, चौर्यम्, स्तेनस्य भावो यति, नलोपे च स्तेयम् "स्तेयं स्तैन्यं च चौर्यं स्याच्चौरिकाचोरिकेस्त्रियाम्" (इति वाचस्पतिः) इति चत्वारि चोरकर्मणः । तस्य चोरस्य धनं लुप्यते ष्ट्रनि लोप्त्रम्, लूयते इति विग्रहे तु ष्ट्रनि, लोत्रमपि "लोत्रमस्रुणि चोरिते" (इति विश्वः) इत्येकं चौरधनस्य ॥ २४ । २५ ॥

पु.
बहेलियों का सामान **वीतंस (स्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्) ।**
पु. न. स. स.
फन्दा जाल **उन्माथःकूटयन्त्रं (स्या) द्वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥**

वीति—मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणस्तेषां बन्धने यदुपकरणं तत् वितंस्यते घञि, "उपसर्गस्येति" दीर्घे च "वीतंसः" स्यात् "वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरकेऽपि च" (इति विश्वः) इत्येकं मृगादिबन्धनसाधनस्य । उन्मथ्यतेऽनेनेति "हलश्चेति" घञि, उन्माथः "उन्माथः कूटयन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्" (इति मेदिनी) कूटस्वरूपं यन्त्रं कूटयन्त्रं स्यादिति द्वे मृगादिबन्धनयन्त्रस्य । अवागुरते, 'इगुपधेति' के "वष्टि भागुरि" इत्यकारलोपे, टापि च वागुरा, मृगो बध्यतेऽनयेति "करणाधिकरणयोश्चेति" ल्युटि मृगबन्धनी स्यादिति द्वे जालविशेषस्य ॥ २६ ॥

न.स. पु. स. पु.स.न. पु.
रस्सी **शुल्बं वराटकः (स्त्री तु) रज्जु (स्त्रिषु) वटी गुणः ।**
न. न.
रहट **उद्घाटनं घटीयन्त्रं (सलिलोद्वाहनं प्रहेः) ॥ २७ ॥**

श्विति—शुल्वयति, 'पचाद्यचि' शुल्व्यते वा 'एरजिति' अचि, शुल्वम् "रज्जु शुल्वा वराटो ना" (इति रत्नकोषात्) स्त्र्यपि "शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ" (इति विश्वः) स्वामी तु "सुम्यंवटाकरः" इति पठितवान्, सुमे पुष्पे साधु, यति, सुम्यम्, वटं वेष्टनमाकरोतीति अचि, वटाकरः" वरमटतीति, क्वनि, वराटकः सृज्यते, इति "सृजेरसुम् च" इति उप्रत्यये, असुमि, सलोपे च रज्जुः स्त्री स्यात् "रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्" (इति विश्वमेदिन्यौ) वटतीति अचि वट्यते वा "खनोघवेति" घे, गौरादित्वात् वटी त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् "वटी त्रिषु

गुणो पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः" (इति मेदिनी) गुण्यते, अदन्तत्वादेरजित्यचि गुणः "गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसन्ध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि वश्यां च" (इति मेदिनी) इति पञ्च वराटकस्य "रस्सी" इति ख्यातायाः । प्रहेः कूपात् सलिलमुद्वाह्यतेऽनेनेति सलिलोद्वाहनम्, उद्घाट्यतेऽनेन ण्यन्ताल्ल्युटि उद्घाटम्, घटीनां यन्त्रं घटीयन्त्रं च स्यादिति द्वे "रहट" इति ख्यातस्य ॥ २७ ॥

राछ, सूत (पुंसि) वेमा वापदण्डः सूत्राणि (नरि) तन्तवः ।
बीनना ली-पना आदि वाणिर्व्यूतिः(स्त्रियौतुल्ये)पुस्तं (लेप्यादिकर्मणि)॥२८॥

पुंसीति—वयत्यनेनेति, "वेञः सर्वत्रेति" मनिनि 'वेमा' पुंसि स्यात्, वपनम्, घञि, वापः, दण्डयतीति अचि, दण्डः, वापस्य दण्डो वापदण्डः "वायदण्डः" इति पाठे तु वानं वायः, दमनम्, अमान्तादिति डे, दण्डः वायस्य दण्डो वायदण्डोऽपि स्यादिति द्वे वायदण्डस्य "राछ" इति ख्यातस्य । सूत्र्यते, अचि, सीव्यतेऽनेन वा "सिविमुच्योष्टेरूचेति" ष्ट्रनि, सूत्रम्, द्वित्वे सूत्रे, बहुत्वे सूत्राणि स्युः "सूत्रन्तु सूचनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः" (इति हैमः) तन्यन्ते, "सितनीति" तुनि, तन्तवः नरि पुंसि भवन्तीति द्वे सूत्रस्य । वाणनम्, "अच इः" इतीप्रत्यये वाणिः वाणी वा, वानम्, 'ऊतियूतीत्यादिना' निपातिते ऊतिः विशिष्टा ऊतिर्व्यूतिः उभे स्त्रियौ भूत्वा तुल्यसमानार्थे स्यातामिति द्वे वस्त्रादिवानस्य । लेप्यमादिर्यस्य, तच्च तत्कर्म चेति तस्मिन् लेप्यादि कर्मणि पुस्त्यते ण्यन्तादचि पुस्तं स्यात् । आदिना काष्ठपुत्तलिकादिग्रहः "मृदा वा दारुणाथाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते" इत्येकं मृदादिलेपकस्य ॥ २८ ॥

गुड़िया पञ्चालिका पुत्रिका(स्याद् वस्त्रदन्तादिभिःकृता) ।
पेटारी बहँगी या काँवरि पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा(थ) विहंगिका ॥ २९ ॥
सिकहर भारयष्टि(स्तदालम्बि) शिक्यं काचो(ऽथ) पादुका ।
जूता मोजा पादूरुपान (स्त्री सैवा) नुपदीना (पदायता) ॥ ३० ॥

पेति—वस्त्रं च दन्तश्च तावादी येषामिति तैः कृता पुत्तलिका पञ्चभिर्वर्णैरल्यते

१ "अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् । अस्तोभ्यमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" ॥

भूष्यते घञि, स्वार्थे कनि, टापि, प्रत्ययस्थादितीत्वे, संज्ञायामिति ण्वुलि वा पञ्चालिका "पाञ्चालिका" इति पाठे तु पञ्चालदेशे भवा "जनपदतदवध्योश्चेति" वुञि वृद्धौ च 'पाञ्चालिका' "पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिका गीतिभेदयोः" (इति मेदिनी) पुत्री इव "इवेति, यावादित्वाद्वेति" कनि, पुत्रिका स्यात् "स्यात्पुत्रिका पुत्तलिका दुहित्रोर्यावतूलिके । ना पुत्रे शरभे धूर्ते शैलवृक्षप्रभेदयोः" (इति विश्वमेदिन्यौ) आदिना मृच्छिलादिकृता इति द्वे पञ्चालिकायाः "गुड़िया" इति ख्यातायाः । पेटतीति क्वुनि, पिटकः "पिटकस्त्रिषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः पुमान्" (इति मेदिनी) ण्वुलि तु पेटकः " पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां च कदम्बके " (इति विश्वः) मुकुटमते तु पिण्डते, अचि, अनित्यत्वान्नुमोऽभावे च 'पडा' स्यात्, स्वामिमते तु पीडयतीति अचि, टापि "पीडा" मज्जत्यत्रेति, "मस्जेर्नुम् चेति" ऊषनि, मञ्जूषा स्यादिति चत्वारि पेटकस्य "पेटारी" इति ख्यातायाः । अथेति—विहायसा गच्छतीति विहंगस्तस्य प्रतिकृतिः "इवेति" यावादित्वाद्वा कनि, विहंगिका, मुकुटमते तु "विहंगमापि" भारस्य यष्टिर्भारयष्टिरिति द्वे विहंगिकायाः "बहँगी—काँवड़ी" वा इति ख्यातायाः । तामालम्बितुं शीलमस्येति "सुपीति" णिनौ तदालम्बि, स्रंसतेऽस्मादिति, "स्रंसेः शिः कुट् किच्च" इति यति, शिरादेशे, कुटि च शिक्यम् , कच्यतेऽत्रेति घञि, काचः "काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे शिक्यस्य "सिकहर" इति ख्यातस्य । अथेति—पद्यतेऽनयेति "णितकशिपद्यर्तेः" इत्यूप्रत्यये, स्वार्थे कनि च 'पादुका' कनोऽभावे तु पादूः, पादमुपनह्यति, उपनह्यते वा क्विपि, दीर्घे च 'उपानत्' स्त्री स्यादिति त्रीणि उपानहः "जूता" इति ख्यातायाः । सैव पदायता पदस्यानु "यस्य चायामः" इत्यव्ययीभावे अनुपदं पादायामप्रमाणाबद्धा "अनुपदसर्वेति" खे 'अनुपदीना' स्यादित्येकमनुपदीनायाः "मोजा" इति ख्यातायाः ॥ २९ । ३० ॥

स. स. स. स.

चाम की रस्सी जेरबन्द — नध्री वध्री वरत्रा (स्यादश्वादेस्ताडनी) कशा ।

स. स. स.

किंगरी — चाण्डालिका (तु) कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥ ३१ ॥

नेति—नह्यतेऽनयेति " दाम्नीति " ष्ट्रनि, नध्री, वर्धते, "वृधिवपिभ्यामिति" रनि गौरादित्वान्ङीषि, वध्री, व्रियतेऽनयेति " वृञश्चिदिति" अत्रनि, 'वरत्रा' स्यादिति त्रीणि चर्ममयरज्जोः । अश्वः आदिर्येषामिति तेषां ताडनी आघातिनी कशतीति, अचि, टापि, कशा स्यात् । आदिना उष्ट्रगर्दभचौरादिग्रहः इत्येकमश्वादिताडन्याः । चण्डालेन कृता "कुलालादिभ्य " इति वुञि चण्डालस्येयम् वा " तस्येदमिति " अणि, " टिड्ढेति " ङीपि, चाण्डाली सैव चाण्डालिका, " चाण्डालिका किन्नरायामुमायामोषधीभिदि " (इति मेदिनी) कण्डते, बाहुलकादोलचि, कण्डो-

लश्चण्डालस्तस्य वीणा कण्डोलवीणा "कटोलवीणा" इति पाठे तु कटतीति "कपिगडीति" ओलचि, कटोलस्तस्य वीणा कटोलवीणाऽपि, चण्डालस्य वल्लकी चण्डालवल्लकी स्यादिति त्रीणि चाण्डालिकायाः "किंगरी" इति ख्यातायाः ॥ ३१ ॥

स. स. पु. पु. पु.
सोनार का काँटा कसौटी — **नाराची (स्या) देषणिका शाण (स्तु) निकषः कषः ।**
रेती सलाई पु. पु. स. स.
व्रश्चनः पत्रपरशुरेषिका तूलिका (समे) ॥ ३२ ॥

नेति—स्वल्पो नाराचो बाणभेदो गौरादित्वान्ङीषि नाराची, इष्यतेऽनयेति एषणी सैव एषणिका स्यादिति द्वे सुवर्णतुलायाः । शाय्यते "अकर्तरीति" घञि, श्यतीति विग्रहे तु बाहुलकाण्णप्रत्यये शाणः "शाणो मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे" (इति मेदिनी) निकषतीति अचि, निकषः, "निकषः शाण-फलके निकषा यातुमातरि" (इति विश्वमेदिन्यौ) कषतीति 'पचाद्यचि' कषः स्यादिति त्रीणि सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य, खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य वा । वृश्च्यतेऽननेति ल्युटि, व्रश्चनः, पत्रमिव परशुः पत्रपरशुः स्यादिति द्वे सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य "लघुकरपत्रस्य" वा । इष्यते, "कृञादिभ्य इति" वुनि, एषिका ईषति ईष्यते वेति विग्रहे तु क्वुनि, ईषिकापि, तूलतीति, क्वुनि, तूलिका उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे वर्णादिशलाकायाः ॥ ३२ ॥

स. स. स. स.
घरिया — **तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।**
धौंकनी बर्मी स. स. स. स.
कतरनी — **आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी (समे) ॥ ३३ ॥**

तैजेति—तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्यामिति ण्यन्तादधिकरणे ल्युटि, तैजसावर्तनी, मूषतीति "इगुपधेति" के, टापि च मूषा, मोषणं भिदाद्यङि, वा मुषा ह्रस्वादिरपि, गौरादित्वान्ङीषि तु मूषी, अपि "मूषा मुषा त्वावर्तनी मूषी" (इति शब्दार्णवः) इति द्वे मूषायाः "घरिया" इति ख्यातायाः । भस्यतेऽनयेति, "हुया-मेति" त्रनि, इडोऽभावे, टापि च भस्त्रा, चर्मणा प्रसीव्यते, वुनि, ण्वुलि वा चर्म-प्रसेविका इति द्वे भस्त्रायाः "धौंकनी" इति ख्यातायाः । आस्फोट्यतेऽनयेति ल्युटि, आस्फोटनी, मुकुटमते तु लसन्ती स्फोटयतीति पृषोदरादित्वात् लास्फोटनी अपि, विध्यतेऽनयेति ल्युटि, वेधनी सैव वेधनिका "वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृष-दंशिका" (इति वाचस्पतिः) इति द्वे मुक्तादिवेधन्याः "बर्मी" इति ख्यातायाः । कृपामणतीति, कर्मण्यणि, ङीपि च कृपाणी, कृन्ततीति बाहुलकादरप्रत्यये, कर्तनं कर्त्तस्तं रातीति वा 'आतोनुपेति' के, गौरादित्वान्ङीषि 'कर्तरी' उभे समे समा-नार्थे स्यातामिति द्वे कृपाणिकायाः "कतरनी" इति ख्यातायाः ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु.

बांका टांकी **वृक्षादनो वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः ।**

पु.न. न. स. स.

आरा रांपी **क्रकचो (ऽस्त्री) करपत्रमाराचर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥**

त्रिति—वृक्षमत्तीति, " कृत्यलुटः " इति ल्युटि, वृक्षादनः वृक्षं भेत्तुं शीलमस्येति " सुपीति " णिनौ वृक्षभेदी स्यादिति द्वे काष्ठतनूकरणसाधनस्य " बांका " इति ख्यातस्य । टङ्कयति, ' पचाद्यचि ' टमिति शब्दं कायतीति वा " आतोऽनुपेति " ' सुपीति ' वा के, टङ्कः, पाषाणो दार्यतेऽनेनेति, णयन्ताल्ल्युटि, पाषाणदारणः स्यादिति द्वे टङ्कस्य " टांकी " इति ख्यातायाः । ' क्र ' इति कचति, पचाद्यचि, क्रकचः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् , करेण, कराद्वा पततीति ष्ट्रनि, करपत्रं स्यादिति द्वे करपत्रस्य " आरा " " करोत " वेति ख्यातस्य । आइयर्ति, ऋच्छति वा अचि, आर्यते वेति विग्रहे तु भिदाद्यङि आरा " आरा शस्त्र्यामिति " पाठात्साधुः " आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्चरे " (इति मेदिनी) चर्मणः प्रभेदिका चर्मप्रभेदिका स्यादिति द्वे आरायाः " रांपी " इति ख्यातायाः ॥ ३४ ॥

स. १ स. स. न.

लोहे की प्रतिमा **सूर्मी स्थूणायः प्रतिमा शिल्पं (कर्मकलादिकम्) ।**

कारीगरी, न. न. स. स. स.

मूर्ति, **प्रतिमानंप्रतिबिम्बंप्रतिमाप्रतियातना प्रतिच्छाया ३५**

स. स. पु. स. न.

मिसाल **प्रतिकृतिरर्चा (पुंसि) प्रतिनिधिरुपमोपमानं (स्यात्) ।**

भ्विति—शोभना ऊर्मिर्यस्या गौरादित्वान्ङीपि, सूर्मी, तिष्ठतीति स्थूणा "रास्ना सास्नास्थूणेति" साधुः "स्थूणा सूर्म्यां स्तम्भे रुगन्तरे" (इति हैमः) अयसः प्रतिमा अयःप्रतिमा स्यादिति त्रीणि लोहप्रतिमायाः । कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेदभिन्ना आदिर्यस्येति कलादिकं कर्म शील्यते, शल्यते वा शिल्पं स्यात् "खष्पशिल्पेति" साधुः "शिल्पं स्रुवे क्रियादिके" (इति विश्वः) आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः इत्येकं कलादिकर्मणः । प्रतिकृत्य मीयतेऽनेनेति, ल्युटि, प्रतिमानम्, प्रतिकृतिर्बिम्बं यस्येति "कुगतीति" समासे प्रतिबिम्बम्, प्रतिमीयते पूज्यतेऽनयेति "आतश्चोपसर्गे" इत्यङि प्रतिमा, "प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि" (इति मेदिनी) प्रतियात्यतेऽनयेति युचि, प्रतियातना, प्रतिनिधेः छाया प्रतिच्छाया, प्रतिनिधेः कृतिः प्रतिकृतिः, अर्च्यते पूज्यते "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये अर्चा, प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते " उपसर्गे घोः किः" इति कौ, प्रतिनिधिः पुंसि स्यादित्यष्टौ प्रतिमायाः । उपमानम्, उपमीयतेऽनयेति वा अङि, उपमा, उपमितम्, उपमीयतेऽनेनेति वा ल्युटि उपमानं स्यादिति द्वे उपमायाः "मिसाल" इति ख्यातायाः ॥ ३५ । १/२ ॥

---

१ "ग्रीष्मजालमशूर्प" इति मप्रत्यये शूरादेशे च इति मुकुटस्तत्पाणिनीयः "शूर्मी" तालव्यादिरित्ययुक्तम् । । "सूर्म्यं शुषिरामिव" इति श्रुतिविरोधात् ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

समानता या (वाच्यलिङ्गाः) समस्तुल्यः सदृक्षःसदृशःसदृक् ॥ ३६॥

बराबरी पु.स.न. पु.स.न.

साधारणः समान(श्च) (स्युरुत्तरपदे त्वमी) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमा(दयः) ॥ ३७ ॥

वेति–समतीति, 'पचाद्यचि' समः, तुलया संमितः "नौवयोधर्मेत्यादिना" यति, तुल्यः, समानमिव पश्यन्ति जना यं स आत्मानं समान इव पश्यतीति "समानान्ययोश्च" इति कञ्क्विनौ "दृग्दृशवतुषु" इत्यत्र "दृक्षे च" इति वार्तिकबलादनुक्तोऽपि क्सः कल्प्यते इति" क्सप्रत्यये सभावे च सदृक्षः, "कञि" सदृशः, क्विनि सदृक्, सह आधारणेन वर्तते "वोपसर्जनस्य" इति सभावे साधारणः, सह मानेन वर्तते, समानं मानमस्येति वा समानः एते सप्त वाच्यलिङ्गा विशेष्यनिघ्ना भवन्तीति सप्त समानस्य । अमी निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादय उत्तरपदे उत्तरपदस्था एव सदृशवचनाः सन्तो वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा कन्या' देवनिभमपत्यमिति । नियतं भातीति "आतश्चोपसर्गे" इति के निभः "निभस्तु कथितो व्याजे पुंलिङ्गः सदृशे त्रिषु" संकाशते, 'पचाद्यचि' संकाशः "संकाशः सदृशेऽन्तिके" (इति हैमः) नितरां काशते, अचि "इकः काशे" इति दीर्घे च नीकाशः "नीकाशो निश्चये तुल्ये" (इति विश्वः) प्रतिकाशते, अचि, दीर्घे च प्रतीकाशः उपमानम्, उपमीयतेऽनयेति वा उपमा एते शब्दा आदयो येषामिति आदिना भूतरूपकल्पादयो गृह्यन्ते यथा पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्प इति पञ्चापि सदृशस्य ॥ ३६ । ३७ ॥

स. स. स. स. न. न.

मजदूरी कर्मण्या(तु)विधा भृत्या भृतयो भर्म वेतनम् ।

न. न. न. पु. पु.

कमाई भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण(इत्यपि) ॥ ३८ ॥

केति–कर्मणा संपद्यते, कर्मणि साधुर्वा यति, कर्मण्या, कर्माणि विधीयन्तेऽनयेति " आतश्चोपसर्गे " इत्यङि, विधा, भ्रियन्ते कर्मकरा अनयेति " संज्ञायां समजेति " क्यपि, तुकि च भृत्या, " कर्मणि भृतौ " इति निर्देशात् क्तिन्नपि भृतिः, भ्रियतेऽनेनेति मनिनि, भर्म, वीयतेऽनेनेति "वीपतिभ्यामिति " तननि, वेतनम्, भरणे साधु, यति, भरण्यम्, भ्रियतेऽनेनेति ल्युटि भरणम् "भरणं वेतने भृतौ " (इति विश्वः) मूलेनानाम्यम् " नौवयोधर्मेति " यति मूल्यम्, " मूल्यं स्याद्वेतने वस्ने " (इति विश्वः) निर्विश्यते घञि, निर्वेशः " निर्वेशस्तु पुमान् भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च " (इति मेदिनी) पण्यते " नित्यं पण इति " अपि, " पुंसीति " घे वा पणः "पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्लहे । क्रय्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने " (इति मेदिनी) इत्येकादश वेतनस्य ॥ ३८ ॥

स. स. स. स. स.

मदिरा या शराब सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा ।

मद्यपीनेमें रुचि- स. स. स. स. स.

कारी भोजन गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥

मद्यपानस्थान स. न. न. पु.

मद्यपीनेकासमय मदिरा कश्यमद्ये(चाप्य) वदंश (स्तु भक्षणम्) ।

न. न. पु. पु.

शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

स्विति–सुष्ठु राति यामिति, सुअतीव रायन्त्यनयेति वा "आतश्चोपसर्गे" इत्यङि, सुरा, हलिनो बलस्य प्रिया हलिप्रिया, हलत्यङ्कम् ज्वलादित्वाण्णे, हल्यतेऽनयेति वा घञि हाला "हाला सुरायाम्" (इति विश्वः) परितः स्रवतीति परिस्रुत्, वरुणालयोऽपि वरुणस्तस्यात्मजा वरुणात्मजा, गन्धेन उत्तमा, गन्ध उत्तमो यस्या वा गन्धोत्तमा, प्रसीदति स्म 'गत्यर्थेति' क्ते, 'रदाभ्यामिति' नत्वे च प्रसन्ना, ईकामं राति, "आतोनुपेति" के, इरा, कुत्सितमम्बरं कदम्बरं नीलाम्बरमस्यास्ति "अर्शआदिभ्य इति" अचि, कादम्बरस्तस्येयम् । कदम्बे जातो रसः "तत्र जातः" इत्यणि कादम्बस्तं रातीति वा 'आतोनुपेति' के, गौरादित्वान्ङीषि, कादम्बरी "कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्यभेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणी परभृताभारतीसारिकासु च" (इति मेदिनी) परितः स्रूयते स्म लोकैरिति परिस्रुता "परिस्रुता स्त्री वारुण्यां स्यन्ने स्यादभिधेयवत्" (इति मेदिनी) माद्यत्यनयेति "इषिमदीति" किरचि, मदिरा, कश्यतेऽनेनेति बाहुलाद्ये कश्यम् "मद्याश्वमध्ययोः कश्यम्" (इति रन्तिदेवः) माद्यत्यनेन "गदमदचरेति" यति, मद्यमिति त्रयोदश मद्यसामान्यस्य । मद्यपानसमये रुचिजनकं यद्भक्षणं तत् अवदंशनम्, अवदश्यते वा भावे, कर्मणि च घञि, अवदंशः स्यादित्येकं पानरुचिजनकभक्षणस्य । शुन्यते, "अमान्तादिति" डे, शुण्डा "शुण्डा पानगृहे मता" (इति मेदिनी) पिबन्त्यत्रेति, अधिकरणे 'ल्युटि' पानम् "पानं पीतिभाजनरक्षणे" (इति मेदिनी) मदस्य स्थानं मदस्थानमिति त्रीणि मद्यपानगृहस्य । मधुनो वारा मधुवाराः, मधुनः क्रमा मधुक्रमाः स्युरिति द्वे मधुपानावसरस्य॥३९।४०॥

पु. पु. न. न.

महुआ का मध्वासवो माधवको मधुमाध्वीक(मद्ययोः) ।

गुड़ आदि का न. पु. पु.न. पु. पु.

मद्यका काढ़ा मैरेयमासवःशीधुर्मेदको जगलः(समौ) ॥ ४१ ॥

मेति–मधुकपुष्पं मधु तस्य आसवः मध्वासवः, मधुना कृतः सन्धितः "कुलालादिभ्य इति" वुञि, माधवकः, मन्यत इति मधु "फलिपाटीति" साधु "मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति" (इति विश्वमेदिन्यौ)

१ शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नलिन्यां वारयोषायां शुण्डस्तु मदनिर्झरे " (इति विश्वः) ॥

मृद्वीका द्राक्षा तस्या विकारः "तस्य विकारः" इत्यणि, "अनुदात्तादेः" इत्यञि वा मार्द्वीकम् "केचित्तु पृषोदरादित्वान्माध्वीकमपि पठन्ति" अद्वयोः क्लीबमिति चत्वारि मधुकपुष्पकृतमद्यस्य । स्वामी तु द्वौ द्वौ पर्यायावित्याह । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् "नद्यादिभ्यो ढक्" इति ढकि, मैरेयम्, आसूयते, "ऋृदोरप्" इत्यपि, आसवः, शेरतेऽनेनेति "शीङो धुक्" इति धुकि, शीधुः "अर्धर्चादिः" यद्यपि "शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्" (इति माधवः) तथापि भेदमनादृत्योक्तमिति त्रीणि मैरेयस्य । मेद्यतीति वुनि, मेदकः भृशं गलति, यङ्लुगन्तादचि संज्ञापूर्वकत्वात् "दीर्घोऽकितः" इति दीर्घाभावे च जगलः "जगलौ मदनद्रुमे । मेदके पिष्टमद्ये च" (इति मेदिनी) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्यातामिति द्वे सुराकल्कस्य ॥ ४१ ॥

मद्य बनाना / सुरा बीज / सुरा का फूल / पीने की सभा

न. पु. न. पु.
सन्धानं (स्याद)भिषवः किण्वं (पुंसि तु) नग्नहूः ।
पु. पु. न. स.
कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

समिति—संधीयते, ल्युटि सन्धानम् "सन्धानं स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च" (इति विश्वः) अभिषूयते, ऋृदोरित्यपि अभिषवः स्यात् "भवेदभिषवः स्नाने मद्यसन्धानयज्ञयोः (इति विश्वः) इति द्वे आम्रादिसन्धानस्य । कूणनं कण्यते वा' किण्वम् "उल्वादयश्चेति" साधुः "किण्वं पापे सुराबीजे" (इति विश्वः) ह्वानम्, हूयते वा संपदादि क्विपि, हूः नग्नस्य हूः नग्नहूरिति पुंसि स्यादिति द्वे नानाद्रव्यकृतसुराबीजस्य मत्तनग्नकृताह्वानस्य वा। कारेण क्रियया उत्तरः कारोत्तरः स्वामिमते तु कारोत्तमोऽपि सुराया मण्डः सुरामण्डः इति द्वे सुरापुष्पस्य । आसंभूय पिबन्त्यत्रेति ल्युटि आपानम्, पानस्य गोष्ठी पानगोष्ठी सैव पानगोष्ठिका इति द्वे मद्यपानसभायाः ॥ ४२ ॥

मद्यपान का पात्र / मद्य पीना / जुआरी

पु.न. न. पु.न. न.
चषको (ऽस्त्री) पानपात्रं सरको (ऽप्य) नुतर्षणम् ।
पु. पु. पु. पु. पु.
धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृ (त्समाः) ॥ ४३ ॥

चेति—चष्यतेऽनेनेति क्वुनि चषकः, अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् "चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमद्यप्रभेदयोः" (इति मेदिनी) पानस्य पात्रम् + पानपात्रमिति द्वे पानपात्रस्य । स्रियते वुनि, सरकः "सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनोर्मद्यभाजने" (इत्यजयः) अपि शब्दात्सरकोऽप्यस्त्री स्यात् "सरकं वा नानुतर्षो ना" (इति रत्नकोषः) अनुतृष्यतेऽनेनेति ल्युटि, अनुतर्षणम् 'घञि' अनुतर्षोऽपि "चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च" (इति भागुरिः) इति द्वे मद्यपानस्य चत्वार्येव मद्यपानपात्रस्येति वा मुकुटः । धूर्वति

" हसिमृग्रिणिति " तनि, वलोपे च धूर्तः " धूर्तं तु खण्डलवणे धत्तूरे ना विटे त्रिषु " (इति मेदिनी) " धार्तः " इति पाठे तु धावनम् संपदादित्वात् क्विपि, बाहुलकाद्वलोपे च धा धावनेनार्तिः, धार्तिरस्यास्तीति अणि, धा धावनेनार्तो वा धार्तः, अक्षैर्दीव्यतीति ' सुपीति ' णिनौ अक्षदेवी, कितं ज्ञानं वायति, कितेन वातीति वा ' आतोऽनुपेति ' के, कितवः " कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये " (इति विश्वः) अक्षेषु धूर्तः " सप्तमी शौण्डैरिति " समासे अक्षधूर्तः, द्यूतं करोतीति क्विपि तुकि च द्यूतकृत् एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाः स्युरिति पञ्च द्यूतकारस्य ॥ ४३॥

जामिन (स्यु)र्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः।

फड़बाज द्यूतो(ऽस्त्रिया)मक्षवती कैतवं पण(इत्यपि)॥ ४४॥

जुआ

स्युरिति—लग्जन्ते स्म " गत्यर्थेति " क्ते, स्वार्थे कनि च लग्नकाः, प्रति प्रतिनिधयो भवन्तीति क्विपि, प्रतिभुवः स्युरिति द्वे लग्नकस्य " ज़ामिन " इति ख्यातस्य । " सभाद्यूतं सभागृहम् " (इति रुद्रः) सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्तीति व्रीह्यादित्वात् ठनि सभिकः, द्वित्वे सभिकौ, बहुत्वे सभिकाः द्यूतं कारयन्तीति अणि स्वार्थे कनि च ण्वुलि तु कारयन्तीति कारकाः, द्यूतस्य कारकाः द्यूतकारकाः स्युरिति द्वे सभिकस्य " फड़बाज " इति ख्यातस्य । देवनं क्रीडनं द्यूतं तद्वास्मिन्निति वा द्यूतः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्, अक्षाः पाशकाः सन्त्यस्यामिति मतुपि अक्षवती लोकात्स्त्रीत्वम्, कितवस्य कर्म युवादित्वादणि कैतवम् " कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपौ " (इति मेदिनी) पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन्निति 'अर्शआद्यचि' पण इत्यपि स्यादिति चत्वारि द्यूतक्रीडनस्य ॥ ४४ ॥

बाज़ी पाशा गोटियों का चारों ओर जाना, चौपड़ जीवों की बाज़ी

पणो (ऽक्षेषु) ग्लहोऽक्षा (स्तु) देवनाःपाशका(श्च ते)।

परिणाय(स्तु शारीणां समन्तान्नयने)ऽस्त्रियाम्॥ ४५॥

अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः।

पेति—अक्षेषु पणो ग्लहः स्यात् पण्यते उत्सृज्यते 'नित्यं पणः' इति योगविभागादपि पणः, ग्लह्यतेऽनेन घे, घञि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च ग्लहः गृह्यते इति विग्रहे तु " अक्षेषु ग्लहः " इति साधुः इति द्वे द्यूते लाप्यमानस्य । ये अक्षास्ते देवनाः पाशकाश्च स्युः। अक्षन्तीति 'पचाद्यचि' अक्षाः " अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये " (इति मेदिनी) दीव्यन्ति येन ल्युटि, देवनाः " देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः " (इति विश्वः) पाशयन्तीति ण्वुलि, कनि वा पाशकाः स्युरिति त्रीणि पाशकस्य । शारीणां समन्तान्नयने परितो वामदक्षिणतो नयनम्